

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
імені Т.Г. ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ШАПОВАЛЕНКО ЄВГЕНІЙ ЮРІЙОВИЧ

УДК 94(477.51)(=112.2:341.223.1) – 058.244”1941-1943”(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ
В РОКИ ОКУПАЦІЇ (1941–1943 РР.)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ .

Науковий керівник: Острянюк Андрій Миколайович, кандидат історичних наук,
доцент

Чернігів – 2018

АНОТАЦІЯ

Шаповаленко Є.Ю. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини в роки окупації (1941–1943 рр.). На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка. Чернігів. 2018.

У дисертації, ґрунтуючись на документальних та усних джерелах, значну частину яких уперше було запроваджено до наукового обігу, комплексно досліджено повсякденне життя мешканців сіл Чернігівської області у 1941–1943 рр.

Схарактеризовано настрої населення у перші місяці війни та зміни, які відбулися у життєдіяльності селян напередодні та під час окупації Чернігівщини у серпні-вересні 1941 р. Представлено відомості про зменшення кількості населення області в результаті евакуації, міграції, мобілізації та втрат в ході бойових дій. З'ясовано, що переважну більшість складу партизанських загонів, які діяли у роки окупації на Чернігівщині, складали мешканці сіл. Значних втрат сільське населення області зазнало через переслідування нацистами у перші місяці окупації представників сільського активу, комуністів та комсомольців. Впродовж 1941–1943 рр. населення області скоротилося через репресивні заходи окупантів, а також через примусовий вивіз селян на роботу до Німеччини.

З'ясовано, що основними причинами, які спонукали місцеве населення піти на співпрацю з окупантами, стали образи, завдані радянською владою мешканцям сіл та їхнім родичам, невіра у перемогу над ворогом й намагання покращити умови життя в нових реаліях, а також непереборні обставини – примус, шантаж, які застосовували нацисти аби схилити до співпраці осіб, які себе скомпрометували.

Схарактеризовано основні параметри окупаційного режиму на Чернігівщині, який сформувався як система заборон та покарань. Життям та проблемами селян окупаційна влада переймалась лише з огляду на необхідність

підтримки робочої сили, яка забезпечувала Вермахт продуктами харчування та іншим спорядженням.

На підставі документів та усних свідчень встановлено, що ставлення сільського населення до окупантів було негативним, а взаємини з тими, хто співпрацював з нацистами, склалися неоднозначно. На мікроклімат у сільських громадах істотно впливав партизанський рух. Населення сіл надавало допомогу партизанам, перебуваючи під постійною загрозою покарання.

Істотний вплив на настрої селян справляла німецька пропаганда, яка активно поширювалась через газети та радіо, які контролювалися окупаційною владою. Каналом альтернативної інформації стали партизанські загони та підпільні групи, які поширювали зведення Радінформбюро та радянську пресу, що стримувало моральну деградацію селян.

Встановлено, що у роки окупації забезпечення сільського населення Чернігівщини товарами повсякденного вжитку ускладнилось через фактичне згортання торгівлі. А відтак, життєво важливими для селян став обмін товарами. Поширеними явищами стали спекуляція та крадіжки. Брак необхідних товарів зумовив відродження ремесла та промислів. Селянські господарства стали натуральними – все вироблене, переважно, споживалось на місці. У виборі стратегій виживання сільське населення покладалось виключно на власні сили.

З'ясовано, що сільськогосподарська праця, як і раніше, була основним змістом буття сільського населення Чернігівщини в роки війни. Брак техніки та тяглової сили перетворив обробіток землі на ручну працю, а додаткові роботи по будівництву доріг, ремонту мостів, прибиранню снігу тощо лягати непосильним тягарем на селян.

Кількість шкіл у сільській місцевості значно скоротилась, а неможливість відвідувати школи дітьми через їх активне залучення до робіт по господарству, брак одягу тощо призвели до фактичного згортання освіти на селі. Загострення релігійних почуттів у складних життєвих обставинах знаходило підтримку окупантів з кон'юнктурних міркувань і принагідно нехтувалося, коли йшлося про інтереси окупантів. Заходи окупаційної влади зі збереження здоров'я населення

реалізовувалися настільки, наскільки це було необхідно для підтримки у його здатності працювати, а також обмеження негативного впливу на боєздатність німецької армії. За відсутності ліків та лікарів, селяни лікувалися переважно засобами народної медицини.

Ключові слова: Чернігівщина, матриця повсякденності, повсякденне життя, повсякденні практики, селяни, окупаційний режим, новий порядок, стратегії виживання, партизани, колаборанти.

Список публікацій здобувача:

1. Шаповаленко Є.Ю. Медичне обслуговування населення Чернігівщини у 1941–1943рр. // *Історія повсякденності: теорія і практика: матеріали Всеукраїнської наукової конференції [м. Переяслав-Хмельницький], 5–6 жовтня 2012* / [упорядники: О.М. Лукашевич, Т.Ю. Нагайко, В.В. Коцур]. Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 125–129.
2. Шаповаленко Є.Ю. Сільськогосподарське виробництво як повсякденна практика жителів Чернігівщини у 1941–1943 рр. // *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*. К.-Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. Вип. 6. С. 493–496.
3. Шаповаленко Є.Ю. Адміністративний апарат управління Чернігівщиною під час нацистської окупації // *Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали* / Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013. С. 47–58.
4. Шаповаленко Є.Ю. Освіта в сільській місцевості Чернігівщини під час німецької окупації в 1941–1943рр. // *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*. К.-Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. Вип. 7. С. 287–291.
5. Шаповаленко Є.Ю. Релігія в повсякденному житті населення Чернігівщини в 1941–1943 рр. // *Грані*. Дніпропетровськ, 2014. №12(116). С. 141–147. (Альманах «Грані» індексується в міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International)

6. Шаповаленко Є.Ю. Повсякденність селянства Чернігівщини в умовах німецької окупації 1941–1943рр.: заборони й покарання // *Література та культура Полісся. Вип.76. Серія «Історичні науки»* / відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2014. № 2. С. 157–169.
7. Шаповаленко Е.Ю. Дорожные работы как одна из составляющих повседневной жизни крестьян Черниговщины в годы нацистской оккупации (1941–1943 гг.) // *Теоретические и прикладные аспекты современной науки: сборник научных трудов по материалам III Международной научно-практической конференции 30 сентября 2014 г.: в 5 ч.* / Под. общ. ред. М.Г. Петровой. Белгород: ИП Петрова М.Г., 2014. Часть III. С. 62–65.
8. Шаповаленко Є.Ю. Окупація Чернігівщини нацистськими військами в серпні – вересні 1941р. за спогадами очевидців // *Science and education a new dimension. Humanities and Social Sciences in Europe*. Budapest, 2014. Issue: 31. II (5). P. 51–56.
9. Торговельні та обмінні відносини в окупаційній повсякденності селян Чернігівщини у 1941–1943 рр. // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К. : «Видавництво «Гілея». 2017. Вип. 126 (11). С. 53–57. (Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник» індексується в міжнародних наукометричних базах Index Copernicus International та Google Scholar)

SUMMARY

Yevhen Shapovalenko. Everyday life of the rural population of Chernihiv region during the occupation (1941-1943). Manuscript.

Thesis for the scientific degree of candidate of historical sciences in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. National University «Chernihiv Collegium» named after Taras H. Shevchenko. Chernihiv. 2018.

In the thesis, based on documentary and oral sources, most of which was first introduced in the scientific turnover, the everyday life of rural residents of Chernihiv region in 1941–1943 is comprehensively studied.

Mood of the population in the first months of the war and changes that have occurred in the life of the peasants before and during the occupation of Chernihiv region in August–September 1941 were characterized. Information about reducing the number of the region's population as a result of evacuation, migration, mobilization and casualties in the fighting was provided. It was found out that the vast majority of partisan detachments' staff, which operated in Chernihiv region in the years of occupation, were rural residents. Significant losses of rural population of the region had undergone because of the rural activists, Communists and Komsomol members' persecution by the Nazis in the first months of the occupation. During 1941–1943 the population of the region has decreased because of the repressive measures of the occupants, as well as through the forced removal of peasants to work in Germany.

It was clarified that the main reasons, that motivated the local population to cooperate with the invaders, were the insults done by the Soviet power to the peasants and their relatives, lack of faith in the victory over the enemy and attempts to improve conditions of life in the new reality, and insurmountable circumstances –coercion, blackmail, used by the Nazis to persuade the people that compromised themselves.

The main parameters of the occupation regime in Chernihiv region, which was formed as a system of prohibitions and punishments, were characterized. Occupying power took care of lives and problems of peasants in so far as to maintain vital energies of workforce that provided the Wehrmacht with food and other outfitting.

On the basis of documents and oral testimonies it was found, that the ratio of rural population to the occupiers was negative and the relationships with those, who collaborated with the Nazis, were ambiguous. The microclimate in rural communities was significantly influenced by the partisans' movement. The population of villages supported the partisans under constant threat of punishment.

Significant impact on the peasants' mood produced the German propaganda, which was actively spread via newspapers and radio, which were under control of the occupation authorities. An alternative channel of information were the partisan and underground groups, which distributed Radinformburo digests and Soviet newspapers that restrained the moral degradation of the peasants.

It was set, that during the occupation period providing the rural population of Chernihiv region with goods of daily consumption was complicated because of actual curtailment of trade. Therefore, the exchange of goods became vital for peasants. Speculation and thefts became very popular. The lack of necessary goods led to the revival of crafts and trades. The farms became natural economies – all that was produced, mostly consumed by producers. The rural population relied solely on their own strength in choosing survival strategies.

It is found that agricultural labor, as before, was the main content of life of the rural population of Chernihiv oblast during the war. Shortage of equipment and draft power transformed the cultivation of land into manual labor, and additional work, such as building roads, repairing bridges, snow removal, etc., became an undue burden for farmers.

The number of schools in the countryside decreased significantly, and the inability for children to visit school through their active involvement in the work on the farm, lack of clothing etc. resulted in the curtailment of education in the village. The occupiers supported exacerbation of religious feelings in difficult circumstances due to political reasons and simultaneously they neglected them when it was about the interests of the occupiers. The activities of the occupation authorities for the preservation of public health was being implemented to the extent needed to maintain the ability of population to work and in order to limit the negative impact on the combat capability of the German army. Because of absence of drugs and doctors, peasants were treated mainly by means of traditional medicine.

Key words: Chernihiv region, the matrix of everyday life, everyday life, everyday practices, farmers, the occupation regime, the new order, survival strategies, partisans, collaborators.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ВСТУП	9
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	14
1.1. Історіографія проблеми	14
1.2. Джерельна база	24
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	30
РОЗДІЛ 2. МАТРИЦЯ ОКУПАЦІЙНОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ	35
2.1. Окупаційний режим: нові параметри буття	35
2.2. Сільська громада: свої, чужі та інші	59
2.3. Інформаційний простір	82
РОЗДІЛ 3. СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ НАСЕЛЕННЯ	100
3.1. Матеріально-побутове забезпечення населення	100
3.2. Робота та інші зобов'язання як складові повсякдення в роки окупації	115
РОЗДІЛ 4. СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРАКТИКИ НАСЕЛЕННЯ СІЛ ЧЕРНІГІВЩИНИ В РОКИ ОКУПАЦІЇ	140
4.1. Реалізація культурно-освітніх та релігійних потреб	140
4.2. Здоров'я населення в роки окупації	160
ВИСНОВКИ	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	183
ДОДАТКИ	252

ВСТУП

Актуальність дослідження. Досвід дослідження історії Другої світової війни протягом останніх десятиліть засвідчує істотний прогрес у розумінні багатогранності цієї наукової проблеми та її соціальної значущості. Завдяки численним працям вітчизняних та зарубіжних істориків вдалося подолати однобічність висвітлення війни як історії бойових дій, а також визначити низку білих плям та штампів у образі цієї війни, який закарбувався у суспільній свідомості завдяки роботам радянських істориків. Залучення до історичних студій нових комплексів джерел, оновлення методологічного інструментарію відкрили можливості не лише для переосмислення цієї війни як бойового протистояння, але й уможливили проникнення в складні процеси та явища, які супроводжували війну на лінії зіткнення, в тилу й за лінією фронту, і спричинили глобальні соціальні та гуманітарні кризи і відіграли визначальну роль в долях локальних спільнот та окремих осіб, зрештою, дали змогу представити більш масштабну палітру війни в усіх її проявах.

У роки війни життя розділилося на бойові будні, сповнені перемогами й поразками, втратами, переживаннями, та життя на окупованій території, яке характеризувалася специфічним емоційним тлом, ментальними та культурними потрясіннями, було сповнене повсякденних турбот. Вочевидь, повсякденність в окупації – важлива сторона життя в роки війни, впродовж якої «людство навчилося жити у такому світі, у якому вбивство, насилля та масове вигнання стало повсякденністю, на яку ми просто не звертаємо увагу» [531, с. 64]. Тому надзвичайної актуальності набувають вивчення умов та стратегій виживання українського населення, яке опинилось в зоні окупації впродовж 1941–1944 рр. Крім того, з огляду на перебіг подій в роки війни, динаміку розгортання партизанської та підпільної боротьби в тилу ворога, особливої уваги з огляду на соціальні, економічні та культурні процеси потребують регіони, в яких активно

розгортався партизанських рух. Чернігівщина, свого часу названа партизанським краєм, пережила воєнне лихоліття, зазнавши значних людських та матеріальних втрат впродовж 1941–1943 рр. Сільське населення регіону боролось й виживало у складних умовах, а його повсякдення було наповнене численними моральними, ментальними та матеріальними трансформаціями, дослідження яких необхідно з огляду на розуміння причин, мотивів поведінки сільських жителів, які опинилися в нових суспільно-політичних та суспільно-економічних реаліях після тяжких для селянства 30-х рр. Відтак, актуальними є проблеми адаптації до нових обставин в умовах зміни ідеологічного впливу, новий ритм повсякденного життя в умовах окупації, новації у повсякденних практиках, формування нових стереотипів мислення та самоусвідомлення в реаліях війни тощо, що знайшли своє втілення, зокрема на Чернігівщині. Звернення до проблем повсякденності селянства Чернігівщини в роки війни також актуалізується потребами з'ясування особливостей протікання соціальних процесів в умовах війни, які мали відчутні наслідки у повоєнний час.

Метою дисертаційного дослідження є реконструкція повсякденного життя селян Чернігівщини в роки нацистської окупації в 1941–1943 рр.

Поставлена мета передбачає вирішення низки завдань:

- схарактеризувати стан розробки проблеми в історіографії, інформаційний потенціал джерельної бази та теоретико-методологічні засади дослідження;
- розкрити особливості побутування населення області в умовах «нового порядку»;
- з'ясувати трансформації повсякденної свідомості населення в умовах нового інформаційного простору;
- визначити поведінкові стратегії сільського населення регіону в умовах окупації;
- окреслити основні повсякденні практики сільського населення Чернігівщини;
- висвітлити роль освіти та релігійних практик у повсякденному житті селян;
- схарактеризувати стан здоров'я населення в роки окупації та чинники, що впливали на нього.

Об'єкт дослідження – нацистська окупація Чернігівщини в роки Другої світової війни.

Предмет дослідження – населення сіл Чернігівщини в контексті соціальних, економічних та політичних реалій окупаційного повсякдення, умови життя та побут сільського населення в роки нацистської окупації.

Територіальні межі дисертаційного дослідження включають територію Чернігівської області в адміністративних кордонах станом на червень 1941 р.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють часовий проміжок із серпня 1941р. – вступу військових частин Вермахту на територію Чернігівщини, по жовтень 1943 р., коли область була остаточно звільнена від нацистів радянськими військами.

Наукова новизна полягає в тому, що *вперше*:

- у вітчизняній історіографії повсякденне життя селян Чернігівщини в роки нацистської окупації стало предметом комплексного дослідження;
- запроваджено до наукового обігу раніше невідомі комплекси джерел з історії повсякденності мешканців Чернігівщини у 1941–1943 рр., насамперед, свідчення очевидців та сучасників подій, маловідомі документи місцевих органів влади періоду окупації, а також спецслужб, які у повоєнний час зафіксували прояви повсякденного життя на окупованих територіях;
- з сучасних методологічних позицій схарактеризовано життя і діяльність населення в умовах «нового порядку» на Чернігівщині;
- здійснено комплексну реконструкцію повсякденності населення в умовах окупації, зокрема:
 - визначено особливості адаптації сільського населення до реалій окупації, його соціально-правове становище, представлено основні параметри системи управління, запровадженої нацистами, та механізми її функціонування в регіоні;

- з'ясовано основні стратегії поведінки населення області в системі «свій-чужий», визначено основні мотиви поведінкових стратегій селян, особливості колабораціонізму мешканців області;
- розкрито основні стратегії реалізації життєво важливих, побутових та духовних потреб в умовах окупації, окреслено труднощі, які долали мешканці сіл на цьому шляху;
- визначено особливості зайнятості населення на селі, а також умови роботи у колективних господарствах та домогосподарствах селян області;
- означено особливості культурно-освітніх, релігійних та дозвіллевих практик селян.

Подальшого удосконалення отримали характеристики:

- окупаційного режиму, механізмів його реалізації в зоні військового управління;
- масштабу і характеру втрат мирного населення, а також руйнувань на селі;
- партизанської та підпільної боротьби з окупантами на Чернігівщині.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що його матеріали можуть бути використані при написанні узагальнюючих робіт, підручників та навчальних посібників з історії України й Чернігівщини зокрема, історичного краєзнавства, історичної регіоналістики, історії повсякденності.

Апробація результатів дисертації. Основний зміст дисертаційної роботи викладено у виступах на наукових конференціях: Науковій конференції молодих вчених та студентів Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів, 2012–2017 рр.); Всеукраїнській науковій конференції «Історія повсякденності: теорія та практика – 2012» (Переяслав-Хмельницький, 5–6 жовтня 2012 р.); Міжрегіональній науково-теоретичній конференції «Трагічні сторінки Чернігівщини в історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. пам'ять поколінь» (Чернігів, 27 березня 2013 р.); IX Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: провінційний простір і час» (Ніжин, 19–20 квітня 2013 р.); XII Науково-

практичній конференції «Сіверщина в історії України» (Глухів, 29–31 травня 2013 р.); Міжрегіональній науково-теоретичній конференції «Героїчні сторінки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років у патріотичному вихованні української молоді (до 70-річчя визволення Чернігівщини від німецько-фашистських окупантів)» (Чернігів, 18 вересня 2013 р.); Міжрегіональній науково-практичній конференції «Вигнання нацистських окупантів з України: пам'ять та уроки історії для сьогодення» (Чернігів, 23 жовтня 2014 р.); XIII Науково-практичній конференції «Сіверщина в історії України» (Глухів, 28–30 травня 2014 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретические и прикладные аспекты современной науки» (Белгород (Росія), 30 вересня 2014 р.); Міжнародній науковій конференції «Проблеми гуманітарних і суспільно-економічних наук – 2014» (Будапешт (Угорщина), 16 листопада 2014 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження відображено у 9 статтях, 5 з яких вміщені у фахових виданнях України (у тому числі 1 – в електронному фаховому виданні; 2 – у фахових виданнях, які індексуються у міжнародних наукометричних базах Index Copernicus International та Google Scholar), 2 – у закордонних виданнях.

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження і побудована за проблемно-хронологічним принципом. Обсяг рукопису становить 373 сторінки (з них 182 сторінки основного тексту). Робота складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (548 позицій) і 11 додатків.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Історіографія повсякденного життя селян Чернігівщини в окупації почала формуватись в ході Другої світової війни, й до сьогодні створено чимало досліджень, у яких проаналізовано широкий спектр проблем історії повсякденності часів війни загалом, і Чернігівщини зокрема.

Радянські історики почали вивчати події окупації вже у роки війни. На початку 1942 р. в Академії наук УРСР було створено групу істориків, яка згодом була реорганізована в Комісію з історії Великої Вітчизняної війни при Президії АН УРСР (1945–1950 рр.) [380; 439], завданням якої було збирання та публікація матеріалів про бойові частини, партизанські з'єднання, героїчну працю людей на фронті й у тилу. Спираючись переважно на матеріали преси, повідомлення Радінформбюро, а також на документи державних та партійних органів, було написано низку агітаційно-пропагандистських за своїм змістом робіт, у яких було увиразнено засадничі принципи сприйняття та оцінки нацистської окупації радянською історіографією. У роботах К. Дубини, А. Леонтьєва, А. Шарова, З. Шульги, К. Гурова, Л. Новиченка, І. Литвинова, О. Марзєєва та ін. наведено численні приклади злочинів нацистів на Чернігівщині й обґрунтовано необхідність боротьби з кривавими катами окупованого радянського населення [372; 399; 409; 452; 479; 494; 539].

У повоєнний час історіографія продовжила обслуговувати ідеологічні запити партійного керівництва країною і зосередилась на висвітленні провідної ролі партії у перемозі радянського народу у війні. При цьому питання повсякденного життя в роки війни зводилися до боротьби партизанів з ворогом в тилу ворога або до демонстрації злочинів нацистів на окупованих територіях, або

до трудових подвигів у глибокому тилу радянської армії. Повсякденне життя населення на окупованих територіях стало однією з «незручних тем» у радянській історіографії. Не в останню чергу на це вплинула робота Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників й завданої ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР, регіональне представництво якої функціонувало й у Чернігівській області. Розслідування комісії торкалися безпосередньо перебування громадян на окупованій території та їхньої повсякденної діяльності, в ході якої члени комісії намагалися встановити випадки колабораціонізму, що не вписувалося у визначену концепцію переможної боротьби радянського народу з загарбниками.

У середині 50-х рр., в часи хрущовської «відлиги», було зроблено спроби скоригувати однобічність та догматизм, що визначали образ війни, сформований в попереднє десятиліття. З'явилась низка узагальнюючих праць, у яких представлено бойові дії та життя на окупованих територіях України. Монографія М. Супруненка [517] була однією з перших узагальнюючих праць, присвячених українському виміру Великої Вітчизняної війни. Охоплюючи широке коло питань міжнародних відносин, бойових дій, партизанської боротьби тощо, автор представив життя під окупацією в Україні в контексті експлуатації окупантами місцевого населення з метою забезпечення потреб діючої армії та Рейху в цілому.

У 60-70-х рр. побачили світ узагальнюючі праці «Історія селянства Української РСР» [426], «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945 рр.» [526], «Історія міст і сіл Української РСР» [425] «Історія Української РСР» у 8 томах [428], у яких події Великої Вітчизняної війни на Чернігівщині знайшли своє висвітлення. В «Історії селянства Української РСР» [426] було схарактеризовано економічну експлуатацію села в роки окупації шляхом перетворення України на сировинний придаток Німеччини. Водночас, селяни Чернігівщини показані в якості активних учасників партизанської боротьби з нацизмом. У сьомому томі «Історії Української РСР» – «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945)» – послідовно

окреслено нацистський режим на окупованих територіях, відзначено визначну роль партизанського руху, у тому числі партизанів Чернігівщини, у бойових діях в тилу ворога та під час звільнення території України від загарбників. Окрему увагу приділено експлуатації селян регіону в роки окупації, а також масовому знищенню мирного населення нацистами та примусовому вивезенню до Німеччини. У Чернігівському томі серії «Історія міст і сіл Української РСР» в історичному нарисі про Чернігівську область представлено узагальнену інформацію про становище області напередодні війни, а також вміщено відомості про організацію партизанських загонів та про їхню боротьбу з ворогом у 1941–1943 рр.

У 60-70 рр. радянські історики значну увагу приділили функціонуванню колгоспів у період окупації, і зокрема їх пограбуванню нацистами. На думку Ю. Аратюняна, саме з цією метою нацисти провели аграрну реформу, перетворивши колгоспи на обшинні господарства з подальшим переходом на «десятихатки» [348]. С. Лаута [449] представив соціально-економічне становище колгоспників в роки окупації, розкрив заходи нацистів у сфері аграрних перетворень та спротив селян цій політиці. У цих роботах наведено удокументовані приклади гноблення колгоспного селянства Чернігівщини, які були включені до аргументації загальної концепції експлуататорської політики нацистів на окупованих територіях.

У доповідях на 3-й міжнародній конференції «Окупаційний режим нацистів в Європі в роки Другої світової війни» у вересні 1963 р. в Чехословаччині Є. Болтін, Ф. Шевченко, І. Кравченко та В. Коваль зосередили увагу на окупаційному режимі на території союзних республік [472]. Характеризуючи діяння нацистів в Україні, ними було наведено низку прикладів, які стосувалися примусового вивозу населення Чернігівщини до Німеччини.

М. Коваль у низці своїх робіт торкнувся широкого кола проблем, що стосувалися військової зони окупації, зокрема характеру керівництва загарбаними територіями, економічного пограбування, вивезення населення на примусові роботи до Німеччині, боротьби партизанських загонів з окупантами. У розрізі цих

проблем були наведені приклади з життя селян на окупованій Чернігівщині [435; 436; 437].

На початку 1980-х рр. у книзі М. Загорулька та А. Юденкова було представлено соціально-економічне становище населення на окупованих територіях [423]. Головною метою роботи була характеристика спротиву окупованого населення економічним планам нацистів на тлі розгортання партизанського руху. У цьому контексті автори згадували Чернігівщину, яка істотно постраждала від насильницького вивозу населення до Німеччини та на території якої мав місце активний саботаж селянами економічних заходів нацистів за підтримки партизанських загонів. У роботі Т. Першиної «Фашистский геноцид на Украине. 1941–1944» [486] та колективній монографії «Вінок безсмертя: Книга-меморіал» [235] схарактеризовано ідеологічний базис та втілення «східної політики» нацистів, крім того висвітлено політику масового знищення населення, яку проілюстровано фактами масових розстрілів населення та спалення сіл на Чернігівщині.

Питання окупації у повоєнний період розглядалися і чернігівськими істориками та краєзнавцями. Невдовзі після визволення Чернігівщини були узагальнені відомості про злочиння нацистів на території області в роки окупації [515–516]. У посібнику «Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини» [505] Ю. Сіментов та М. Яцура схарактеризували перебіг народної боротьби з окупантами. Г. Греченко дослідив участь освітян Чернігівщини в боротьбі з нацистами [374]. У 1987 р. у колективній праці «Черниговская областная партийная организация в годы Великой Отечественной войны» [534] було наведено відомості про жорстоке ставлення нацистів до селян та розкрито керівну роль місцевих партійних осередків в організації партизанського руху.

Отже, увага радянської історіографії головним чином була зосереджена на висвітленні переможної боротьби радянського народу з окупантами та обґрунтуванні виняткової ролі комуністичної ідеології та партії в перемозі над нацизмом. Добір матеріалів та оцінки історичних подій здійснювалися в межах сформованої концепції Великої Вітчизняної війни. Фокус уваги дослідників був

спрямований на бойові дії на фронтах війни, трудові подвиги працівників тилу та на героїчну партизанську боротьбу. Населення сіл у роботах радянських істориків представлялось здебільшого масою, яка в окупації брала участь у партизанських загонах, або перебувала під постійним нацистським гнобленням. На жаль, такий підхід не дозволив об'єктивно представити реалії життя мешканців сіл в окупації.

Сучасна українська історіографія проблеми нацистської окупації була започаткована на початку 1990-х років. Урізноманітнення методологічного інструментарію, запровадження до наукового обігу нових та маловідомих комплексів джерел дозволило розширити предметне поле історії Другої світової війни, а також дослідити проблеми, які були табуйовані за радянських часів.

Нові концептуальні підходи до вивчення історії Другої світової війни з наголосом на соціальному аспекті цієї події були сформульовані у роботах Я. Грицака, В. Косика, В. Литвина, О. Субтельного, Т. Снайдера, А. Чайковського [396; 440; 459; 509; 514; 533].

Колективна праця «Безсмертя: Книга Пам'яті України, 1941–1945» [352] завершила 257-томний історико-меморіальний серіал «Книга Пам'яті України», у якій представлено матеріали з нацистської окупаційної політики на теренах військової зони окупації. У праці В. Петровського, Л. Радченко, В. Семененко «Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі» визначено характер окупаційного режиму в соціальному та економічному аспектах, схарактеризовано ставлення населення до окупантів, каральні операції нацистів на теренах України, в тому числі і на Чернігівщині [487]. У роботі «Друга: світова війна в історичній пам'яті України (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті)» на основі досліджень О. Лисенка, В. Короля, І. Патриляка, проаналізовано адміністративний устрій, економічну політику, становище оstarбайтерів, расове та культурне ставлення нацистів до окупованих народів України, культурне життя українців, націоналістичний та культурний опір поневоленню [408]. В «Історії українського селянства» на широкому фактичному матеріалі схарактеризовано життя селянства в роки окупації [427].

У праці О. Гончаренка, М. Куницького та О. Лисенка «Система органів місцевого управління на території рейхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр.» схарактеризовано характер окупаційної влади у військовій зоні та її політику щодо окупованого населення. На думку авторів, населення було перетворено нацистським окупаційним апаратом на об'єкт експлуатації [379].

І. Патриляк та М. Боровик звернули увагу на німецьку політику пограбування села та масовий вивіз населення на примусові роботи до Німеччини [482]. Крім того, дослідники наголосили на відсутності системи соціального забезпечення на селі у довоєнний період. За нових обставин селянам довелося пристосовуватися до вимог нових господарів, які продовжили використовувати, запроваджені радянською владою, високі ставки оподаткування та продовольчі побори на власну користь.

О. Салата дослідила формування німецького інформаційного простору на окупованій території України. Вона розкрила концепцію інформаційної політики та пропаганди нацистської Німеччини, крім того проаналізувала вплив пропаганди на місцеве населення [501].

К. Курилишин в роботах «Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): Історико-бібліографічне дослідження» та «Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси» [447] здійснив ґрунтовне вивчення окупаційної преси в Україні. У них докладно розкрито зміст публікацій преси Чернігівщини [445; 446], присвячених колаборації, регламентації життя окупаційним режимом, критиці радянського строю, військовополоненим тощо.

А. Боляновський дійшов висновку, що масове створення колабораційних поліційних формувань стало можливим через перехід війни в затяжну фазу. З українського боку ініціаторами створення таких підрозділів були активісти, які розглядали їх праобразом майбутньої національної армії. Окрему увагу автор зосередив на батальйонах сформованих на Чернігівщині, які брали участь в боротьбі з партизанським рухом [356]. В. Шайкан, М. Боровик проаналізували соціально-політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму,

розглянувши його як одну з форм переживання окупаційного режиму, результат комунікативного процесу з нацистами та соціально-психологічним впливом на населення. Базою цього процесу стала політика комуністів в попередні роки, яка породила велику народну зневіру [357^a; 537]. До схожої думки приходять І. Грідіна. На її погляд, населення на початку війни пережило соціальну травму, важливою складовою якої була криза духу та довіри до радянської влади. Це значно сприяло сприйняттю німецької пропаганди. Однак подальша агресивна окупаційна політика та прорахунки в донесенні необхідної інформації до населення нівелювали початкові досягнення [397].

І. Дерейко простежив організацію та діяльність українських допоміжних військових формувань Збройних сил Німеччини. На основі документальних джерел Галузевого державного архіву Служби безпеки України, було розглянуто характер їхньої повсякденної роботи. Крім того, він охарактеризував причини вступу селяни до воєнізованих формувань, а також формування таких частин на Чернігівщині [404–405].

Українським дослідниками було продовжено вивчення економічних аспектів нацистської окупаційної політики та її реалізації на українських землях в роки війни. І. Ветров визначив особливості економічного життя за нацистів, схарактеризував торговельні відносини в роки окупації, і зокрема навів ціни на товари в Чернігові наприкінці 1941 р., за якими селяни продавали свої товари [365]. О. Перехрест схарактеризував суть нацистської аграрної політики, реформи на селі та розкрив зміст нацистського примусу, що став тогочасним повсякденним явищем [484]. Крім того, він дійшов висновку, що у військовій зоні окупації податкова політика була більш поміркованою, ніж у рейхскомісаріаті «Україна» [485]. Ю. Ніколаєць вважав аграрну реформу нацистів спробою перетворити Україну на сировинний придаток «третього рейху». Сільському населенню відводилась роль робочої сили, яку змушували працювати на користь Німеччини [478].

Буття народу різних регіонів України в умовах окупації представили в своїх роботах В. Косик, В. Кучер, О. Нікілев, О. Потильчак, Н. Кашеварова, І. Романюк,

В. Шайкан [432; 440; 448; 477; 490; 492–493; 497; 538]. Спираючись на виявлені документи та усні свідчення, автори схарактеризували взаємини місцевого населення з окупаційною владою впродовж 1941–1944 рр., розкрили суть окупаційної політики й основні напрями її реалізації. На конкретних прикладах, в тому числі з життя сільського населення Чернігівщини, було проілюстровано прояви складних соціальних взаємин у сільській спільноті, які сформувалися під тиском окупаційної влади.

Події нацистської окупації України знайшли своє відображення у низці дисертаційних досліджень. Окупаційний режим на українських землях схарактеризовано у дисертаційних дослідженнях В. Удовик, Ю. Левченко, В. Нестеренко, І. Тарнавського [473; 522; 451; 519] та І. Барінова [351]. Становище селянства в рейхскомісаріаті «Україна» та військовій зоні в світлі реалізації окупаційної політики Німеччини дослідили Н. Глушенок [377], С. Власенко [366–367], О. Потильчак [491]. Повсякдення життя киян в роки окупації схарактеризувала Т. Заболотна [422], харків'ян – А. Скоробогатов [506; 507], селян центральних областей України – Т. Нагайко [470; 471]. Дисертаційні дослідження та наукові праці В. Гриневич, І. Грідіної, А. Фоміна та О. Яшан були присвячені соціальній сфері, духовному життю, настроям та моральному клімату населення України у роки війни [394–395; 398; 530; 542–548]. Інформаційний простір, чинники його формування та реакція місцевого населення на агітацію та пропаганду окупантів схарактеризовано в дисертаціях О. Салати та М. Михайлюк [467; 501^а].

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. зросла кількість публікацій, присвячених історії Чернігівщини періоду нацистської окупації. Завдяки залученим новим архівним даним, свідченням очевидців, вдалося розширити обсяг знань про події періоду окупації на Чернігівщині.

Т. Демченко та С. Бутко присвятили низку досліджень націоналістичному підпіллю на Чернігівщині [360] і з'ясували, що місцеве населення взяло активну участь у національно-визвольній боротьбі. Г. Кузнецов приділив увагу партизанському руху та каральним діям нацистів на території Чернігова та

області. Крім того, у автобіографічних нарисах він схарактеризував життя населення області в роки окупації [442–444]. Г. Греченко на матеріалах місцевої окупаційної преси показав стан початкової освіти у районах області [393]. Крім того, у своїх публікаціях автор схарактеризував становище населення в Ніжинському [389], Сосницькому [392] та Варвинському [385; 387] районах в 1941–1943 рр. Л. Студьонова узагальнила значний архівний матеріал, присвячений періоду окупації Чернігівського, Михайло-Коцюбинського та Олишівського районів [511–513]. Низку нарисів з історії життя мешканців області у роки війни на основі спогадів сучасників підготувала Л. Нестеренко [474–476; 518].

О. Лисенко та Р. Подкур представили оновлене бачення життя в окупації на Чернігівщині у вступній статті до збірника документів «Чернігівщина в роки нацистської окупації: документи і матеріали», зосередивши увагу на проблемах виживання населення в умовах нацистського гніту [489]. На основі документальних джерел, матеріалів періодичної преси, джерел особового походження вони схарактеризували перипетії існування в умовах окупаційного режиму, звернулися до складних процесів адаптації до «нового порядку», змін у громадському житті, освіті тощо.

С. Леп'явко висвітлив перипетії повсякденного життя мешканців Чернігова при нацистах, а також торкнувся проблем побутування сільських жителів у той період, зокрема торгівлі на міських базарах, питання обміну речей містянами на продукти харчування у сільських мешканців тощо [453]. Буття сіл навколо Чернігова в роки окупації висвітлив С. Горобець [381–383].

Повсякденному життю селян Чернігівщини присвятила низку досліджень І. Азарх. Спираючись на спогади місцевих жителів, дослідниця реконструювала процес адаптації селян до окупаційного режиму, а також відзначила, що процес адаптації населення даного регіону до життя в окупаційному режимі відбувався, порівняно з іншими областями, значно легше [340; 342]. Крім того, вона реконструювала повсякденну діяльність сільських старост та поліцаїв на Чернігівщині [343]. На її думку, характерним явищем була непокора нацистам з

боку як пересічних мешканців сіл, так і тих, хто в силу різних обставин, пішов на співпрацю з нацистами. Однією з причин цього явища вона визначила наявність значних лісових масивів в області, що дозволяло дислокувати значну кількість партизанських загонів, які впливали на настрої населення [341]. Окрему статтю авторка присвятила газеті «Українське полісся» та її побутуванню у інформаційному просторі Чернігівщини як цінному історичному джерелу вивчення періоду окупації регіону [344].

З проблем історії Чернігівщини окупаційного періоду було проведено низку наукових конференцій. Зокрема, у 2011 р. в м. Корюківка відбулась конференція присвячена актуальним питанням партизанського руху в Україні. Трагічні сторінки періоду окупації Чернігівщини стали предметом розгляду наукової конференції, яка проходила в Чернігові 27 березня 2013 р. За результатами цих наукових форумів було видано збірники статей та документів [231; 345; 363; 434; 464; 521; 525].

Суттєвого поширення отримало дослідження подій минулого краєзнавцями з районних центрів та сіл області. Джерельною базою цих студій стали переважно спогади очевидців окупації. Є. Бабич [348], М. Москаленко [259], Н. Хоменко [532], П. Повод [488], С. Нестеренко [275], Е. Асмаковський [349], П. Аліменко [346], С. Горобець [381], А. Жагловський [415; 417; 419], В. Михайленко [277], П. Федосенко [278], К. Дроздова [263], В. Мастерова [265], Л. Єрмоленко [276], Пагіря О. [480], В. Саверська-Лихошва [499], Г. Самойленко [278] та ін. зібрали та оприлюднили багатий фактичний матеріал з повсякденного життя населення області у 1941–1943 рр.

Таким чином, історіографія повсякденного життя селян Чернігівщини у 1941–1943 рр. формувалась у три етапи: у 1940-х – першій половині 1950-х рр. ХХ ст., у другій половині 1950-х – 1980-х рр. та від початку 1990-х рр. і до сьогодні. Ці періоди відрізняються передусім методологічними орієнтирами, які домінували в історичній науці, а також, не в останню чергу, ідеологічними впливами, які істотно позначилися на оцінках історичних реалій періоду окупації. Деідеологізація історичної науки у незалежній Україні відкрила можливості до

переосмислення воєнного лихоліття та неупередженого наукового дослідження цієї проблеми. До наукового обігу було введено значний масив документів та спогадів, що дозволило істотно розширити фактологічну основу досліджень, а також обґрунтувати оновлене бачення війни в цілому, а також повсякденного життя населення України, і Чернігівщини зокрема, в роки нацистської окупації.

Втім, попри значний масив публікацій, досі відсутнє комплексне дослідження повсякденного життя сільського населення Чернігівщини в окупації, що додатково актуалізує дисертаційне дослідження.

1.2. Джерельна база

Джерельну базу дослідження склав комплекс писемних та усних джерел.

Писемні джерела в роботі представлені документами, періодичною пресою та джерелами особового походження.

Документальні джерела представлені передусім діловодними документами. Інформаційно цінними для дослідження стали документи міських, районних управ та сільських старостатів, які функціонували на Чернігівщині в роки окупації, органів поліції. Їхні постанови, накази, розпорядження за змістом значною мірою дублювали розпорядження німецьких комендатур з організації господарської діяльності та відображали реалії повсякденного життя впродовж окупації. Зокрема, в них зафіксовано основні норми та правила організації життя сільських громад, трудової діяльності сільського населення, заходи з регулювання торговельних та обмінних операцій, відомості про оплату праці службовців, поліції, вчителів, норми оподаткування, правила пересування між населеними пунктами, мобілізацію населення на виїзд до Німеччини тощо (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. КМФ-8 «Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів, які діяли на окупованих східних територіях»; Держархів Чернігівської області, ф. Р-3003; ф. Р-3071; ф. Р-3120; ф. Р-3133; ф. Р-3150; ф. Р-3280; ф. Р-3283; ф. Р-3343; ф. Р-3460; ф. Р-3516; ф. Р-3543; ф. Р-3544; ф. Р-4214; ф. Р-4220; ф. Р-4221; ф. Р-4227; ф. Р-4648;

ф. Р-4328; ф. Р-4992; Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, ф. Р-3064; ф. Р-3085; ф. Р-3086; ф. Р-3087; ф. Р-3101; ф. Р-3110; ф. Р-3176; ф. Р-3195; ф. Р-3196; ф. Р-3197; ф. Р-3199; ф. Р-3206; ф. Р-3270; ф. Р-3301; ф. Р-3382; ф. Р-3387; ф. Р-4211; ф. Р-4362; ф. Р-4369; ф. Р-4472; ф. Р-5021; та ін.). Поточна документації сільськогосподарських громад стала інформаційною основою для вивчення зайнятості населення у сільськогосподарському виробництві на селі, примусу селян до праці, а також роботи селян на присадибних ділянках задля забезпечення першорядних потреб (Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3145; ф. Р-3184; ф. Р-3263; ф. Р-3294; ф. Р-3500; ф. Р-4263; ф. Р-4264; Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, ф. Р-3048; ф. Р-3214; ф. Р-3221; ф. Р-3222; ф. Р-4268; ф. Р-4430; ф. Р-4431; ф. Р-4438; ф. Р-4445; ф. Р-4476; ф. Р-4477; та ін.). Документи відділів охорони здоров'я, районних та сільських лікарень, пологових будинків, медичних пунктів, санітарних станцій містять відомості про стан медичного забезпечення населення окупованих територій Чернігівщини, заходи, які вживалися для подолання інфекцій та епідемій (Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3029; ф. Р-3031; ф. Р-3060; ф. Р-3141; ф. Р-3234; Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, ф. Р-4364; ф. Р-4365; та ін.). Документи сільських освітніх закладів та районних відділів освіти дозволили представити освітній процес в області в роки окупації, з'ясувати особливості ставлення окупаційної влади та місцевого населення до освіти в умовах «нового порядку» (Держархів Чернігівської області, ф. Р-3004; ф. Р-3019; ф. Р-3167; ф. Р-3324; ф. Р-4209; ф. Р-4282; Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, ф. Р-3306; ф. Р-3356; та ін.).

Значний обсяг інформації про перебіг подій буденного життя на Чернігівщині містять документи архівно-слідчих справ громадян, які вимушено або свідомо співпрацювали з окупантами, і являють собою, з одного боку, мікроісторії з життя окремих жителів області, а з іншого – розкривають більш широку картину побутування населення в роки окупації на Чернігівщині, його

моральний стан, психологічний клімат в громадах (Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області (м. Чернігів), ф. 6 Архівно-слідчі справи щодо nereабілітованих громадян, ф. 7 Архівно-слідчі справи щодо реабілітованих громадян).

Значну частину документальних джерел, які відображають події періоду окупації на Чернігівщині, вміщено в опублікованих збірниках документів, присвячених історії Великої Вітчизняної війни. Події війни на Чернігівщині представлені у публікаціях документів, присвячених періоду окупації України (1941–1944 рр.) в цілому [229; 239; 241; 246; 249], так і у низці тематичних збірників документів, які пролили світло на раніше малодосліджувані проблеми. У збірнику В. Косика «Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942)» вміщено документи з німецьких архівів, що стосуються стану соціально-економічних відносин та розгортання українського національного руху на Чернігівщині. У збірниках документів «Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины» та «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы» подано документи, що характеризують взаємовідносини між поліціями та партизанами, зокрема і на Чернігівщині [248; 250]. У збірнику «Історія державної служби в Україні» вміщено документи з організації окупаційної адміністрації на території військової зони окупації [237; 238], до складу якої входила Чернігівська область.

Крім того, підготовлено й видано низку збірників документів, присвячених періоду окупації Чернігівщини. Один з перших таких збірників було видано у 1970 р. з нагоди 25 річниці перемоги над нацистською Німеччиною [232]. Наступний збірник документів вийшов друком вже у 1978 р. [230] Структура цих збірників схожа, а добір документів здійснювався згідно з усталеною в Радянському Союзі концепцією Великої Вітчизняної війни. Відтак, переважна більшість матеріалів стосувалися боротьби з окупантами, організації партизанського руху та підпілля в області, звірствам окупантів, гнобленню та

експлуатації місцевого населення. Втім, документи містять цінний матеріал для розкриття повсякденних практик населення в роки окупації, зокрема про господарську діяльність, соціальні відносини на селі тощо.

Документальні збірники з проблем окупації Чернігівщини, які з'явилися друком за доби незалежності, якісно відрізняються від попередніх, насамперед, добором документів. У них представлено більш широку палітру життя в роки окупації, що дозволило використати ці матеріали для реалізації завдань дослідження. Зокрема у книзі «Німецько-фашистський окупаційний режим на Чернігівщині: До 55-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні» [242], представлені маловідомі документи про різні сторони життя в окупації. Документи про партизанів і підпільників Чернігівщини, їхнє повсякдення зосереджено в збірнику «Партизанська слава. Чернігівська область» [244]. Значний масив невідомих та маловідомих документів з історії нацистської окупації на Чернігівщині, які значною мірою торкаються повсякденних практик населення області, вміщено у збірнику «Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали» [231]. Каральні дії нацистів на Чернігівщині схарактеризовані у документах, що були включені до збірника «Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 роках: злочини проти цивільного населення. Збірник документів і матеріалів» [251].

Змістовними є збірники документів та матеріалів, присвячені окупації окремих районів Чернігівщини – «Дзвони пам'яті: Ріпкинщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: збірник документів і матеріалів» та «Прилуки в годы Великой Отечественной войны» та ін. [236; 247]. У них представлено документи та свідчення очевидців про події окупації у двох районах області з різним розмахом партизанського руху, який істотно впливав на характер повсякденного життя сільського населення.

Зважаючи на особливості предмету дослідження, значну інформаційну цінність мали усні джерела та джерела особового походження. Формування корпусу спогадів розпочалося одразу після закінчення війни. В ході діяльності Обласної комісії з історії Великої Вітчизняної війни у 1946 р. було зібрано

спогади селян про життя в окупації (Держархів Чернігівської обл., Ф. Р-1429 «Колекція документів Чернігівської обласної комісії з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945»). У цих текстах представлено відомості передусім про участь сільського населення у збройній боротьбі з нацистами на Чернігівщині, допомогу партизанським загонам, злочиння окупантів. Крім того, у спогадах наявні відомості про побут та діяльність населення на окупованих територіях. Згодом, в результаті діяльності краєзнавчих осередків в області та проведеної роботи місцевим музеями, було накопичено й частково оприлюднено спогади мешканців Чернігівщини про події періоду окупації, у яких наведено значний фактичний матеріал про побут селян, організацію життя сільських громад, шляхи забезпечення життєво важливих потреб населення в умовах окупації. Наведені відомості дозволили оцінити матеріальні та людські втрати, які понесли села Чернігівщини в роки війни (Матеріали архівного відділу Новгород-Сіверської районної державної адміністрації. ф. 201Р Колекція «Спогади ветеранів», де зібрані спогади сільських жителів району про події окупації; Ніжинський краєзнавчий музей імені І. Спаського. Документальна колекція «На Нежинской земле»; Сновський історичний музей. Ф. ДМ-1108 Спогади Кунавиної Ніни Федорівни, 1922 р.н., мешканки с. Гвоздиківка Щорського району; та ін.). Значну частину спогадів сучасників війни було оприлюднено у періодичній пресі, збірниках документів та окремими виданнями [233–278].

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. було в черговий раз зібрано свідчення мешканців області про події війни на Чернігівщині. На підставі анкети, розробленої О. Боряк [Додаток А], було зібрано матеріали, які стосувалися побутування сільського населення в роки окупації на Чернігівщині. Відомості, зібрані в результаті цього опитування, дозволили розширити уявлення про повсякденне життя селян області в роки окупації, господарські, соціальні, культурні проблеми, якими переймалися мешканці окупованих територій та шляхи їх вирішення (Держархів Чернігівської обл., Ф. Р-1376 «Колекція документів «Чернігівщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.»).

В ході роботи над дисертацією, на основі анкети О. Боряк, було розроблено анкету-опитувальник для збирання усних свідчень мешканців Чернігівщини часів нацистської окупації 1941–1945 рр. [Додаток Б] В результаті було зібрано свідчення 69 осіб з різних районів Чернігівської області, які були свідками подій окупації [289–338; Додаток В, Д]. Тексти свідчень були отримані в результаті розшифрування записів розмов з респондентами. Вони представлені у додатку без будь-яких скорочень мовою оригіналу згідно із сучасними правописними нормами зі збереженням лексичних і стилістичних особливостей авторського тексту. Ці свідчення дозволили з'ясувати особливості взаємин місцевого населення з партизанами, місцевою владою, поліцією, залучити додаткові відомості про господарську та трудову діяльність в часи окупації, з'ясувати особливості стратегій виживання сільського населення в роки війни.

Джерела особового походження представлені щоденниками керівників партизанських загонів О. Федорова [253], М. Попудренка, Г. Балицького [244] та ін., опубліковані у збірнику «Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944» [243], а також мешканців області, зокрема щоденник В. Ярової [23], І. Корбач [240] та ін. Відомості, вміщені у цих текстах, дозволили доповнити фактологічну основу дослідження, краще відчутти реальний плин повсякденності в роки окупації.

Важливим джерелом інформації з повсякденності в роки окупації стали матеріали тогочасної місцевої преси. На шпальтах газет «Українське Полісся» (з лютого по квітень 1943 р. – «Чернігівський кур'єр», а з травня 1943 р. – Український кур'єр) (1941–1943 рр.), «Вісті Остерщини» (Остер) (1941–1943 рр.), «Вісті Прилуччини» (1941–1943 рр.), «Голос Новгород-Сіверщини» (1942 р.), «Голос освобожденной Северщины» (Семенівка) (1943 р.), «Ніжинські вісті» (1942–1943 рр.), «Нові дні» (Щорс) (1942–1943 рр.) представлено інформацію про життя сіл у реаліях «нового порядку», оприлюднено накази місцевої влади, які конкретизували нові принципи життя. Чільне місце посідали публікації агітаційного та пропагандистського характеру, які стосувалися перемог німецької армії на фронтах, злочинів радянської влади та її керівництва, заклики до роботи в

Німеччині, поради сільським володарям щодо дотримання культури обробітку землі, проведення сезонних сільськогосподарських робіт, що створювало постійний інформаційний фон, який був неодмінною умовою морального клімату на селі в роки окупації.

Таким чином, до джерельної бази залучено різні за способом відображення дійсності джерела. Вона є достатньо репрезентативною для реалізації поставленої мети та вирішення дослідницьких завдань.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Теоретико-методологічні засади дослідження гуртуються на принципах історії повсякденності – антропологічно орієнтованого напрямку в історичній науці, який сформувався в другій половині ХХ ст. Ідейні витoki вивчення повсякденних практик життя людини сягають феноменологічної концепції Е. Гусерля [400], який запровадив поняття «життєвого світу» й розумів під ним сферу суб'єктивного повсякденного досвіду. Його послідовник А. Шюц розвинув ідею суб'єктивної повсякденності до рівня соціальної повсякденності, в рамках якої він прагнув пояснити поведінкові стратегії людини в процесі життєдіяльності [540]. Зрештою, філософські розмірковування над архетипами буденності та рушійними силами життя людини концептуалізувалися в рамках історичної науки у працях представників французької школи «Анналів» М. Блока [355], Л. Февра [528] та Ф. Броделя [359], які обґрунтували дослідження структур повсякденного життя, а також чинників, які впливали на формування мотивів, стратегій, норм поведінки, свідомості людей у конкретні історичні епохи. Актуалізація та поглиблення історико-антропологічного підходу в історичних дослідженнях пов'язана з «третім поколінням» школи «Анналів» – Ж. Ле Гоффом, Е. Ле Руа Лядюрі, Ф. Ар'єсом і ін., які у 1970-1980-х рр. скерували інтерес істориків від дослідження великих абстракцій – держава, нація, народ, політика тощо – до історії конкретної пересічної людини. Відтак, в рамках національних історіографій з'явилися їхні послідовники, які не лише на конкретному історичному матеріалі апробували цей підхід, але й увиразнили його теоретичні

рефлексії. Роботи німецьких істориків А. Людтке [461], Х. Медика [466], італійських К. Гінзбурга [373] та Дж. Леві [95], англійських істориків-марксистів Е. Хобсбаума [531], Т. Рейнджера та ін., а також американки Ш. Фіцпатрік [529] зробили історію повсякденності напрямом досліджень в рамках соціальної історії, який не втратив своєї актуальності й донині.

Вітчизняна історіографія, яка поступово вибирається з ситуації методологічної інваріантності радянської доби, поступово адаптувала різноманітні підходи до історичних студій, які дозволили розширити уявлення про українське історичне минуле. Історії повсякденності як теоретичній основі наукових історичних досліджень приділено вже достатньо уваги вітчизняним вченими. У роботах О. Удада, О. Коляструк, О. Стяжкіної, О. Крижанівської, О. Вільшанської, В. Головка, Т. Нагайка, Д. Аверіної-Лугової та ін. проаналізовано основні принципи та підходи до вивчення повсякденності, а також зроблено висновок про перспективність цього напрямку міждисциплінарних досліджень в рамках історичної науки [438; 523; 524]. З'явилась низка розвідок О. Лисенка з методологічних проблем вивчення повсякденності в роки війни [456–458].

Поняття «повсякденність» визначається в історичній науці з урахуванням досвіду визначення його семантики соціологами, етнографами, філософами та культурологами. З огляду на це, предметне поле нашого дослідження включає:

- 1) середовище існування людини (предметно-просторова складова повсякденного життя);
- 2) соціальні процеси (соціальна складова повсякденного життя);
- 3) ціннісні уявлення, культурні установки, традиції, стереотипи (ментальна складова повсякденного життя) [500, с. 7].

Основними складовими предмету історичного пізнання в нашому дослідженні виступають такі поняття як «повсякденність», «матриця повсякденності», «військова повсякденність», «стратегії повсякденного життя».

Повсякденність або повсякденне життя – це життя в широкому (макроісторичному і мікроісторичному) контексті, сукупність усіх життєвих реалій та всіх видів соціальних практик.

Стратегії повсякденного життя або стратегії поведінки – це змінюваний під впливом життєвих цінностей та об'єктивних обставин спосіб організації задоволення різноманітних потреб задля досягнення поставлених цілей.

Матриця повсякденності – поняття зрідка вживане у наукових дослідженнях [502]. Воно логічно доповнює, запроваджене Ф. Броделем, поняття «структури повсякденності» – соціально-побутових і культурно-ментальних складових життєдіяльності людини (житло, одяг, харчування, медичне забезпечення, культурне обслуговування тощо), яке характеризувало найбільш загальні та значущі компоненти побутування людей впродовж тривалих історичних періодів, своєрідні шаблони життя та його інтерпретації. Швидкоплинність процесів, які людство пережило у ХХ ст., змушує виокремлювати в рамках великих структур повсякденності конкретні прояви повсякденного буття, які швидко змінюються під дією обставин: війни, кризи, реформи тощо і діють впродовж відносно нетривалих проміжків часу. Впродовж цих періодів настає панування нових або оновлених, відмінних від звичного сприйняття дійсності, обставин, які визначають буття людей, їхні способи забезпечення життєдіяльності. Відтак, матриця повсякденності – це сукупність домінуючих ситуативних впливів на матеріальне і духовне життя, які визначають параметри життєдіяльності та впливають як індивідуальну та соціальну поведінку людини. Це політичні, економічні та соціокультурні імперативи, які визначають індивідуальну та колективну поведінку людини в конкретних обставинах.

Війна змінює побутування людей на усіх рівнях – для політиків буденність перетворюється на постійний пошук миру, для воїнів – це фронтові будні, для решти населення життя під час війни – це також зміна шаблону – від психології розуміння реалій аж до особистісного відчуття радикальної зміни побутування, привнесеної бойовими діями. Відтак, вивчення повсякденного життя населення, яке перебувало у 1941–1943 рр. на окупованій території, передбачало врахування

психологічної травми – ситуації, коли існувала реальна загроза життю, була заподіяна шкода психічному здоров'ю людини в результаті дії несприятливих чинників впливу оточуючого середовища. Саме ці чинники визначають сутність «військової повсякденності», яка є багатовимірною (на фронті, за лінією фронту, в тилу тощо), але на мікроісторичному рівні, який реалізований у дисертаційному дослідженні, вона визначається у тих впливах на повсякденність жителів сіл Чернігівщини, які справили окупанти впродовж 1941–1943 рр., і які визначили матеріальні і нематеріальні параметри їхньої життєдіяльності.

Складний спектр психологічних потрясінь, який довелось пережити людям в роки окупації, був врахований в ході роботи з джерельною базою дослідження. Характерно, що переважна більшість мемуарів була створена «на замовлення» в ході низки кампаній по збиранню свідчень про події війни. Небажання людей говорити про суперечливі, щодо їх інтерпретації, періоди життя проявилось й в ході проведення власного усноісторичного дослідження – у багатьох випадках спогади людей були фрагментарними та лаконічними. Відтак, ступінь суб'єктивності повідомлень очевидців є доволі високою, але, зважаючи на унікальність отриманих даних, які часто-густо підтверджуються документально або свідченнями інших людей, вони стали основою для встановлення можливого, з точки зору логіки, перебігу подій та обставин, в яких протікало життя в окупації.

Синергетичний підхід дозволив врахувати неоднорідність впливу реалій окупаційного буття на життя та побут сільського населення Чернігівщини. Це дало змогу виокремити та обґрунтувати специфіку побутування мешканців сіл у районах, де відбувався активний партизанський рух, а також з'ясувати особливості проявів колабораціонізму в регіоні, зайнятості населення, неоднорідність інформаційного простору тощо.

Дослідження виконано з дотриманням принципу історизму, який передбачає визначення закономірностей повсякденного життя, якісних змін, зумовлених історичними обставинами. Відтак, особливості повсякденного життя сільського населення Чернігівської області розглянуто у контексті суспільно-політичної ситуації, яка склалась в Україні в роки нацистської окупації. Принцип

наукової об'єктивності передбачає прагнення дослідника бути неупередженим в оцінці історичних подій, явищ та процесів, його незалежність від зовнішніх впливів. Принцип системності полягає у сприйнятті усіх проявів повсякденного життя як цілісного комплексу взаємопов'язаних та взаємообумовлених реалій існування.

У дослідженні застосовано загальнонаукові методи аналізу і синтезу, порівняння, опису та узагальнення, які стали засобом впорядкування фактичного матеріалу, конструювання логіки дослідження, формулювання концептуального бачення проблеми.

У ході роботи над дисертацією було використано низку загальноісторичних та спеціальних методів, зокрема метод історіографічного аналізу – для з'ясування сучасного рівня розвитку досліджень з історії повсякденності та історії Чернігівщини періоду нацистської окупації зокрема; джерелознавчої евристики та критики – при формуванні джерельної бази дослідження і оцінці її репрезентативності, а також для оцінки якості інформації джерел; проблемно-хронологічний – для структурування дослідження, виокремлення важливих складових повсякденного життя, які дозволили комплексно схарактеризувати проблеми повсякденного життя мешканців сіл на різних етапах, з дотриманням логіки дослідження; порівняльно-історичний – для виявлення специфічних рис повсякденного життя селян у період окупації 1941–1943 рр., а також причин та наслідків їх виникнення.

Зважаючи на особливості предмету дослідження в роботі були використані міждисциплінарні методи: історико-психологічний метод використовувався для вивчення колективних настроїв та чинників, що їх визначали (паніка, чутки тощо), феномен ресентименту [347], який описує специфіку почуттів до того, кого суб'єкт вважає причиною власних бід, а відтак, визначає мотиви вчинків, а також при аналізі ціннісних уявлень, життєвих установок, стереотипів мислення селян в роки нацистської окупації; метод інтерв'ювання було застосовано для збирання усних свідчень сучасників тих подій.

Таким чином, застосування задекларованих методологічних підходів, принципів і методів дослідження дозволило всебічно і неупереджено

проаналізувати реалії повсякденного життя сільських мешканців Чернігівщини в 1941–1943 рр. У цілому, обрана теоретико-методологічна база дослідження стала ефективною та надійною основою реалізації мети та завдань дослідження.

РОЗДІЛ 2.

МАТРИЦЯ ОКУПАЦІЙНОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ

2.1. Окупаційний режим: нові параметри буття

У Чернігівській області на початку 1940-х рр. проживало 1782379 мешканців, з яких сільське населення області налічувало – 1500105 осіб (85 %), з них 722417 чоловіків та 777688 жінок [370, с. 25; Додаток Н].

Напад Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. радикально змінив уклад життя цілої країни. Війна, про яку переважна більшість населення мала лише примарні уявлення, спочатку увійшла у свідомість населення, стала предметом чуток, розмов та пліток, згодом проявилася у хвилі бойових дій, яка прокотилася Україною, і нарешті оформилась у «новий порядок» в усіх вимірах, який привнесли у повсякденність «нові господарі».

Про початок війни переважна більшість мешканців Чернігівщини дізналась 22 червня 1941 р. або з повідомлень радіо, або від односельчан, які переказували новину [Додаток Д. Богун С., Колошко Т., Устильчик П., Семеняко П., Роздерій У., Борисович Г., Коротич М.]. Потім слухали по радіо о 12 годині звернення до громадян країни Й. Сталіна [240, с. 6–7; Додаток Д. Король І.П.]. Згодом цю звістку було повідомлено представниками місцевих органів влади, які провели збори у сільських громадах [Додаток Д. Гурин Т., Король І., Лупко Н., Кубрак К.]. А дехто одразу побачив війну на власні очі, коли бомбили Бахмач [Додаток Д. Неволько Г.].

До розміреного життя селян, яке влітку, зазвичай, було сповнене роботами в полі, додалися нові переживання та зміни, пов'язані з мобілізацією чоловічого населення до війська. 23 червня було оголошено мобілізацію, за якою до радянської армії були мобілізовані чоловіки віком від 23 до 36 років (1905–1918 років народження). 10 серпня було оголошено другу хвилю мобілізації, за якою до

лав збройних сил були призвані військовозобов'язані віком від 22 до 37 років (1904–1919 років народження). Крім того, на початку війни юнаки 1919–1922 років народження вже перебували на строковій військовій службі [496, с. 307]. До армії не мобілізували голів сільрад та колгоспів, начальників політвідділів та інженерів-механіків радгоспів, директорів та старших механіків МТС та майстерень, завідувачів фермами, зоотехніків, агрономів, лікарів та висококваліфікованих спеціалістів у галузі сільського господарства [496, с. 308]. Як правило, голів колгоспів, сільрад та актив залишали для організації боротьби у тилу ворога [Додаток Д. Донець Л.]. На Чернігівщині, як і у решті регіонів, опору мобілізації не було [Додаток Д. Неволько Г., Сиплива А., Чепуль М., Галєпа Г., Донченко Г., Артюх О., Перепадя В., Шкір Є., Колошко Т., Прикота К., Харченко Б., Борисович Г., Коротка М., Насонник В.]. Випадки відмови й переховування від мобілізації траплялися, але вони були поодинокими [Додаток Д. Король І., Дудка О., Семеняко П., Куделя О., Бигиб М., Купрієнко Є., Богун С.], траплялися й «самостріли» [Додаток Д. Бичкова О.]. Відтак, значна частина працездатного населення, яке мешкало в селах області було мобілізовано до лав збройних сил.

Крім того, одночасно з мобілізацією відбувалось формування ополчення. До його складу у липні 1941 р. влилося, за різними підрахунками, понад 64000 мешканців області, з них понад 10000 жінок [455, с. 28; 489, с. 6], переважна частина яких була з сільських районів – понад 58000 осіб [230, с. 28; 485, с. 28].

У таких складних умовах довелося терміново організувати збирання врожаю. Активну участь у цьому взяли жінки, учні старших класів, та студенти, які швидко опанували «чоловічі» професії косаря, тракториста, комбайнера, механіка тощо. Завдяки ентузіазму селян до кінця липня вдалося зібрати і здати державі близько 224 тис. пудів зерна [230, с. 33], що було більше та той період у порівнянні з попереднім роком. До початку вересня вдалося виконати третину плану заготівель овочів [485, с. 126]. Загалом, напередодні окупації на Чернігівщині було зібрано і здано державі майже 73 % врожаю [342, с. 95].

Евакуації сільського населення в області не було. Проте активно вивозилися в тил підприємства, худоба та запаси сільськогосподарської продукції [Додаток Д. Неволько Г., Сиплива А., Ганнич Н., Донець Л., Куделя О., Симончук Н., Казимір А., Прикота К., Устильчак П., Мотлях В., Ясиновська Л., Семеняко П.]. Евакуація проводилась поспіхом, тому значна кількість худоби й запасів продовольства була залишена у колгоспних хлівах та коморах. Селяни скористалися такою нагодою й зробили запаси продовольства, забравши залишки збіжжя та худоби [Додаток Д. Купрієнко Є., Мотлях В., Кравченко Є.], а частину захопили окупанти [Додаток Д. Донець Л.]. Налякані чутками, подекуди полишали села євреї [Додаток Д. Перепадя В., Кравченко Є.], а частина населення, особливо у північних районах області, не чекаючи приходу німців, переселилася до лісів [Додаток Д. Колошко Т.].

Разом з потоками відступаючих військ, майна, яке евакуйовувалося, на Чернігівщину посунув значний потік біженців, зокрема з Білорусі [Додаток Д. Ясиновська Л., Артюх О., Бондаренко О., Палуда В., Лупко Н., Кравченко Є., Яременко М., Колошко Т., Макеєнко А.], яких населення приймало на ночівлю, дехто й залишався на Чернігівщині, хтось долучався до евакуації майна та худоби у тил.

З наближенням фронту, населення області активно залучалося до будівництва оборонних споруд [Додаток Д. Коротич М., Тарахан О., Купрієнко Є., Симончук Н.]. Ситуація нагніталася німецькими агітками, які вони скидали на працюючих: «Дівочки і дамочки. Не копайте ямки. Їхатимуть наші таночки – завалять ваші ямки» [4, арк. 22], «Дівочки и дамочки, не копайте ямки, мы сюда не придем» [Додаток Д. Тарахан О.], «Дамочки, не копайте ямки, не такі дурні наші таночки, щоб полізти у ваші ямки» [Додаток Д. Галепа Г.], «Син Сталіна здався – здавайтесь і ви» [Додаток Д. Харченко Б.], «Бойцы – домой! Комисаров – долой!», «Бери хворостину – жени жида в Палестину!» [254, с. 445]. Жінки та сільська молодь активно залучалися до ремонту шляхів та мостів. Влітку-восени 1941 р. на цих роботах було задіяно 5–7 тис. землекопів, теслярів,

3–4 тис. їздових з підводами [485, с. 123]. Всього у будівництві оборонних споруд взяли участь понад 150000 мешканців області [505, с. 126].

Ближче до середини серпня 1941 р. сільська повсякденність дедалі більше нагадувала прифронтову: інтенсивніше пересувалися військові колони, тривала евакуація худоби та матеріальних цінностей, їхали обози біженців. Все це відбувалося на тлі відсутності достовірної інформації, поширені чуток та безладу. Тривожні передчуття охопили жителів Чернігівщини: «[...] Ще ніби вчора був червень, а ось уже і вересень підсовується. І все ближче громи артилерійських канонад. Поширюються страшні чулки, що оточено Київ. Газети надходять нерегулярно. Та й повідомлення в них надто завуальовані, з них не довідаєшся, де проходить фронт, яка там обстановка. Вечорами через село тихо, без вогнів проходять колони машин і червоноармійців, тільки шелестить під ногами сухий пісок. В один із серпневих днів Фастівцями (село Бахмацького району Чернігівської області – Є.Ш.) пройшло кілька колон учнів ремісничих училищ у відповідній уніформі. Потім пішли стада колгоспної та радгоспної худоби. Гнали корів, овець, свиней. Гнали в глибокий тил, їхали дорогами обози біженців, в основному то були єврейські сім'ї. Все це створювало атмосферу непевності і хаосу. Ніхто не знав, що буде завтра» [254, с. 446]. «А наші тікали пішки, та хіба що на полуторках; солдатів наших, 4-х чоловік, мати годувала разом з нами, в них кухні не було, їх приставили до нас на постій. В обмоточках, в ботиночках, у хебешних формах, які вони були нещасні!..[...]» [248, с. 58–59]. «Ми несли їм хліб, молоко, яблука, а вони казали: «Ми скоро повернемося» [Додаток Д., Пінчук В.]. Емоційний стан населення був тяжким і пригніченим, а передчуття сповнені непевності й страху [248, с. 7; Додаток Д. Шовкун М.].

Окупація Чернігівської області тривала впродовж місяця з 23 серпня по 24 вересня 1941 р. Бомбардування німецької авіації, з яких почалося захоплення території області, завдали шкоди переважно містам та селам, які розташовувалися поблизу міст, натомість решта сіл від них практично не постраждали. Лінія фронту просувалась на схід доволі швидко – оборона Чернігова, бої під Бахмачем, Остром, Коропом, Шестовицею, Виблями та Пісками були нетривалими, а відтак

окупанти доволі швидко оволоділи територією області [Додаток Д. Перепадя В., Кармазін М.].

Переважна більшість сіл була зайнята окупантами практично без боїв [Додаток Д. Богун С., Гурин Т., Король І., Большак О., Галепа Г., Донченко Г., Дудка О., Куделя О., Тарахан О., Черевань М., Купрієнко Є., Пінчук В., Лупко Н., Олійник Г., Симончук Н., Семероз О., Калута Н., Коченко Т., Яременко М., Макеєнко А., Устільчак П., Харченко Б., Череп Г., Ясиновська Л., Борисович Г., Коротка М.]. Опір, який чинили частини радянської армії на підступах до сіл, був швидко зламаній німецькими передовими моторизованими частинами. Мешканці сіл у ці дні переховувалися у підвалах, окопах, виритих задалегідь, тікали до лісу [Додаток Д. Андріяш Г., Гурин Т., Тарахан О., Купрієнко Є., Костюченко В., Лупко Н., Олійник Г., Симончук Н., Казимір А., Сировець М., Семеняко П.].

В залежності від бойової обстановки, передові частини німців входили до сіл і розташовувалися на ночівлю, або проходили крізь села. Враження мешканців від першої зустрічі з німцями були різними, але спільним знаменником був страх, який пережили люди. Люди швидко підмічали примітні риси німців, їхню поведінку, манери, одяг, зброю, техніку тощо – людей вражало те, чого вони ніколи не бачили, або до чого не звикли. Зокрема, селян вразила німецька техніка: «Сьогодні німці продовжували пересуватися. До чого механізоване їх військо. Ось тут повз нас машини їдуть вереницею, що нагадує якусь виставку авто техніки. Різні системи мотоциклів змінюються різними системами автомашин, їх заміняють різні пушки, вездеходки і інші засоби озброєння. Мимовільно виникає твердження, що така армія кріпка і трудно переможна. По самих системах машин можна визначити, що в Германії розвинута автопромисловість і в цілому оборонна промисловість. Правда велике має значення і залежність від неї других країн та союзники, які поповнили автопарк Германії» [235, с. 77–78]. «В шкіряних, гарних пальто, на мотоциклах» [Додаток Д. Андріяш Г.]. «Було цікаво, бо в селі ще не бачили мотоциклів» [8, арк. 41; Додаток Д. Олійник Г., Семероз О., Богун С., Сиплива А.]. «Багато дівчорі збіглося, бо було цікаво побачити мотоцикли. Вони давали конфетки і показували гроші, які декому давали»

[Додаток Д. Лупко Н.]. «Вони їхали на танках. Діти бігли за ними, а вони кидали їм грудки цукру» [Додаток Д. Борисович Г.], «... усі вони були брудні, в пилюці. Запам'яталися їхні оголені руки, автомати, незрозуміла мова, та те, що вони всі були однакового зросту, як зрізані» [240, с. 13; Додаток Д. Пінчук В.].

Зайнявши села, німці людей не чіпали, але поводитися як хазяї: «Вони були різні: і нахабні і порядні. Ми відчували неприязнь, відразу і люди переживали потрясіння» [Додаток Д. Симончук Н., Неволько Г., Палуда В., Костюченко В., Лупко Н.], «дітям посміхалися, дорослих не чіпали» [Додаток Д. Перепадя В.], «зупинялися в нас на ночівлю. Пили, гуляли, діда пригощали. Населення лише мовчало» [Додаток Д. Циганок П.], «перше враження було страшне» [Додаток Д. Кубрак К.]. Німецькі солдати заходилися активно збирати продовольство і населення не чинило їм перешкод – люди були налякані озброєними німцями: «нишпорили по коморах, хлівах», «брали молоко, яйця, курей, молодих поросят» [17, арк. 120; Додаток Д. Донець Л., Дудка О., Купрієнко Є., Циганок П.]. Були й такі, котрі говорили: «Сталін і Гітлер чай разом п'ють, а Іван і Ганс один одного б'ють» [Додаток Д. Тарахан О.], а також попереджали: «Після нас прийдуть мадяри, їх бійтесь, дівчат своїх ховайте» [Додаток Д. Пінчук В.] та порадили вибратися в інші села (Роїще, Звеничів), бо будуть перед взяттям Чернігова сильні бої [17, арк. 95 зв.]. Дійсно, передові частини вермахту не затримувалися й невдовзі залишали села – за ними йшли підрозділи тилового забезпечення, які взялися впорядковувати життя «по-новому».

Чернігівщина в планах німецького керівництва мала увійти до складу організованого 20 серпня 1941 р. райхскомісаріату «Україна» як адміністративна одиниця – комісаріат «Чернігів» [408, с. 91]. Однак близькість фронту завадила цим планам і Чернігівська область, а також Донбас, Сумська та Харківська області так і залишилися впродовж окупації під контролем головного командування сухопутних військ Вермахту [352, с. 174].

У загальному вигляді схема організації зони військової адміністрації була влаштована таким чином: командувач військ оперативного тилового району (з кінця 1942 р. – VII відділ при штабі групи армій) – головні польові комендатури –

польові комендатури (фельдкомендатури) – місцеві (ортс) комендатури. У територіальному плані кожній польовій комендатурі підлягали 15-20 районів, а місцевій комендатурі – 4-5 районів [226, с. 20–20 зв., 22; 237, с. 323].

Низовою ланкою окупаційних органів влади на Чернігівщині були місцеві комендатури. Перебуваючи під час окупації у великих райцентрах області, вони забезпечували контроль за виконанням розпоряджень вищого військового командування [495, с. 91]. Кількість та місце розташування місцевих комендатур не були сталими. При необхідності їх могли перебазувати на інше місце або сформувати на певний проміжок часу в тому чи іншому районі. У Чернігівській області діяли 9 місцевих комендатур. У травні 1942 р. вони були розташовані у Новгороді-Сіверському ортскомендатура № 1314, у Ріпках – № 358, у Мені – № 431, у Чернігові – № 743, у Холмах – № 762, у Бахмачі – № 884 і були підпорядковані 194-ої фельдкомендатури, а ортскомендатури № 317 у Прилуках та № 770 у Козельці були підпорядковані 197-ій фельдкомендатурі [235, с. 63].

Паралельно з військовим в області сформувалося і цивільне управління у вигляді районних (міських) та окружних управ, підконтрольних нацистській адміністрації. Створені за єдиним зразком восени 1941 р. районні (міські) управи мали забезпечувати виконання постанов нацистських органів влади на місцевому рівні [43, арк. 141; 61, арк. 37; 199, арк. 11 зв.]. До обов'язків їхнього управління входило забезпечення німецьких частин продовольством, збір даних про сільський комуністичний актив для подальшої передачі до німецької комендатури, керівництво заходами з примусової відправки населення до Німеччини. Особливо активно управи займалася цим питанням до організації біржі праці, для цього було організовано бюро по вербуванню. Також управи залучали місцеве населення до охорони залізниць, ремонту шляхів, повертали розкуркуленим конфісковане майно, займалась агітацією серед населення проти партизанського руху (через розповсюдження різноманітних плакатів та закликів) [180, арк. 26 зв. – 30 зв., 38 зв., 45 зв.].

У листопаді 1941 р. на Чернігівщині було розповсюджено наказ німецької окупаційної адміністрації «Про негайні завдання для голів районів та старост»

[24, арк. 1–2 зв.; 25, арк. 1–1 зв.; 113, арк. 5–6]. До компетенції сільських управ входило: виконання наказів районних управ та розпоряджень німецьких комендантів і вищих органів влади; робота зі списками громадян села; забезпечення шляхового будівництва; робота з планами посівної кампанії; робота по наділенню садибами; вербовка до Німеччини; заходи, спрямовані на виконання м'ясо- та молокопоставки; виконання всіх нарядів на робочу силу та перевозки за завданнями райуправи та військових частин; робота зі списками репресованих радянською владою по політичним мотивам, повернення майна розкуркулених; організація нічної охорони; організація та підтримка функціонування школи; робота з планами лісорозробки; обкладання податками; службове листування; робота зі скаргами [45, арк. 6; 71, арк. 184–184 зв.].

Упродовж 1942 р. відбулися задля підвищення ефективності управління низовою ланкою – старостатами, було створено проміжні органи управління – бургомістрати. На території районних управ бургомістрати організовувалися у тих селах, де раніше були сільради [44, арк. 33–33 зв; 144, арк. 18; Додаток Е, Є]. Від сільських бургомістрів вимагали чіткого ведення документації: 1. Обіжників райуправи та її інспектур; 2. З земельних питань; 3. З фінансових питань; 4. З різного листування; 5. Статистичних відомостей різного характеру тощо [63, арк. 233].

Певні кроки провадилися і по націоналізації сільських старостатів. 17 грудня 1941 р. староста села Виблі Куликівського району подавав запит до керівництва Чернігівської міжрайонної поліції щодо виготовлення німецького та українського прапорів, які мали висіти на вході в сільську управу. Відповідно до отриманих інструкцій староста мав виготовити німецький червоний, всередині біле коло зі свастикою, та український прапор: зверху жовтого кольору, з низу голубого [60, арк. 3].

Не менш важливе значення приділялося мобілізації коштів серед населення шляхом різноманітних податків та зборів. Від зібраної суми 60 % передавалось німцям, а решта йшла на зарплатню службовцям, поліції та на різноманітні

заходи: святкування річниці німецької окупації, видачу премій інформаторам тощо [180, арк. 38 зв., 39 зв.–40].

Для створення місцевої судової системи нацисти в березні 1942 р. створили районні суди. Суд складався з головуючого та двох засідателів. Головуючий мав бути юристом, бажано колишнім адвокатом. За відсутності відповідних комендатур, суд очолював районний бургомістр. Судочинство відбуватись за нормами «руського права», які не пов'язані з радянським правом. Судові вироки підлягали обов'язковому затвердженню польовою комендатурою. Суддям заборонялось брати участь у судових процесах стосовно своїх родичів, а звинувачений міг заявити відвід суду через можливе упереджене ставлення. Крім того, заборонялось виносити смертні вироки [43, арк. 3]. У червня 1942 р. районні суди були ліквідовані. Проступки дрібного характеру мали розв'язуватись безпосередньо районними старостами та бургомістрами [43, арк. 70].

У серпні 1943 р. було дозволено утворити мирові суди. У сільській місцевості такий суд мав вирішувати спірні питання між громадянами бургомістрату. Очолював суд сільський бургомістр, крім нього брали участь заступник голови та засідателі, призначені бургомістром. Компетенція мирових судів поширювалась на майнові суперечки з приводу договорів про купівлю-продаж, оренду або позику, про умови володіння та власності, родинних та спадкоємних відносин. Рішення суди мали ухвалювати на власний розсуд, виходячи з почуття загальнолюдської справедливості. Винесене рішення не можна було скасувати [59, арк. 27–28 зв.].

Іншим важливим елементом місцевих управлінських структур, які безпосередньо впливали на повсякденне життя населення, були окупаційні органи, завданнями яких було якомога повніше використання економічного та сільськогосподарського потенціалу окупованих територій.

Згідно з наказом Адольфа Гітлера від 29 червня 1941 р., все військово-економічне керівництво покладалось на рейхсмаршала Г. Герінга та на підконтрольний йому «Східний штаб з керівництва економікою» (господарський штаб «Схід»). Крім німецьких господарчих органів управління на Чернігівщині

діяли українські цивільні земельні органи – обласна, районні земельні управи (інспекції). Ці органи стали допоміжним апаратом військового сільськогосподарського командування. Їх функції зводилися до організації сільськогосподарських робіт, розв'язання питань агротехніки, землевпорядкування тощо [231, с. 128]. На початку 1942 р. було створено Обласне земельне управління та районні сільськогосподарські інспекції [231, с. 127–128], які координувало усі процеси в аграрному комплексі – від вирощування та збору врожаїв рільництва, огородництва та садівництва до їх зберігання та переробки на заготівельних пунктах. Їх контролю підлягали керівники сільськогосподарських підприємств та організацій (МТС, обшинні господарства, держгоспи) [63, арк. 68; 109, арк. 15]. Вони мали право ухвалювати накази або розпорядження лише з дозволу військового сільськогосподарського командування [231, с. 128].

Важливим компонентом в структурі окупаційної влади на Чернігівщині були поліційні органи, представлені як німецькими, так і місцевими формуваннями. Німецька поліція була представлена двома поліцейськими органами. Працівники поліції безпеки (зіпо), гестапо та кримінальної поліції (кріпо) склали спецслужбу під назвою «поліція безпеки та СД» (Sicherheitspolizei und SD). Працівники охоронної поліції (шупо) та поліції порядку (орпо) склали власне німецьку «поліцію порядку» (орпо), до якої належала також і цивільна жандармерія [403, с. 130–132].

Водночас, вже з перших днів окупації радянської території, вищому нацистському керівництву стала очевидною проблема недостатньої кількості німецьких поліційних та військових сил для умиротворення окупованих територій, що викликало потребу залучення місцевого населення до допоміжних формувань. У жовтні 1941 р. було німецьким військовим командуванням було дозволено створення у підпорядкуванні військових комендатур загонів української допоміжної поліції. Головні їх завдання полягало у виконанні завдань польових та місцевих комендатур та сільських обшин. Застосовувати їх для боротьби з партизанами дозволялось у виключних випадках [205, арк. 157–159].

Керівнику СС та поліції також дозволялось створювати загони поліції під назвою «охоронні команди». Вони мали використовуватись для охорони військовополонених та об'єктів військового значення, брали активну участь в боротьбі з партизанами та актами саботажу [197, арк. 204; 203, арк. 40–41; 204, арк. 5; 205, арк. 157–159].

В залежності від звання та посади, поліцаї мали отримувати від 5 до 40 крб. в день. Українській допоміжній поліції дозволялось носити цивільний одяг або радянський військовий без знаків відмінності. На лівій руці вони мали носити синьо-жовту пов'язку з написом «На службі німецького Вермахту». Охоронні команди носили аналогічну пов'язку, але мали ходити виключно у радянському військовому одязі без знаків відмінності [3, арк. 146–149]. Згодом, синьо-жовті пов'язки були заборонені, замість них використовувалися білі з аналогічним надписом [248, с. 55].

Чернігівська міжрайонна поліція на початковому етапі підпорядковувалась місцевій німецькій ортскомендатурі та складалась з слідчого управління, канцелярії та близько 100 поліцаїв, що перебували на казарменому стані. Ці поліцаї займалися арештами партійно-радянського активу, місцевих громадян, обшуками, конвоювали до чернігівської тюрми та на допити до поліції. У підпорядкуванні чернігівської міжрайонної поліції перебували районні відділи: Чернігівський, Михайло-Коцюбинський, Любецький, Добрянський, Тупичівський, Березнянський, Олишівський, Козелецький, Остерський, Ріпкинський, Куликівський. Окремі райони, зокрема Добрянський, мали свої слідчі відділи, але райони здебільшого передавали затриманих громадян до Чернігова [183, арк. 158–158 зв.]. Добрянська районна поліція, як і решта районних формувань, «була допоміжною поліцією, головними обов'язками якої були: охорона громадського порядку у Добрянці та прилеглих селах, охорона залізниці, шосейних доріг, мостів та інших споруд, надання допомоги німецькому командуванню в боротьбі з партизанами, спостереження за неблагонадійними особами, згідно складеного списку, що надійшов від Чернігівської окружної поліції» [192, арк. 17].

Низовими одиницями поліції були сільські поліцейні відділи, що створювалися при старостатах (від 3 до 15 осіб кожен) [403, с. 130–132]. При тому, восени 1941 р. саме на голів районних управ нацисти покладали функції організації Української допоміжної поліції. Керівники районів по кожному селу мушили скласти списки бажаючих служити в поліції, визначити потребу у зброї та амуніції. Ці відомості старости передавали до німецької комендатури [113, арк. 5].

Значний вплив на українську поліцію Чернігівщини в 1941 р. – початку 1942 р. мала організація українських націоналістів. Керівник Чернігівської міжрайонної поліції О. Пахолок поширив інструкції з організації поліції на місцях. Рекомендувалось брати на роботу лише українців, які не були членами комуністичної партії. Співробітники поліції мали розмовляти українською мовою, запроваджувалось націоналістичне привітання та знаки розрізнення з тризубом. На входах до поліцейних відділень вивішувалися жовто-блакитні прапори [183, арк. 158–158 зв.]. У оголошеннях, в яких запрошували до роботи у поліцію, наголошували на тому, що до її складу мали прийти особи віком від 20 до 35 років (старшини до 45 років), фізично міцні, рослі та сміливі [286. 1942. 29 листопада, с. 2; 286. 1942. 2 грудня, с. 2], які бажають взяти участь у відбудові свого краю, і «мали освіту не менш як за 5 років народної школи» [286. 1941. 6 листопада, с. 2]. Кожний поліціант забезпечувався харчами, одягом, помешканням та грошовою винагородою. Поліція у селах визнавалась єдиним правомочним органом з дозволом носити зброю [83, арк. 51].

Приймали націоналісти активну участь в органах місцевого управління. У листопаді 1941 р. почали формувати Чернігівську міжрайонну управу. Дюбко (перший очільник Чернігівської міжрайонної управи – Є.Ш.) та Ребенок (перший керівник відділу освіти при цій управі – Є.Ш.) їздили до Києва ознайомитись з досвідом формування органів управління в Києві. Назад вони приїхали з Семенцем представником ОУН мельниківського напрямку. У Чернігові вони почали комплектувати міжрайонну управу з українців [200, арк. 59, 66].

Ніжинський міський осередок очолювали Поляченко – староста районної управи та Чичковський – начальник біржі праці. Вони в 1941р. відкрито

випускали націоналістичні листівки [214, арк. 25–25зв.]. Після розгрому нацистами навесні 1942 р. націоналістичного руху в Києві, знищений був осередок ОУН в Чернігівській області. Газету «Українське Полісся» вичистили від неблагоннадійного елемента та перейменували на «Український кур'єр» [453, с. 32]. Багато представників ОУН були заарештовані, а Тураш (очолював чернігівську поліцію) та Дюбко були розстріляні в червні 1942 р. [200, арк. 59, 66], причому останнього німці звинуватили у саботажі та створенні власної розвідувальної мережі для пропагандистських цілей проти Німеччини [240, с. 262]. Примітним було також те, що націоналістичні групи існували переважно у містах, відтак їхній вплив на сільських мешканців був мінімальним. Як виявилось, жителі Лівобережної частини України, особливо сільське населення, на відміну від населення західних територій, політикою практично не цікавилися, тому ідея незалежної України тут не знайшла відчутної підтримки [501, с. 295]. Крім того, в активістів було зовсім мало часу щоб суттєво поширити ідеї Української державності.

Добровольців керівництво Чернігівської міжрайонної поліції в 1941 р. намагалось віднайти серед колишніх вояків петлюрівської армії та членів їхніх родин та націоналістів, репресованих радянською владою. Саме такі категорії населення, в першу чергу запрошувалися в оголошені, поширеному, зокрема, у Козелецькому районі в листопаді 1941 р. [62, арк. 6] Українські загони в поліції проіснували до травня 1942 р., а до кінця року вони були перепідпорядкували німецькій жандармерії [82, арк. 19; 94, арк. 385; 183, арк. 86–94 зв., 160–162; 231, с. 186–187]. З серпня 1942 р. було оголошено набір до Української жандармерії чоловіків віком 20-30 років у Сновському, Козелецькому, Дмитрівському, Срібнянському та інших районах [82, арк. 19]. Головне призначення жандармерії у Чернігівській області. полягало в боротьбі зі зростаючим партизанським рухом, насамперед у північних районах області – Сновському, Городнянському, Холминському, Новгород-Сіверському, а також у Носівському, Бобровицькому, та арештах всіх підозрілих громадян, з наступною передачею до органів СД або Гестапо – у подальшому таких громадян чекав розстріл або концентраційні

табори [185, арк. 10; 181, арк. 23 зв.–26; 205, арк. 198]. Крім того, за поліцією залишилися функції охорони населених пунктів від нападів партизанів та конвоювання громадян на збірні пункти з метою подальшої відправки на примусові роботи до Німеччини [201, арк. 15зв.].

За свою службу поліцаї отримували зарплату. Так, 1 червня 1942 р. були встановлені граничні ставки заробітної плати Української допоміжної поліції. Рядовий поліцай отримував 0,80 марок щоденно або 8 крб., заступник старшини 1 марку або 10 крб., старшина – 1,10 марок або 11 крб., заступник командира взводу 1,30 марок або 13 крб., командир взводу 1,50 марок або 15 крб. Решта надбавок заборонялось [33, арк. 23–26 зв.; 40, арк. 614].

На 1 листопада 1942 р. регіональний поліцейський апарат нараховував 6846 службовців, серед них 699 німців і 6147 місцевих жителів. Близько 1 350 українців служило в охоронних батальйонах шуцманшафту, решта – складала міські і сільські поліцейні відділки [88, арк. 8; 403, с. 130–132]. Однак, чернігівські шуцбатальйони, № 137–141, на стадії формування не набрали необхідної чисельності і були розформовані через потенційну ненадійність. Залишки особового складу, які не дезертирували при підході радянських військ були виведені в Німеччину, і вліті до пожежних служб Рейху [403, с. 130–132]. Проходили набори і до інших воєнізованих формувань. За свідченнями одного з очільників Семенівського району в червні 1943 р. вісьмох місцевих добровольців урочисто відправили до армії Власова [219, арк. 18].

Склад місцевої поліції та старост впродовж окупації постійно оновлювався, оскільки партизани знищували зрадників, яких вони вбачали у тих, хто пішов на співпрацю з німцями – місцева адміністрація в селах та поліцейські підрозділи стали головним об'єктом атак партизанів [244, с. 85, 97, 187, 196, 244, 247, 253, 256, 257, 263, 289, 291, 298, 310, 311, 320, 337, 347, 360]. Відтак, під тиском обставин, до керівництва в селах та поліцейних загонів вливалися нові представники «контрреволюционного, националистического, кулацкого и уголовного элемента, а также предателей социалистической родины – дезертиров из Красной Армии» [244, с. 73, 309]. Через втручання партизанів і знищення

представників нової влади в селах, або через їхню втечу, впродовж осені 1941 – літа 1943 р. партизанам були підконтрольні села Холминського, Корюківського, Сновського, Семенівського районів [244, с. 149], а у Савенках, Рейментарівці, Холмах, а також у багатьох інших селах на півночі області «приблизно до январа місяца 1942 г., никакой власти не было» [244, с. 150, 309], і 6 листопада 1941 р. в Холмах партизани проводили районну сесію депутатів трудящих з нагоди річниці Жовтневої революції [244, с. 309].

На території області нацистськими окупаційними органами також створювалися окремі загони по боротьбі з партизанами. Показовою для області була відозва бургомістра Сновського району про прийом добровольців до загону по боротьбі з партизанами, поширена 17 березня 1942 р. Добрянським районним управлінням [75, арк. 132].

Крім формування структур управління, нацистський режим розпорядженнями місцевих органів влади запровадив низку норм, які визначали «правила життя» в умовах окупації. Поява цих розпорядчих документів та їх запровадження в повсякденні практики здебільшого носили прецедентний характер і визначали реакцію окупаційної влади на інциденти, які траплялися в повсякденному житті.

Під страхом розстрілу заборонялося ходити до лісу, допомагати партизанам, харчувати їх або давати прилисток. Розстріл грозив за полювання [168, арк. 35], випас худоби, косіння трави, збирання дров або взагалі за будь-яке вільне перебування в лісі [20, арк. 12]. Суворо мали бути покарані особи, які не повідомили «найближчу німецьку військову одиницю прізвища та місця перебування знайомих партизанів або про прихід чужих партизанів». На смерть карали тих, у кого було виявлено зброю або інше військове спорядження, а також тих, хто не перешкоджали саботажу [101, арк. 126; 242, с. 10]. Суворе покарання очікувало тих, хто поширював серед населення неправдиві відомості, які можуть «залякати населення, стримувати людей від праці або ... шкодити загальному добру».

Встановлювався режим пересування мешканців по території міст та сіл. Взимку дозволялося пересуватися з 5 години ранку до 19 години вечора [108, арк. 3; 115, арк. 5; 280. 1943. 9 квітня, с. 2; 283. 1942. 18 листопада, с. 4; 286. 1942. 22 березня, с. 2; 285. 1942. 28 листопада, с. 2; 286. 1942. 18 листопада, с. 2]. З початком сезону польових робіт заборонялося виходити на вулицю в селах з 20-ї до 4-ї години ранку [288. 1942. 21 березня, с. 2]. Пересуватися по населених пунктах вночі можливо було лише за наявності відповідного дозволу. До порушників вживалися «найсуворіші заходи за законами військового часу» [279. 1942. 9 квітня, с. 2; 279. 1942. 28 липня, с. 2] – штраф до 5000 крб. або примусова праця до одного місяця [279. 1942. 17 листопада, с. 2]. Порушення світломаскування каралось штрафом від 10 до 50 крб. [132, арк. 116] У районах, що були зонами партизанської боротьби, покарання було більш суворим: за порушення комендантської години мадярські військові могли розстріляти на місці [72, арк. 44], а за порушення режиму світломаскування накладали штраф до 5000 крб. та призначали примусові роботи терміном до 4-х тижнів [72, арк. 39].

Встановлювався чіткий режим роботи органів місцевої влади. Зокрема, Остерська ортскомендатура приймала цивільне населення з 9 до 12 години дня [279. 1942. 15 травня, с. 2], а у Сновській – робочий день в установах починався о 7 год. ранку і тривав до 11 год. дня, з 11 до 12 години – перерва, а з 12 до 4 год. продовжувався робочий день [285. 1942. 16 грудня, с. 2], господарський банк проводив свої операції щодня з 9 до 13 години, а суботами та напередодні свят – лише до 11 години [286. 1942. 8 лютого, с. 2]. Для працівників райуправ та місцевих старостатів графік роботи був визначний наступним чином: понеділок – п'ятниця – з 8 до 18 години, обідня перерва – з 13 до 15; субота – з 8 до 13 години; у неділю – з 9 до 12 чергування працівників години [99, арк. 182]. Разом з тим, існувала заборона на безпредметне відвідування адміністративних установ, особливо під час польових робіт. Порушників штрафували або відправляли на примусові роботи [105, арк. 9]. Для створення позитивного іміджу нової влади ортскомендатури вимагали від службовців районних управ ввічливого ставлення до відвідувачів [72, арк. 43; 110, арк. 15], забороняючи «службовцям Українського

цивільного управління викидати прохачів відразу за двері, а поводитись з ними чемно» [58, арк. 19].

Німецька точність і порядок прививалися в усьому. Зокрема, необхідно було документи «зберігати й утримувати в охайному стані» [286. 1942. 20 лютого, с. 2]. Вживалися заходи по санітарному контролю за населеними пунктами, помешканнями, установами харчової промисловості, приміщеннями гуртожитків, державних установ, приватних дворощ, криниць, водоймищ, звалищ тощо. Вимагалось аби вулиці утримувалися у чистоті, вбиральні, місця для звалищ дезінфікувалися чотири рази на місяць, школи були забезпечені бачками для кип'яченої води, умивальниками. Необхідно було мати окремі вішалки для одягу кожного учня, а також стежити за тим, щоб «усі учні-хлопці були пострижені й учні в класах сиділи без головних уборів та верхнього одягу (пальто)» [286. 1942. 25 лютого, с. 2]. Відвідувачам міських садів та парків категорично заборонялося: «1) Топтати траву та нищити рослини, 2) Зривати квіти, 3) Смітити на доріжках, 4) Сідати та лежати на траві, 5) Пускати до садів та парків тварин, 6) Псувати паркани, лавочки та інше улаштування, 7) їздити на велосипедах» [283. 1942. 29 липня, с. 4].

Під загрозою суворої відповідальності, наказувалось вітати німецьких військових вітальним знаком – підняттям правої руки над обличчям [90, арк. 110]. Жандармерія могла притягнути до відповідальності за пияцтво та хуліганство [142, арк. 59]. На селян, у яких було знайдено самогонний апарат, накладався штраф у розмірі до 500 крб. [176, арк. 42] Каралися штрафами та арештами особи, які уникали санітарної обробки [103, арк. 37].

Заборонялися гуртки, зібрання та демонстрації на вулицях та майданах. Єдиний виняток було зроблено для похорон, під час яких дозволялось зібрання народу. За дозволом на проведення релігійних процесій необхідно було звертатись за 14 днів до ортскомендатури [279. 1942. 15 травня, с. 2].

Зважаючи на тривалість робочого тижня й графік роботи установ та організацій, базарна торгівля в Чернігові та Ніжині з весни 1942 р. була дозволена лише в неділю з 10 до 15 години [286. 1942. 17 квітня, с. 2]. Правила торгівлі

передбачали отримання відповідного дозволу у старост. Дозволи видавалися щотижня не пізніше, ніж полудень суботи. Заборонено було продаж м'яса (свинини, яловичини, баранини, козлятини, птахів і т. д.), жирів, картоплі, крупів, пшона, збіжжя, молока, масла, вершків, сиру, яєць. Продаж кролячого м'яса та інших товарів – дозволявся. Обмін речей на харчові продукти було заборонено [283. 1942. 9 травня, с. 4]. За право продавати свій крам селяни сплачували «містове». Громадяни, які торгували на базарі кулінарними виробами – котлетами, млинцями, пиріжками, цукерками – повинні були щомісячно проходити медичний огляд в туберкульозному та венеричному диспансерах і мати завжди при собі про це довідку [283. 1942. 20 січня, с. 4]. За порушення правил торгівлі – в'язниця і грошовий штраф. Наполегливим контролем за виконанням цих та інших правил місцеве населення привчали до дотримання приписів влади [283. 1942. 16 травня, с. 4; 283. 1942. 3 червня, с. 4].

Поступово «німецький порядок» поширився й на сільські обійстя. Для поліпшення санітарного стану населених пунктів було висунуто вимогу до сільських громад та володарів домогосподарств про наведення порядку у дворах, на вулицях, садибах та шляхах. Вводилися норми утилізації гною, в разі, якщо він не використовувався як добриво. Вимагалось утримання колодязів у «зразковій чистоті». Такої ж чистоти треба було дотримуватись у закладах торгівлі, зберігання продуктів. Необхідно було в селах виділити хати-ізолятори для ночівлі перехожих. А тих хто захворів, особливо на інфекційні хвороби, слід було негайно доправляти до найближчої лікарні [280. 1943. 28 березня, с. 4; 281. 1942. 16 жовтня, с. 2].

Заборонялося нападати на німецьких солдат, за що було передбачено суворе покарання. Потужним важелем було встановлення колективної відповідальності за порушення встановлених норм селами [230, с. 69, 74–75; 283. 1942. 1 липня, с. 4; 286. 1941. 2 листопада, с. 2; 286. 1942. 15 лютого, с. 2]. Ці норми систематично публікувалися у пресі [286. 1941. 6 листопада, с. 2]. За вбивство одного німецького військового передбачався розстріл 100 осіб із села, де це було скоєно. За вбивство поліція або старости погрожували розстрілом всіх комуністів,

партизанів та їх сімей. За переховування партизанів спалювали будинок і розстрілювали всю сім'ю [341, с. 53]. Разом з тим, постійно лунали звернення до населення про необхідність убезпечити свої села від нападів «бандитів, які з низького почуття помсти не зупиняються перед тим, щоб піддавати небезпеці та знищенню життя і майна безвинних людей» [286. 1941. 12 грудня, с. 2]. Смертна кара була передбачена за зберігання зброї та небажання здати її. Водночас особам, які вказували місцезнаходження придатного до використання військового спорядження поліції, встановлювалась винагорода – тютюн [279. 1942. 18 грудня, с. 2; 283. 1942. 11 квітня, с. 1; 283. 1942. 20 червня, с. 4].

Нова влада активно заохочувала працю. Працювати населення повинно було наполегливо й постійно. «У жодному селі не повинно залишитись незасіяне поле» – цей заклик німецька адміністрація адресувала селянам щовесни, посилаючись на те, що «Німецька Держава звільнила вас від жидо-більшовицьких кайданів і на подяку за це вона вимагає від вас тільки одного виконувати свої обов'язки. ... Працюймо зранку до вечора! Працюймо всі й у неділю! Хто не працюватиме в неділю, буде покараний. Ледарів Німецька Держава в часи відбудови не потерпить» [279. 1942. 8 травня, с. 2; 280. 1942. 8 травня, с. 1; 10 травня, с. 1; 13 травня, с. 1; 31 травня, с. 1]. Також весною з'являлися суворі попередження: «Українські селяни, те що ви сієте – це хліб для вас! Якщо не посієте – будете голодувати! Німці мають запевнене своє постачання, і вони не будуть голодувати!» [283. 1942. 23 березня, с. 2], «Ледарі – це могильники своєї власної країни!» [283. 1942. 16 січня, с. 2]. Працівники, зайняті в німецьких та українських установах, мали право один раз на рік піти у відпустку на 10 днів [127, арк. 73].

Кількість святкових днів була мінімізована, зокрема було встановлено, що «25–26 грудня 1942 р. (Різдво), 1 січня 1943 р. (Новий рік), 25–26 квітня 1943 р. (Великдень) та 13–14 червня 1943 р. (Трійця). Ці дні являються відпочинком, але треба потурбуватись, щоб підприємства по постачанню виконували свої обов'язки і в святкові дні» [279. 1942. 1 січня, с. 2]. Всім українським державним, кооперативним і громадським установам та підприємствам належало святкувати

дні релігійних свят за григоріанським календарем [286. 1942. 20 березня, с. 2]. Святкування «окремих українських свят» не повинно було відбиватись на роботі господарських і військових виробництв [285. 1942. 23 грудня, с. 2]. Дотримувалися нацисти і переведення годинникової стрілки на літній та зимовий час [104, арк. 75].

З'являлися й нові дати в календарі, до яких нова влада виховувала належне ставлення: «15 березня – день суму для німців, бо в цей день особливо згадуються хоробрі люди, що пожертвували своєю кров'ю для звільнення від спільного ворога, за свободу Європи. Не менше значення має німецька кров, принесена в жертву для звільнення України від багаторічного більшовицького гніту. Багато німецьких героїв покояться на українській землі, за свободу якої вони віддали своє життя. Німці вважають справою честі гідно пом'янути своїх героїв, Але й для кожної людини на Україні є справою честі в цей пам'ятний день і всякий інший час прикрашати могили героїв і тримати їх у порядку. Жодна могила німецького воїна не повинна за лишитись неприкрашеною, кожний могильний горбок повинен довести, що ти заслужив жити в своїй вільній Україні. Українцю! Вірним співробітництвом покажи себе гідним пролитої за тебе крові. Покажи себе перш за все гідним пам'яті героїв. Прикрашення могил німецьких вояків справа твоєї честі» [286. 1942. 11 березня, с. 4]. Плюндрування могил німецьких солдат каралося на смерть [279. 1942. 12 травня, с. 2]. Крім того, широко відзначалися 20 квітня – день народження Гітлера, а також річниці визволення населених пунктів області від більшовицької влади. Цим подіям присвячували спеціальні випуски місцевих газет.

З приходом нацистської влади почалась реєстрація місцевого населення, а згодом і інвентаризація всього майна. До кінця грудня 1941 р. усе населення старше 16 років мало бути зареєстровано у місцевих органах влади й отримати посвідчення. Хто не отримав їх до 16 грудня 1941 р. розглядався як бандит і міг бути страчений [82, арк. 6]. 29 жовтня 1941 р. було поширено розпорядження за № 20, згідно з яким комендатурам на місцях, для прискорення реєстрації, рекомендувалось чинити тиск на місцеве населення заявами про визнання

незареєстрованих осіб партизанами з усіма наслідками [3, арк. 20]. Усе населення сіл реєструвалось у сільських старостах. Старости мусили завести списки як постійних так і тимчасових мешканців сіл і реєструвати протягом 24-х годин усі випадки прибуття та вибуття, хоч і тимчасового [72, арк.6; 82, арк. 16]. Випадки народження, смерті та шлюбу дозволялось реєструвати протягом тижня [80, арк. 10], але ця послуга була платною [62, арк. 106]. Кожен мешканець сільської громади повинен був зареєструватися й отримати особисту посвідку, яку раз на три місяці треба було продовжувати. Усім, хто з'явився в селі після 22 червня 1941 р., в особистих посвідках ставили позначку – літеру «К». Заборонялось видавати посвідки євреям [83, арк. 1]. Але Козелецькому районі місцева комендатура 29 квітня 1942 р. дозволила їм видавати особисті посвідки з літерою «Ж» [63, арк. 96]. Згодом ця практика поширилась на інші райони. Особливі правила існували для реєстрації єврейського населення. Євреїв старших 14 років змушували носити на лівій руці опаску з зіркою Давида [231, с. 15; Додаток Д. Перепада В.].

У березні 1942 р. змінилися правила реєстрації – населення було поділено на дві категорії: місцеве, яке проживало в селах до 22 червня 1941 р., та прибуле. Староста села ніс персональну відповідальність за кожного, внесеного до першої групи. Якщо в нього були сумніви щодо окремих осіб з першого списку, він мав право перенести цю особу до списку прибулих. У подальшому люди, які потрапили до категорії прибульців, не могли виїхати за межі села без спеціального дозволу. Селяни, які перебували в першому списку отримували особисту посвідку з літерою «А», з другого списку – з літерою «К». Надалі формат списків змінився: до першого списку заносили всіх місцевих «надійних», до другого – приїжджих, а до третього – усіх «ненадійних» – комуністів, комсомольців та тих хто викликав підозру [199, арк. 9; 212, арк. 12–12 зв., 31 зв.]. Старости та поліцаї мали спостерігати за неблагонадійними, контролювати, щоб люди з цього списку нікуди з місця проживання не відлучалися, відстежували їхні зв'язки та діяльність. У випадку диверсійних дій партизан, неблагонадійних розстрілювали першими. Для спостереження за ними активно залучалися

благонадійні, що проживали по сусідству з підозрюваними [192, арк. 18]. Недосконалість форм обліку населення та невдоволення її результатами змушували окупаційну адміністрацію постійно вносити зміни в систему обліку. 2 червня 1943 р. було видано чергову інструкцію з правил реєстрації населення [24, арк. 209].

Реєстрація сільського населення поступово стала платною. Зокрема, у червні 1943 р. вона коштувала 2 крб. [24, арк. 222] Окупаційна влада намагалась мати визиск з усіх документів, які видавалися населенню [Додаток Л].

Для виїзду за межі села громадяни зі списку «А» мали отримати в комендатурі додатково спеціальні «виказки» зразка «В» – «виказка» з питань праці терміном на один місяць, або зразка «С» – одноразова, з конкретного питання, із зазначенням маршруту [75, арк. 170–170 зв.].

У подальшому посилювався контроль і за новоприбулими, які мали обов'язково проходити реєстрацію [217, арк. 106–106 зв.]. За порушення цього розпорядження домовласника могли оштрафувати на 5000 крб. або призначити тривалі примусові роботи [72, арк. 42]. 7 квітня 1943 р. нацисти заборонили перехід селян в інший населений пункт на постійне місце проживання без погодження зі старостами цих сіл [196, арк. 119].

Відсутність посвідчення особи каралося арештом на строк до 30 діб та штраф 500 крб. [91, арк. 34] Втрата особистої посвідки каралась штрафом від 200 до 1000 крб. в залежності від статків, а в особливих випадках – до 5000 крб. [19, арк. 30] Втрата дубліката посвідки кралась «відбиранням харчових продуктів на чотири тижні» [280. 1942. 21 лютого, с. 2].

Реєстрації підлягали всі кустарі та ремісники одиночки [284. 1942. 20 січня, с. 2], а також «жиди і чужоземці». Подорожувати за межі своєї громади без спеціального дозволу заборонялося. Якщо селянин бажав дати прихисток чужинцю – він мусив одержати на це дозвіл старости, завчасно надавши відомості про прибулого та підставу для поселення. Особи, які надавали притулок радянський військовим чи особам з радянськими документами, підлягали розстрілу [279. 1942. 1 травня, с. 2]. Постійно проводилась реєстрація та

перереєстрація членів та кандидатів у члени ВКП(б) [279. 1942. 14 березня, с. 2]. Наприкінці 1941 р. було започатковано інвентаризацію майна установ та організацій [284. 1942. 1 січня, с. 2].

З приходом окупантів було проведено облік майна домогосподарств – власники подавали розписки з переліком майна, у тому числі колгоспного, яке перебувало у їхній власності. Суворо каралися випадки приховування колгоспного майна та збіжжя [342, с. 95].

Всі мешканці прифронтової полоси віком від 14 до 65 років підлягали, в залежності від їх працездатності, трудовій повинності. З цією метою усі працездатні особи мали зареєструватися на біржах праці [285. 1942. 19 червня, с. 2]. Поширеною практикою було покарання примусовою працею. Для цього Чернігівська міжрайонна управа 23 січня 1942 р. наказала всім районним керівникам до 10 лютого 1942 р. створити на місцях концентраційні табори для інтернування працездатних людей, що ухиляються від виконання трудової повинності.

Батьки, вчителі та сільські старости проголошувалися відповідальними за молодь [230, с. 64]. Покарання очікувало селян за не відправку дітей до школи. За це порушення батьків штрафували на 50 крб., за повторне порушення – 250 крб. та арешт до 7 діб [100, арк. 12; 117, арк. 67].

Зважаючи на значну частину дітей, які втратили батьків, з 15 червня 1942 р. у с. Подусівці було відкрито дитячу колонію для дітей віком від 10 до 15 років (круглих сиріт, безпритульних). Дітей забезпечували «харчуванням, одягом, взуттям, відповідним вихованням та корисною кваліфікованою працею (на полі та в майстернях), а також освітою в обсязі початкової школи» [286. 1942. 10 червня, с. 2].

Було оновлено порядок укладання шлюбів. У шлюб могли вступати чоловіки, які досягли 18 років, та жінки – 16 років. При цьому застерігалось, що особи не здатні до самостійної праці не можуть вступати в шлюб. Категорично заборонявся шлюб між «юдеями та особами неюдейського походження» [285.

1942. 25 листопада, с. 2; 286. 1942. 12 липня, с. 2]. Вінчання в церкві дозволялося тільки після вступу в шлюб, оформленого в передбаченому законом по рядку.

Заборонялось вживати алкогольні напої, а згодом було заборонено їхнє кустарне виготовлення з огляду на те, що це призводить до «хижацького знищення харчових продуктів та спекуляцією недоброякісною, а іноді навіть отруйною горілкою» [279. 1942. 15 травня, с. 2; 286. 1942. 24 квітня, с. 2]. Винних наказували штрафом у 200 крб, або примусовою працею впродовж 14 днів.

Було запроваджено практику подання податкових декларацій для осіб вільних професій, кустарів, ремісників, візників, крамарів, промисловців, осіб, що мали прибуток від комірного за будівлі, квартири, кімнати і т. ін., а також усіх інших осіб, які працювали не за наймом і статки яких перевищували 200 крб. на квартал [286. 1942. 13 травня, с. 2; 286. 1941. 7 жовтня, с. 2]. З зарплатні 201–222 крб. оподатковувалась сума, яка перевищувала 200 крб., а з зарплати 223 крб. і вище податок вираховувався з усієї суми в розмірі 10% [280. 1942. 15 листопада, с. 2]. Середня кількість робочих днів на місяць складала 25,6 днів, тому денна зарплата від 7 до 80 копійок податком не обкладалась [280. 1942. 15 листопада, с. 2]. Ухилення від оподаткування загрожувало штрафом або тривалим терміном примусових робіт.

З 5 по 20 травня 1942 р. мешканці Чернігівського, Любецького, Олишівського та Козелецького районів мали зареєструвати усі наявні велосипеди та отримати номерні знаки. Вартість номерного знака – 10 крб. На тих, хто після 20 травня їздив без номерних знаків, накладався штраф – до 100 крб. [286. 1942. 6 травня, с. 2] Перереєстрації підлягали машини радянського зразка [279. 1942. 24 липня, с. 2]. Річний збір за користування велосипедом на Ніжинщині становив 15 крб., мотоциклом – 30 крб., а вартість реєстраційного номера становила 5 крб. Незареєстровані транспортні засоби підлягали конфіскації [283. 1942. 20 травня, с. 3].

Пересуватися гужовим транспортом «основними трасами» в області заборонялося, оскільки підводи псують проїжджу частину, викликаючи великі трати на ремонт. Відтак, рух «по профілірованих шляхах» дозволявся лише

автомашинам усіх видів і тільки в суху погоду [283. 1942. 11 квітня, с. 4; 283. 1942. 9 грудня, с. 4], а підводи та інша сільськогосподарська техніка мали їздити об'їзними шляхами, праворуч або ліворуч від «основної траси». За порушення цієї норми встановлювався штраф у розміру від 200 до 500 крб. [280. 1942. 21 жовтня, с. 4; 286. 1942. 16 серпня, с. 2] Зважаючи на ускладнене пересування дорогами у зимовий період, німецька адміністрація зажадала від населення сіл виконання додаткових заходів забезпечення порядку на дорогах: «Для того, щоб полотна шляхів лягло під сніг рівним, категорично забороняється проїзд по шляхах різного роду транспорту в час дощу і після дощу. Для цього привести в належний вигляд шлагбауми, закривати їх в час дощу та заготовити дошки і надписати їх про заборону, проїзду на німецькій та українській мовах, прикріпивши їх на шлагбаумах. Відкривати шлагбауми лише по розпорядженню Інспектури шляхобудівництва. Відремонтувати, а де немає виготовити щити і виставити їх в місцях, де більше всього шлях заносить снігом. негайно виготовити снігоочищувачі з розрахунку один на 8–10 км і підвезти їх в місця близько шляху» [280. 1942. 13 листопада, с. 2; 286. 1942. 22 листопада, с. 2; 280. 1943. 9 квітня, с. 2]. Для сільського населення – чоловіків віком від 16 до 50 років та жінок віком від 18 до 45 років – було обов'язковим відпрацювання 6 днів на рік на будівництві шляхів [283. 1942. 9 грудня, с. 4]. Уникнути цього було практично неможливо, адже за порушення цього припису загрожувало покарання за законами військового часу.

Під особливим контролем нової влади була залізниця. По обидва боки залізничної колії на 100 м встановлювалась заборонена зона [285. 1943. 6 лютого, с. 2; 287. 1943. 21 липня, с. 4]. Не дозволялося наближатись до залізничних колій, а також переходити «залізничне полотно, мостики та взагалі наближення до залізниці після 3-х (15-ти) год. дня до 5-ти годин ранку суворо забороняється. По особах, що не виконуватимуть цього наказу, охорона буде стріляти без попередження» [280. 1942. 25 листопада, с. 4].

Таким чином, з вересня 1941 по вересень 1943 рр. територія Чернігівщини була окупована нацистами. Перетворення в системі управління та організації

життя населення, які поступово впроваджувалися на території області, істотно змінили звичний для селян плін життя. Значне зменшення кількості населення, встановлення системи обмежень, заборон та покарань, створили складні умови для виживання населення.

2.2. Сільська громада: свої, чужі та інші

Соціальне середовище сіл Чернігівщини в роки нацистської окупації являло собою вельми складну динамічну систему. Соціальна стратифікація мешканців зазнавала динамічних змін пов'язаних з дією чинників, які визначали соціальне обличчя сільських громад до, під час та після окупації. Скорочення кількості населення сіл на початку війни та окупації, спричинена мобілізаціями, евакуацією, втечами, переходом до партизанської боротьби з ворогом, частково компенсувалося за рахунок біженців, постійних міграцій населення у пошуках кращої долі. Зрештою, новим структурним елементом у сільському соціумі, який виокремився серед місцевого населення, стали «свої-чужі» – особи, які пішли на співпрацю з окупантами – старости, поліцаї та ін., а також окупанти – німецькі військові та цивільні, угорські та італійські військові, які перебували в регіоні в роки окупації, виконуючи свої службові обов'язки. Відтак, взаємини у сільському соціальному просторі розгорталися в трикутнику між «своїми» – місцевою людністю, населенням та військовими, яке опинилися в окупації на території Чернігівщини, зрадниками / колаборантами та окупантами.

Серед вищого нацистського керівництва не було єдності думок щодо еталону поводження з окупованим населенням. З одного боку, німецький солдат, налаштовувався на зустріч з ворогом, якого «можна вбивати, не відчуваючи ні жалю, ні співчуття». Особливо безжальне ставлення повинно було чекати тих, хто чинив опір [538, с. 117–119]. Водночас, у директиві для вермахту «Про ставлення військ до українців» зазначалось: «Українці з їх родючою, багатюю на корисні копалини землею є цінними союзниками в боротьбі проти більшовизму». Солдатам повідомлялось, що українці вбачають в них своїх визволителів, а селянство, яке за роки більшовицького панування перетворилось на сільський

пролетаріат, в більшості, лише чекає на духовне та економічне звільнення [397, с. 125]. Крім того, солдатам Вермахта командування доводило, що думки щодо українців як ледарів – це все ворожа пропаганда, а насправді вони – працьовита нація [1, арк. 1]. За таких обставин ставлення самих німецьких солдат до цивільного населення мало індивідуальний характер, в залежності від моральних якостей та глибини сприйняття або відторгнення нацистської ідеології. Значною мірою на це впливали погляди командира того чи іншого окупаційного підрозділу.

Місцеве населення сіл у переважній більшості ставилося до окупантів як до ворогів, адже вони були чужинцями, які втрутилися в мирне життя, і цей стереотип був сформований пропагандою декількох років, що передували війни, на її початку та впродовж окупації території Чернігівщини. Вочевидь, страх перед незрозумілим, але наперед ворожим, пояснював почуття, які переживали люди впродовж окупації.

Головне, що визначало ставлення до окупантів при перших зустрічах – це страх: «Страшно було вийти на вулицю, та й на власному подвір'ї – не менше. Не обминали загарбники, шастали по хатах, забирали їстівне» [235, с. 4], «В серпні 1941 р. німці увійшли в село. Серед них були і хороші люди. Давали нам цукерки і називали нас «кіндер», деякі навіть плакали і казали, що в них також є діти. Були і погані, які на нас кричали, погрожували зброєю» [Додаток Д, Ледень Г.], «Німців вперше побачили, тільки вони увійшли в село, 17 вересня 1941 року. Ми, діти, через город бігли до контори, щоб глянути на них. Гітлерівці зразу ж кинулися по селу в пошуках їжі. У селян нічого не просили, не питали. Самі забирали курячі яйця, ловили курей [Додаток Д. Бигиб М.]».

Траплялися випадки гуманного ставлення нацистів до місцевого населення під час каральних акцій по селах. Н. Мойсеєнко в роки окупації проживала в селі Присторонь Ріпкинського району. У 1942 р. їй було десять років, коли карателі палили село. У неї, через поранення ноги починалась гангрена і вона не могла разом з іншими втекти з села. Карателі її знайшли та замість того щоб знищити, розрізали поранену ногу та залили ліками. Не спалили і хату біля якої її знайшли

[245, с. 12]. О.Г. Харченко, того часу мешканка села Козари Носівського району, пригадувала як 11 березня 1943 р. нацистські карателі, за підтримки поліцаїв проводили акцію по знищенню мирного населення. Вона, її брат – Анатолій та сестра Ксенія – малі діти – намагалися вибратись за межі села, але їх перестрів німець в чорній формі. Він кинув їх в копанку, провів над головами чергу з автомата, а потім живих прикидав гілками. Коли все скінчилось він витягнув їх з ями, нагодував, плачучи показав фото де були п'ятеро його дітей, а потім вивів їх безпечним шляхом з села [262, с. 3].

Окупантів вражала бідність сільського населення. Німець Ганс Кох, перебуваючи в перші місяці окупації в українських селах, зустрічався зі старостами сіл. Жодного з них він не міг назвати одягненим краще, ніж найубогіші жебраки в Німеччині. Більшість селян носили лахміття. Власники взуття здебільшого ходили босими, щоб зберегти його на осінь та зиму [353, с. 122–123]. О.Т. Дудка, мешканець села Ядути Борзнянського району, засвідчив: «Німець, проходячи повз нашу хату, сказав мені: «Якби я жив в такій хаті, то повісився б» (А хата була покрита соломною і начебто вросла в землю)» [240, с. 14; Додаток Д. Дудка О.].

По різному складалися взаємовідносини селян з представниками союзниками Німеччини. Якщо про угорців в очевидців залишилися суперечливі згадки [17, арк. 104; Додаток Д. Сиплива А., Донець Л., Олійник Г., Коротка М.], то про італійців згадували в переважній більшості в позитивному руслі [275, с. 3; Додаток Д. Короткий В.].

У ситуації «життя з ворогом» постійно існував вибір між співіснуванням, співпрацею та боротьбою. Частина людей не бажала зберігати лояльність до радянського режиму, який у попередні роки відзначився геноцидом та розкуркуленням українського народу [408, с. 93]. Крім того, селяни потрапили у жахливі реалії, пов'язані із різким погіршенням рівня життя, загибеллю рідних та близьких, руйнуваннями, переживали соціальну кризу, важливою складовою якої була криза духу й довіри до радянської влади [397, с. 124]. Через це на початковому етапі окупації частина селян покладала сподівання на нову владу.

Сама співпраця населення проявлялась в надзвичайно широкому діапазоні від побутового рівня до адміністративного та військового співробітництва. Але вона носила різний характер – від добровільної співпраці з нацистами з політичних або ідеологічних міркувань до вимушеної, на яку люди йшли лише заради виживання та порятунку власного життя та життя близьких. Найбільш поширеним був побутовий та економічний колабораціонізм. Тисячі людей добровільно або під примусом працювали в сільському господарстві, сплачували податки грошові або натуральні, надавали свої будинки для розквартирування військ. Все це була співпраця, уникнути якої було неможливо – створена система зобов'язань та покарань практично не залишала можливості вибору. Моральний тиск, страх за власне життя та життя рідних у ситуації безвиході визначали ступінь співпраці з новою владою. Поширеним був адміністративний і культурний колабораціонізм, адже мешканці працювали в органах місцевого самоврядування, школах, газетах [508, с. 149]. «Населення ставилось до влади німців покірливо, виконувало їх вказівки, працюючи в сільській общині яких в селі дві, створених на базі бувших колгоспів» [12, арк. 48], «німців всі боялися і робили все, що вони вимагали» [12, арк. 77].

На цьому тлі окремо стоїть питання адміністративної та військової співпраці. До неї вдавалися особи, які були ображені радянською владою – розкуркулені, репресовані, або ті, хто був невдоволений радянським режимом: «Служити до німців йшли громадяни, яких Радянська влада образила. Їх, чи членів їх сімей було розкуркулено або вислано до Сибіру. Жителі села презирливо ставилися до поліцаїв тому, що вони вели себе грубо. Йшли вони у поліцаї з бажанням «віддячити» радянській владі» [9, арк. 83; 195, арк. 11–12; Додаток Д. Сиплива А., Донець Л., Бичкова О., Потапенко М., Симончук Н.]. Часто-густо то були люди, «про яких поганої думки були односельці і до війни» [Додаток Д. Семеняко П.]. Тобто це особи, які йшли на свідому співпрацю з окупантами через особисті образи чи переконання, як представники націоналістичних груп, що прийшли на Чернігівщину разом з німецькою армією, або місцеві мешканці, які поділяли ці погляди. Траплялося так, що жоден з мешканців села не йшов до

поліції та на адміністративні посади нижчого рівня. У такому разі застосовували примус або старосту та поліцаїв привозили з інших сіл [244, с. 206; Додаток Д. Півторацька Є., Кармазін М.]. Частина мешканців сіл йшли на співпрацю з мотивів самозбереження та збагачення [Додаток Д. Большак О.]. Колишній староста Борзнянського району виклав свою логіку дій: «у 1941 році, коли наша місцевість була окупована німецькими військами, в цей час у мене виникла думка, що розпочата війна може тривати необмежену кількість років і щоб зберегти своє благополуччя і влаштувати гарне життя для своєї родини, я вирішив не вести якоїсь боротьби проти окупантів, а, навпроти, виникла думка поступити на роботу до окупаційної влади Німеччини та залишитися у них на службі» [199, арк. 10 зв.]. Частину контингенту старост склали переселенці. Крім того, опинилися «на гачку» нової влади військовослужбовці-українці радянської армії, 277761 яких з 25 липня по 13 листопада 1941 р. було відпущено з німецьких концтаборів додому [508, с. 311; Додаток Д. Неволько Г.]. У 1942–1943 рр. ряди поліції поповнили місцеві жителі, які не бажали їхати на роботу до Німеччини [Додаток Д. Богун С., Герасименко Г.].

Складними та сперечливими були взаємовідносини селян та їхніми односельцями, що пішли служити німцям. З одного боку, до старост і поліцаїв ставилися з усвідомленням того, що це влада на селі [Додаток Д. Бигиб М.], а з іншого, їх не любили як і всіх, хто служив окупантам – їх «таврували» як зрадників [254, с. 458; Додаток Д. Дудка О.]. Однак, населення чітко розрізняло тих, хто йшов на цей крок добровільно з метою служити нацистам та ставав ворогом сільської громади й тих, хто вступав до поліції чи ставав старостою через примус нової влади, непереборні обставини чи з метою допомоги односельцям та партизанам [13, арк. 21; 190, арк. 24–25, 27; 219, арк. 8; 224, арк. 74 зв.; 240, с. 19–20; 343, с. 89–90; Додаток Д. Богун С., Донченко Г., Тарахан О., Черевань М., Палуда В., Костюченко В., Перепадя В., Семероз О., Макеєнко А., Коротка М., Пінчук В., Шкінь В., Кармазін М.]. Найбільше обурення селян викликало те, що поліцаї та старости видавали німцям односельців, які були колгоспними активістами, родичами воїнів радянської армії, комуністами та комсомольцями, а

також тих, хто був пов'язаний з партизанами [Додаток Д. Неволько Г., Большак О., Галепа Г., Ганнич Н., Дудка О., Коротич М., Куделя О., Петриченко В., Артюх О., Бондаренко О., Кубрак К., Семероз О., Прикота К., Сировець М., Кармазін М., Олійник Г.]. За це поліцаїв «боялися, засуджували, але мовчали» [Додаток Д. Симончук Н.], «ненавиділи і боялися, бо кожне слово могло коштувати життя» [Додаток Д. Гурин Т., Большак О.]. Не випадково, тих, хто пішов проти своїх, вбивали партизани [Додаток Д. Семеняко П.], а після визволення вони були розстріляні в перші дні, а решта відбули покарання та повернулися [Додаток Д. Олійник Г., Харченко Б., Кравченко В., Герасименко Г., Кармазін М., Коротка М., Короткий В.].

У багатьох випадках влада старост та поліцаїв була єдиною у селах, оскільки німці перебували, здебільшого, у районних центрах. Тому, частими були випадки, коли поліцаї та старости використовували свою владу з метою помсти за колишні образи односельцям [254, с. 456]. Їхнє ставлення часом було навіть більш жорстоким, ніж німців: «Під час окупації німці поводитися нормально, а от поліцаї вели себе погано. Німці великої шкоди не робили. Жителі боялися поліцаїв більше ніж німців» [7, арк. 16; 11, арк. 32; Додаток Д. Король І., Чепуль М., Гурин Т.]. Доходило до того, що сама окупаційна адміністрація, з метою запобігання дискредитації органів управління, забороняла поліції робити безпідставні обшуки та бити людей. Такі заборони періодично запроваджувалися в області впродовж всієї окупації [94, арк. 385; 231, с. 90, 186–187].

Часто-густо службовці та поліцаї демонстрували вкрай низькі морально-ділові якості. Попри сувору заборону, поширеним було пияцтво [138, арк. 221]. Особливо зловживали горілкою поліцаї. За весь час окупації нацистські та місцеві органи управління постійно видавали розпорядження про заборону вживання алкоголю в робочий час, але це не справляло необхідного ефекту [151, арк. 85]. [244, с. 90]. Зокрема, на початку червня 1942 р. в Корюківці троє поліцаїв були заарештовані на кілька діб за те що, коли прийшли до самогонщика забирати апарат, напилися в нього та отримали хабар – 1 літр самогонки за подальше покривання [231, с. 110]. Доходило пияцтва, втрат поліцаями під час пиятик своєї

зброї, валяння п'яними по вулицях тощо [231, с. 118; Додаток Д. Куделя О., Петричекно В., Костюченко В., Симончук Н., Мотлях В.]. Приходили серед ночі, їли, пили, а господаря на ранок здавали німцям [Додаток Д. Бондаренко О.]

З дисципліною у середовищі поліцаїв було також не все гаразд, що викликало обурення німецької адміністрації. Серед найбільш поширених порушень режиму роботи були запізнення на роботу або її залишення без попередження, безцільна стрілянина, халатне ставлення до своїх обов'язків, порушення субординації [231, с. 102, 106, 109, 113, 116], а також інші зловживання, за які їх карали їхні нові роботодавці [343, с. 98–101].

Примітимо, що серед тих, служив окупаційній владі були й люди, яких примусили це зробити шляхом погроз, або ті, хто використовував своє положення для допомоги односельцям або партизанам. Зокрема староста села Жадове Семенівського район служив німцям і партизанам. Його дружина пекла хліб, а він передавав його партизанам [Додаток Д. Населевець Є.]. Староста села Орлівка Куликівського району І. Рудич підтримував зв'язки з партизанським рухом. На початку 1943 р. він врятував від розстрілу 30 комуністів та комсомольців, які згодом пішли до партизанського загону. Згодом за доносом І. Рудич був заарештований та відправлений на примусові роботи до Німеччини [229, арк. 94]. Ф. Кивай – староста сільськогосподарської общини села Машево Семенівського району вів активну розвідувальну діяльність на користь з'єднання М. Попудренка – за його даними партизанами було знищено 9 місцевих зрадників [207, арк. 157].

Важливою складовою окупаційного повсякдення були взаємини з партизанами. Формування партизанських загонів на території Чернігівщини розпочалося влітку 1941 р. Головними партизанськими зонами були лісисті північні території області – Добрянський, Ріпкинський, Городнянський, Сновський, Корюківський, Холминський, Семенівський, Новгород-Сіверський та Гремяцький райони. Тут протягом тривалого часу діяли загони та з'єднання – Добрянського партизанського загону ім. К. Ворошилова, Гремяцького партизанського загону, партизанського загону ім. С. Будьоного, Городнянського

партизанського загону ім. О. Пархоменка, партизанського загону ім. В. Чапаєва, партизанського загону Корюківського району, Холминського партизанського загону ім. В. Леніна, Перелюбського партизанського загону, Рейментарівського партизанського загону ім. М. Щорса Холминського району, Чернігівського обласного партизанського загону. Крім того, на території області діяли партизанські з'єднання М. Попудренка, О. Федорова, М. Салая [481, с. 3–10].

Партизанські загони діяли і в західних районах області – в Любецькому, Михайло-Коцюбинському, Остерському, Козелецькому, Носівському та південних – Варвинському, Малодівицькому, Прилуцькому та Срібнянському [481, с. 11–17]. На території решти районів, зокрема Батуринського, Бахмацького, Березенського, Борзнянського, Ічнянського, Лосинівського, Менського, Понорницького та ін. [Додаток Д. Коротич М., Дудка О., Донченко Г., Галепа Г., Чепуль М., Сиплива А., Неволько Г., Богун С., Тарахан О., Артюх О., Бондаренко О., Палуда В., Лупко Н., Устильчик П., Монька М., Череп Г.], не було постійно діючих партизанських загонів, однак ці території заходили партизанські загони з інших регіонів та районів області [193, арк. 178].

Взаємини населення з партизанами а ргіогі визначалися прихильним ставленням селян до народних месників, адже переважна більшість загонів складалися з місцевих жителів [15, арк. 9 зв.; Додаток Д. Жадан П.]. Згодом, коли окупаційна влада розгорнула активну боротьбу з партизанами й вживала заходів по недопущенню допомоги партизанам місцевим населенням, підтримка партизанів з боку місцевих жителів продовжувалась уже в стані усвідомленої загрози покарання. Активну участь у партизанському русі брало населення Корюківки, Холмів, Рейментарівки, Жуклі, Пісок, Єліно, Козар і багатьох інших. Мешканці сіл «Шишковка, Рудня, Белошицкая Слобода, Перелюб, Баляса, Шейдовка, Прибынь помогли ... салом, хлебом и другими продуктами» обласному партизанському з'єднанню О. Федорова. Згодом 37 населених пунктів області були визнані партизанськими [15, арк. 3; 481, с. 1; Додаток Д. Колошко А.]. З іншого боку, були села куди партизани взагалі не навідувалися через значну віддаленість від лісів, зокрема в селах на сході та півдні області [9, арк. 83].

Партизани як правило заходили в села, населення яких було добре з ними знайомо, і зверталися по допомогу лише до селян, яким вони довіряли – найчастіше – це були родичі партизанів [6, арк. 25; 12, арк. 100; 244, с. 150]. Інша справа – загони партизан, які в ході рейдів заходили в села Чернігівщини. Зокрема С. Ковпак пригадував, як невідома жінка, яку зустріли вони на околиці Коропа, провела загін повз німецькі позиції [239, с. 90–91]. Водночас, «коли йшов загін Ковпака, його продовольчі загони забирали без згоди людей головним чином худобу» [Додаток Д. Перепадя В.].

Були випадки жорстоко ставлення до населення немісцевих партизанів: «вони шкодили місцевому населенню більше ніж німці. Вони приїздили взимку на конях і грабували місцеве населення. Люди в білих халатах забирали і вивозили все, що можна було вивезти» [11, арк. 146], «були партизани, які їжу приносили людям, а були які забирали від людей та приносили у свої сім'ї» [Додаток Д. Гурин Т.], місцеве населення вдень боялося німців, а вночі партизанів [Додаток Д. Король І.], партизани заходили в село вночі, люди їх боялися так, як і німців [15, арк. 104], «іноді траплялися грабунки з боку партизан. Бували випадки, коли силою забирали останню хлібину чи картоплину. Фактично грабували людей» [Додаток Д. Колошко Т.].

Дошкуляли місцевому населенню «псевдопартизани» – загони біженців, переодягнених німців чи поліції, які в ході наїздів у села грабували місцеве населення. Зокрема залишилися відомості про банду «лжепартизанів» у Сновському районі, які забирали теплі речі, подушки [18, арк. 28 зв.]. Подібні явища мали місце у Бобровицькому, Носівському, Ріпкинському та Семенівському районах [13, арк. 21; 413, с. 7; Додаток Д. Гурин Т., Півторацька Є., Семеняко П.]. У Ніжинському районі в роки окупації діяла банда Коструби, але йому відрубали голову, потім орудувала банда Рудовського, якого теж згодом було вбито [12, арк. 79].

До партизанських загонів «силою» не забирали – у переважній більшості випадків туди йшли добровільно, або під тиском обставин [14, арк. 15; 15, арк.4; 17, арк. 92; 18, арк. 40; Додаток Д. Семененко П., Кармазін М.]. Партизанські

загони також поповнювався радянськими солдатами, які тікали з полону або виходили з оточення [11, арк. 27].

Для того, аби обмежити допомогу партизанам, німецьке командування організовувало нічні чергування та спостережні пункти з метою запобігання появи партизанів [4, арк. 3, 5; 134, арк. 75–76, 91; 208, арк. 30зв.]. У середині 1943 р. німці взагалі намагалися не з'являтися в селах тих районів, де був масовий партизанський рух. Влітку 1943 р. значна частина території області була під контролем партизан. Німці та поліцаї ненадовго заїжджали в села великими групами і тікали до районних центрів, де були військові гарнізони [418, с. 2].

Але найголовнішу ставку нацисти робили на жорстокі каральні дії проти місцевого населення за дії партизан. Ще до початку військових дій на Сході нацисти розглядали масові каральні дії проти мирного населення як ефективний засіб подолання можливого спротиву на окупованих територіях. В директиві Верховного командування Вермахту від 3 квітня 1941 р. зазначалось: «Активний чи пасивний опір цивільного населення слід придушувати в зародку найсуворішими заходами покарання. Упевнена поведінка і нещадні дії щодо ворожих елементів будуть завжди важливим попереджувальним заходом» [239, с. 20–21]. Директивою № 33 від 23 липня 1941 р. пропонувалось військам, залишеним для підтримки порядку в тилу вермахту, на місцях досягати замирення місцевого населення не юридичними засобами покарання винуватих, а шляхом наведення страху драконівськими методами, щоб вселити такий страх, який відбив би будь-яке бажання спротиву [239, с. 29–30]. 23 серпня 1941 р. командувач оперативним тиловим районом групи армій «Південь» дозволив, в разі з'ясування причетності великого кола осіб до виявлених складів зброї, офіцеру не нижче командира батальйону проводити колективне покарання мирних мешканців смертною карою та повністю або частково спалювати села [239, с. 32–33]. При цьому наголошувалось, що життя місцевих жителів на цих територіях нічого не варте, через це спокутою за одного німецького солдата вважалася смертна кара 50-100 комуністів. Спосіб виконання мав посилювати залякувальний вплив на мирне населення [239, с. 37–39]. По відношенню до сіл,

які підтримували партизанів дозволялось застосовувати широкий арсенал покарання від конфіскації майна винних до відправки на примусові роботи до Німеччини або повного знищення населеного пункту. Наказ на знищення мав віддати офіцер за рангом не нижче капітана [2, арк. 83–86].

У грудні 1941 р. місцеві комендатури поінформували населення про суворе покарання за злочини партизанів – будь-який замах на німців та їхніх союзників буде надалі відплачений в стократному розмірі [242, с. 23]. При тому, про факти страти мирного населення за злочини партизанів нацисти широко оповіщали населення. 15 липня 1942 р. ніжинська фельдкомендатура №197 поширила серед населення інформацію про страту 100 чоловіків з села Червоні Партизани (на той час Володькова Дівиця) Носівського району. Їх знищили за загибель в селі німецького унтер-офіцера [244, с. 105–106]. 28 лютого 1943 р. у газеті «Чернігівський кур'єр» було вміщено розповідь про заколот військовополонених та знищення Бобровиці та Яцево. Як зазначалось в статті, «зважаючи на те, що деякі села подавали втікачам допомогу, проти цих місцевостей вжито каральних заходів, які вже проведені. З цих заходів населенню видно, що німецька військова влада та поліція діють рішуче» [471, с. 12].

Допомагали у каральних діях і місцеві поліцаї, які були дуже ображені на своїх односельців [205, арк. 126–129]. Селяни за це їм потім мстилися. За спогадами В. Лопати, в роки окупації мешканця Нової Басані, «місцевий староста Аріон знав про майбутнє знищення молоді, але він ходив заспокоював рідних, що їх дітей забирають лише попрацювати, а свою дочку заховав вдома у Лопати, бо там були лише малі діти. Коли карателі знищили 364 чоловік, головним чином молоді, селяни жорстоко помстилися. Його сина забили за селом, щоб і староста мучився. Ніхто із сільчан на похорони не прийшов» [460, с. 124]. Мешканці села Козари Носівського району за жорстокість стратили старосту села О. Харченка [Додаток Д. Харченко Б].

63 населені пункти області були повністю або частково знищені [251, с. 11]. Переважна більшість з них знаходилась у зонах дії партизанських загонів. У с. Кирилівці Сновського району, де селяни підтримували партизан, в лютому

1942 р. німецькі каральні загони спалили цілу вулицю. У березні 1942 р. було повністю спалено село Єліно Сновського району, а ті мешканці, які вціліли й вижили, розійшлися по навколишніх селах та поповнили ряди партизанських загонів [341, с. 53]. Мешканці хутору Сулак Носівського району допомагали партизанам одягом та харчами, за що німці спалили його 23 березня 1943 р. [13, арк. 34 зв.] Загалом, спалення сіл та знищення населення здебільшого було спричинено активністю партизанів у регіоні. Німці, які попервах ставилися до населення більш-менш нейтрально, з поширенням партизанського руху почали виявляти більшу жорстокість. За твердженнями сучасників, «німці поводили себе спочатку спокійно, дружелюбно, але ми їх все одно боялися. Гірше стало, коли з'явилися партизани. Німці звірили від ненависті» [11, арк. 145; 22, арк. 4], «місцеве населення боялося німців, пережили потрясіння, страх. Німці ж не займали наших людей до тих пір, поки не почалась партизанщина» [16, арк. 47].

Карали нацисти і за будь-які спроби партизанського самоуправства. Зокрема, у с. Жукотки Чернігівського району приїхали партизани та замість старости організували вибори голови сільради. Головою обрали Голуба Івана, а вже наступного дня до села приїхав каральний загін і спалив будинок голови сільради, знищили його дружину та батька. Сам голова з іншими селянами втік до лісу [16, арк. 59].

У вересні 1941 р. мешканців сіл окупанти повідомили про розстріл за надання притулку або цивільного одягу червоноармійцю або комісару [62, арк. 3]. Про появу червоноармійців селяни мали повідомляти до німецьких частин, за що було обіцяно винагороду у розмірі 100 крб. [231, с. 68, 120]

Військовополонені та біженці поневірялися селами у пошуку прихистку та їжі. Попри заборони та покарання, населення ставилось до них прихильно [4, арк. 21]. Як правило, колишні червоноармійці були виснаженим, мали дуже жахливий вигляд та були дуже змарнілими: «Двоє місцевих військовополонених прийшло, один з них з голоду так наївся, що зразу помер» [16, арк. 49], «повернувся ... чоловік з полону восени 1941 р., весь змарнілий, при рості 180 см., він важив 40 кг., його одяг був повний вошей. Певний час їй довелось

кормити чоловіка частими, але невеличкими порціями, щоб від переїдання не помер» [475, с. 14–15], «... а через село день-у-день ішли чоловіки, що повтікали з німецького полону і добиралися додому. Були тут люди з різних країв. Просили їсти. Просили одягу. Ми повіддавали їм усі старі батькові штани, сорочки, куфайки, які були в господарстві. А вони все йшли і йшли. Ночували у нас. Знесилені, жили по кілька днів, поки піддужували і знову рушали в нележку і небезпечну дорогу» [254, с. 454].

У грудні 1941 р. окупаційна влада вирішила використати питання військовополонених на свою користь. Верховне командування сухопутних військ наказом від 25 грудня 1941 р. про «Звільнення радянських військовополонених української національності» дозволило відпустити додому військовополонених-українців з метою використання їх на сільськогосподарських роботах. Але цим могли скористатися лише ті, хто до війни працював в сільському господарстві, проживав в зоні відповідальності армій «Південь», чиє місце проживання було встановлено й перевірено, та ще й після того, як вони зміцніють і зможуть самостійно здолати марш. Дозволялося відпускати військовополонених, місце проживання яких знаходилося в радіусі 100 км від табору [390, с. 68].

На практиці рідні мали звертатись до сільської управи за характеристикою на полоненого та з нею отримувати дозвіл в районній управі на пошуки свого родича. Районі управи, в свою чергу, постійно переадресовували до німецьких комендатур прохання від селян забрати свого родича з табору для військовополонених [231, с. 175–176; 259, с. 2]. Але згодом такі акції були заборонені через перехід військовополонених на бік партизанів [108, арк. 8; 120, арк. 1]. 14 березня 1942 р. чернігівська ортскомендатура повідомила старост підконтрольних районів про відновлення відпускання полонених додому. Кожному відпущеному мала надаватись довідка про мету, шлях та кінцеве місце призначення. Старости могли повернути полоненого назад в табір у разі, якщо він не з'являвся в селі в зазначений термін [75, арк. 175].

Всі полонені підлягали постійним перевіркам з метою виявлення осіб, які не мали необхідних документів [82, арк. 63; 231, с. 120]. Крім того, старости сіл

несли персональну відповідальність за присутніх в селі полонених без посвідчення про відпуск. 31 серпня 1942 р. було поширено розпорядження фельдкомендатури, згідно з яким старости мали особисто поручитись за таких осіб та передати список з прізвищами до районної управи [231, с. 188]. У Срібнянському районі постановою місцевої управи від 18 червня 1942 р., що місцеві старости були зобов'язані відправляти колишніх військовополонених, які відмовлялися працювати в полі, до поліції в Срібному. Виїзд полонених з села дозволявся лише з дозволу місцевої орсткомендатури [85, арк. 48].

Постановою від 7 липня 1942 р. колишнім червоноармійцям було заборонено одружуватись з місцевими жителями без дозволу коменданта табору [43, арк. 6]. Це рішення було ухвалене внаслідок масових приймів жінками військовополонених для подальшого співмешкання або шлюбу. Наприклад, в селі Карильське Коропоського району німці для робіт залишили 200 військовополонених. Селянка Г. Козел зустрічалась з одним, завагітніла й вийшла за його заміж. Коли німці стали забирати не місцевих полонених, заступництво сільського старости допомогло залишити її чоловіка в селі [532, с. 4].

Контроль за колишніми полоненими залишився в силі і в 1943 р. 27 березня 1943 р. фельдкомендатура № 197 наказала сільським бургомістрам суворо контролювати переміщення колишніх червоноармійців та перевіряти їх довідки про звільнення з полону. У разі відсутності документів, їх заарештовували та відправляли до комендатури [196, арк. 119].

В ході війни та окупації з'явилась величезна маса людей, які з різних обставин – окупація їх місця проживання, знищення житла, різні перестороги тощо – перетворилися на біженців. На початку окупації частина біженців рухалась до родичів, знайомих, решта – у пошуках прихистку. Попри приписи нової влади щодо реєстрації прибулих, сільське населення надавало притулок та посильну допомогу біженцям [Додаток Д. Артюх О., Бондаренко О., Палуда В., Лупко Н., Кравченко Є., Ясиновська Л., Населевець Є., Борисович Г., Насонник

В.]. Згодом з'явилися біженці зі спалених сіл Чернігівщини – Корюківки, Козар та ін. [Додаток Д. Симончук Н., Харченко Б.].

З кінця 1942 р. на Чернігівщині нацисти почали розселяти примусових переселенців з російських областей [94, арк. 343]. Масово нацисти почали заселяти область переселенцями з Курської області у квітні 1943 р. [231, с. 367], коли зокрема до Сосниці було переселено 2000 чоловік, евакуйованих німцями з Дмитрівського району Курської області [231, с. 286]. Це викликало безліч питань з розселенням, харчуванням, роботою та медичним забезпеченням [160, арк. 20]. На початку травня 1943 р. фельдкомендатура № 197 зобов'язала сільських старост 5, 15 та 25 числа кожного місяця звітувати про кількість біженців по селам та отриману ними роботу [84, арк. 2].

З початком 1942 р. окреслилась ще одна загроза для населення Чернігівщини – вивіз населення до Німеччини. З весни 1942 р. місцеві районні управи, під наглядом німецьких ортс та фельдкомендатур стали активно проводити примусову відправку населення до Німеччини. У селах набори населення проводили сільські старостати, общинні старости та старші поліцейські [180, арк. 28, 42 зв.; 189, арк. 16; 192, арк. 23–23 зв.; 194, арк. 14–14 зв, 15 зв.; 199, арк. 12 зв.]. Староста повинен був сам супроводжувати вибраних селян до збірного пункту [231, с. 291–292].

Сільські старости весною 1942 р. відбирали для вивезення людей не молодше 15 років та не старше 50-ти [231, с. 294]. Заохочувався виїзд цілими родинами за умови, що старші діти доглядатимуть молодших у Німеччині [118, арк. 23]. На роботу до Німеччини приймалися особи цілком здорові та працездатні. Дозволялось вербувати військовополонених при наявності у них документів від німецької комендатури. Вербовці не підлягали хворі, самотні жінки з малими дітьми, вагітні, особи, які внаслідок перевірки визнавалися необхідними для ведення власного домашнього господарства. Не вербувалися службовці державних установ і організацій та кадри районних земельних управ. Особи, які заявляли, що хворі, мали пройти огляд лікаря та пред'явити вербувальній комісії довідку про стан здоров'я [86, арк. 56, 58].

Для заохочення переїзду, було ухвалено рішення про запровадження утримання родичів робітників, відправлених до Німеччини. Сільські старости мали забезпечити виплату біржами праці відповідних коштів [159, арк. 442 зв.]. Гроші виплачувалися, але часто-густо селяни не отримували такої допомоги. Траплялися випадки не отримання такої допомоги [116, арк. 3].

Загроза покарання за зрив вербовки та саботаж змушували сільських старост перетворити пошук «бажаючих» на виїзд у справжнє полювання за людьми, у ході якого нацисти та місцева влада дозволяли сільським старостам застосовувати поліцію та жандармерію [414, с. 3]. Ті, хто пережили ці жахливі миті яскраво засвідчили жорстокість та цинізм, з якими поліцаї виконували розпорядження своїх керманічів: «Влітку 1942 р. до бабусиної хати увірвалися поліцаї і зачитали наказ про відправлення хлопців та дівчат до Німеччини. Через годину біля старостату з торбинками за плечима, в яких дещо було з одежі та їжі, стояв гурт молоді, оточеної поліцаями. Староста села попередив: коли хтось спробує тікати буде розстріляний, розстріляні будуть його батьки. Повік не забути мені хвилин нашого прощання зі своїми батьками, рідними. Море сліз і горя, нестерпні крики матерів, які втрачали свідомість» [508, с. 13], «до виїзду в Німеччину агітували бургомістри і поліцаї. ... В кожний двір приносили «бумагу-документ», де було зазначено на яке число і куди потрібно було з'явитись. Люди пробували ховатись, але це було не довго, бо в селі тих, хто заховався в комиші чи в копиці сіна або в лісі зразу видавали. І через 2-3 дні все одно забирали і везли до Німеччини», «свої поліцаї підказували німцям, у яких сім'ях є парубки чи дівчата для роботи в Німеччину. Більшість не хотіла їхати, але були й такі, що добровільно виявляли бажання поїхати», «в 1942 р. почали масово забирати на примусові роботи у Німеччину молодих хлопців та дівчат. Багато хто почав ховати своїх дітей. Хто в погребі, хто в землянках, які виривали та маскували. Декого ховали на горищах хлівів та хат. Але люди поліцаї з свого села вираховували та здавали німцям. Було дуже прикро, що люди зі свого оточення, але так поведуться», «На примусові роботи забирали молодь 17-18 років. На агітацію ніхто не піддавався, люди не вірили у щасливе майбутнє на чужині. Тоді

поліцаї пішли на хитрість: вони то оголошували якісь термінові збори біля клубу, чи примушували грати гармоніста, щоб зібралися люди. А тоді раптово починали облаву» [231, с. 295–296; 274, с. 2; Додаток Д. Кунцевська О., Платонова М., Симончук Н., Ганнич Н., Пінчук В., Колина Н.]. Траплялися випадки, коли поліцаї задля збереження власних родичів відправляли односельців: Н. Колину з села Кучинівка Щорського на примусові роботи відправив місцевий поліцай, дописавши їй два роки. У такий спосіб, він врятував свою дочку від відправки [Додаток Д. Колина Н.]. У с. Киселівка Чернігівського району дівчата працювали «на льонозаводі, за ними наглядали поліцаї. Якось налетів каральний загін. Усіх зігнали в одну будівлю. Нічого не пояснили. Дівчата та жінки почали прощатися: мабуть сплять, як сусіднє село Яцево уцент. Аж двері причинилися: «Виходьте, хто бажає записатися на роботу в Німеччину?» – гукали поліцаї. Не записався ніхто. Якимось дивом їх відпустили додому» [272, с. 8].

Відправка до Німеччини стала черговою нагодою для поліцаїв звести рахунки зі своїми кривдниками, хоч у травні 1942 р. Чернігівське обласне земельне управління застерігало старост від відсилки до Німеччини через особисту неприязнь [75, арк. 307]. Втім, за відмову виходити на роботу в поле, саботаж наказів старост общинних господарств або бригадирів старости погрожували відправкою до Німеччини. Не дозволялось в робочий час перебувати на своєму городі – спіймані на цьому мали бути відправлені до Німеччини, а діти передані утримання держави [102, арк. 27; 134, арк. 232; 260, с. 4; Додаток Д. Тарахан О.].

Уникнення вивозу до Німеччини стало однією з ключових проблем повсякденності впродовж 1942–1943 рр. Люди всіма правдами й неправдами намагалися знайти шляхи порятунку від відправки. Районні старостати області були «заваленні» заявами селян з проханнями не забирати їх рідних в силу тих чи інших проблем. Однак, прохання задовольнялися лише у випадку коли завербований підпадав під певну категорію тих, хто не підлягав відправці [156, арк. 14; 157, арк. 54–55, 61–61 зв; 264, с. 7; Додаток Д. Чепуль М.]. Це вирішувало проблему тих, хто клопотався, але не в цілому, адже у такому випадку старости

отримували наказ віднайти заміну для звільненої від відправки особи [156, арк. 45].

Іноді батькам вдавалось викупити своїх дітей вже на збірних пунктах: «Іноді батьки за сувій тонкого полотна, рушники (німці дуже цінували гаптовану ручну роботу) могли викупити своїх дітей. [...]» або забрати «за хабарі охоронцям» [270, с. 2; Додаток Д. Пінчук В.].

Восени 1942 р. нацистами був налагоджений поштовий зв'язок вивезених на примусові роботи з родичами на окупованих територіях. Передбачалось, що кожний робітник може двічі на місяць виключно на поштових картках звертатися до рідних. Для відповіді в Німеччину потрібно дочекатись листа від робітника [112, арк. 59; 117, арк. 73]. Така відкритість була пов'язана з намаганням нацистів перевіряти всю кореспонденцію остарбайтерів. Інформація, яка вважалась шкідливою зафарбовувалась чорним чорнилом. Листи про незадовільні умови праці майже не доходили до адресатів. Пропускалася лише кореспонденція, в якій не було виявлено антинімецьких настроїв.

Лише у квітні–травні 1943 р. цензуру щоденно проходило до 110 тис. листів українською мовою. Було перевірено 30–35%, з них 2/3 листів з України і 1/3 – із Німеччини. Причому в 95% листів містилися неприємні для Рейху дані [267, с. 142]. Але правдива інформація про буття на чужині все ж доходила до адресатів на Чернігівщині, через фізичну неможливість перлюстраторів знати реальне значення тих чи інших слів та фразеологізмів, зрозумілих лише дописувачам: «живимо як Шевченки», а Шевченки були найбільш нужденними в селі [261, с. 12; 353, с. 261].

18 листопада 1942 р. вийшла постанова ніжинської фельдкомендатури №197 про те, що ті, хто поїхали до Німеччини, мали вислати своїм рідним на Чернігівщині картки на пакети з одягом, а останні, у свою чергу, повинні були приготувати потрібний зимовий одяг. Родичі, які не отримали такої картки, могли самостійно писати на адресу робітника. Для поширення відомостей про можливість відправки посилок до Німеччини було організовано інформаційну кампанію [117, арк. 77]. У районах області проводилися роз'яснення з приводу

вмісту посилок та їхньої ваги – було дозволено передавати поштою особисті речі вагою до 16 кг. (білизна, взуття та одяг) [62, арк. 144; 112, арк. 60]. Старости повинні були передавати такі посилки на збірні пункти при біржах праці у Сновську, Бахмачі, Ніжині і Чернігові [112, арк. 48]. Однак місцеві жителі з недовірою ставилося до закликів сільських старост відправляти речі. Причиною цього були листи з Німеччини, у яких згадувалося пропажі посилок з продуктами, одягом та грішми, тому рідним радили не посилати одяг і харчі, оскільки вони часто не доходили до адресатів [267, с. 142].

У 1943 р. місцева окупаційна адміністрація переглянула способи набору на примусові роботи. Якщо в 1942 р. набирали в індивідуальному порядку, то у 1943 р. відбувався перехід до масових наборів, відповідно до року народження. Таким чином, у березні 1943 р. у селі Коти Чернігівського району було зібрано населення віком від 17 до 45 років і відправлено до Чернігова. Метою мало бути проходження трудової реєстрації та лікарського огляду. Крім того, одночасно мала проводитись вербовка робочої сили до Німеччини. Тоді ж з Шестовиці Чернігівського району було зібрано молодь «з 1908 по 1926 рік народження направляли в місто Чернігів для проходження комісії на предмет відправки в Німеччину і всього ... було направлено близько 70 душ» [212, арк. 12 зв.]. У Жавинці Чернігівського району також було мобілізовано для відправки до Німеччини молодь віком від 18 до 45 років [215, арк. 17–17 зв.]. Подібні акції у квітні-травні 1943 р. відбулися й в інших районах області [238, с. 13]. Від зобов'язання принципово звільнялися: бургомістри та старости; службовці районної управи, лікарі, санітарний та ветеринарний персонал, ГЕМА та ШУМА [130, арк. 21].

4 липня 1943 р. вийшла постанова №32/43 відділу сільськогосподарської інспекції Сходу негайну вербовку селянських родин до Німеччини по Курській, Чернігівській та Сумській областях. Вербовку передбачалося проводити серед сімей, які не отримали наділи в земельних товариствах. Крім того, відправці підлягали усі сім'ї, у яких 50 % членів сім'ї були старше 10 років, а батьки не старше 45 років. Дозволялось забрати з собою домашній крам, крім постільної

білизни та ліжок. Заборонялось брати з собою домашніх тварин. До кінця липня всі визначені сім'ї мали бути вже відправленими. Бургомістри сіл за зрив мали відповідати за законом військового часу [177, арк. 253].

Одночасно окупаційна адміністрація посилила заходи щодо розшуку тих, хто ухилявся від переїзду. 15 квітня 1943 р. Чернігівське районне управління запропонувало бургомістру села Коти організувати перевірку всіх дворів та у разі виявлення людей з чужих сіл, які переховуються від явки на комісію, затримувати їх і надсилати до м. Чернігова на комісію з трудової реєстрації [24, арк. 138]. Для тих, хто ухилявся від комісії, було передбачено штрафні санкції [100, арк. 133]. Періодично по селах області розшукували громадян, яким вдалося втекти від своїх господарів у Німеччині [134, арк. 420].

Примусове вербування на роботи до Німеччини по селах вплинуло на взаємини між селянами. З одного боку, через страх розлуки з рідними люди згуртовувалися і намагалися допомогти один одному у вирішенні цієї проблеми, а з іншого – давня ворожнеча чи намагання врятувати своїх рідних нерідко закінчувалися доносами на сусідів, щоб за будь-яку ціну врятуватись самим: «Мій брат робив на пожарці. Одного разу йому подзвонив поліцай з сусіднього села Степанівка і сказав, що вони там набирають дівчат на примусові роботи. Брат прибіг і сказав мені щоб тікала. Я ... побігла на поле попередила дівчат. Ми сховалися у копах, хто побіг у ліс. Про облаву знала ще одна дівчина, вона побігла на луг. Там три бригади дівчат гребли сіно на певній відстані одна від одної. Дівчина минула дві бригади дівчат, добігла до третьої, там була її сестра і шепнула їй про небезпеку. Дівчата з третьої бригади сховалися, а дівчат першої бригади переловили і відправили до Німеччини» [Додаток Д. Губар Г.], у селі Бігач Менського району «Марії спочатку не було в списках, бо була єдина дитина в сім'ї. Коли прийшли до сусідки поліцаї забрати її дочку, вона вимазала її курячою кров'ю та сказала, що вона хвора і запропонувала забрати сусідську Марію» [276, с. 6], П. Агієнко з Мени забрали в Німеччину за підказкою сусідки [269, с. 4]. Г. Михалько з Ховмів Борзнянського району врятувала молода дівчина, яка накинувши на плечі хустку, зі словами «мамочко прощай» виштовхала її з

вагона [266, с. 2]. М. Сміян зі Старого Білоуса Чернігівського району тричі проходила лікарські комісії – двічі їй допомагали місцеві лікарі, даючи неправдиві свідчення про її стан здоров'я. Третій раз у комісії були виключно німці, тому, за порадою, перед оглядом вона мусила викурити цигарку, щоб збився ритм серця та підвищився тиск. Натомість вона викурила цілу пачку цигарок. Через це організм не витримав – стався серйозний збій – опухли ноги, і її на примусові роботи не відправили [275, с. 8]. Були випадки, коли «молодь ... переховувалась у лісах досить довго. Їм допомагали місцеві жителі. Були випадки добровільного виїзду до Німеччини. Одній закоханій парі не дозволяли одружитись. Вони виїхали добровільно в Німеччину, гадаючи, що там будуть разом», але не так сталося як гадалося [Додаток Д. Черевань М.].

Важливим аспектом порятунку від примусового виїзду стала допомога партизанів в лісових районах області. Сільська молодь масово втікала в ліси, де знаходила притулок в лісових таборах, створених партизанськими формуваннями. В одному з таких таборів при Чернігівському партизанському з'єднанні «За Батьківщину» одночасно перебувало до 5 тисяч осіб. Під час вербувальних кампаній туди тікали цілими селами. У подальшому втікачі ставали резервом партизанського руху [483, с. 449].

За роки окупації до Німеччини було вивезено 41578 мешканців Чернігівщини, з них 16524 чоловіків та 25054 жінок [31, арк. 10–18; 362, с. 98]. За підрахунками істориків це становило близько 2,3 % усіх мешканців області [374, с. 61], з окремих районів Чернігівської області окупанти депортували до Німеччини 30–40 % усього населення [448, с. 240].

Ще однією соціальною катастрофою, яку відчуло на собі сільське населення Чернігівщини, був геноцид єврейського та ромського населення, який здійснювався в рамках реалізації нацистської політики знищення «расово неповноцінного населення». Напередодні окупації на Чернігівщині мешкало 31 887 євреїв [231, с. 15], значна частина яких проживала у містах та містечках. На початку війни частина єврейського населення, яке мешкало у селах, евакуювалась [Додаток Д. Бичкова О., Перепадя В.], зокрема, за чутками, з

Березного евакуювалося близько 300 сімей євреїв [Додаток Д. Кравченко Є.]. Гірка доля спіткала тих, хто не виїхав. Нацисти розстрілювали їх, щойно вдавалося встановити їх місцезнаходження. Загалом за роки окупації на Чернігівщині було знищено 2,7 тис. євреїв [231, с. 15].

Як і у випадку з примусовим вивозом на роботу до Німеччини, національне питання розколело сільську громаду на тих, хто намагався врятувати євреїв та ромів [16, арк. 124; 246, с. 74–75; Додаток Д. Перепадя В., Семероз О., Яременко М., Семеняко П., Костюченко В.], та тих, хто намагався врятуватись за рахунок знищення представників цих меншин – нацистські прислужники переслідували й видавали євреїв-односельців прирікаючи останніх на смерть [Додаток Д. Неволько Г., Устільчик П., Семеняко П., Олійник Г.].

Після знищення євреїв, нацисти зайнялися наступною категорією «недолюдей» – ромами. 10 червня 1942 р. начальник поліції безпеки в Чернігові видав постанову про переселення циган у спеціально відведені місця, які без дозволу покидати заборонено. Ромаам наказувалось стати на облік в поліції [245, с. 28]. У подальшому їх переправляли до Чернігова, де вони були розстріляні [251, с. 72]: «з цілого району (Новобасанського – Є.Ш.) зібрали людей, хто циганського походження (хоть тільки дід був циганом) і хоч вже давно вони осіли, все одно забрали цих людей і везуть в Чернігів. Жінки гірко плачуть, між дітей є такі з білявими головами, зовсім на циган не схожі, хтось лише в роду був циган. [...] Одним словом їх всіх відправили в Чернігів. Одного діда виручила його дочка, вона їздила в Чернігів. Довго їздила ж поки десь достала старий документ, що він був в царській армії унтер офіцер, а на таку посаду циган не приймали і тоді його відпустили. Але то випадок, а всіх останніх розстріляли [...]» [23, арк. 25 зв.–26].

Напрругу у стосунках на селі зняло визволення радянською армією і партизанськими загонами території області восени 1943 р. Як і в 1941 р. переважну більшість було звільнено без боїв, адже німці та їхні союзники відступили досить швидко під тиском радянської армії, а також партизанів [7, арк. 44–45; Додаток Д. Чепуль М., Череп Г.]. Наскільки шокним був момент зустрічі

німців у 1941 р., настільки ж радісною і довгоочікуваною була зустріч «своїх»-визволителів – «населення виходило зі схованок, кидалось до червоноармійців, обнімалися, цілували їх від радості і несли все, що краще – молоко, сало, хліб та інше», «радянських солдат зустрічали з хлібом та сіллю, квітами, плачем», «Можливо хто й не радів радянській владі, але цього не показували, адже боялися Сталіна і влади і можливості заслання в Сибір» [9, арк. 33; 15, арк.6; Додаток Д. Пінчук В., Кубрак К., Олійник Г., Симончук Н., Кравченко Є., Семероз О., Прикота К., Кравченко В., Населевець Є., Сиплива А., Калута Н., Яременко М., Карпенко В., Галепа Г., Дудка О., Перепадя В., Бичкова О., Пінчук Н., Коротка М., Казимір А., Андріяш Г., Король І., Борисович Г.]. Траплялися інциденти коли визволителі поводили себе погано [Додаток Д. Палуда В.].

Таким чином, взаємини у сільських громадах впродовж окупації були зумовлені, насамперед, переходом частини селян на службу до окупантів та створенням партизанських загонів, більшість особового складу яких становили мешканці сіл. Решта сільського населення, в силу обставин, перебувала у стані мовчазного спротиву та непокори новим господарям, а також надавала, під страхом покарання, допомогу народним месникам. Проте, у кожному конкретному випадку співпраці з нацистами лежали особливі мотиви та обставини, які згодом проявлялися у ставленні до місцевого населення – від ненависті і бажання помсти до продовження у стані ворога боротьби з ним.

2.3. Інформаційний простір

В умовах окупації населення Чернігівщини єдиний інформаційний простір, сформований за часів радянської влади, був зруйнований. Натомість, постала нова система творення, поширення і споживання інформації, яка характеризувалась, з одного боку, традиційними каналами інформації – преса та радіо, організовані нацистською владою, які формували уявлення про новий вимір існування, з іншого боку – альтернативною інформацією (радянська преса, зведення «Радінформбюро»), яка поширювалась нелегальними каналами. Водночас, в ситуації тотальних заборон та обмежень актуалізувалось «сарафанне радіо» та

чутки, які були реалізацією права населення на правду, якою б гіркою вона не була.

Німецька пропаганда від початку окупації території Чернігівщини використовувала для впливу на масову свідомість населення усі доступні засоби з метою вихваляння перемог вермахту, критики радянського ладу, возвеличення здобутків нацистської влади і встановленого нею «нового ладу». Пропаганда, побудована постійному інформуванні населення про швидке просування німецької армії викликала дезорієнтацію, паніку та зневіру у власних силах, переконувала у швидкій загибелі СРСР та необхідності співпраці з новою владою [397, с. 125–126].

Для поширення своїх ідей нацисти використовували широке коло засобів поширенні інформації, насамперед, пресу. У Чернігівській області було організовано вихід десятка газет. У Чернігові видавали «Українське Полісся», згодом перейменоване в «Чернігівський кур'єр» [392, с. 2], у районах друкували «Вісті Остерщини», «Вісті Прилуччини» [445, с. 151–155], «Голос Новгород-Сіверщини» [445, с. 216], «Ніжинські вісті» [446, с. 41], «Нова Сновська газета», в середині 1942 р. перейменована в «Нові дні» [446, с. 55, 126]. Газети почали виходити наприкінці 1941 р. й продовжували видаватись до серпня 1943 р. Газети виходили двічі-тричі на тиждень обсягом 2–4 сторінки.

Усі матеріали цих газет проходили через цензуру німецьких працівників підрозділу U5 – батальйону пропаганди групи армій «Південь» «Propaganda-Abteilung U» [446, с. 373; 536]. Тематика окупаційних газет мала яскраво виражений антирадянський та антиєврейський зміст. Структура газет була єдиною – передова сторінка присвячувалась успіхам на фронтах, заявам нацистів стосовно облаштування життя по-новому, програмам реформування сільського господарства, суспільного життя. Наступні сторінки були присвячені антибільшовицькій тематиці – злочинам Й. Сталіна та його оточення, НКВС, знущанням над населенням сталінського режиму, зокрема голодомору 1932–1933 рр., безглуздості комуністичної ідеології, а також переможним діям сателітів Німеччини на інших фронтах Другої світової. На останній сторінці вміщувалися

місцеві новини, які також рясно були пересипані сюжетами, які демонстрували ефективність та прогресивність нових господарів Чернігівщини, сезонні заклики до проведення посівної кампанії та збирання врожаю, рекомендації щодо покращення культури вирощування сільськогосподарських культур, а також публікувалися накази та розпорядження німецької та місцевої влади з різних питань, а також оголошення.

Газетні статті супроводжувалися фотографіями, на яких були зображені А. Гітлер та представники його оточення, або фотофакти переможних бойових дій вермахту – збитий радянський літак, корабель, що тоне, тощо, що унаочнювали повідомлення газет, надавали їм більшої правдоподібності. Разом з тим, на сторінках газет вміщувалися фото, які ілюстрували хроніку місцевих подій – збирання врожаю, новобудови тощо. Рясно пересипані сторінки місцевої преси карикатурами на Й. Сталіна та його соратників.

Глибоко продумана пропаганда, специфічний стиль написання текстів газетних статей в частині возвеличення здобутків Німеччини на фронтах війни, а також у справі перебудови життя населення на захоплених територіях, за відсутності іншої інформації створювали у населення враження повної безпорадності радянської армії та безперспективності опору Німеччині, а також прогресивності запроваджуваних окупантами новацій в сфері виробництва та культури. На шпальтах газет регулярно вміщувалися замітки, присвячені Т. Шевченку, М. Коцюбинському, П. Кулішу та іншим українським митцям розтлумачувався ідейний зміст їхньої творчості, спотворений радянською владою, а також наголошувалось на необхідності використовувати думки та тексти українських літераторів у боротьбі з більшовизмом. Час від часу з'являлися сторінки для дітей, які були орієнтовані на ознайомлення дітей з творчістю українських поетів та письменників. Не забували й про історію як інструмент впливу на свідомість – всіляко наголошуючи на прорахунках та невдачах радянської влади, які привели до зубожіння населення.

Новини сільського господарства засвідчували його нові можливості за умови допомоги Німеччини у застосуванні нових добрив, технологій та техніки.

Постійно повідомлялось про відкриття нових фабрик та заводів, ремонтних підприємств тощо, які працювали на благо населення покращуючи його побут, забезпечуючи гідний заробіток тощо. Місцеве населення всіляко заохочувалось до праці на благо Рейху, яка мала стати запорукою щасливого майбутнього. Водночас, засуджувалися саботаж та зволікання з виконанням робіт у полі та на підприємствах, недбалість та байдужість до виконання своїх обов'язків. З 1942 р. на сторінках кожної газети, що виходила на Чернігівщині, вміщувалась інформація про виїзд на роботу до Німеччини, переваги життя у Німеччині, листи оstarбайтерів, у яких вони описували принади нового життя та закликали односельців долучатися до роботи в Німеччині.

Читання газет не залишало жодних сумнівів у тому, що війна має скоро завершитись перемогою Німеччини і треба не втрачаючи часу, а долучатись до будівництва нового життя.

На шпальтах газети «Вісті Остерщини» 15 грудня 1942 р. надрукували статтю «Антибільшовицька народна творчість», у якій місцевим мешканцям розповідали про жорстокість комуністів та євреїв крізь призму народної творчості, наголошуючи, що «серп і молот – смерть та голод», а також:

«Як був цар Микола – «дурачок»;

Була булка «п'ятачок»

Як був цар Микола

Були воли й корова.

А, як стала «звізда» –

Зняли й квочку з гнізда.

Не забули нацисти і про євреїв:

«Зійде сонце, зійде ясне,

Зашовковиться трава,

Скоро згине хижий Сталін

І всесвітня жидова» [187, арк. 78].

Діставалось від геббельсівської пропаганди і співробітникам НКВС. «Вісті Прилуччини» з номера в номер подавали матеріали про звірства на допитах в

сталінських тенетах. У подробицях описували технологію знуцання з в'язнів [258, с. 3].

«Українське Полісся» та інші газети друкували матеріали з нагоди чергової річниці Адольфа Гітлера та боротьби німців за «визволення» українського народу з радянського рабства, українсько-німецьку дружбу. Згадувалась і давня історія України.

В контексті відродження культурного та освітнього життя за німців на шпальти газети поміщали матеріали про релігійне життя та функціонування шкіл [225, арк. 198–199].

Постійною рубрикою газет були повідомлення з фронтів. З газети «Ніжинські вісті» за 1942 р. читачі могли дізнатись, що штурмом взяте місто Нальчик (№63), упродовж листопада потоплено 166 англо-американських кораблів (№72), а з 20 по 30 листопада знищено 1000 радянських танків (№73) [446, с. 41]. Щоправда у 1943 р., з початком відступу на усіх фронтах військ Вермахта, газети почали писати про постійну скорочення лінії фронту для покращення становища німецьких військ. Втім, люди в ті часи навчилися читати пресу між рядків. «Коли називалися міста, залишені німецькою армією «для скорочення лінії фронту» було помітно: фронт повернув на Захід. Згодом з'явилися назви міст Орел, Курськ, Харків» [240, с. 36].

На фоні зростаючої боротьби з партизанським рухом друкувалися матеріали, в яких партизани подавалися як бандити, що заважають мирному будівництву. Населення закликали вступати в загони по боротьбі з партизанами. У публікації газети «Українське Полісся» 26 вересня 1942 р. німці характеризувалися як визволителі, а партизани як «потвори», що заважають мирному будівництву. Охороні батальйони мали покласти край партизанським нападам, але потрібні були добровольці для боротьби. На останок повідомлялось про великий «соціальний пакет» для тих, хто приєднається до боротьби з партизанами – одяг, харчі, квартира, грошові компенсації у випадку нещастя [196, арк. 144–145]. У відозві до населення Новгород-Сіверського, Семенівського, Понорницького і Гремяцького районів «Голосу Новгород-Сіверщини» містився

заклик до боротьби з партизанами, які описувалися бандитами, що грабують мирне населення та поширюють брехню про успіхи Червоної Армії [282. 1943. 22 січня, с. 3; 445, с. 216].

У боротьбі з партизанами нацисти, використовували широкий арсенал засобів впливу та контролю за сільським населенням. По-перше, проводилась активна антипартизанська пропаганда, направлена на розвінчання думки про народність партизанського руху [248, с. 356]. Зокрема, серед населення Холменського району поширювалась інформація стосовно того, що погані умови проживання в селах Рейментарівка, Жуклі, Охрамієвичі, Холми є помстою окупаційної влади за підтримку партизанів, тоді як у Сосниці, де вигнали жидів і партизанів, є театр, радіо, базари та церква [71, арк. 30 зв.]. По-друге, нацисти намагалися контролювати настрої населення через розгалужену систему інформаторів. У Чернігівській області цим займався штаб німецької контррозвідки «Зондерштаб-Р», який крім боротьби з партизанами проводив спостереження за місцевим населенням. Переїхавши з Дніпропетровська наприкінці 1941 р. до Чернігова ця організація розпочала активну роботу з весни 1942 р.

Чернігівська організація в своїй діяльності підпорядковувалась керівництву в Києві та штабу «Валлі» у Варшаві. В свою чергу керувала роботою резидентур в Гомельській, Поліській, Могилевській областях Білорусі. В Україні контролювала Житомирську, Сумську області. На Чернігівщині мала резидентури в Ніжині № 10 та в Прилуках №11. Вся робота проходила в тісній співпраці з СД та комендатурами [384, с. 2]. На низовому рівні цей орган володів розгалуженою мережею інформаторів, які мали зв'язок з партизанами та інформували їх діяльність. Були інформатори і по селах, які постійно інформували про ставлення населення до партизан. Зокрема, Прилуцькому відділу підпорядковувалось 5 районів: Яблунівський, Іваницький, Срібнянський, Прилуцький та Варвинський. В кожному районі був свій агент у підпорядкуванні якого перебувало від дев'яти до двадцяти інформаторів. Отримані агентурні дані потім передавалися до фельдкомендатури №197 або місцевої комендатури [208, арк. 52–54].

Одразу після окупації області нацисти відновили систему радіовузлів по районах. Користувачі мусли сплачувати всі витрати по встановленню радіоточки – 50 крб. за нову точку, або 30 крб. за відновлення старої. Приватні абоненти мусли сплачувати за користування щомісяця по 10 крб. Трансляція відбувалась 4 години на добу [98, арк. 135].

Згодом було запроваджено заборону на прослуховування радіо, окрім офіційного. Населення повинно було зареєструвати радіоприймачі, навіть непрацюючі, в комендатурі або на найближчому посту жандармерії [280. 1942. 13 грудня, с. 2], а за порушення цього припису та поширення чуток, що «грунтуються на незаконному прослуховуванні закордонних станцій» було передбачено суворе покарання аж до розстрілу [279. 1942. 23 лютого, с. 2]. У такий спосіб окупаційна влада намагалась монополізувати інформаційний простір, і, попри мовний бар'єр та технічні проблеми, пов'язані з відсутністю розвинених радіотрансляційних мереж, шляхом систематичного навіювання населенню «нових цінностей» досягти перемоги на ідеологічному фронті.

Для пропагування своїх ідей нацисти широко використовували театральне мистецтво. Але, крім діяльності театрів в містах, практикувалися гастролі артистів по селах області. З цією метою в Прилуцькому драматичному театрі було створено дві виїзні трупи концертного та драматичного спрямувань. Репертуар п'єс обов'язково погоджувався з німецької комендатурою. Як правило, це були класичні постанови: «Наталка Полтавка», «Сватання на Гончарівці», «Бувальщина», а також ті, які раніше «не пропускала» радянська влада: «Хмара», «Степовий гість», «Про що тирса шелестіла» [222, арк. 45, 74–74 зв.]. У такий спосіб окупаційна влада хотіла створити ілюзію близькості до народу та його проблем, і вкотре продемонструвати щирість своїх намірів по покращенню життя людей на відміну від радянської влади, яка обмежувала доступ людей до кращих зразків української літератури та драматургії.

У квітні-липні 1943 р. до Ніжинського драматичного театру приєднали групу артистів-пропагандистів з російського Смоленська. Ця група разом з ніжинськими артистами займалась організацію концертних виступів по селах

області. Головна мета організації концертів полягала у тому, щоб зібрати селян з тим, щоб перед виставами та концертами німці могли проводити агітаційну роботу та роздавати літературу. Тематика виступів була антирадянська та антипартизанська [228].

Для забезпечення виступів артистів сільським старостам наказували організувати харчування для артистів та приміщення для виступів. Для планування таких заходів місцеві управи та старости подавали до районної влади відомості про наявність необхідних приміщень у населених пунктах та вказували орієнтовну кількість глядачів [84, арк. 58].

До поширення інформації широко залучали пропагандистів з місцевих прихильників нацистів, а також районних та сільських старост та працівників освіти. У вересні 1942 р. староста Городнянського району просив інструкцій в Чернігові з питань поширення пропаганди. Керівника цікавили питання відкриття місцевої газети, відновлення місцевого радіовузла, отримання фільмів для місцевого кінотеатру, а також можливість отримання київських газет: «Україніше цайтунг», «Нове українське слово», «Последние новости» [71, арк. 547].

Для створення позитивного іміджу та здійснення інформаційного впливу на населення нацисти проводили святкування днів визволення від радянської влади. Такі заходи були запроваджені влітку-восени 1942 р., а їх «успішність» стала підставою для формування нової традиції. У середині червня 1943 р. по селах Срібнянського району поширили оголошення з пропозицією взяти участь у святкуванні чергової річниці «звільнення». Програма передбачала виступи промовців, постановку п'єси, пісні та танці [85, арк. 112]. 21 червня 1943 р. Батуринська районна управа запрошувала старост сіл та актив на святкування введення німецьких військ. Між іншим пропонувалось взяти з собою тару на 6 літрів спирту [136, арк. 84].

У 1943 р. нацисти посилили свою пропагандистську діяльність. У травні 1943 р. з метою поліпшення набору працівників до Німеччини нацисти організували широку агітаційну компанію по набору добровольців до Німеччини. 28 травня бургомістр села Коти, Чернігівського району отримав 75 екземплярів

відозви «Українці та українки». Директору школи було наказано її розклеїти та організувати читання та роз'яснення по десятидворках. До цього мали залучити вчителів та всіх грамотних селян [24, арк. 190, 194–194 зв.].

У 1943 р. нацистська пропаганда організувала масштабну кампанію з дискредитації радянської влади через широкий розголос подій в Катині, де співробітники НКВС у 1940 р. розстріляли польських вояків. Не оминула вона і Чернігівщину. До Катинського лісу їздила делегація, представлена керівниками районів або їх заступниками. Зокрема, місце Катинської трагедії відвідала делегація з Прилук на чолі з керівником районної освіти Гришком [255, с. 3]. Після повернення члени делегації мали проводити збори громадян на місцях та на прикладі Катині пояснювати злочинну суть радянського режиму [200, арк. 18–18 зв.]. З цією метою нацисти дозволили в липні 1943 р. мітинг в Чернігові де міські очільники розповідали свої враження від поїздки [200, арк. 18–18 зв.]. Ці заходи були широко висвітлені у місцевій пресі. «Чернігівський кур'єр» 15 квітня 1943 р. повідомив про знайдення в Катинському лісі 12 тисяч трупів польських офіцерів, замордованих «Советами» [30, арк. 6].

Наприкінці липня 1943 р. в Чернігові відбувся з'їзд пропагандистів з усієї області, на якому нацисти поставили завдання провести збори селян та прочитати доповідь про звірства більшовиків в Катині. Крім того, пропагандисти мали організувати хати-читальні, в багатолюдних місцях розклеювати плакати, які мали надходити з районних відділів освіти, спонукати до поширення таких матеріалів сільських вчителів [224, арк. 78]. Проте на місцях діяльність хат-читалень часто саботувалась як сільськими вчителями, так і місцевим керівництвом, головним чином через зайнятість селян на польових роботах. Тому керівник відділу освіти Олишівського району (нині в складі Чернігівського району – Є.Ш.) А. Самбур надійним вчителям пропонував відкривати хати-читальні, коли селяни переважно в полі та закривати, коли повертаються до села [224, арк. 160].

Сільські старости, через широке коло обов'язків, досить формально ставилися до поширення пропаганди. Через це їх постійно попереджали про

неналежне використання агітаційних плакатів. Траплялися випадки коли старости, замість того щоб їх розвішувати, використовували в якості паперу для листування з районною управою [75, арк. 322]. У травні 1943 р. Чернігівське міжрайонне управління попередило сільських бургомістрів про незадовільне ставлення до організації спеціальних інформаційних дошок з друкowanими агітаційними матеріалами. Старостам було наказано негайно зробити такі дошки. Сільське керівництво та керівники шкіл, на яких покладалась пропагандистська робота по селах, були попереджені про тюремне ув'язнення за подальше неналежне ставлення до інформаційного наповнення цих дошок [24, арк. 169]. Але повторна перевірка по селах Чернігівської міжрайонної управи проведена 25 травня 1943 р. показала відсутність таких дошок у багатьох селах [24, арк. 183].

З 1942 р. в інформаційному просторі області активно мусувалась тема виїзду на роботу до Німеччини. Потужна інформаційна кампанія була розгорнута в місцевій пресі – найбільш ефективному натовді засобу інформування широких верств населення. Було забезпечено появу в кожному номері газети інформації про умови виїзду до Німеччини, переваги роботи у господарствах та на підприємствах. Організатори кампанії намагалися торкнутись найбільш вразливих струн душі селян – земля, робота, достаток, родинний затишок, чого за життя під радянською владою їм явно бракувало, але ці пріоритети були глибоко укорінені у свідомості селян. Інформаційна кампанія була спрямована, насамперед, на виявлення осіб, які добровільно погодилися на переїзд до Німеччини. Після провалу цього задуму, агітація та пропаганда світлого майбутнього у Німеччині не припинялися й стали лейтмотивом усіх інформаційних акцій окупантів у сполученні з примусовим вивозом населення на роботу до Рейху.

Всі бажаючі мали звертатись до вербувальної комісії, вони могли ознайомитись з листами, які надходили від тих, хто вже виїхав і працював у Німеччині [126, арк. 230]. Крім того, такі «листи з Німеччини» друкувалися в місцевій окупаційній пресі. Читачі «Українського Полісся» 3 червня 1942 р. дізналися як гарно жилося Петру Бичику з села Петрушин. По дорозі до Німеччини їх кормили ковбасою. У селі, куди він потрапив на роботу, мусив

поратись по господарству. Водночас, його чотири рази на день кормили та гарно ставилися [382, с. 12].

Друкувала преса і розлогі статті про гарні умови в Німеччині та вдячність за визволення від більшовизму, яку місцеві мешканці мали засвідчити гарною працею на німецьких підприємствах та в селянських господарствах. У газеті «Вісті Прилуччини» 1 липня 1942 р. було вміщено замітку «Їдьте працювати до Німеччини», у якій йшлося про страждання українців під 22-х річним управлінням більшовиків, який було покладено край німецькими «вояками-визволителями». Закінчувалась стаття описом чудових умов проживання та праці в Німеччині: «Сміло, без вагань, зголошуйтесь добровільно на працю в Німеччині! Там панує порядок і спокій, встановлені умови праці. Там чекають на вас чисті селянські господарства з добрими привітними людьми, світлі фабрики з удосконаленими станками. Для українських робітників побудовано в містах цілі квартали, і вам там створять блискучі житлові умови. Вас забезпечать високою заробітною платою і гарним харчуванням нарівні з німецькими робітниками.

Про долю Вашої сім'ї у батьківщині Вам не треба турбуватись: про неї подбає Німецький уряд, і вона буде забезпечена, як сім'ї трудящих в Німеччині. Крім того, що Ваша сім'я одержить тут на місці за свою працю, вона буде одержувати щомісяця 130 крб., на котрі зможе по твердих цінах придбати продукти. В Німеччині Ви научитесь новому ремеслу, вивчите високий досвід ведення сільського господарства. Пізнаєте справжню культуру і в майбутньому все це допоможе Вам у власному житті. Ви маєте право і можливість листуватись з рідними і друзями. Адже Вам відомо, що працюючі українці в Німеччині вже надіслали батьківщині повних захоплення сотні листів. Коли, після перемоги над большевизмом, Ви знову повернетесь в Україну, ви заслужите особливої уваги і в першу чергу Вас наділять землею, реманентом, створять Вам умови до заможного життя» [231, с. 298–299]. Однак реалії в частині виплати допомоги родинам остарбайтерів засвідчують примарність обіцянок нацистів. з червня 1942 р. по 15 травня 1943 р. загальна сума допомоги, виплаченої 32 200 рідним і родичам остарбайтерів Чернігівщини, склала 5 600 000 карбованців, тобто на одну особу

було виплачено щомісяця по 15–16 карбованців – мізерну на той час суму [448, с. 243].

Намагалися переконати селян і досягненнями в галузі німецького сільського господарства, не забуваючи вкотре нагадати про чудові умови життя. У газеті «Вісті Остерщини» 27 листопада 1942 р. було вміщено статтю про перебування 14 українських селян-агрономів в Німеччині. Там вони ознайомилися з досягненнями німецької промисловості та сільського господарства. Оглянули 30 хліборобських господарств. Вразило, що корова дає 4300 літрів молока. Показали гарні гуртожитки для дівчат зі Сходу. Були в Берліні. Загалом подорож тривала 2 тижні [187, арк. 78].

В якості додаткових важелів німецьке командування влітку 1942 р. через районні управи поширило низку постанов, які мали покращити вербовку [112, арк. 133].

До травня 1942 р. населення мало можливість відчути усі «переваги» буття з нацистами, тому не вельми довіряло поширюваній інформації: «Тижнів два тому (у травні 1942 р. – Є.Ш.) окупанти оголосили добровільну вербовку до своєї Великонімеччини. Навиклювали строкатих плакатів, галасливо розписуючи та розмальовуючи, як там у них гарно. «Люб'язні» запрошення з паперових полотнищ нахабно лізли в очі, мало не за поли хапали: бітте, фройлян, бітте до нашого фатерлянду на благородну працю в ім'я історичної мети фюрера – встановлення «нового порядку» в Європі. Матимете комфортабельне житло, високі заробітки, справите модний одяг, годинниками, перснями та сергами прикраситесь. Сосновичани мов затялися: ніхто не клонув на підступну осяйну пропаганду. І фашисти вдалися до свого вивіреного засобу – грубої сили» [243, с. 30].

Весною 1942 р. в смт. Березне нацисти організували агітаційний пункт. «Грала музика, було розвішано багато нацистських прапорів. Виступив військовий комендант Березного з пропагандою добровільної вербовки. Виступав і голова Березнянської районної управи Журок, який повторив слова коменданта про гарні умови роботи та проживання в Німеччині. Та оскільки бажаючих майже

не було, в селищній управі почали складати списки хлопців та дівчат, розносили повістки з наказом такого-то числа з'явитися на збірний пункт. Хто не приходив того приводила поліція, хто збіг, розшукували, арештовували. Молодь ховалася по навколишніх селах та хуторах. Але й там проводилися облави» [240, с. 27–28].

Не забували окупанти зробити урочистими проходами завербованих. «Перші ешелони до Німеччини з Прилук відправилися у квітні 1942 р. в урочистій обстановці. Відбувалася агітація в місцевій газеті та по радіо. Дехто піддався на пропаганду та поїхав добровільно. Невдовзі стали надходити відомості про справжнє становище, тоді вже почалися облави» [256, с. 7]. Перший ешелон з добровольцями зі Сновська був також відправлений святково і під музику, навіть у пасажирських вагонах. Але, скоро стали надходити листи, у яких розповідали про важку роботу і умови праці. Бажаючих їхати до Німеччини їхати не стало [234, с. 8]. Вже наступних відправляли неначе в'язнів [504, с. 4].

9 липня 1942 р. з Ніжина проводжали черговий потяг до Німеччини. Мали від'їхати 1200 чоловік – нацисти влаштували справжнє свято. Ними було вираховано, що тут їде 350000-й доброволець з Чернігівщини. Ним вони призначили Прокопенка Олександра Єфремовича з села Овдіївка Ніжинського району. Наголошувалось, що він добровільно завербувався, незважаючи на тяжкий сімейний стан (дома залишилось троє малолітніх дітей). Прокопенку німецькі керівники пожали руку, вручили годинник, його дружині документи на корову. І поїхав чоловік з радісним виразом на обличчі працювати в Німеччину [390, с. 2].

Не менш яскраво описали у пресі відправку партії добровольців з Остра. «8 травня (1942 р. – Є.Ш.) о 10 год. ранку ця група була вже в Чернігові. Перша група дружно зустріла їх на мості. Гостинно зустріли наших острянів і на відправному пункті. Одразу ж видали всім прибулим по півхліба і по 300 грам ковбаси та видали картки на гаряче, обід та вечерю. Далі розселили по приватних квартирах» [279. 1942. 12 травня, с. 2].

Незважаючи на провал агітаційної кампанії та перехід до силового сценарію набору робітників до Німеччини, негативну реакцію населення на вживані заходи,

інформаційна машина німецької пропаганди продовжувала працювати. До кінця серпня 1943 р. у місцевій пресі постійно вміщувалися повідомлення про щасливе життя на чужині, створюючи необхідний тиск на населення.

У цілому місцеве населення з недовірою ставилося до інформаційних кампаній нацистів: «На агітацію не звертали уваги, не вірили своїм ворогам», «На агітацію ніхто не піддавався, люди не вірили у щасливе майбутнє на чужині», «У період окупації фашисти по селу розвішували листівки. На одній з них був такий запис: «Вшивая Русь, я тебя не боюсь». І на початку війни німецькі літак розкидав листівки. Люди збирали їх: чоловіки на цигарки, жінки для підтопки печей» [Додаток Д. Черевань М., Пінчук В., Олійник Г., Прикота К.].

Партизанські загони не лише зі зброєю в руках боролися з ворогом, але й слугували потужним інформаційним каналом, через який населення Чернігівщини дізнавалось про стан справ на фронтах, отримувало роз'яснення щодо німецької агітації та пропаганди.

У селах Чернігівщини партизани проводили доволі активну роботу по інформуванню місцевого населення. Зокрема, Чернігівським обласним з'єднанням ім. М. Попудренка було надруковано і розповсюджено близько 600000 примірників різних листівок. У лісовій партизанській друкарні видано понад 60000 примірників газет «Комуніст», «Радянська Україна», «Більшовик». У листівках і газетах роз'яснювалась суть німецького рабства, викривався реальний зміст «трудової мобілізації», висвітлювалися факти грабежу і вивозу людей і народного майна до Німеччини. У листівках і газетах закликали населення до активної боротьби проти німецьких загарбників, саботажу наказів німців, не допущення вивозу до Німеччини людей і майна.

Крім письмової пропаганди, серед населення проводилися мітинги, зібрання, бесіди. У селах Холменського, Корюківського, Семенівського, Городнянського, Добрянського, Ріпкинського, Михайло-Коцюбинського, Любецького, Остерського районів проводилися доповіді та бесіди про становище на фронтах і про завдання трудящих у боротьбі проти німецьких окупантів. Агітаторами проведено в тилу ворога серед населення понад 500 зборів і мітингів,

вечорів художньої самодіяльності і «живих газет», було прочитано понад 600 лекцій на різні теми [244, с. 192, 261–263].

Крім того, з червня 1941 р. по липень 1942 р. на території окупованих областей України було «розкидано» сотні тисяч радянських газет, листівок та агіток [244, с. 120], які, попри загрозу покарання [283. 1942. 13 червня, с. 1], надалі поширювалися населенням з рук в руки – «Прочитав – передай товаришу!» [254, с. 460]. Важливість газети на окупованій території як джерела інформації та моральної підтримки важко було переоцінити: «Привезли «Правду» за 13.06.1942. Все бойцы отряда хотят ее прочесть. В штабе фронта, видимо, не знают, что такое газета в наших условиях. Сколько не просим, нам их не присылают» [244, с. 331], «Вечером – «живая газета», можно и нужно организовать лучше» [244, с. 361].

Партизанські загони та мобільні групи, які пересувалися територією області розповсюджували радянську пресу. З'єднання М. Попудренка отримало з Великої Землі приблизно 1 млн. примірників центральних та республіканських газет і журналів, листівок. Ця пропагандистська література розповсюджувалась у всіх районах Чернігівської області. Агітатори з'єднання провели серед населення окупованої території більше як 500 зборів і мітингів, прочитали понад 600 лекцій, організували 80 кіносеансів [244, с. 436; Додаток Д. Семеняко П., Борисович Г., Кубрак К., Калута Н., Олійник Г., Колошко Т., Кармазін М.].

Така активна пропагандистська робота викликала велике занепокоєння серед окупаційної адміністрації, яка в середині липня 1942 р. відзначала, що: «Керівництво Росії надає особливого значення перешкоджанню в економічному розвитку окупованих районів. Саме з цих причин жорстоко переслідують і страчують членів української допоміжної поліції, колгоспників та інших працюючих на німецькі власті. Партизани часто маршем проходять через села і влаштовують засідки і вдень і вночі. Мета полягає в тому, щоб переконати місцевих жителів в тому, що партизани контролюють ситуацію і в тому, що їхні накази слід виконувати. Населення, налякане терором, розв'язаним партизанами стає об'єктом їх пропаганди як усної, так і проведеної за допомогою листівок. Кампанія в першу чергу фокусується на наступних аргументах: «... У

довгостроковій перспективі Ради переможуть, бо на їхньому боці найбільш могутні світові держави. Коли окуповані німцями території будуть повернуті, тих хто, незважаючи на попередження, співпрацював з німцями чекає страшна кара. Всі ті, хто хоча б тимчасово працював на німців, але зараз одумався і готовий працювати з партизанами будуть великодушно прощені й звільнені від покарання.

У деяких випадках, в рамках цієї пропагандистської кампанії партизани роззброювали і захоплювали в полон членів Української допоміжної поліції і відпускали їх додому цілими і неушкодженими. Але потім вони погрожували їм розстрілом, якщо вони поверталися на службу до німців» [527].

В інформаційному просторі Чернігівщини перших місяців окупації помітну роль відігравав націоналістичний рух. У період з вересня 1941 р. по лютий 1942 р. націоналістами здійснювалася відкрита пропагандистська робота з метою створення самостійної української держави. Організовувалися збори населення, на яких вивчалися програмні положення ОУН, поширювалася націоналістична література, друкувалися листівки, велася робота зі створення національних товариств, молодіжних клубів «Січ»; товариства «Просвіта». Сучасники підтверджують наявність навесні 1942 р., зокрема на Ніжинщині, націоналістичної листівки в селі із закликом вступати до лав ОУН. Вона була надрукована в типографії та підписана Чичковським – начальником поліції Ніжинського району [218, арк. 29–31].

За даними управління НКДБ у Чернігівській області в перші дні окупації із Західної України прибули емісари до Бахмацького, Борзнянського, Дмитрівського, Ічнянського, Козелецького, Ніжинського, Носівського, Остерського районів, які займалися розповсюдженням націоналістичних ідей [237]. Під контролем націоналістів перебувала газета «Українське Полісся», редактор якої Ф. Піпа та частина співробітників були членами ОУН. 1-му числі часопису за 2 листопада 1941 р. у статті П. Олійника «Україна вступає на новий шлях» зазначалось: «Перед нами ... перспективи ... вільного, розвитку і закладання державного будівництва» [244, с. 17]. 9 листопада 1941 р. у статті «Україна і Європа» згадувалися С. Петлюра та Є. Коновалець, а також

підкреслювалось, що Україна своєю героїчною боротьбою здобула право мати надію вийти до складу Європи як майбутня Українська держава [361, с. 74]. Проте з літа 1942 р. цей канал інформації припинив своє існування, а агітація представників ОУН в регіоні стала менш помітною [Додаток Д. Неволько Г., Харченко Б., Кармазін М.].

Брак інформації задля чіткого розуміння ситуації та потужні пропагандистські заходи німецької адміністрації та радянський інформаційний потік створювали у селах Чернігівщини достатньо гнітючу ситуацію, яка посилювалась чутками, які активно ширилися серед селян. Загострене почуття патріотизму, бажання дізнатись про долю країни, людей, близьких, односельців та відсутність вірогідної інформації, створювали необхідний простір для поширення непевних відомостей та чуток. Особливо багато їх було на початку війни та окупації, коли людей охопив відчай та страх, коли поповзли чутки, що «син Сталіна здався», коли почали формувати поліцію та набирати на службу місцевих жителів, коли почали набирати на роботу до Німеччини: «Розійшлася звістка про те, що будуть силоміць забирати в Німеччину по наряду: спочатку безробітних, потім по одному з тих сімей, у кого троє працездатних. Будуть брати хлопців і дівчат з чотирнадцяти років і це все на роботу» [242, с. 8–9]. Інформація про сільські «новини» поширювалась серед людей. Чутки також переважно формувалися на місцевому рівні у повсякденних розмовах через незнання реальної ситуації, а згодом вони або підтверджувалися, або спростовувалися, але на момент їх появи вони відігравали важливу функцію – попереджали місцеву людність про можливі небажані наслідки від їхніх дій [Додаток Д. Галепа Г., Шкір Є., Семироз О., Колошко Т., Мотлях В., Харченко Б.]. Ходили чутки про партизанів та їхні подвиги [Додаток Д. Шовкун М.], про те, що «як хто не хрещений, так будуть стрелять» [Додаток Д. Бондаренко О.]. Селами потайки гуляли анекдоти про Гітлера та про Сталіна, які часто-густо придумували селяни [Додаток Д. Бондаренко О., Яременко М.]. Все це додавало непевності у розуміння мешканцями сіл свого буття в окупації, проте звертати на це увагу

селянам було ніколи через тяжку повсякденну працю, до якої примушували окупанти та бажання вижити у цих непростих обставинах.

Таким чином, населення сіл опинилося в роки окупації під дією потужних інформаційних потоків, які, з одного боку, намагалися переконати у неперможності німецької армії, схилити селян до співпраці з владою «визволителів від більшовицького ярма», а з іншого – активно закликали до боротьби з ворогом і переконували у тому, що ворог буде розбитий і перемога буде за Радянським Союзом. Реалії окупаційного життя сприяли швидкій зневірі селян у інформаційній пропаганді нацистів і спонукали до пошуку оптимістичних повідомлень про перемоги радянської армії.

* * *

Окупація Чернігівщини, яка відбулась впродовж серпня-вересня 1941 р., означала зміну умов побутування населення області. Впродовж перших двох місяців війни населення області скоротилося – частина громадян були мобілізовані до збройних сил, ополчення, пішли до партизанських загонів, були евакуйовані. Тому польові роботи, організація евакуації худоби та врожаю значною мірою лягли на плечі жінок, чоловіків похилого віку та сільської юні. В ході окупації сільське населення області зазнало втрат в результаті репресивної політики нацистів. На відміну від міст, які істотно постраждали від бомбардувань та в ході оборонних боїв, села області не зазнали значних руйнувань. Проте реалії, в яких опинилися мешканці сіл Чернігівщини на початку окупації, вимагали адаптації до нових умов побутування. До того ж, окупаційна влада до кінця 1941 р. створила систему нового адміністрування територіями, яка була спрямована на якомога ефективне постачання німецької армії. Низова ланка управління комплектувалась місцевими жителями, що зовні створювало ситуацію невтручання окупаційної влади у справи селян. Втім, окупаційна влада досить швидко створила систему заборон та покарань за порушення, які, за умови психологічного пригнічення населення, створили досить складну матрицю повсякденності, в якій єдино дозволеною діяльністю була щоденна робота та співпраця з окупантами.

Стосунки в сільських громадах Чернігівщини впродовж окупації набули чітких ознак взаємин у дихотомії свій-чужий. Населення, попри погрози нацистів та поліцаїв, надавало активну допомогу партизанам, військовополоненим, біженцям, а також іншим вразливим соціальним групам, насамперед євреям та ромам, чітко ідентифікуючи їх як своїх. Натомість, ті, хто пішли на співпрацю з нацистами і своїми діями однозначно засвідчили прихильність до нової влади, сприймалися більшістю населення як вороги, однак за умов воєнного часу відкриту боротьбу з ними вели партизани – переважно місцеві жителі, які взяли до рук зброю з метою протистояння агресору. Населення сіл протистояло насильницьким діям з боку окупантів та їх прислужників усіма доступними способами, серед яких найбільш поширеними були втечі на території невідконтрольній новій владі – ліси, в яких вони знаходили притулок і порятунок від злодіянь нацистів і мали змогу долучитися до збройної боротьби з ворогом у складі партизанських загонів.

Інформація у повсякденному житті селян Чернігівщини надходила з багатьох джерел – від нацистської окупаційної влади, через партизан, а також творилася й нуртувала в середовищі сільських громад. Незважаючи на потужну інформаційно-ідеологічну обробку населення, діяльність та вчинки нацистської адміністрації повністю дискредитували себе перед місцевими жителями вже в 1942 р. Зрештою, селяни самі визначали ті відомості, які вони сприймали чи відкидали в силу моральних авторитетів та життєвих пересторог. З першими перемогами партизан, опір населення нацистам посилюється, з'являються сподівання на прихід Радянської армії. Життєві сили підтримували обнадійливі повідомлення з фронту, а в реальному житті розмови з односельцями, часто-густо сперті на чутки, були спрямовані на підтримку морального стану населення та попередження можливих інцидентів у взаєминах з новою владою та їхніми посіпаками.

РОЗДІЛ 3. СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ НАСЕЛЕННЯ

3.1. Матеріально-побутове забезпечення населення

Окупація Чернігівщини в 1941–1943 рр. німецькими військами створила для населення тяжкі умови для виживання. Нестача продуктів та предметів першої необхідності змушувала як міське, так і сільське населення області активно займатися торгівлею та обміном. Відсутність по селах магазинів з товарами широкого вжитку вивела на перше місце базари, які відбувалися у районних центрах області та в Чернігові. Мешканці містечок та навколишніх сіл могли там вести торгівлю та обмін. На базарах на продаж та обмін пропонували: продукти, борошно, вершкове масло, цукор, курячі яйця, сало, сир. «... Там продавалася усяка всячина: від картоплі до військового обмундирування й іконок. На лотках красувалися пачки німецьких та інших іноземних сигарет, мило, саморобні запальнички і тістечка. Та ще сіль, яку міряли чайними ложками і яка цінувалася буквально на вагу золота» [251, с. 81]. На базарі могли обміняти продукти та домотканий одяг на сіль, мило та цукор [Додаток Д. Шкір Є.], «виміняти щось на льняне полотно, масло та сир» [Додаток Д. Тарахан О.], «купити сіль, сірники, обміняти сіль, цукор на інші продукти» [Додаток Д. Сиплива А.], «обміняти одяг чи продукти, які виростили на городі на сіль, муку, сірники, крупу» [Додаток Д. Гурин Т.], «продавалися овочі, хліб, сіно, дрова та ін.», «ходили продавці з міст, продавали, вірніше міняли одяг, домашні речі, посуд за продукти харчування, а на базарах процвітав бартер» [6, арк. 77 зв.; 12, арк. 51; Додаток Д. Шовкун М.], «міняли в основному одяг на продукти харчування, полотно за хліб, сорочки, хустки міняли» [Додаток Д. Лупко Н.].

Німецька окупаційна адміністрація цьому процесу, на його початковому етапі, перепон не чинила. Навпаки, населенню доводилась до відома інформація про можливість вільної торгівлі будь-якими продуктами на базарі за умови сплати

ринкового збору для продавців: 1 крб. при торгівлі з рук та 3 крб., якщо торгівля відбувалась з возу [147, арк. 3]. За два роки окупації плата за місце на базарі зростає і, зокрема, у Батуринському районі у січні 1943 р. за торгівлю з возу брали 10 крб., за торгівлю з рундуків та столиків – 5 крб., за торгівлю «в рознос» своїх нових та ношених речей – 3 крб., за торгівлю з рук – 3 крб. Разові збори сплачувалися спеціальним збирачам, за що останні отримували 10 % від виручених коштів [134, арк. 29].

Наприкінці 1941 р. у місцевій пресі друкувалися замітки про базарну торгівлю як про вигідну справу для мешканців сіл та містечок придбати все необхідне з продуктів та предметів побуту. При цьому відзначалось зростання об'ємів продажу продуктів, через що ціни мали тенденцію до зменшення, а асортимент до розширення. Ця інформація подавалась з прикладом про селянина з села Богданівка, який привіз возом мішки з картоплею, хотів продавати за 80 крб. за мішок, а через силу продав по 60 крб. ще й довелось своїм возом вести до двора покупця [182, арк. 99; 280. 1941. 10 грудня, с. 2].

У подальшому, окупаційне керівництво почало встановлювати різноманітні обмеження. Спочатку мешканцям області скоротили дні для торгівлі, визначивши такими лише – середу та неділю. Було заборонено торгівлю поза межами базарних площ [140, арк. 202]. Однак торгівля могла проходити і один день на тиждень – у неділю, як встановили в Ріпках, через польові роботи [44, арк. 16]. Аналогічні обмеження існували і в Сновську. 14 травня 1942 р. жителі містечка та навколишніх сіл дізналися з оголошень про скасування щоденних та святкових базарів в будні дні. Торгівля дозволялась виключно щонеділі в передобідній час [75, арк. 335]. Окупанти могли взагалі скасовувати базари на час польових роботи, як це трапилось у Березному. Місцева комендатура наказом від 5 червня 1942 р. скасувала базари у неділі 7 та 14 червня 1942 р. [99, арк. 7]. Не була постійною базарна торгівля і в Чернігові. 8 червня 1943 р. міська управа затвердила базарними днями для загальної торгівлі середу, п'ятницю та неділю. Торгівля в ці дні дозволялась з 6 год. ранку до 2 год. дня. В інші дні тижня дозволялося провадити базарну торгівлю лише зеленню та овочами з 6 год. до 10 год. ранку

[231, с. 225]. У 1942 р. по області стали суворо забороняти виїзди на базари підводами. Ця практика продовжилась і в 1943 р. У Дмитрівському районі (нині в складі Бахмацького – Є.Ш.) 29 липня 1943 р. старости сіл були попереджені про конфіскацію підвод, коли виїзд за межі їхнього населеного пункту буде здійснюватися без супроводжувальних документів [104, арк. 21].

Вже з кінця 1941 р. обмежувалась торгівля сільськогосподарськими продуктами. Пояснювалось це окупаційною політикою спрямованою на задоволення потреб німецької армії. Селяни мали, в першу чергу, виконати норми поставок, а вже потім розпоряджатись рештками. На підставі цього, селянство почали обмежувати у вільному продажу сільськогосподарських продуктів. 14 травня 1942 р. фельдкомендатура № 194 видала наказ про недопустимість торгівлі зерновими, мукою, хлібом, худобою, м'ясом, жиром, ковбасами, молоком, маслом, яйцями, медом, птицею та дичиною, картоплею [75, арк. 335]. Упродовж наступного місяця цю постанову продублювали підконтрольні райони. Скориставшись нагодою, влада окремих районів розширила перелік заборонених до продажу продуктів, додавши до вище зазначеного ще круп'яні та бобові: гречку, просо, квасолу, горох [136, арк. 98].

Нові перепони для місцевого населення створила постанова Сільськогосподарського управління господарчої інспекції Південної армії від 28 липня 1942 р., скерована на цілковите спрямування сільськогосподарської продукції для потреб німецької армії. Ця постанова унеможлиблювала вільну торгівлю сільськогосподарськими та м'ясомолочними продуктами на базарі як общинним, так і приватним виробникам. Заборона пояснювалась систематичними заходами окупаційної адміністрації, спрямованими на продуктове забезпечення міських мешканців області та викорінення спекуляції [135, арк. 98–98 зв.].

Районні старостати на підставі цієї постанови заборонили продаж молока, масла, яєць, м'яса, сала, курей та хліба [80, арк. 5]. Про ці обмеження та нові правила базарної торгівлі населення інформувалось шляхом оголошень в людних місцях та на шпальтах місцевих газет. Зокрема, «Вісті Прилуччини» від 7 серпня

1942 р. застерігали населення міста Прилук та районів повіту від торгівлі молоком, яке відтепер мало здаватись в найближчі сепараторні пункти [242, с. 51].

Торгівельні обмеження продовжилися в 1943 р. Приміром, німецька сільськогосподарська комендатура в Козельці наказом від 18 травня 1943 р. дозволяла селянам торгувати своїми продуктами, лише маючи при собі довідку про виконання планових поставок [66, арк. 66].

Наслідком такої політики, став небувалий розмах спекуляції товарами широкого вжитку. З метою її подолання наприкінці 1941 р. окупаційною владою на певну групу продовольчих товарів були встановлені граничні роздрібні ціни, які з часом мали тенденцію до зростання. Були спроби зафіксувати граничні ціни на сільськогосподарський реманент. Обмежувалась окупаційною адміністрацією торгівля речами широкого вжитку. 5 березня 1942 р. в наказі міського голови Чернігова Є. Азарова зазначалось, що базарна торгівля одягом та взуттям повинна провадитися не вище цін, які встановлені місцевою владою. Старі речі, відповідно до їх стану, мали продаватися за нижчими цінами від зазначених цінових обмежень, за взаємною згодою [231, с. 139; Додаток М].

Влада на місцях намагалась іншими способами регулювати ринкові відносини: в місті Ніжин розпорядженням місцевого польового коменданта від 24 січня 1942 р. було суворо заборонено торгівлю продуктами харчування «з-під поли». У окремих випадках порушникам загрожувала смертна кара [155, арк. 458]. А вже 27 січня 1942 р. по м. Ніжину було розповсюджене розпорядження коменданта щодо покарання місцевих жителів Андрія Б. та Уляни П. за лихварство салом та милом – на них було накладено значний штраф та арешт [155, арк. 467].

Примушували селян брати в сільських старост довідки про відрядження на базар в справі продажу певних товарів із зазначенням їх переліку. Така схема, наприклад, була запроваджена в Менському районі 10 квітня 1942 р. [68, арк. 19] За аналогічною схемою діяли у Дмитрівському районі з 2 травня 1942 р. [102, арк. 116] та інших районах області.

На Срібнянщині місцева управа наказувала районній поліції та сільським старостам вживати рішучих заходів у боротьбі зі спекулянтами, які систематично «валками» з'являлися, здійснювали купівлю, обмін і вивіз харчів та речей за межі району. Таких «торбешників» мали затримувати, конфісковувати продукти, для передачі німецькій сільськогосподарській інспекції. Сільських старост попереджали про те, якщо затримають спекулянта з їх села, на цей населений пункт буде накладено додаткові продуктові збори [80, арк. 5; 134, арк. 65]. Така практика покарання населених пунктів була поширена по всій області. 28 січня 1943 р. Бахмацька окупаційна сільськогосподарська інспекція попереджала старост підконтрольних районів, що план заготівлі яєць ще не виконаний за 1942 р., а населення широко реалізує даний продукт на місцевому базарі. Схожа ситуація склалась і в Городні: «На базарі міста Городня іноді проводилися облави. Для таких облав я виділяв по кілька озброєних поліцейських, яких інструктував, що якщо на базарі будуть жителі тих сіл, де ще не виконані сільськогосподарські поставки, то у таких жителів продукти для продажу поліцейські зобов'язані були відбирати і направляти в сільськогосподарську комендатуру» [181, арк. 34].

У спекулятивні відносини були втягнуті солдати німецької армії та їх союзники: у Городнянському районі «брали і міняли в маляр, за десяток яєць можна було одержати склянку півтори солі.» [7, арк. 12], у Батурині (там перебувала військова частина) вимінювати на продукти сіль та сірники [Додаток Д. Неволько Г.]. «Німці любили яйця, молоко, баби торгували біля поїздів або міняли у німців» [Додаток Д. Бичкова О.]. Восени 1942 року німці привезли із Щорса в Смяч сіль і міняли її на гусей – давали 1 склянку за гуску. Люди йшли на такий обмін, бо солі не було [250, с. 10]. Час від часу місцевим мешканцям нагадували про заборону таких торгових відносин. Зокрема, Ріпкинська ортскомендатура від 17 березня 1943 р. попереджала, що особи, які купують чи обмінюють речі у солдат, будуть оштрафовані або засуджені до тюремного ув'язнення [44, арк. 66].

Результатом такого регулювання ринкових відносин окупаційною владою стали дефіцит харчів та зростання цін на них на «чорному ринку». За одну

склянку (210 грам) солі, буханку хліба, коробку сірників – могли просити від 100 крб. [14, арк. 31 зв.] до 400 крб. [Додаток Д. Шовкун М.]. У січні 1943 р. кілограм сала фактично коштував 600 крб., а вартість кілограма борошна доходила до 600 крб. Але дефіцит продуктів був настільки великим, що навіть за такими цінами не завжди вдавалось їх придбати [233].

Безпосередній контроль за базарною торгівлею доручався українській допоміжній поліції. Поліцейські наряди в місті Борзна чергували на базарі з метою недопущення продажу заборонених продуктів. Конфісковані у продавців продукти опісля здавалися місцевому начальнику поліції [190, арк. 29]. У Козельці поліція стежила за тим, щоб, крім неділі, жодної особи не було на базарі з метою продажу харчів. Крім того, зранку наряди на тих вулицях, які вели до навколишніх сіл, завертали назад усіх, хто з продуктами їхав до Козельця [41, арк. 202]. У Дмитрівському районі на поліцію покладалось завдання контролю за цінами – продукція за завищеними цінами мала негайно конфіскуватись [102, арк. 116].

Важливими питаннями під час окупації було грошове забезпечення та купівельна спроможність населення. З вересня 1941 р. по липень 1942 р., через неможливість забезпечити захоплені території України новою грошовою масою, окупаційна адміністрація дозволила подальший обіг радянських карбованців разом з «окупаційними» марками, створеними для розрахунків на окупованих територіях [463]. Відповідно до офіційного курсу, 1 така марка мала коштувати 10 радянських карбованців [147, арк. 3]. При цьому, 11 серпня 1942 р. німецька фельдкомендатура № 197 дозволила торгівлю на базарах виключно за радянські карбованці, заборонивши обіг німецьких марок [97, арк. 65].

З липня 1942 р. в обіг на окупованій території України надійшли «українські» карбованці з таким же курсом обміну, як і радянські [430]. За згадками сучасників, «радянські рублі як були, так і залишилися, додалися німецькі окупаційні марки та українські карбованці. Курс був таким: 1 окупаційна марка коштувала 10 рублів або 10 карбованців. ... були випадки шахрайства з українськими карбованцями. Людей ошукували: оскільки окупаційні карбованці

були з одного боку українською мовою, а з іншого німецькою, то їх перевертали і карбованець ішов як марка» [234, арк. 2; 283. 1942. 23 вересня, с. 3]. Українські карбованці через поразки німецьких військ на Східному фронті поступово втрачали популярність серед місцевого населення. Вже з лютого 1943 р. ця грошова одиниця почала вилучатись з обігу. 19 лютого 1943 р. Чернігівська міжрайонна управа поширила наказ місцевої комендатури I/743 за № 407/43 про заборону здійснення операцій українськими карбованцями [24, арк. 80]. Легітимними були рейхсмарки та радянські рублі, українські карбованці до прийому та видачі не допускалися [174, арк. 45].

Оцінюючі купівельну спроможність населення, слід зауважити, що заробітна плата в окупаційній бюджетній політиці в середньому не перевищувала 500-600 крб. для вчителів, медиків та інших категорій службовців, до 1000 крб. і вище – для керівного складу райуправ та поліції [Додаток К].

Як наслідок, існував брак коштів у переважній кількості сільського населення, яке виживало головним чином за рахунок земельних ділянок та можливості обміняти чи продати продукти. До того ж, сільське населення мало сплачувати різноманітні податки та побори, що вело до значного викачування коштів у селян. Так, Понорницька райуправа у липні 1942 р. (нині Коропський район – Є.Ш.) вимагала від старости села Шаболтасівка негайно сплатити 2393 крб. боргу на податок одноразового збору з селян за 1941 р., оскільки незабаром очікувався аналогічний податок за 1942 р. [136, арк. 77]

Відсутність грошей у переважній більшості селян області змушувало їх сподіватись на врожай з власних земельних ділянок, з яких вони отримували й харчі й сировину для виготовлення предметів повсякденного вжитку. Вирощували «жито, ячмінь, картоплю. А ще німці запровадили вирощування тютюну. Вирощували звичайний тютюн і «Венгер». ... А ще вирощували коксогиз, це щось подібне до кульбаби, і збирали пушок. Харчувалися чим попало. Ходили по ракушки до Сейму. З сушених листочків клеверу пекли млинці. Збирали гнилички» [Додаток Д. Лупко Н.]. «Вирощували картоплю, пшеницю. Пекли хліб, варили буряки – усе їли, що було. Їжі було мало» [Додаток Д. Коченко Т.],

«продовжували займатися землеробством та городництвом. Зазвичай вирощували картоплю, буряки коноплі для пряжі. В основному харчувалися картоплею, але їжі було дуже мало. В селі був голод» [Додаток Д. Колошко Т.], «їли суп, борщ, картоплю, «сковородники» пекли з калиною (хліб)» [Додаток Д. Пінчук Н.], «самі їли, що залишалось, кукурудзу, квасолу, капусту, буряк, картоплю» [Додаток Д. Гурін Т.], «їли, що кожен принесе, хто картоплі, хто молока, яйця. ... харчувалися тим, що самі садили. ... Тримали курей, у кого коні були, воли. На городі картоплю садили, корзу – олію з неї били»» [Додаток Д. Бондаренко О.], «продовжували займатись землеробством (вирощували жито, пшеницю, картоплю); землю обробляли коровами, волами. Їли те, що самі вирощували [Додаток Д. Калута Н., Борисович Г., Черевань М., Насонник В.], «в основному харчувалися тим, що виростили на власних земельних ділянках. Також утримували корів, свиней, домашню птицю. Під час війни люди харчувалися нормально, не голодували» [Додаток Д. Сиплива А.], «селяни займалися городництвом, щоб прохарчуватися» [Додаток Д. Король І., Сировець М.], «селяни продовжували займатись землеробством. Вирощували ті ж культури, що і до війни: картоплю, буряки, ячмінь. Харчувалися, чим приходилось» [Додаток Д. Донченко Г.], «селяни продовжували порати городи, вирощували картоплю, жито, кукурудзу. Цим і харчувалися, адже худобу забрали окупанти» [Додаток Д. Пінчук В.], «харчувалися в основному картоплею. Солі не було. У Чернігові був розбитий завод, тобто склад де була сіль. Ходили в Чернігів, це за 70 км і приносили торбочку солі. А так картопля, деруни, киселі, пекли бабки як хліб. Корів по селу тримали. Нам дали корову колгоспну на дві сім'ї. Ну і вона тиждень у нас, тиждень у їх [Додаток Д. Костюченко В.], «Працювали, все садили, обробляли. Вирощували картоплю, жито, пшеницю, овес, льон. Цим же й харчувалися» [Додаток Д. Кубрак К.], «як не було важко, але люди займалися сільським господарством, сіяли зернові культури, буряки, садили картоплю. Харчувалися майже так, як і в довоєнні часи. Звичайно продуктів було не так багато, але вистачало для життя» [Додаток Д. Яременко М.], «дуже важко було з продуктами харчування. Купити було нізащо. Все вирощували на своїх городах.

Сіяли зернові культури , картоплю, буряки (з них варили горілку), городину. Це рятувало від голоду» [Додаток Д. Прикота К.], «сіяли хліб, мак, городину цім і харчувалися» [Додаток Д. Череп Г.], «Вирощували те саме, що і в мирний час – картоплю, інші овочі, зернові культури. харчувалися продуктами, які самі вирощували» [Додаток Д. Семеняко П.], «садили картоплю, сіяли льон, буряк, жито, огірки. Люди харчувалися картоплею, буряком, огірками, пекли житній хліб. Смажений льон і товкли «маслінку». Чим заправляли юшку. Багато людей тримали корів, свиней [Додаток. Д. Кармазін М.], «харчувалися картоплею, макухою, квасолею, гарбузами» [Додаток Д. Сокирко М.]. Наведені свідчення яскраво засвідчують строкату картину, яка склалась з харчуванням та забезпеченням продуктами селян в роки окупації – люди були раді жити, прожити хоч день [17, арк. 93 зв.]. Зважаючи на загальну тенденцію до зменшення продуктів харчування, через виїмку продовольства окупантами, населення часто-густо перебувало на межі голоду або голодувало. На це впливав також географічний фактор – населення півночі та центральних районів області мало змогу поповнити раціон за рахунок ягід та грибів, які під страхом смертної кари збирало у лісах.

Також під загрозою смертної кари, у скрутні, населення допомагало харчами партизанам [7, арк. 10; 10, арк. 2; 11, арк. 21; 11, арк. 130; 13, арк. 34–34 зв.; 18, арк. 45; Додаток Д. Король І., Черевань М., Симончук Н., Казимір А., Калута Н., Макеєнко А., Прикота К., Волкогон В., Роздерій У., Борисович Г.], водночас, партизани принагідно також споряджали харчами селян [Додаток Д. Гурин Т.]. «Возили партизанам підводами хліб, олію, латали одяг і взуття» [Додаток Д. Шовкун М.], «партизанам допомагали, самі голодні сиділи» [Додаток Д. Костюченко В.], «місцеве населення надавало допомогу партизанам: одяг, продукти. А також інформували про все, що робили німці і поліцаї» [9, арк. 46 зв.; Додаток Д. Кубрак К.], «у село партизани заходили за одягом і харчами, бувало забирали насильно. Місцеве населення допомагало: пекли спеціально хліб. У селі були зв'язкові і партизанські розвідники» [12, арк. 34; 13, арк. 28; Додаток Д. Олійник Г., Семероз О.], «місцеве населення допомагало їй чим могли: хто їжею,

хто одягом в залежності того, що їм бракувало найбільше» [Додаток Д. Колошко Т.], «люди допомагали партизанам, пекли хліб, шили білизну. Я з жінками ходила по хліб до селян, які пекли хліб і приносили в загін» [Додаток Д. Сировець М.].

Люди харчувалися тим, що вирощували вдома, а решту купували чи вимінювали на базарі: «продавали ягоди, а взамін купували продукти» [11, арк. 148], «сірники та сіль могли купити лише ті, в кого були гроші, адже склянка солі коштувала 100 крб.» [13, арк. 21], «грошей на той час майже не було ні в кого. Люди мусили збирати тютюн і носити на продаж у місто Чернігів» [7, арк. 6], «несли на базар сільськогосподарську продукцію, яка коштувала в порівнянні з сіллю чи сірниками дуже дешево. Можна було продати лантух зерна і купити лише склянку солі. Аналогічна ситуація була з сірниками [12, арк. 15], «ходили на базар в Ніжин, щоб обміняти зерно, крупу, яйця на сіль, сірники, мило, цукор. Щоб купити чуні, несли продавати курей, тощо. [12, арк. 79–80] «Сіль, сірники, мило і цукор брали в Носівці, біля розгромленого складу, все розривали і що вціліло брали, а ще ходили на базар і купували або обмінювали» [13, арк. 16 зв.]. Популярним продуктом для обміну був самогон. Селяни постійно носили його на базари для реалізації [Додаток Д. Прикота К., Симончук Н.]. Використовували селяни для обміну і крохмаль, для чого спеціально вирощували картоплю [Додаток Д. Устільчик П.].

Доводилось селянам знаходити альтернативу дефіцитному та дорогому товару, особливо солі, цукру, милу. Зокрема, «сіль шукали на полі з мінеральних добрив. Я ходив набирав в чугун. Мама кип'ятила в печі. Сіль розплавлялась, а добрива залишалися. Воду зливали. Вона охолоджувалась, сіль осідала на дно» [14, арк. 12–12 зв.]. Відсутність солі змушувала селян йти на такий крок, як замочування сальних сумок, з подальшим використанням цієї юшки для приготування їжі [Додаток Д. Прикота К.]. Відзначимо, що принагідно селяни добували сіль виходячи з можливостей місцевості, на якій проживали. Так, мешканці що проживали поруч з Бахмачем, набирали солону воду з стічної ями

місцевого м'ясокомбінату, який обслуговував потреби німців [Додаток Д. Богун С.].

Замінники шукали і для інших продуктів. За відсутності сірників поширення набули кресала. На практиці селяни брали тканину над якою били сталевую пластиною по каменю. Падала іскра і тканина загорялась [Додаток Д. Богун С.]. Застосовували і такі варіанти: замість сірників сипали на деревину порошок і терли проволокою, або брали вату, закручували в палець товщиною, щоб тугою вона була і потім клали на досточку і другою швидко качали. Так доводилось качати близько хвилини [Додаток Д. Костюченко В.]. По селах практикувалось ходіння по сусідам, у кого розтоплена піч, щоб взяти вогника [Додаток Д. Прикота К.]. Або робили сірники з конопляної костриці [Додаток Д. Вовкогон В.]. Знаходили селяни заміник мило. Як правило, прали в луговому милі, яке робили з попелу [Додаток Д. Богун С.]. Хто вмів, то варив мило сам, використовуючи в якості інгредієнтів каустичну соду, кістки та зіпсоване м'ясо [8, арк. 79; Додаток Д. Перепадя В.]. Селяни освітлювали свої помешкання лампами з олією, або олію наливали в черепок та підпалювали [Додаток Д. Бондаренко О.].

На Чернігівщині під час окупації відбувалися значні міграційні процеси сільського населення в пошуках дефіцитних товарів. Селяни Ічнянського району, наприклад, ходили по сіль та сірники до м. Прилуки [8, арк. 42]; з Новгород-Сіверського району їздили на підводах за цими ж продуктами до Семенівки, що займало два дні [11, арк. 134] чи ходили пішки до Чернігова, на що витрачався тиждень [11, арк. 45]; з Бахмацького району ходили до Бахмача та Борзни [Додаток Д. Сиплива А.]. Географія пересувань селян поширювалась і на сусідні області, зокрема Сумську. До Ромнів по сіль ходили селяни Ічнянського району. Там було розбомблено кілька вагонів з сіллю і тамтешні мешканці обмінювали її на різні речі [Додаток Д. Артюх О.]. До Шостки навідувалися селяни з Новгород-Сіверського району [11, арк. 145], мешканці Коропського району відвідували Конотоп, там на місцевому базарі купували сірники та інші продукти [Додаток Д. Лупко Н.]. Прилучани ходили до Хорола Полтавської області [9, арк. 85].

Відвідували чернігівські селяни і області сусідньої Росії. У пошуках дефіцитних товарів селяни сіл Новгород-Сіверського району їздили на конях до Новозибкова або до сіл Новозибківського району, обмінюючи домоткані рушники та скатерті на сіль [Додаток Д. Макеєнко А.]. Ходили до Погару [Додаток Д. Колошко Т.].

Разом з міграцією селян існувала мандрували й містяни, які у пошуках у пошуку товарів широкого вжитку навідувалися до навколишніх сіл: «А що з Києва, з Ніжина, то цілу зиму (1941–1942 рр. – Є.Ш.) і весну (1942 р. – Є.Ш.) ходили мінять послідні тряпки на кусок хліба. У Києві багато вмерло у ту зиму з голоду. Той у нас на весну нічого не було. Ні хліба, ні жирів, ні крупи. Приходилось продавати все «лишне» з одежі, в першу чергу з мануфактури. Як уже зовсім не було ні куска хліба в хаті, то ми з братом брали яку-небудь матерію і йшли в село десь подальше пропонували за хліб і приносили який-небудь пуд зерна. ... Важко було ходити пропонувати, але нас втішало, що ми не одні, що ходять по селу тисячі щодня і ще треба спасти от голоду не тільки себе, а й братову крошку – Люду – нівчим неповинне дитя» [23, арк. 8–8 зв.]. У Прилуках «всі товари рідко продавалися за гроші, а швидше йшли на обмін. Ми з мамою ходили до Богданівки, Талалаївки, Сокиринців. Городяни несли селянам свої нехитрі пожитки: мило, нитки, голки і гас, запальнички і одяг, хустки. Селяни давали на обмін зерно, квасолю картоплю, а іноді й сало. Непрості були ці мандри по селам» [255, с. 3].

Нерідко такі походи закінчувалися трагічними подіями: «Щоб якось вижити, мати змушена була ходити по селам обмінювати на продукти одяг, взуття та інші речі. Особливо бідували в холодну пору року, восени та взимку. Бо не завжди могли зігрітися від холоду. ... В один із таких материних походів простудилася і тяжко захворіла наймолодша сестра, вилікувати яку не вдалося» [249, с. 3].

Ці масові пересування не залишалися непоміченими місцевими адміністраціями. Старостат Срібнянського району в серпні 1942 р. наказав сільським керівникам та поліції проводити конфіскацію у таких «торбешників» продуктів харчування та відпускати за місцем проживання [80, арк. 5].

Викликом для сільського населення області став тотальний дефіцит одягу та взуття. Запроваджені німцями базарні ціни на ці речі були зависокі для селян, щоб їх можливо було вільно купити – «з одягом було суцужно. Ходили, хто в чому» [Додаток Д. Донченко Г.]. «Одягали те, що і до війни» [Додаток Д. Кубрак К., Олійник Г., Семероз О., Яременко М., Семеняко П.], «одягалися як і раніше, довгі спідниці, а на свята корсети і йшли у церкву» [Додаток Д. Бондаренко О.], «Одяг населення був звичайний», «дуже бідний» [11, арк. 3 зв.; Додаток Д. Дудка О., Колошко Т.], «полотняний: піджаки і штани, сорочки чоловікам, а жінкам: хусточки, сачки, спідниці» [Додаток Д. Чепуль М., Гурин Т., Калута Н., Борисович Г.], «одяг носили звичайний, селянський: піджаки, робочі фуфайки, бурки шиті з колошами або з чунями» [14, арк. 88], «чоботи, жакети, фуфайки» [Додаток Д. Харченко Б.], «з одягу була сорочка, штани, які були пошиті з домотканого полотна» [9, арк. 52], «з льону, ситцю, конопель» [Додаток Д. Роздерій У.] Часто-густо селяни доношували старий одяг та перешивали його «своїй сім'ї і сусідам» [Додаток Д. Палуда В.]. Були випадки, коли знаходили парашути, з них шили сорочки [Додаток Д. Прикота К.]. Крім того, селяни носили військовий одяг [Додаток Д. Костюченко В.], залишений бійцями при відступі або знятий з загиблих [Додаток Д. Шовкун М.], «діти приносили з поля чоботи, каски, шинелі» [Додаток Д. Гурин Т.]. Не гребували й німецькою формою – перешивали її й носили [Додаток Д. Прикота К., Гурин Т.]. Однак, окупаційна влада активно вилучала військовий одяг у цивільного населення для потреб поліції або окупаційних армійських частин особливо у зимовий період.

Виходом зі становища стало зростання кустарного виробництва [Додаток Д. Харченко Б., Роздерій У.]. «Люди сіяли коноплі, льон: мочили в річці, витирали, пряли на прядці, мотали на мотовилі, ткали на верстаті, «фарбували вільхою, бузиною» [Додаток Д. Чепуль М., Гурин Т., Кравченко Є.], «на огороді сіяли коноплі, а взимку жінки пряли нитки, потім з ниток ткали полотно. З нього шили нижню білизну, простирадла, рушники» [14, арк. 88], «полотно викрашували у відварі з дубової кори. На той час в кожному домогосподарстві був ткацький верстат. Для ткацтва вирощували льон і коноплі» [9, арк. 52], «займалися як

прядінням так і ткацтвом, адже завдяки цьому мали одяг, який у повсякденному житті носили» [Додаток Д. Сиплива А., Купрієнко Є., Черевань М., Лупко Н., Симончук Н., Казимір А.], «займалися ткацтвом, пряли, вишивали одяг на вихідні дні» [Додаток Д. Петриченко В.], «сіяли коноплі, їх обробляли, з них пряли пряжу, ткали полотно і з його шили одяг» [Додаток Д. Андріяш Г., Артюх О.], «у селі були люди, які пряли коноплі, ткали полотно, а потім фарбували цибулинням, бузиною» [Додаток Д. Гурин Т.], «ткали полотно, синили кожі, шили кожухи» [11, арк. 3 зв.; Додаток Д. Андріяш Г.], «пряли і ткали, красили у бузині» [Додаток Д. Бондаренко О.], «вичиняли шкіру, шили взуття, швеї були, що куфайки шили» [Додаток Д. Коротка М.].

Не менш складною була проблема взуття, яке виготовляли переважно кустарі. Мешканці сіл пригадували наскільки складно їм приходилось елементарно щось взути. Бувало, що одна пара чобіт була на все село. Тому їх всі використовували лише для прання білизни біля криниці [11, арк. 130]. Очевидці пригадували, що, як правило, взимку доводилось носити валянки і чуні. А в літку завжди ходили босі і по стерні і по ріллі [12, арк. 81]. Взували постолі, які плели чоловіки з в'яза: «знімали кору і робили постолі. Обмотували ноги портянками так і ходили» [Додаток Д. Кравченко В.Ю.]. Носили «бурки, бахили з резини, із кори в'язали постолі із мотузок, були плетені обувки» [16, арк. 122]. Доведені до відчаю люди йшли на крадіжки у односельців задля забезпечення нагальних потреб у одязі та взутті [Додаток Д. Яременко М., Коченко Т.].

Забезпечення селян одягом та взуттям ускладнювалось тим, що окупаційна влада, очевидно зробивши висновки з зими 1941–1942 рр., примушувала селян здавати всі придатні речі для потреб армії та поліції. 9 вересня 1942 р. Ніжинський польовий комендант наказав підконтрольним районним управлінням провести збір серед населення кожухів, піджаків на ваті, штанів на ваті, валянок за винагороду як грошима, горілкою та махоркою. Цей одяг мав піти на задоволення матеріальних потреб поліції [92, арк. 63]. Добровільно селяни здавати одяг не хотіли, то місцева поліція застосовувала до селян примус. За невиконання розпорядження винні мали бути покарані, а одяг конфіскований [92,

арк. 56]. Керівництво Щорського району взимку 1943 р. силою зібрало з сільського населення 50 кожухів та 50 пар валянок [185, арк. 36]. Примушували селян і до здачі домотканого полотна. Приміром, в Березненському районі, за вказівкою місцевої управи у жовтні 1942 р. кожна сільська община мала здати по 20 метрів домотканого полотна [99, арк. 177].

Важливе значення для виживання сільського населення мало ремесло та промисли. За спогадами свідків найбільшого поширеними були ковальство, теслярство і бондарство [4, арк.7; 12, арк. 81; 14, арк.88; Додаток Д. Колошко Т.А.]. Жінки займалися прядінням, ткацтвом, шиттям одягу та взуття, вичиняли шкіру [Додаток Д. Донченко Г., Кравченко Є., Коротка М.]. Кустарі у селах створювали невеличкі артїлі. Зокрема в селі Ступаківка Ічнянського району існувала артїлі чоботарів [8, арк. 101]. Основним місцем збуту кустарних виробів ставали базари. Так, гончарі обмінювали свої вироби на продукти на базарах [Додаток Д. Яременко М.].

Окупаційний режим намагався контролювати кустарів шляхом запровадження реєстрів та накладаючи на них податки. Хто намагався уникнути оподаткування загрожували значні штрафи. Козелецька районна управа 16 червня 1942 р. видала постанову, про реєстрацію усіх ремісників до 1 липня [63, арк. 48]. 10 червня 1942 р. Малодівицький районний старостат, керуючись розпорядженням місцевої комендатури, наказав зібрати податки з ремісників та кустарів. Платили раз на місяць: чоботарі – 200 крб., з підмайстром – 250 крб.; колошники – 500 крб., з підмайстром – 750 крб.; шкірники – 300 крб., з підмайстром – 350 крб.; бондарі – 200 крб., з підмайстром – 250 крб.; столярі – 250 крб., з підмайстром – 350 крб., кравці – 200 крб., з підмайстром – 250 крб.; слюсарі – 200 крб., з підмайстром – 500 крб.; теслярі – 200 крб., з підмайстром – 300 крб.; коваль – 200 крб., з підмайстром – 300 крб.; ткалі – 100 крб., з підмайстром – 150 крб. До сплати мали притягти всіх ремісників, які додатково не займалися сільським господарством та жили виключно за рахунок свого ремесла [150, арк. 20]. Аналогічні накази були видані в інших районах [127, арк. 125].

Водночас, ремісників, які відмовлялися брати патент, але займалися ремісництвом, штрафували на суму до 2000 крб. [81, арк. 31]

Таким чином, забезпечення селян товарами першої необхідності, продуктами харчування та одягом з початком окупації фактично припинилося. Харчувалися селяни як і раніше продуктами, вирощеними на власних земельних ділянках. З 1942 р., через збільшення обсягів зборів харчових продуктів на користь німецької армії, подекуди відчувалась їх нестача. Дефіцитом стала сіль, яку селяни змушені були вимінювати на інші продукти, купувати на базарі або користуватись її заміниками. Для забезпечення продуктами селяни активно займалися промислами: збирали ягоди, трави, гриби тощо. Відродження ремесла дозволило частково задовольнити попит у взутті та одязі, а також дати нове життя речам, які вже були у вжитку. Торгівельна мережа на селі не функціонувала, а за відсутності грошей у селян, головним способом задоволення потреб у промислових товарах та продовольстві став натуральний обмін.

3.2. Робота та інші зобов'язання як складові повсякдення в роки окупації

Повсякденність українських селян здавна була наповнена працею в полі, яка давала засоби до існування та забезпечувала добробут селянства згідно з сезонними особливостями робіт та потребами селянства. Передвоєнне десятиліття відзначилось інтенсифікацією сільськогосподарської праці, яка на собі витягнула індустріалізацію країни, проте аж ніяк не зробила роботу на землі легшою для селянина. Відтак, механізація праці, використання здобутків агрономії збільшили ефективність сільськогосподарського виробництва, однак не полегшили життя селян, а пережитий голодомор 1932–1933 рр. міцно закарбувався в свідомості селянства, яке, тягнучі країну на собі, не відчувало державницької турботи про людей.

Прихід окупантів не вніс радикальних змін у ритм життя села. Селянська праця не залежна від зміни влади, тривала у звичному режимі й мешканці сіл, у переважній більшості аполітична маса, переживши восени 1941 р. шок приходу на

Чернігівщину нацистів, переймалися проблемами завершення жнив та створення продовольчих запасів на зиму [254, с. 454].

У свою чергу, в умовах бойових дій для вищого німецького керівництва надзвичайно жорстко стояло питання продуктового забезпечення військ за рахунок окупованих територій. Питання про форми землеволодіння та користування дискутувалося в оточенні Гітлера, оскільки колгоспна система не відповідала суті нацистського режиму. Перемогла думка про ризикованість радикальних змін в бік приватної власності – колгоспи дозволяли швидко організувати постачання продуктів до військ.

Восени 1941 р. нацисти зіштовхнулись з безвладдям в селах, що виникло внаслідок відходу партійно-радянського активу. Характерним явищем було масове пограбування неевакуйованого на схід майна та повна дезорганізація колгоспників. З метою швидшого відновлення колгоспів та збору врожаю 1941 р., нацисти погрозами змусили повернутись на общинні поля все працездатне населення села, включаючи одноосібників [51, арк. 34], що дозволило зібрати решки врожаю 1941 р. [366, с. 10]. Подальше існування колгоспів їм пояснили високим потенціалом колективних господарств та невмілим господарюванням більшовиків, через що у селян не залишилось необхідного сільського господарського інвентарю для індивідуального господарювання [123, арк. 209]. А чутки про розподіл землі та реманенту серед індивідуальних господарств, на що сподівалися селяни, були визнані шкідливими й такими, що підлягають переслідуванню [52, арк. 58].

Керувати колгоспами нацисти залишали колишніх голів, якщо їх кандидатури влаштовували окупаційну владу. Але, часто-густо, місце голови колгоспу займав ставленик нацистів, основною вимогою до якого було беззаперечне виконання розпоряджень окупаційних господарських органів управління [368, с. 407]. Відновили свою діяльність і радгоспи, які були оголошені «власністю німецької держави» й перетворені на «державні маєтки» [485, с. 24, 155]. Керівництво ними здійснювалося одночасно комендантами з німецького боку, та директорами радгоспів з місцевого, при цьому останні

призначалися німецькими господарськими органами і були у повному їхньому підпорядкуванні [368, с. 407].

Восени 1941 р. було вжито заходи щодо повернення розібраного колгоспного майна під страхом розстрілу. Усіх селян мали перевірити на предмет дописування собі трудоднів та отримання на них зернових [51, арк. 31]. Колгоспну худобу селяни могли залишити за певних умов, зокрема свиноматки залишаються у селянській власності, якщо колгоспник брав зобов'язання здати 10 поросят з перших двох приплодів, корову – якщо буде передана теличка або бичок, отримана від приплоду. Відданими робочими конями та волами потрібно було виконувати перш за все колгоспну роботу. Старости мали стежити за тваринами, у випадку неналежного до них ставлення накладати штрафи [231, с. 88–89].

Весною-влітку 1942 р. було проведено перейменування колгоспів в «трудоі общини» [64, арк. 36; 283. 1942. 11 квітня, с. 4]. У селі Фастівці Бахмацького району перейменування провели 6 червня 1942 р. [119, арк. 30]. У результаті, замість шести колгоспів постало сім «трудоіх общин»: замість колгоспу «Ворошилова» – «трудоіа община» № 1, замість колгоспу «Нове життя» – «трудоіа община» № 2, замість колгоспу «Червона зірка» – «трудоіа община» № 3, замість колгоспу «Червоний колос» – «трудоіа община» № 4, замість колгоспу «2-га п'ятирічка» – «трудоіа община» № 5, замість колгоспу «Петровського» – «трудоіа община» № 6, замість колгоспу «Перше травня» – «трудоіа община» № 7.

У 1942 р. обласне земельне управління здійснило додатковий поділ бригад «трудоіх общин» на ланки, до яких увійшли по 8-10 селянських дворів (десятихатки). Керувати ланкою мав бути призначений ланковий, який працює на рівні з іншими. Інвентар бригади та тяглові одиниці мали бути порівну розділені між ланками. На ланки-групи доводився і план аграрних заготівель на общинне господарство [139, арк. 1; Додаток Д. Костюченко В., Короткий В.].

«Відновлена» на Чернігівщині колгоспна система запозичила й радянське нормування оплати праці селяни – так звані трудодні [106, арк. 2]. За радянських часів, кожна робота – оранка землі, сівба тощо – вимірювалась в трудоднях,

залежно від кваліфікації працівника, складності та важливості роботи для господарства. Для визначення оцінки, усі роботи розбивалися на 7 груп. Коефіцієнт між групами складав 0,25. Працівники колгоспу першої (некваліфікованої) групи, зайняті на внутрішньогосподарських роботах – сторож, прибиральниця – мали 0,50 трудоднів за норму виробітку, працівники 7 групи – машиністи, мотористи, скиртувальники – отримували за норму виробітку 2,00 трудодні [57, арк. 125; 252, с. 134]. Сільським мешканцям, робота яких не була пов'язана з сільськогосподарським виробництвом: старостам, секретарям сільських управ, церковним служителям заборонялось нараховувати трудодні та отримувати на них продовольство [138, арк. 31]. Мінімальна кількість вироблених трудоднів повинна бути не менше 120 для чоловіків та 80 для жінок на рік [107, арк. 30].

Правління обцинного двору мусило подавати статистичні дані про вироблені трудодні до районного земельного управління. Староста «трудової общини» № 21 с. Салтикова Дівиця Куликівського району 1 вересня 1942 р. надав таку інформацію за 1942 р.: в общині працездатних: 922 особи, з них: чоловіків до 65 років – 233, жінок до 55 років – 689, підлітків 13-16 років – 192, непрацездатних та дітей – 1151. Не виробили жодного трудодня – 11 осіб, 30-50 трудоднів – 221 особа, 50-70 трудоднів – 234, 100-125 трудоднів – 107, 150-175 трудоднів – 59, 175-200 трудоднів – 7, 200-225 трудоднів – 5, 225-250 трудоднів – 4, 250 і більше – 11. Витрачено трудоднів на адміністративно-господарчий персонал – 8132,82. Всього трудоднів по общині: на 1 вересня 1942 р. – 72925,82 [57, арк. 194].

Окупаційна адміністрація встановила наступний порядок розподілу зібраного врожаю: одну третину здавали на заготівельні пункти, друга – йшла у різноманітні фонди (насіннєвий, страховий тощо), а решта – на виплату по трудоднях [19, арк.19]. Однак, ця частина мала залишковий характер і не завжди доходила до селян. Зокрема, за 1941 р. селяни «трудової общини» села Радичів Понорницького району (нині Новгород-Сіверський – Є.Ш.) отримали по 1 кг житньої соломи за трудодень, просяної соломи – 150 гр. [53, арк. 72], ярої

соломи – 200 гр. [53, арк. 102], проса – 100 гр. [53, арк. 245], полови – 400 гр. [53, арк. 145]. У «трудо́вій общині» № 17 села Пеку́рівка Пеку́рівського району (нині в складі Городнянського району – Є.Ш.) у жовтні 1942 р. було вироблено 63225 трудоднів, на які видано 189,78 центнерів ячменю [73, арк. 61]. «Люди працювали в общині, в основному вирощували зернові та картоплю. Трудно давався цей хліб, коней мало, орали навіть коровами, копали й лопатами. Однак німці десь платили 0,5 кг за вихододень, залишали й насіннєвий фонд, але основне зерно вивозили на станцію Дочь. Тоді як наші після визволення на трудодень давали в межах 50-150 гр і довели до голоду в 1946-1947 рр.» [Додаток Д. Донець Л.] А в інших господарства «люди нічого не отримували, мали за працю тільки те зерно, що могли взяти від обмолоту потайки від адміністрації. Виручала своя земля – огород» [9, арк. 86].

Крім того, окупаційна влада з 1 січня 1942 р. на Чернігівщині запровадила й грошову оплату за трудодні. «Трудові общини», залежно від кількості працюючих, мали виплачувати від 1,30 до 3,10 крб. за вироблені перші 100 трудоднів, та на 30 % більше за 200 та 300 трудоднів [171, арк. 10]. Однак, з грошовими виплатами були перебої.

Колгоспна система на Чернігівщині, як і за радянських часів, базувалась на елементах примусу до роботи та системі покарань за невиконання поставлених планів. Серед сільського керівництва поширювалися інструкції, в яких вимагалось, особливо під час польових робіт, щоб вихід всіх членів общини в поле мав бути забезпечений о 4 годині ранку, а робочий день тривав до 20-ї години вечора. Вихідні та святкові дні скасовувалися. За невихід накладався штраф у 500 крб., за запізнення – 200 крб. [138, арк. 43–43 зв.] За невиконання мінімуму накладалися санкції. Зокрема, у 1942 р. селяни Лосинівського району (нині Ніжинський район – Є.Ш.) мали виплатити по 500 крб. за пасивність у роботі або відпрацювати місяць примусових робіт [49, арк. 2]. Окремі селяни не виробили мінімуму трудоднів в селах Даніно та Галиця Лосинівського району (нині Ніжинський – Є.Ш.), за що районне земельне управління позбавило їх права користуватись власнимигородами в 1943 р., а «трудові общини» були

оштрафовані на 1000 крб. [112, арк. 95] Селян села Верховісся Корюківського району оштрафували на 5 крб. за кожний невиконаний трудовдень у 1942 р. У Ново-Басанському районі (нині Бобровицький район – Є.Ш.) у якості покарання за подібні порушення призначали місяць примусової праці [168, арк. 146].

Пересування територією району під час польових робіт було заборонено. Селяни, під загрозою двотижневих примусових робіт, мусили бути в полі [105, арк. 9]. У 1943 р. правила пересування в області стали ще жорсткішими. Так, в Яблунівському районі (нині Прилуцький район – Є.Ш.), виконуючи розпорядження місцевої ортскомендатури, заборонили без довідки старости виходити з села [89, арк. 51]. Хоча нацисти в окупаційній пресі подавали вихід на польові роботи як справжнє свято для селян. Газета «Українське Полісся» у травні 1942 р. описувала як селяни в селі Янівка (нині село Іванівка Чернігівського району – Є.Ш.) вийшли в поле зі хлібом та сіллю. Помолилися та працювали з великим піднесенням [382, с. 12].

Німецьке командування забороняло користуватись робочою худобою для поїздок в особистих цілях. За це селянин міг бути оштрафований на суму до 1000 крб. під час польових робіт [105, арк. 40]. Зокрема, мешканця села Яблунівка Яблунівського району В. Ушенка за це було позбавлено права на земельний наділ [92, арк. 80].

Не дозволялось використовувати свою робочу худобу для робіт на своїй земельній ділянці поки не було засіяно общинні землі. За це загрожував штраф у 500 крб. [178, арк. 6] У серпні 1942 р. в області поширили розпорядження Господарчої інспекції про масове використання корів на польових роботах [127, арк. 27]. Згодом було поширено інструкцію, яких корів можна використовувати та як навчити корів ходити в ярмі [138, арк. 2]. У якості стимулу селянам було запропоновано нараховувати більше трудовднів, якщо їхня корова була задіяна у польових роботах в общині [138, арк. 72; 170, арк. 58]. Селянам повідомляли, що лише відсутність тяглової сили є перепорою для повного переходу до індивідуального користування худобою. Корів, задіяних на польових роботах, обіцяли не забирати задля забезпечення виконання показників в обов'язкового

постачання м'яса [47, арк. 35]. Попри використання корів у полі, були не зменшені норми постачання молока, і власники корів, які здавали менше молока, ризикували її втратити через відправку її в рамках виконання планів постачання м'яса [100, арк. 1]. Ситуація була безвихідна. Зокрема, Батуринська управа влітку 1943 р. попередила сільських старост про загрозу конфіскації їхніх корів, якщо всі працездатні корови не будуть задіяні на польових роботах [134, арк. 318].

Окупаційна влада нехтувала звичним способом життя та потребами селян, змушуючи працювати на «зелену неділю» в полі [108, арк. 25], а також в дні інших християнських свят, скасовуючи уроки в школі та направляючи вчителів та учнів на збір врожаю [112, арк. 87].

Надзвичайно складно селянам було й обробляти землю через брак тягової сили та сільськогосподарського реманенту. Окупаційна влада видавала розпорядження про скопування полів лопатами за відсутності необхідної кількості тягової сили [178, арк. 6]: «Стала община і разом там всі працювали як в колгоспі, землю обробляли кіньми, коровами і вручну лопатами» [8, арк. 42 зв.], «Населення продовжувало працювати на волах, на людях. Я була ще малувата, тому ходила за сохою, в яку впрягалися моя мати та її подруги (жінки її віку) – так ми орали. Потім сіяли та заборонювали. Жали серпами, молотили цепами» [11, арк. 126], «Під час війни люди обробляли городи за допомогою корів. Колгоспну ферму німці розвалили, худобу забрали й кудись погнали. Коней теж забрали» [11, арк. 160], «землеробством і городництвом займалися як і до війни. Але було значно важче. Пахали землю собою, пізніше привчили корів. Коровами ж їздили і по дрова. Було дуже, дуже важко» [15, арк. 9 зв.].

Проблема крадіжок у «трудових общинах» для німців стояла дуже гостро. Пов'язано це було з напівголодним існуванням населення, яке змушене було красти для виживання під загрозою покарання. Так, у Дмитрівському районі (нині Бахмацький район – Є.Ш.) голова районної управи відправив людей на жату ділянку зернових культур, щоб зібрати колоски, а не зрізувати їх для власних потреб. На цій підставі, він заборонив надалі будь-який збір колосків в полі [103, арк. 163]. Згодом було заборонено носити з собою порожні мішки на поле, збирати

колоски під загрозою покарання за законами військового часу [104, арк. 19]. З метою захисту врожаю Козелецька адміністрація в серпні 1942 р. запропонувала старостам сіл підібрати надійних людей для охорони врожаю [63, арк. 160]. Подібні кроки не дали результатів, тому німецька адміністрація поклала на самих селян справу захисту зібраного врожаю по общинних господарствах. У вересні 1942 р. по селах Чернігівщини було поширено постанову «Про охорону сільськогосподарської продукції», якою встановлювалась колективна та персональна відповідальність за збитки у «трудових общинах». Шкідником та саботажником визнавався той, хто займався знищенням сільськогосподарської продукції та не підкорювався наказам. За це могли покарати штрафом, конфіскацією худоби чи земельної ділянки, в'язницею або на смерть [56, арк. 80].

Відтак, селянам доводилося працювати під постійним страхом бути покараним. Так, жителька села Гармашина Лосинівського району Л. Каленченко за зрізання колосків в полі в серпні 1942 р. була оштрафована на 1000 крб. [112, арк. 51] У селі Липівка Щорського району «був у районі начальник «Брохман», якого всі дуже боялися. Він їздив по селах, дивився, щоб вся земля була оброблена, межа не широка була. Чи в соломі колосок необмолочений знайде, то бив пліткою» [18, арк. 27]. Про нього ж мешканці села Жовідь Щорського району говорили, що він як навіжений їздив полями. Того, хто не виходив на роботу або неякісно обробляв землю – бив нагайкою зі свинцевим наконечником. У 1942 р. Брохман активно використовував тілесні покарання, штрафи, конфіскація майна щодо селян. За приховування продуктів навіть карав смертю [346, с. 3]. Карали селян й інші німецькі сільськогосподарські коменданти: «Люди ходили на роботу. Їм давали норму і був німецький наглядач. Якщо хтось спізнювався на роботу, то отримував нагайкою. Вкрасти нічого не давав» [17, арк. 25]. У сільськогосподарського коменданта Ріпкинського району Пауля Зільберта працювали усі, навіть 12 річні дівчата на віялках, поки не вибивалися цілковито з сил. Хто потрапляв йому на очі в селі протягом робочого часу отримував нагайки та виганявся в поле [414, с. 3]. Не менш жорстоким був сільськогосподарський комендант Ічнянщини Гроссман. Він систематично проводив побиття селян, якщо

заставав їх не в полі. Практикував побиття селянами один одного. Одного разу заборонив орати свої городи, дозволив копати виключно лопатами. В одному селі він спіймав селянина-інваліда з виораним городом. За порушення наказу селянина було сильно побито [354, с. 46]. Від Гроссмана не відставав у жорстокості сільськогосподарський комендант Бознянщини – Міллер. Селяни щодня бачили його виключно з нагайкою, якою він бив кожного, хто ухилявся від роботи [462, с. 2].

Виникали конфліктні ситуації з випасом худоби, адже відсутність паші змушувала селян заганяти худобу на общинні поля. Це викликало санкції з боку окупаційної влади – у Лосинівському (нині Ніжинському – Є.Ш.) районі за випас на сінокосах конфісковували худобу, штрафували до 200 крб. та відправляли на примусові роботами до 20 діб [112, арк. 179], у Куликівському районі за це накладали штраф від 100 до 200 крб. [57, арк. 219]

Важливим чинником виживання селян в роки окупації стали власні присадибні ділянки. Німецька адміністрація перетворила бажання селян володіти землею на фактор заохочення до колаборації (допомога у боротьбі з партизанами) та більш інтенсивної роботи в «трудовах общинах». Старости сіл за боротьбу з партизанами мали наділяти її учасників землею площею до 2 гектарів, за виробіток від 200 до 300 трудоднів дорізати 0,20 га, від 300 до 400 трудоднів – 0,30 га, від 400 і більше – 0,40 га [132, арк. 178]. Дозволялось брати в оренду землю, але максимальний розмір орендованої ділянки не повинен був перевищувати 1 га та й селянин мусив тоді відпрацювати не менше 300 трудоднів в «трудовій общині» [168, арк. 85] та додатково здати окупаційній адміністрації 10 центнерів картоплі або 2 центнера зернових [152, арк. 51–51 зв.]. Мали можливість отримати землю в оренду одноосібники, службовці та всі, хто прибув в село на постійне місце проживання та зголосився працювати в «трудовій общині» [136, арк. 43–43 зв.].

Ланкову систему планували залишити і на 1943 р., про що на початку року було видано розпорядження [175, арк. 27]. Однак події на фронтах змусили шукати прихильності серед селян, тому навесні 1943 р. окупаційне керівництво

прискорило введення в дію закону «Про новий аграрний лад» від 15 лютого 1942 р. в частині перетворення «трудових общин» у хліборобські спілки [484, с. 43]. Серед селян Чернігівщини проводилась агітація про переваги цього господарського устрою. Наголошувалось, що незабаром буде ліквідована колгоспна система та введена одноосібна система господарювання. Земля буде роздана у приватну власність, але селяни мають об'єднатись у хліборобські товариства з метою взаємодопомоги та спільного користування сільськогосподарським реманентом. Проте, на ці товариства, у зв'язку військовим часом, поширювалися плани аграрних заготівель для забезпечення німецької армії [125, арк. 282–283].

У цьому напрямі було зроблено певні кроки. На початку 1943 р. у Козелецькому, Ріпкинському, Тупичівському та Чернігівському районах було створено 42 хліборобські спілки. У Ніжинському районі у квітні 1943 р. діяли 24 хліборобські спілки. У серпні 1943 р. Чернігівський район виконав план зі створення хліборобських спілок на 83,3 % (з 24 запланованих було створено 20 хліборобських спілок) [179, арк. 12; 368, с. 409]. Однак, в дійсності, новостворені спілки, як і «трудові общини», перебували під суворим контролем. У поширених по селах правилах внутрішнього розпорядку вказувалось, що чоловіки та жінки мали відпрацювати не менше 25 днів, а люди похилого віку та підлітки не менше 15 днів на місяць в господарстві. Робота мала починатись на світанку і закінчуватись на заході сонця за сигналом – удар металевою палкою по рейці. Відповідальним за «трудові общини» та спілки залишався староста, який давав наряди бригадирам та іншим особам господарства та спілок, контролював хід виконання робіт. Залишалась система покарань: за невихід на роботу – штраф у 3 трудовні, якщо хтось злісно не виконував розпоряджень – могли залишити без земельного наділу в общині чи господарстві [93, арк. 26 зв.]. Таким реформуванням залишилися незадоволені селяни: «окупанти ... задумали великодушно «порадувати» народ землею, «ділять» нашу святу земельку – по вісім гектарів на двір. Розпорядилися навіть влаштувати «свято» з такої помпезної нагоди, щоб гучніше було. Дозволили приготувати по десятидворках обіди з

горілкою, щоб селянам було приємно від ситості і дурманило в голові, аби витравлювати крамольні думки. Дошкульно іронізували хуторяни з витівок окупантів. Але їхні дії були не настільки й поблажливі. Урожай зажадали молотити громадою, зерно зсипати до спільної комори, потім уже, мовляв, уділять по скількись на рот. ... Дають, і з рук не випускають. Для них обшинна комора куди зручніша та вигідніша, ніж дядівські непевні засіки та всілякі темні закутки» [244, с. 111].

Нездійсненими залишилися обіцянки запровадити індивідуальне землекористування у формі відрубів і хуторів на переданих у користування, а не у приватну власність, обшинних землях. Його здійснення відклали до завершення війни, пояснивши населенню, що спочатку землю надаватимуть тим, хто воював за Німеччину, а потім решті. Але головна причина полягала у боязні того що, розпустивши великі господарства, вони не зможуть одержати необхідну кількість продовольства через низьку товарність селянського господарства і руйнацію аграрного виробництва в умовах війни [484, с. 43]. Оскільки присадибні ділянки селян могли бути збільшені лише у випадку самостійного їх обробітку без завдання шкоди праці в «трудовах общинах» [478, с. 222], практичне втілення цього задуму залишилось на рівні обіцянок.

Сільське населення області в повсякденні зіштовхнулось з різноманітними примусовими роботами на користь Рейху. На відміну від районних центрів, де рознарядки видавали біржі праці, по селах розпорядження віддавалися старостами. Безробітними сільськими мешканцями вважалися ті, хто не отримував трудовні в общинах, не працював в установах або власному господарстві. Вони мали ставати на облік на біржі [141, арк. 7].

Транспортна система Чернігівщини мала для німецького командування стратегічне значення через своє географічне положення, перебуваючи на шляху з Києва до Москви, тому їй Вермахт приділяв особливе значення [167, арк. 88].

Роботи селян на шляхах розпочалися восени 1941 р. Приміром, 17 жовтня 1941 р. староста Бахмацької міської управи Кузнецов наказав старості села

Халимонівка відремонтувати в межах села шляхи протягом 3-х днів. Для роботи мали бути залучені як колгоспники, так і одноосібники [231, с. 72].

У січні-лютому 1942 р. використання праці місцевих жителів на дорогах стало загальною практикою. У тимчасовому положенні по Батуринському дорожньому відділу місцевої управи зазначалося, що старости підконтрольних сіл несуть відповідальність за свою територію і формують шляхові бригади для ремонту пошкоджених доріг. Окремо визначалося, що дорожні бригади від «трудоих общин» та окремі громадяни повинні працювати за трудові. Населенню заборонялося відшкодовувати свою відсутність на дорожніх роботах грошима. Все мало відбуватись тільки через відпрацювання [131, арк. 97].

Відповідно до наказу Міжрайонної управи Чернігівщини від 21 лютого 1942 р. передбачалося залучити все працездатне населення для участі в очищенні шляхів від снігу [Додаток Д. Артюх О., Макеєнко А., Коротка М.]. Працювати мали чоловіки 18–60 років та жінки 18–50 років власними інструментами. Звільнялися від трудової повинності службовці, робітники державних, кооперативних та громадських установ і їхні дружини, а також жінки, що мали дітей віком до 5 років, хворі й немічні. Цей наказ робив сільських старост відповідальними за стан доріг між населеними пунктами. Ухилення від робіт прирівнювалося до саботажу й каралося за законами військового часу [76, арк. 94–94 зв]. У постанові Бахмацької управи у березні 1942 р. на колійні роботи мали виходити чоловіки у віці від 18 до 50 років та жінки від 18 до 40 років. Варвинський районний старостат своєю постановою у квітні 1942 р. наказував відправити на колійні роботи жінок від 18 до 45 років, чоловіків від 18 до 50 років, євреїв від 14 до 60 років [87, арк. 60].

Постанова польовий комендатури від 26.10.1942 р. «Про обов'язкову участь всього населення в дорожньому будівництві» визначала, що чоловіки 16–60 років та жінки 18–45 років мали нести дорожню повинність [79, арк. 14; Додаток Д. Кубрак К., Яременко М.]. Населення мало працювати на дорогах з листопада по травень, а в інші місяці – за потребою. Тих, хто відмовлявся, карали спочатку штрафом у 100 крб., а при повторній відмові – передавали до таборів примусової

праці [79, арк. 14]. Звільнялися від робіт інваліди I та II категорій, вагітні жінки за 2,5 місяці до пологів і 2,5 місяців після пологів, хворі за довідкою від лікаря, робітники, службовці державних, кооперативних і громадських установ, служителі православних релігійних культів, старости сіл, керівники «трудових общин», секретарі сільських старостатів та їхні утриманці, керівники добровільних пожежних дружин, співробітники поліції, а також громадяни, які були засуджені радянською владою за політичні погляди.

До участі в шляхових роботах примушували населення на відстані до 15 кілометрів від свого населеного пункту. Для постійного утримання доріг старости сіл і старости господарств повинні були виділяти шляхові бригади і постійних ремонтників на відповідні шляхові ділянки за рахунок виконання трудової повинності [87, арк. 60]: «існувала дорожня бригада, яка виконувала колійні роботи під наглядом німців» [Додаток Д. Неволько А.], «на дорожні роботи відправляли, зокрема, на розчищення доріг від снігу» [Додаток Д. Донченко А.], «через Сейм, у Матіївку (село Коропського району – Є.Ш.) робили міст дерев'яний. Всіх хто міг, гнали на будівництво. Моєму батькові було 54 роки, він був дуже хворий, але його забирали на будівництво примусово і він витримав лише 2 дні – помер» [Додаток Д. Лупко Ф.], «Направляли населення навколишніх сіл будувати дорогу, примушували до цього мадяри. Возили дуби з лісу. Ця дорога є ще й зараз» [Додаток Д. Кубрак К.], «На дорожні роботи німці направляли. Я дуже часто ремонтував міст у Бахмачі, коли наша авіація здійснювала нальоти і його руйнувала» [Додаток Д. Богун С.].

Окупаційна адміністрація забороняла місцевим жителям рухатися гужовим транспортом посеред дороги (тільки по узбіччю), випасати худобу вздовж доріг [69, арк. 144; 112, арк. 190].

Виконання постанов по утриманню доріг неодноразово саботувалися. Зокрема, старости общинних дворів Батурина неналежним чином відреагували на наказ місцевої жандармерії від 2 квітня 1942 р. про направлення 700 осіб на розчищення дороги від снігу. Внаслідок того, жителі Батурина були підняті вночі 3 квітня 1942 р. для виконання цих робіт, а старости громад були оштрафовані по

500 крб. кожен [132, арк. 196; 137, арк. 17]. Часто-густо старости намагалися використовувати шляхові бригади на інших роботах, що їм суворо заборонялося робити під загрозою штрафу в 500 крб. [122, арк. 9] Крім того, перевіркою фельдкомендатури було встановлено, що селяни із запізненням на 2-3 години виходили на роботи, тому населення примушували ставати до роботи о сьомій годин ранку [137, арк. 168]. Низькою була і ефективність дорожніх робіт, якщо разом працювали 15-20 жителів, здебільшого жінки. Тому ортскомендатура рекомендувала розподіляти робітників групами по 3-6 осіб на 2-3 години [43, арк. 4 зв.].

Специфіка додаткової роботи селян залежала від місцевості, на якій проживала сільська громада. Селян могли відправити на торфорозробку. Так, у Дмитрівському районі навесні 1942 р. на весь сезон торфорозробки з навколишніх сіл Гайворон, Григорівка та Голенка було мобілізовано 122 чоловіки та 172 жінки [231, с. 145].

У лісистій місцевості постійними були наряди з заготівлі деревини та дров. Зокрема, керівництво Стольненського лісового господарства (Менський район) повідомило старосту села Семенівка про наказ Березнянського районного управління від 15 лютого 1942 р. про заготівлю 175 кубометрів деревини. План мав бути виконаний до 1 березня 1942 р., для цього з села мусило щодня їздити до лісу 30 підвод та 20 селян [55, арк. 29]. 4 травня 1943 р. Ріпкинська управа наказала щоденно направляти на заготівлю ліса по 25 лісорубів. Ці селяни мали щоденно вирубувати по 2 кубометри деревини [414, с. 3].

Наряди на роботу селян видавали й біржі праці. 15 вересня 1942 р. Бахмацька окружна біржа праці для будівництва кагат дала рознарядку старості села Халимонівка на 12 чоловіків. Вони мали працювати з 16 вересня по 1 листопада 1942 р. Щонеділі на заміну мала приходити наступна партія робітників [231, с. 188].

Першочергового значення окупанти приділяли обслуговуванню інтересів військових частин, які проходили через область. В цей час селян та гужовий транспорт знімали з інших нарядів для швидкого вирішення потреб військових.

15 лютого 1943 р. Батуринське земельне управління наказало старостам сіл Обмачево та Матіївка негайно відправити підводи для перевозки дров з Батурина до їхніх сіл для німецьких польових кухонь. Для швидкого виконання наказувалось знімати підводи з інших робіт [134, арк. 124].

Кількість нарядів та їх інтенсивність були доволі значними попри пору року та зайнятість населення. 15 травня 1943 р. староста села Величківка Менського району мав направити до містечка Мена 36 осіб для завантаження картоплі до ешелону [70, арк. 32], 20 травня спрямувати 5 чоловік та 5 підвід до Мени для перевезення зерна до контори Заготзерно [70, арк. 39], 26 травня знову відправити 20 підвід та 20 осіб для завантаження зерна в ешелон [70, арк. 40], 29 червня відправити 6 підвід та 20 чоловік для завантаження ешелону картоплі на станції Мена [70, арк. 29].

Власники коней отримували щомісяця додаткові наряди на різні роботи. 21 січня 1943 р. по Батуринській управі вийшло розпорядження про обов'язкове відпрацювання своїми кіньми та возом або саньми 8 днів на місяць по сільських та районних нарядах. У випадку відмови, коні підлягали конфіскації [134, арк. 52]. Особливість гужових нарядів полягала в перевозці сільськогосподарських продуктів з села до заготівельних баз, з яких вони відправлялось на потреби Рейху. У районах, де діяли партизанські загони, селян з підводами скеровували на перевозку нацистських каральних загонів до лісів [188, арк. 70].

Селяни Чернігівщини в роки нацистської окупації зобов'язані були здавали продукти харчування: «так як і радянська влада, німці примушували платити податки – 240 л. молока з корови, 100 шт. яєць, здать шкуру від свиней, смалить свиней строго забороняли» [Додаток Д. Донець Л.].

Окупанти створили розгалужену мережу поборів. 5 листопада 1941 р. було поновлено діяльність Райспоживспілки та передано їй все належне майно, склади, промислові підприємства, пункти переробки продуктів сільського господарства, які залишилися від Радянського Союзу. На земельні управи та систему райспоживспілки окупанти поклали відповідальність за виконання планів заготівель. Крім того, споживспілка визначалася єдиним заготувачем плодоовочів,

утилю та кожсировини [71, арк. 1]. З метою кращого виконання поставлених завдань, райспоживспількою була відновлена робота споживчої кооперації.

Процес отримання продуктів нацисти побудували на основі планового підходу та примусу. Наприкінці 1941 р. селянам було повідомлено, що з 1 січня 1942 р. вони мали щодня здавати по 3 літри молока [169, арк. 12]. У 1942 р. норми здачі молока були змінені – передбачалось, що кожне селянське господарство мало здати 100 літрів молока в першому кварталі та 150 – у другому. За наявності другої корови слід було здати 150 літрів молока в першому кварталі та 250 – у другому [48, арк. 37; 173, арк. 210–210 зв.; 231, с. 134–135]. У третьому кварталі 1942 р. селяни повинні були здати 250 літрів молока з одної корови та 350 літрів з двох. При цьому до уваги зовсім не брався той факт, яка це корова – стара, молода або ялівка [48, арк. 133]. У 1943 р. норми здачі молока залишилися без змін – селяни мали здати з одної корови 600 літрів, а з двох 900 літрів молока. У поквартальних показниках схема залишалась минулорічною: 1-й квартал – 100 л.; 2-й квартал – 150 л.; 3-й квартал – 250 л.; 4-й квартал – 100 л. При цьому не бралися до уваги вікові та фізіологічні показники корів [48, арк. 133; 172, арк. 24–24 зв.].

Плани поставок молока повністю майже ніколи не виконувалися. Директор Березнянського молокозаводу зазначив, що 22 села, які мали здавати молоко до цього маслозаводу, виконали поставки за 1 перше півріччя 1942 р. на 78 %. При цьому були села де обсяги поставок не перевищували 50 % від плану [55, арк. 74]. Як завжди у таких випадках одразу вступала в дію система погроз та покарань. Голова Борзнянського району у серпні 1942 р., посилаючись на розпорядження Бахмацької сільськогосподарської комендатури, попереджав, що всі відповідальні особи за затягування заготовок будуть розглядатись як саботажники. Селян за не здачу молока у визначений термін карали штрафом в 500 крб. Після стягнення штрафу, агент по заготівлі зі старостою села мали встановити нові терміни виконання плану постачання. У разі повторного порушення – корову конфісковували [231, с. 187]. Покарання було передбачено і за розбавлення молока водою. За здачу фальсифікованого молока селян жорстко штрафували. 8 червня 1943 р.

сільськогосподарський комендант Новгород-Сіверського району оштрафував селян сіл Команя та Чулатово Острика Дмитра та Ляшенка Івана на 300 крб. кожного та попередив про конфіскацію корів за повторний випадок [74, арк. 2].

Схожа ситуація була з заготівлею яєць, якою спочатку займалися сільські старости, а з весни 1942 р. кооперативні спілки. Окупаційна адміністрація, з метою покращення надходження яєць, наказала старостам сіл виділити агентів по їх збору. Агент призначався на 300-350 дворів та за кожний десяток зібраних яєць мав отримувати по 20 копійок [74, арк. 70]. Але показники збору агентами не задовольняли нацистів. 22 серпня 1942 р. Обласна господарча команда відзначала, що часто-густо робота агента зводилась лише до банального перебування в селі. У подальшому всі відповідальні за заготівлю посадовці були попереджені, що будуть визнаватись саботажниками за зриви заготівель [103, арк. 148]. Серед причин, які призводили до невиконання плану заготівель, була масова торгівля яйцями на базарах. Про такі випадки повідомила сільську адміністрацію, зокрема, Батуринська районна управа 28 січня 1943 р. Старост та агентів попередили про адміністративне стягнення при черговому виявленні селян на базарі з невиконаними планами здачі [134, арк. 66].

Кількість яєць для здачі нацисти унормовували по місяцях. У 1943 р. селяни мали здавати: у січні – 22 шт.; у лютому-березні – 27 шт.; у квітні – 41 шт.; у травні – 40 шт.; у червні – 23 шт.; у липні-серпні – 27 шт. Всього селяни мали здати на рік 16200 шт. яєць з розрахунку 180 шт. на кожне селянське господарство [174, арк. 82–82 зв.]. Селяни, які не мали в господарстві курей, повинні були здати 50 шт. яєць на рік, як це було доведено у 1943 р. селянам Яблунівки (нині Прилуцький район – Є.Ш.). У 1944 р. план по здачі яєць на село мали ділити на всі селянські господарства, незалежно від наявності курей [93, арк. 28]. Заготівельна ціна за десяток яєць становила 2 крб. 50 коп. [126, арк. 131].

Як у випадку з заготівлею молока, спостерігалось масове невиконання плану [Додаток Д. Короткий В.]. Недостачі по області досягали 80 % і вище. Зокрема у селі Атюша Батуринського району адміністрація отримала 72 % від запланованої на 1942 р. кількості яєць. На цій підставі, районна управа заборгованість селян

перенесла на 1943 р. – до плану 251085 шт. додали борг у 29249 шт. яєць [127, арк. 26].

Не змінилась ситуація на краще й в 1943 р. Станом на 20 травня 1943 р. виконання плану по Батуринському району становило від 30% до 50%. [130, арк. 27]. Проблемними були й інші райони області. Відзначимо, що 7 травня 1943 р. Менське районне земельне управління попередило старосту села Величківка щодо неналежного виконання плану заготівель яєць. Зазначалось, що по трьом общинам села хід виконання складає від 50 % до 70 %. Старості наказувалось самому прийняти участь у заготівлі щоб до 1 червня 1943 р. вийти на планові показники [70, арк. 27].

Для заохочення селян влітку 1942 р. було визначено, що за умови виконання 75 % річного плану, кожний селянин мав отримати премію за подальшу здачу [93, арк. 29]. Але в більшості випадків справа завершувалась погрозами та примусом. Показовим був наказ Обласної господарчої команди від 22 серпня 1943 р. де селян попереджали про штрафи в розмірі 10 крб. за кожне нездане яйце та конфіскацією 50 % курей [103, арк. 148; 142, арк. 100]. Попри проголошені загрози щодо невиконання планів здачі молока та яєць, населення, за свідченнями сучасників, не відчували надмірного тиску у цьому питанні [Додаток Д. Богун С., Сиплива А., Чепуль М., Донченко Г., Палуда В., Перепадя В., Кубрак К., Олійник Г., Симончук Н., Калута Н., Яременко М., Колошко Т., Устильчик П., Мотлях В., Сировець М., Харченко Б., Череп Г., Ясиновська Л., Кармазін М., Короткий В., Насонник В.].

Окупанти покладалась на селян і у заготівлі м'яса, шляхом вилучення великої рогатої худоби, коней, свиней та птиці. Першим, що вони зробили в цьому напрямі – це заборонили восени 1941 р. самовільній забій худоби [231, с. 73]. Був заборонений продаж м'яса на базарі без візи коменданта. На порушників накладався штраф до 1000 крб. [231, с. 126] За продаж або обмін худоби та птиці порушникам загрожувала конфіскація [75, арк. 335]. Для контролю за забоем худоби належало організувати по селах наказувалось забійні пункти. Лише там

могли забивати тварин. Забій без дозволу карався штрафом до 1000 крб. [173, арк. 436–436 зв.]

Контролювала окупаційна адміністрація і кількість худоби в приватному користуванні. Для цього старости сіл збирали відомості і направляли до районних земельних управлінь. Зведені відомості передавалися німецькому коменданту [187, арк. 30–30 зв.]. Таким чином, володіючи інформацією про кількість худоби, окупаційна влада видавала рознарядки про його здачу. Першочергово нацисти намагалися забрати худобу, яка селянам був розданий на утримання з колишніх колгоспів. Зокрема, у селі Шабалинів Коропського району перед окупацією 150 голів колгоспної худоби було роздано селянам керівником колгоспу. Але вже у січні-лютому 1942 р. староста села, виконуючи вказівку німецької комендатури, зібрав майже всю цю худобу та направив на бійню, залишивши кілька голів худоби у родинах поліцаїв [186, арк. 33; 202, арк. 89–89 зв; 231, с. 192]. Восени 1942 р. у Щорському районі худоба «відбиралась у одинаків, бездітних і тих, хто мали більше однієї голови худоби. У результаті по району було відібрано у населення понад 3000 голів різної худоби», яка через «Заготхудобу» надходила на постачання німецької армії [185, арк. 35 зв.]. Нацисти вдавалися до відбирання худоби, не намагаючись вникнути у потреби селянських родин [188, арк. 70; 212, арк. 12 зв.; 215, арк. 17; 213, арк. 104–104 зв.; 231, с. 202–203]. За відмову віддавати худобу селян карали – найчастіше конфісковували худобу [213, арк. 128]. Траплялися випадки, що старости привласнювали худобу, відібрану у селян [146, арк. 6–6 зв.; 191, арк. 36–36 зв.; 339, с. 96]. Виїмка худоби посилилась влітку 1943 р. [170, арк. 44; 238, с. 15].

Контролювала окупаційна влада і заготівлю свинини та свиней. На початку 1943 р. був заборонений забій свиней вдома, який мав бути санкціонований письмово обласними та районними комендантами. Свиню міг забити тільки той, хто здавав на базу свиню приблизно такої ж ваги, і на цій підставі, отримував там довідку. Лише надавши її районному коменданту, селянин міг одержати дозвіл на забій свині вдома. Порушники цього наказу каралися конфіскацією всіх м'ясних запасів або великої рогатої худоби. Крім того, селянина могли ув'язнити або

навіть стратити [462, с. 2]. Тому селяни, ризикуючи власним життям та життя родин, кололи свиней у хаті, щоб ніхто не помітив [Додаток Д. Циганок П.]. Селяни, які здавали свиней та не відставали в інших поставках могли розраховувати на 1 кг цукру, 2 кг солі, 10 коробок сірників заохочення [185, арк. 205–206].

Обкладали селян нарядами по здачі птиці. У березні 1942 р. Новобасанському районі при організації птахоферми сільськогосподарська комендатура наказала кожному двору здати по одній куриці [169, арк. 29]. У вересні 1942 р. Корюківський сільськогосподарський комендант довів план здачі птиці мешканцям села Верховісся Корюківського району. Здачі підлягало 320 курей та 65 качок [48, арк. 139]. Селяни, які не утримували птицю були змушені її купити і здати [231, с. 96]: «За здану птицю, яйця і мед розплачувався грошима. Вартість кілограма живої ваги курки 2,70 крб., гусака – 3,50 крб., качки – 3,24 крб., яйця – 1,30 крб. за десяток, мед – 5 крб. за кілограм» [339, арк. 20–20 зв.].

Проходила заготівля продуктів городництва. Як і з тваринництвом норми здачі не завжди могли бути виконані [231, с. 195]. Березнянська сільськогосподарська комендатура 23 липня 1942 р. довела старості села Семенівка план по здачі смородини у кількості 1,5 тон та 500 кг малини [55, арк. 89], потім план по малині збільшили до 2,5 тон [55, арк. 100]. У серпні 1943 р. розпорядженням господарського управління селяни були зобов'язані здати до 31 жовтня 1943 р. 20 кг капусти, 10 кг буряка, 5 кг моркви та 10кг цибулі. Картоплю мали здавати лише у тих селах, в тих селах, у яких общини не здали її необхідної кількості. За овочі німці обіцяли розплачуватись сіллю [177, арк. 247]. У травні 1943 р. Яблунівська сільськогосподарська комендатура постановила, щоб селяни вирощували насіння городніх культур для здачі їх осінню в кооперацію. З цією метою селяни мали вирощувати моркву, цибулю, часник, пастернак, капусту, огірки, кавуни і дині, гарбузи, квасолію [93, арк. 18].

З метою перешкоджання використання зернових селянами у власних потребах, нацисти обмежили користування вітряками та додатково обклали селян грошовими та натуральними податками за користування ними, а також

маслобійками та крупорушками, які мали бути закриті ще у жовтні 1941 р. [51, арк. 3] У подальшому нацисти дозволяли відкривати млини для селян, але вже за певну плату. Зокрема, Понорницьке районне земельне управління постановило з 1 червня 1942 р. обкладати 10 % податком продукцію млинів та маслобійок [52, арк. 246]. 30 жовтня 1942 р. Чернігівське обласне земельне управління наказало брати млинами «мірчук» з продукції замовника. Так зі 100 кг проса – мірчук 15 кг, 100 кг гречки – 15 кг. Весь мірчук мав бути негайно зданий на пункт «Заготзерно» [52, арк. 265; 231, с. 129].

Селяни намагалися обійти заборони користування вітряками. У селі Ольшани Ічнянського району місцеві жителі підробили печать на вхідних дверях. Ночами крадькома мололи своє зерно на борошно. Під тиском заборон, відродилась практика виготовлення ручних млинів. За будовою ручні жорна нагадували будову жорн вітряків. Непорушний нижній камінь у дерев'яному коробі і рухомий верхній, якого крутили ручкою, всипали зерно в центральний отвір. Борошно було низької якості, але хліб з нього пекли. Іншим аналогом млинів стали «дъорки». Виготовляли їх з цинкових блях, які мали вигляд двох циліндрів, вставлених один в один. У них було густо набиті отвори. Один з цих двох циліндрів двома руками крутили в різні сторони. У такий спосіб відбувалось подрібнення зерна кукурудзи, ячменю. З цих «дъорок» борошно було ще гіршим, ніж з ручного млина, але дозволяло випікати хліб [247, с. 6–7]. Примітивні млини дуже турбували окупаційну адміністрацію. 12 вересня 1942 р. Управління Срібнянської районної поліції розіслало старостам сіл постанову про заборону сільським мешканцям користуватись ручними жорнами, через неможливість контролювати кількість зерна у населення [80, арк. 48].

Період окупації Чернігівщини 1941–1943 рр. став часом застосування примусу у брутальних формах, різноманітних покарань за будь-які провини та масового знищення населення за найменший спротив або невідповідність тим чи іншим расовим доктринам нацизму.

Одним з розповсюджених видів каральних заходів для сільського населення стала система штрафів, які наповнювали районні бюджети. У червні 1943 р. в

Олишівському район (нині Чернігівський район – Є.Ш.) штрафували за випуск коней на конюшину – до 2000 крб., потраву посівів – 200 крб., випуск коней без догляду – 400 крб., відмову рубати ліс – 200 крб., невіїзд на транспортні роботи – 1000 крб., невихід на рубку – 200 крб., за недосів гречки – 1400 крб., за потраву посіву гусьми – 100 крб., невиконання роботи в парниках – 100 крб., погану якість роботи – 200 крб., невиконання розпоряджень старости общини – 700 крб., систематичну потрава посівів – 550крб., невихід на торфорозробку – 200 крб. [40, арк. 320–320 зв.]. Їх накладання німецька окупаційна влада довірила керівникам районних управ. На порушників закону, розпоряджень районних управ, німецького командування накладався штраф у розмірі до 5000 крб. або людина направлялась на примусові роботи [173, арк. 125]. Відпрацювання дозволялось призначати у випадку відсутності коштів у порушників для сплати необхідної суми [153, арк. 80], з розрахунку, що на 200 крб. боргу по виплаті припадає один день роботи [108, арк. 24]. Районні управи не мали права карати штрафами німців як місцевих, так і з Німеччини – вони підлягали юрисдикції польових комендатур [108, арк. 24].

На початку 1943 р. сільські старости отримали можливість накладати штрафи до 1000 крб., штрафний арешт до 14 діб або призначати примусові роботи строком до 14 діб [104, арк. 56]. Під систему покарання потрапило і сільське керівництво. Старостам загрожувало зняття з посади та відправка до польового суду, застосування законів військового часу, штрафи до 1000 крб. та примусові роботи в трудових таборах [112, арк. 155]. Зокрема суворо каралося пияцтво. Так, ніжинський польовий комендант 21 березня 1942 р. констатував, що різні керівники і старости виконували свої обов'язки у нетверезому стані й були попереджені про негайне звільнення та суворе покарання в разі повторення інциденту [231, с. 147].

Під час окупації населення сіл Чернігівщини обкладалось і грошовими податками. Податкова система в цілому була організована на основі радянської системи оподаткування, коли з селян стягувався сільськогосподарський податок, податок на потреби житлового та культурно-побутового будівництва

(культжитлозбір) і місцеві податки (самообкладання) [485, с. 100]. Недоїмки по оплаті податків за 1941 р. стягувалися за радянськими нормами за наявними у населення радянським податковими документами» [189, арк. 16–16 зв.]. Місцева окупаційна влада визначила, що 60 % від зібраних коштів здавали до фінансових установ. Фінансовий відділ Чернігівського міжрайонного управління в інструкції «Про порядок нарахування стягнення і розподілу сум одноразового збору 1941 р.», поширеній у Добрянському районі, наказував старості району щоденно відправляти 60 % зібраних коштів до Чернігівського сільськогосподарського банку [76, арк. 19], решта грошей була призначена «на оплату службовців німецьких окупаційних органів, як-от на оплату заробітної плати службовцям різних установ, на видачу зарплати старостам сіл, на видачу заробітної плати поліцейським та іншим, а також на оплату всіляких заходів, що проводилися німцями: одного разу на проведення свята річниці німецької окупації Бахмацького району, на видачу нагороди зрадникам» [180, арк. 40], а також на компенсації постраждалим від дій партизанів [185, арк. 66 зв.–67].

Одним з перших податків став «одноразовий збір з сільського населення за 1941 р.» запроваджений Міжрайонним управлінням Чернігівщини 10 грудня 1941 р. Селяни мали сплатити певну суму в залежності від кількості землі, що були в користуванні селянського двору: при кількості землі до 0,25 га сплачували 200 крб., від 0,25 до 0,5 га – 300 крб., більше ніж 0,5 га – 400 крб. На оплату селянам відводилось всього 5 днів [52, арк. 18].

Водночас постало питання з оподаткуванням дворів колишніх радянських активістів, які попередньою владою були звільнені від їх сплати. Окупаційна адміністрація наклала і на ці господарства податки [82, арк. 42]. Під оподаткування одноразовим збором потрапили сільські вчителі та агрономи, які не мали у власному користуванні землі, а лише винаймали її в тимчасове користування, але на початку 1942 р. ці категорії мешканців сіл були звільнені від сплати одноразового збору [62, арк. 75].

У 1942 р. сільське населення в тій чи іншій мірі змушене було сплачувати податок на культурно-побутові потреби, відомий ще як податок на управлінську

діяльність. Селяни мали платити 150 крб. з господарства, а при наявності двох і більше працездатних членів родини – 250 крб. Працездатними визнавалися всі чоловіки віком від 16 до 60 років та жінки від 16 до 55 років.

Селянські господарства, у яких був додатковий прибуток від ремісництва та кустарних промислів, мали додатково платити 200 крб. незалежно від сплати ними прибуткового податку. Від сплати податку звільнялися окремі господарства, що потерпіли від військових дій, стихійного лиха і інші нужденні господарства. Облік господарств, нарахування і справляння податку покладалися на сільських старост, які особисто відповідали за повноту, правильність нарахування та сплату податку [98, арк. 26; 231, с. 165–166].

На початку 1942 р. податком на прибуток обкладалися усі мешканці, які мали дохід, що не підлягав оподаткуванню сільськими платежами. Від сплати податку звільнялися лише ті мешканці, дохід яких не перевищував 150 крб. на місяць. Передусім, оподатковувалися доходи, які отримували кустарі та ремісники [231, с. 100–101], прибуток яких перевищував 200 крб. на місяць [44, арк. 13].

З 1 січня 1942 р. оподатковувалась і заробітна плата, яка перевищувала 200 крб. на місяць. Цей податок безпосередньо стосувався медичних працівників, вчителів, робітників і службовців колишніх радгоспів та колгоспів [98, арк. 8; 231, с. 155–158].

Додатковим фінансовим зобов'язанням для селян стало обов'язкове страхування житла та худоби. Вартість страховки корови становила 7 крб. 50 коп., коня – 20 крб. У разі стихійного лиха селяни могли отримати 250 крб. але ціни на худобу не дозволяли купити за отримані кошти купити корову чи коня [98, арк. 15].

Крім того, Варвинська управа з метою збалансування районного бюджету 3 вересня 1942 р. запровадила обов'язковий громадянський податок з місцевого населення віком: чоловіки від 16 до 65 років та жінки від 16 до 55 років. До 15 вересня мало бути сплачено 6 крб. (по 2 крб. за вересень, жовтень та листопад).

Збирати податок мали сільські старости з подальшою передачею до каси райфінвідділу [98, арк. 125].

У Корюківському районі місцева управа 20 липня 1942 р. наклала на «трудові общини» прибутковий податок на засіяні площі та всю живність в господарстві: з 1 га зернових потрібно було сплатити 440 крб., 1 га картоплі – 1500 крб., садових насаджень – 3500 крб. і т.д. За одного общинного коня – 500 крб., корову – 800 крб., свиню – 400 крб., птицю – 5 крб. за шт. За відсутності необхідних коштів в общині сума розподілялась між общинниками в залежності від кількості проведених ними посівів на землях общини та кількості скота в «трудовій общині». Податок мав бути повністю сплачений до 1 листопада 1942 р. [48, арк. 85] При цьому Корюківське районне земельне управління попередило селян, що практиковані спроби приховати реальні засіяні площі, для зменшення податків приведуть лише до нарахування податку не на реальні площі, а на передбачені планом, що були значно більшими [48, арк. 36].

У 1943 р. податковий тягар на сільське населення не зменшився. Залишалися попередні податки з доходів, на заробітну плату та на селянський двір [93, арк. 8, 10; 149, арк. 10]. До пільгових категорій потрапило особи, які активно співпрацювали з окупаційною владою, їхні родичі та потерпілі від більшовизму [25, арк. 4, 6–7 зв.; 108, арк. 23; 133, арк. 16].

Нормування податків та спроби їх стягнути наражалися на те, ці постанови залишалися на папері, а населення, не маючи грошей, було не в змозі їх платити в повному обсязі, або не сплачувало взагалі [Додаток Д. Донець Л., Донченко Г., Тарахан О., Пінчук В., Олійник Г., Кубрак К., Казимір А., Калута Н., Яременко М., Колошко Т., Півторацька Є.]. Тому головний акцент у своїй діяльності окупаційна влада зосередила на примусу селян до праці як на землі так і в інших сферах.

Таким чином, головним змістом життєдіяльності селянина в роки окупації залишалась робота на землі. Реформування сільськогосподарських підприємств, здійснене окупантами у 1942–1943 рр., не призвело до істотних змін суті організації роботи на землі та системи оплати праці, а дедалі зростаючі натуральні

податки та додаткові роботи, до яких активно залучали селян, зменшували час, який селянин міг присвятити обробітку власної землі, що істотно ускладнювало буття селян і зміцнювало зневіру селянства у щасливе майбутнє в умовах нового порядку.

* * *

Військові дії та окупація Чернігівщини в 1941–1943 рр. зруйнували існуючу систему товарного забезпечення населення області. Через відсутність мережі магазинів важливе місце в торгівельних відносинах зайняла базарна торгівля. Однак, складний матеріально-фінансовий стан населення області з одного боку, та політика окупаційної влади, спрямована на максимальне вилучення продукції на користь німецької армії з іншого, значно обмежили можливості населення задовольнити потреби у товарах повсякденного вжитку. Це дало значний імпульс звичайному обміну продуктів та товарів між містянами та селянами і, як наслідок, однією з характерних рис окупованої Чернігівщини в 1941–1943 рр. стали тисячі людей на шляхах області, які вирушали у небезпечні мандри з надією щось продати або обміняти, щоб мати можливість вижити в ті складні часи. Спроби окупаційної адміністрації впливати на ці міграційні процеси заборонами та покараннями в кінцевому результаті очікуваного результату не принесли. Крім того, відсутність сталого постачання товарів та неможливість придбати та обміняти окремі види товарів на ринках спричинили масове виготовлення одягу та взуття в домашніх умовах, покликане частково вирішити питання дефіциту промислових зразків.

Реальне наповнення повсякденності селянина впродовж окупації у порівнянні з попереднім періодом істотно не змінилося, проте атмосфера, в якій людина працювала, постійний моральний тиск, який справляли загрози штрафів та покарань, а також злам певних усталених уявлень про те, що «все навколо колгоспне – все навколо моє», а також додаткові обов'язки по підтриманню у належному стані доріг, мостів, обслуговуванню потреб Вермахту у вигляді продовольчого та грошового податку, створили умови коли населення було виснаженим та постійно перебувало на грані життя та смерті.

РОЗДІЛ 4.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРАКТИКИ НАСЕЛЕННЯ СІЛ ЧЕРНІГВЩИНИ В РОКИ ОКУПАЦІЇ

4.1. Реалізація культурно-освітніх та релігійних потреб

Політика нацистів сягала усіх сфер життя селянства на окупованих територіях СРСР. Конструювання нового порядку передбачало не лише спрямування зусиль на створення й організацію великої маси робочої сили, але, з огляду на далеку перспективу, й формування майбутніх жителів Німеччини, які, повинні були досягнути певного рівня освіченості та культурного розвитку, який відповідав уявленням ідеологів Рейху. Відтак, з початком окупації представники окупаційної влади на місцях заходилися впорядковувати на власний розсуд культурно-освітню та релігійну сфери життя місцевих громад.

Освітньої діяльність у сільських школах Чернігівщини, яка була перервана бойовими діями у серпні-вересні, була відновлена восени 1941 р. Через невідповідність нацистській концепції освіти радянським підходам до навчання та виховання дітей, на окупованій території освітні програми були адаптовані до вимог окупаційної влади. Приміщення шкіл, які вціліли в ході бойових дій, відкрили свої двері для учнів, але у багато учнів дітей продовжили навчання у непристосованих приміщеннях клубів, приватних помешканнях, часто-густо у спустілих селянських хатах, і тільки іноді – у типових будівлях [378, с. 84; Додаток Д. Андріяш Г.]. Наприклад, в Дмитрівці (нині Бахмацький район – Є.Ш.) в жовтні було оголошено про початок навчання в середній школі. Навчання мало бути платним. Однак за два тижні школа призупинила роботу, а гроші повернули батькам [237, с. 73]. Мала запрацювати і Рудівська неповно-середня школа (нині Прилуцький район – Є.Ш.). У кошторисі витрат на школу крім 7 ставок у початкових класах була закладена заробітна плата для 13 вчительських ставок в старших класів на четвертий квартал 1941 р. [78, арк. 23 зв.] Аналіз фінансових

витрат цієї школи на початку 1942 р. доводить, що учительський склад був значно скорочений за рахунок скасування 5-10 класів. У другому кварталі 1942 р. працювала лише початкова школа [78, арк. 9зв.]. З 1942 р. запрацювала початкова школа у селі Атюша Коропського району [Додаток Д. Лупко Н., Лупко Ф.]. У багатьох селах Бахмацького, Бобровицького, Борзнянського, Городнянського, Корюківського, Носівського, Прилуцького, Семенівського, Щорського районів школи впродовж всього періоду окупації на працювали, оскільки в них розташовувалися штаби, комендатури, їдальні тощо окупаційних військ та адміністрації, «жили мадяри», «німці зробили стайню для коней», «німці у приміщенні школи відкрили свою церкву», «згоріла будівля школи», «школа була зайнята німцями. На другому поверсі знаходилась німецька адміністрація, а на першому німці утримували в'язнів та коней» [Додаток Д. Чепуль М., Король І., Донченко Г., Дудка О., Петриченко В., Черевань М., Купрієнко Є., Симончук Н., Калута Н., Колошко Т., Сировець М., Харченко Б., Монька М., Череп Г., Населевець Є., Циганок П., Богун С.]. В цілому у 1941-1942 навчальному році в Бобровицькому районі функціонували 44 початкові школи, а в Остерському – 42. [393, с. 83–84] У 8 районах Чернігівщини (Ніжинський, Прилуцький, Іванівський, Новгород-Сіверський, Сосницький, Олишівський, Остерський, Бобровицький) та містах Чернігів, Ніжин і Прилуки в роки окупації функціонувало 300 шкіл [393, с. 83–84], тоді як напередодні війни в області працювало 1266 загальноосвітніх шкіл (517 початкових, 535 неповних середніх, 214 середніх) та 5 спеціальних [425, с. 66].

У 1943 р. шкільні приміщення стали активно застосовувати для потреб військ Вермахту, через що заняття були припинені. Старости сіл підконтрольних Чернігівській міжрайонній управі у лютому 1943 р. були попереджені про готовність негайно звільнити шкільні приміщення від парт в разі першої потреби та тримати напоготові солому [24, арк. 73]: в Сосницькій школі після німців «залишилась куча мотлоху, побиті меблі та наочні прилади, порвані книги. У класах залишилось сміття та солома» [242, с. 41].

Утримання шкіл, ремонти приміщень, підтримання їх у належному стані та забезпечення паливом були покладені на сільські громади на чолі зі старостатами [62, арк. 18; 112, арк. 135; 117, арк. 67].

Основоположним документом для організації освітнього процесу на території окупованої Чернігівщини стала постанова Вермахту № 30 від 8 грудня 1941 р. по військовій зоні окупації. Вона декларувала відновлення освітньої діяльності початкових та професійних (сільсько- та лісогосподарських) шкіл, професійних курсів для жінок з метою навчання веденню домашнього господарства. Заборонялось функціонування вищих і середніх навчальних закладів, професійних закладів зі спеціальними планами навчання з певних професій [240, с. 368]. Якщо на території підконтрольній ортскомендатурі м. Чернігова міжрайонна управа видала наказ про дозвіл на відкриття шкіл 31 грудня 1941 р. [393, с. 82], та на інших територіях області з цим рішенням зволікали. Зокрема, Прилуцька ортскомендатура дозволила розпочати роботу молодших класів 11 березня 1942 р. [148, арк. 10–11]

9 січня 1942 р. Міжрайонна управа Чернігівщини поширила наказ щодо організації навчання в I-IV класах. Районні керівники мали провести набір вчителів на роботу в школи. Суворо заборонялось брати на роботу вчителів-комуністів та комсомольців. Наказувалось провести ремонт приміщень та забезпечити паливом. Обов'язково в класах мав висіти портрет Гітлера. Крім того, у школах слід було провести ревізію книжок для подальшого дозволу або заборони їх використання в освітній роботі. Суворо заборонялось використовувати радянські підручники, дозволялися лише абетки та різне наочне обладнання. Усі принципові питання інспектори освіти мали узгоджувати з місцевими комендатурами.

У початковій школі передбачалось вивчення української мови, німецької мови, арифметики, природознавства, географії, каліграфії, малювання, співи, та фізкультуру [28, арк. 23; Додаток Д. Галепа Г., Гурин Т., Неволько Г., Андріяш Г., Пінчук В., Перепадя В., Кубрак К., Олійник Г., Яременко М., Борисович Г., Насонник В.]. У школах області, виходячи з наявності вчителів та засобів навчання,

викладали читання, письмо, арифметику, гімнастику, ігри, ручну працю. Усі радянські підручники були конфісковані, у тому числі з німецької мови Бергмана та Извольської через більшовицьку тенденційність [148, арк. 10–11; 412, с. 94], хоча згодом у школах повернулися до використання «очищених» радянських підручників: «заставляли в книжках сторінки де Сталін, радянський уряд виривати, щоб не читали пропаганди, яку проводив Радянський Союз», «вирвані були сторінки з портретами вождів та комуністів» [Додаток Д. Пінчук Н., Жадан П., Семероз О., Перепадя В., Кубрак К., Калута Н., Яременко М.]. Дозволялось в приватному порядку навчати своїх дітей релігії, а в школі заборонялось це робити [29, арк. 3; Додаток Д. Пінчук В.]. Завідувач відділу освіти Чернігівської районної управи Ребенок Г.Д. свідчив: «Німцями була залишена лише початкова школа. В програму цих шкіл входили такі предмети: українська мова, математика, природознавство, фізична географія, німецька мов в 3-х – 4-х класах та фізкультура. Інші предмети як історія руського народу німцями не дозволялось викладати дітям, також не дозволялось виховувати дітей у якої-небудь політиці» [200, арк. 17; 220, арк. 16].

На Чернігівщині спробували заповнити існуючий дефіцит з підручниками, друкуючи освітні матеріали у газетах «Вісті Остерщини», «Ніжинські вісті», «Українське Полісся» та ін. [393, с. 84] На їх шпальтах вміщували твори українських поетів та письменників і районні управи пропонували старостам підпорядкованих сіл забезпечувати школи наочністю, надрукованою в місцевій газеті коштом батьків учнів [129, арк. 192]. Проте така ініціатива успіху не мала. Повернення ж до радянських «очищених» підручників також було не тривалим – у січні 1943 р. ними також було заборонено користуватись, натомість було дозволено використання літератури, виданої до 1917 р. [378, с. 87] З вересня 1942 р. до шкіл почали надходити підручники, підготовлені фахівцями Імперського міністерства окупованих східних територій, проте їх було замало [412, с. 96]. Тоді ж мала місце спроба освітян Чернігівщини видати власні підручники для початкової школи. Керуючий Чернігівською районною управою клопотався у фельдкомендатурі про друк для народної школи підручників з української мови, а саме буквара та читанки для I-II класів. Авторами цих підручників були вчителі

Ріпкинського району, а впорядником – комісія відділу освіти та культури Чернігівської керуючої районної управи [29, арк. 19].

У січні 1942 р. Імперське міністерство окупованих східних територій видало директиви, що регулювали використання та вивчення мов. Навчання в школах на територіях, населення яких складали українці або переважно українці, слід було проводити виключно українською мовою. На територіях, де населення переважно було російськомовним, українська мова мала викладатись як обов'язковий предмет. Мовою навчання на Чернігівщині була українська [412, с. 92].

На початку 1942 р. відбулось суттєве скорочення учительських кадрів. Сталось це, перш за все, через скасування окупаційним режимом навчання у старшій школі. У Ніжинському, Прилуцькому, Іванівському, Новгород-Сіверському, Сосницькому, Олишівському, Остерському, Бобровицькому районах та містах Чернігів, Ніжин і Прилуки в 1942–1943 навчальному році загалом навчалось 29058 учнів і працювало 752 вчителів. Серед районів найбільше їх було в Остерському (4728 учнів та 192 вчителів) і Ніжинському (3500 учнів та 129 вчителів) [393, с. 83–84]. А до війни в школах області працювали 11,7 тис. вчителів [425, с. 66].

Класний керівник 3-го класу Тютюнницької школи Корюківського району у звіті за 1942–1943 навчальний рік зазначала: «Основний перебіг в роботі класу полягав у нестачі паперу в цілому ряду учнів. Бажано щоб відділ освіти подбав на наступний рік про забезпечення учнів папером» [32, арк. 5–5 зв.], крім того «деякі учні не завжди мали папір і чорнило, а тому доводилось багато працювати, вивчаючи з учнями усно правила граматичні, арифметичні і інші. Весь матеріал, який можна було записати і було на чому, був учнями записаний... Основною трудностю роботи в школі є нестача паперу. Бажано б щоб у школі були таблиці, як граматичні так і арифметичні, бо без них вивчення предметів майже не можливе» [32, арк. 7]. Тогочасні учні вказували на те, що, у кращому разі, був один зошит на всі предмети [10, арк. 2]. В інших випадках доводилося писати на шпалерах, старих газетах тощо. Чорнила виготовляли з бузини або синьки [8, арк. 42 зв.]. Лупко Н.Л., мешканка села Атюша Коропського району, пригадувала:

«Паперу не було, підручників теж в основної маси дітей... Писала на дерев'яному сундучку. Іноді подружка давала клаптик паперу, то я дуже раділа» [Додаток Д. Лупко Н.]. Подекуди директорам шкіл вдавалося здобути шкільне приладдя, але приклади таких покращень були поодинокими [67, арк. 1–4].

Заняття у школі розпочиналися о 8.30, а урок тривав 45 хвилин, перерва між уроками – 10 хвилин, після 3-го уроку 15-20 хвилинна перерва в залежності від місцевих умов [50, арк. 3]. У 1942 р. навчальний рік мав закінчитися 26 травня, учні переходили в наступний клас на підставі річних оцінок; у 4-му випускному класі проводилися випускні іспити з української мови, математики, німецької мови. Учні, які незадовільно склали іспити, повинні були залишитись в цьому класі на наступний рік. Залишалися на наступний рік і учні, які не відвідували більше 50 % занять [230, арк. 86 зв.]. Схема випускних іспитів в 4-му класі була поширена і на 1943 р. До складу екзаменаційної входили представники сільських старостатів [84, арк. 34].

Місцева влада визначала також тривалість шкільних канікул. На Ніжинщині різдвяні канікули тривали від 31 грудня 1942 р. по 13 січня 1943 р. [231, с. 263], а Сновська ортскомендатура дозволила учням перебувати на зимових канікулах з 24 грудня 1942 р. по 10 січня 1943 р. [68, арк. 52] Святковим та вільним від навчання було 22 червня як день початку війни та визволення України з-під влади більшовиків [20, арк. 83].

Окупаційна влада, через освітянські заклади, намагалась регламентувати вільний час та поведінку школяра. «Правилами поведінки учнів поза школою», затвердженими бургомістром Корюківського району у жовтні 1942 р., учень мав прокидатись о 6-й годині ранку, зробити гімнастичні вправи, повторити уроки, поснідати та йти до школи. Після уроків учень мусив відразу повертатись додому, 30 хвилин відпочити і готуватися до наступного навчального дня. Заборонялось бешкетувати, займатись хуліганством, ходити по вулиці після 19 години. У разі порушення встановлених правил, на батьків накладався штраф в розмірі 1000 крб. [50, арк. 1]

Учні мали бути умитими та причесаними, з коротко підстриженими нігтями, жоден учень не повинен мати вошей, всі учні в класі повинні були сидіти без головних уборів. Заборонялось смітити та плювати на підлогу, для цього в школі мали бути урни. Інші правила вимагали забезпечити наявність в школах питної води, вішалок для верхнього одягу, вбиралень. За належний стан виконання цих вимог відповідав особисто директор. Учнів щомісяця мав оглядати лікар. Учень який почувався хворим, мав терміново йти до лікаря, а учні, що хворіли без довідки від лікаря до школи не допускалися [77, арк. 106–106 зв.].

Впродовж літніх канікул вчителів та учнів залучали до збору лікарських рослин та польових робіт [160, арк. 68 зв.], що стало загальною практикою окупаційної адміністрації області. По школах розсилалася приписи коли і які рослини необхідно збирати, сушити та здавати до заготівельних пунктів. Зокрема, учителі та учні Шаповалівської школи Борзнянського району в липні 1943 р. мали влітку збирати замітники чайних рослин: листя горобини, берези, ожини, малини, волоського горіха, чорної смородини, м'яти, гладу; лікарські рослини: хвоц польовий, полин, подорожник тощо. Після сушки заготовлені рослини слід було здати до Борзнянської кооперації [144, арк. 18–18 зв.]. У Ново-Басанському районі місцевий комендант наказав у травні 1943 р. направити місцевих учнів збирати гусінь з дерев [170, арк. 112].

В освітніх закладах домінувала окупаційна ідеологія, що змушувала вчителів виховувати в учнів «любов до дружнього німецького народу, який густо окропивши кров'ю своїх вояків українську землю, вирвав Україну з кривавих жидо-більшовицьких пазурів» [378, с. 117]. Профашистська агітація втілювалась в життя за допомогою наочних засобів агітації: плакатів, закликів, портретів, книжок, у яких яскраво було описано життя дітей, селян та робітників в Німеччині [223, арк. 58 зв.]: «В класі стояв портрет Гітлера. Коли в клас заходив німець, ми musiли вставати і казати «Хай Гітлер!» [16, арк. 50]. Активно використовувалися для пропаганди свята: на новий рік 13 січня 1942 р. учні musiли співати пісні про Гітлера. На стіні біля ялинки висів портрет фюрера. Діти ходили в хороводі співаючи:

«Ми ходимо кругом ялинки
і співаємо раз,
а наш любий Гітлер
дивиться на нас» [21, арк. 45].

20 квітня (день народження Гітлера) у школах стали офіційно відзначати уроками, присвяченими А. Гітлеру: «20 квітня ми (учителі школи – Є.Ш.) отримали директиву про те, що маємо розповісти учням коротко біографію Гітлера, тим самим відзначити його день народження. Ми виконали цю вказівку і розповіли дітям біографію Гітлера, про те, що він був визволителем Європи і т.д. Біографію брали з газети» [210, арк. 88 зв.]. Але траплялися випадки несприйняття такої пропаганди. У селі Жовідь Городнянського району діти боялися вчитися в присутності поліцая. Одного разу учителька принесла портрет Гітлера і сказала, що це їхній батько, його необхідно любити. На перерві діти розбіглися по хатах, навіть під примусом до кінця окупації занять більше не було [346, с. 3].

Зважаючи на те, що на дитячі плечі в роки окупації лягла важка праця у полі та домашньому господарстві, значна частина дітей не в змозі була відвідувати школу. У Шаповалівській школі у 1942/1943 н.р. в 4 класі за списком на початку року було 40 учнів, але фактично відвідувало школу – 16, з яких 6 з'явилися лише після збору врожаю. Решта не ходила через брак взуття, одягу та підручників [145, арк. 26]. Дехто перестав відвідувати заняття через необхідність випасу людських овець [Додаток Д. Лупко Ф.], хтось був «хворий на очі, не мав в що вдіться і взуться», у іншого – батько в армії, хвора стара мати, а дівчина глядить дитину; інша дівчина пасла кіз; у іншого не було одягу і взуття; хтось не мав батька та матері (сирота), взуття та одягу, жив на хуторі далеко від школи. Були й такі, хто не відвідував школи зовсім, бо батько засуджений советами, живе в хут. Кучі за 5 ½ км від школи, велика сім'я, немає взуття та одягу і тому не систематично відвідує. У іншого батько в армії, велика непрацевдатна сім'я, немає одягу [231, с. 260–261].

Бахмацька міжрайонна управа, зважаючи на погане відвідування школи учнями, 1 серпня 1942 р. визначила пропуски школи саботажем проти німецької

влади. Старостам сіл дозволялось застосовувати проти батьків таких учнів примус та покарання: штрафи, примусову працю, в разі потреби, й арешт. За пропуски могли притягатись до відповідальності старости та завідувачі шкіл як посібники ворожих до окупаційної влади сил [117, арк. 99]. Попри погрози, ситуація не зазнала істотних змін [100, арк. 69; 117, арк. 67; 385, с. 3].

Часто-густо батьки з підозрою ставилися до навчальних закладів, відкритих окупаційною владою і не відпускали своїх дітей на заняття [371, с. 13]. Серед причин були бідність, коли учні не мали що вдягти та взути [4, арк. 21 зв.]. Батьки часто залишали дітей вдома, аби ті пасли худобу як свійську, так і громадську. З метою вирішення цієї проблеми Козелецька районна управа пропонувала підлеглим старостатам організувати громадський випас худоби, а батьків, які в подальшому не будуть пускати дітей до школи, штрафувати на 200 крб. [62, арк. 34] Лосинівська районна управа наказом у квітні 1943 р. зобов'язала сільських старост району негайно звільнити учнів від випасу худоби та сільськогосподарських робіт [111, арк. 12].

Непоодинокими були випадки, коли учнів з учителями знімали з занять для роботи в полі. Відповідно до постанови № 197-ї фельдкомендатури від 23 вересня 1942 р. заняття в школах мали бути припинені до 15 жовтня 1942 р., щоб учні працювали в полі на збиранні врожаю цукрового буряку, картоплі та інших сільськогосподарських культур [124, арк. 121; 112, арк. 87].

Складним було і становище вчителів в роки окупації. Вчителями були, переважно, місцеві жителі. До роботи на освітянській ниві не допускалися особи, вороже налаштовані до нової влади, зокрема вчителі-комуністи та комсомольці, а також особи, які прибули з інших регіонів [26, арк. 21]. Від претендентів на вчительські посади райуправи вимагали автобіографії, які перевірялися Гестапо, а після того проводилась співбесіда з кандидатом. Тільки позитивні результати за усіма перевітками давали можливість працювати в школі [223, арк. 54 зв., 57 зв.], однак часто траплялися випадки, коли вчителям відмовляли у роботі [19, арк. 152]. Так само легко було й втратити роботу в школі, зокрема за користування радянськими підручниками в період їх заборони [50, арк. 14].

Вчителі постійно перебували під тиском своїх «опікунів» з влади: «Всіх вчителів на початку окупації викликала жандармерія. Вишикувала нас і сказали, якщо за нами буде що-небудь помічено в тому, що будемо виховувати дітей у антифашистському дусі, то нас очікує погана доля» [210, арк. 91зв.]. Змушували вчителів активно займатися агітацією серед сільського населення, організовувати хати-читальні, в яких мусли чергувати сільські вчителі [224, арк. 160].

Заробітна платня сільського вчителя становила 240-270 крб. [32, арк. 8] При цьому окупаційна влада з 1 січня 1942 року стала нараховувати 10% податок на заробітну плату, яка перевищувала 200 крб. [50, арк. 13] В умовах окупації зазначена заробітна плата майже нічого не вартувала, а деяких вчителів на літні місяці в 1942 р. взагалі залишили без виплат, як це було у Ніжинському районі [154, арк. 20].

Мешканці області, які до окупації закінчили сім класів, могли отримати початкову професійну освіту з музики, медицини, сільського господарства, будівництва, машинознавства. Розташовувалися професійні школи у Чернігові, Ніжині, Прилуках та невеликих населених пунктах, що переважно були центрами міжрайонних та районних управ.

Влітку 1942 р. у Чернігові працювали курси по вивченню німецької мови, музична школа, реміснича школа, фельдшерсько-медична школа [231, с. 254], у Ніжині – технічна школа – з механічним та сільськогосподарськими відділами (460 учнів та 16 вчителів); школа будівельних майстрів – з відділами теслярів, столярів і жерстяників (136 учнів та 8 вчителів); музична – з відділами: рояль, співи, балет, скрипка, мідні музінструменти (150 учнів та 8 вчителів); фельдшерко-акушерська (учнів – 321, 12 – вчителів). Крім того, працювали курси по вивченню німецької мови [389, с. 2]. 1 травня 1942 р. було відкрито Ніжинську школу садівництва та шовківництва, перейменовану у вересні 1942 р. в Ніжинську районну школу садівництва при господарстві № 66. Ніжинське господарство № 66 взяло на себе клопіт по забезпеченню школи приміщеннями, реманентом, утримання вчителів та персоналу. Також це господарство надавало базу для практичних робіт з садівництва, городництва, шовківництва [410, с. 80–

87]. У школі навчалися до 80 осіб, за навчання платили 10 рублів на місяць – гроші йшли на поточні витрати. У школі садівництва і шовківництва викладали математику і фізику, ботаніку, агрономію, географію, хімію, українську мову, літературу, садівництво та шовківництво [223, арк. 20, 30].

У Прилуках весною 1943 р. працювали медична та ремісничка школи, а також школа машинознавства [84, арк. 70]. На початку 1942 р. розпочала роботу Комарівська сільськогосподарська школа (Борзнянський район). Навчання було добровільним. Приймалися учні віком від 16 до 18 років, які закінчили до війни хоча б 7 класів. Тому усі учні навчалися разом в одній групі. До школи ходили як з Комарівки так із навколишніх сіл: Прохорів, Євлашки, Смоляжу, Берестовця, Дуболугівки, Кладьківки. Головний наголос робився на поглибленому вивченні рослинництва та тваринництва. Для проведення практичних робіт отримали ділянку землі з молодим садом. У розпорядженні школи була пара коней та пара волів з необхідною упряжжю та реманентом для обробітку землі. Теоретичні заняття з рільництва чергувалися з практичними, у другому семестрі вивчали бджільництво [523, с. 22; 454, с. 5–11]. Восени 1942 р. відкрилися сільськогосподарські школи в Ріпках, Городні та інших районах [44, арк. 36; 71, арк. 594; 117, арк. 65; 127, арк. 52].

Окупаційна влада заохочувала молодь, особливо безробітних, до навчання у професійних школах, обіцяючи вільне обрання фаху, продуктове забезпечення та зарплате. Але, траплялися випадки, коли після реєстрації нацисти могли зібрану молодь під конвоєм направити на залізничну станцію для відправки на роботу до Німеччини [143, арк. 121; 160, арк. 60; 231, с. 261–262].

Окупаційна адміністрація пильнувала, щоб юнаки та дівчата, які не навчалися, були залучені до виконання інших робіт. Сільські старости контролювати, щоб дівчата доглядали малих дітей або поратися на городі поки батьки працювали у полі. Юнаки повинні були працювати на легких шляхових роботах та слідкувати за великою рогатою худобою [111, арк. 2].

Поразки на Східному фронті в 1943 р. примусили гітлерівське керівництво збільшити кількість обіцянок населенню щодо покращення життя. Не оминули

увагою сферу освіти. Мешканці області з газети «Український кур'єр» у травні 1943 р. могли дізнатись, що в майбутньому, крім початкової (народної) школи, на їхніх дітей чекали професійні школи після семирічної школи. Крім того, мали запрацювати нижчі та вищі сільськогосподарські школи, вчительські семінарії, прогімназії (середні школи), які готували б до вищої освіти. На чолі всієї системи мали б знаходитись наукові (навчальні) інститути, які мали надавати знання в сфері медицини, освіти та інших потрібних напрямів [160, арк. 37]. І для цього вживалися конкретні заходи, зокрема, було дано вказівку місцевим комендатурам проробити організацію відкриття середніх шкіл (прогімназій) в тих населених пунктах де була необхідна кількість учнів [160, арк. 88 зв.]. Серед населення й надалі поширювали оголошення про прийом в профільні школи. Незважаючи на очевидну неможливість утримати захоплені території, заняття планувалось розпочати 1 листопада 1943 р. [231, с. 266]

Відродження релігійного життя на Чернігівщині в окупаційний період відбувалося в тісному взаємозв'язку із загальноукраїнськими церковними процесами, напрямок розвитку яких визначало вище керівництво Німеччини. Одним з засадничих документів, який регулював нацистську політику у цьому напрямі став циркуляр Головного управління Імперської безпеки від 16 серпня 1941 р. «Про церковне питання на окупованих територіях Радянського Союзу». Перед нацистськими спецслужбами були окреслені три головних завдання з налагодження релігійного життя на місцях: підтримка розвитку релігійного руху як ворожого більшовизму; поділ церковної діяльності на окремі течії; використання релігійних організацій для допомоги німецькій адміністрації на окупованих територіях [375].

Окупаційна адміністрація сприяла розколу української православної церкви на дві течії: українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) та українську автономну православну церкву. УАПЦ очолював архієпископ Полікарп, який визнавав верховенство глави автокефальної православної церкви в Польщі. Очільником української автономної церкви був єпископ Олексій. Він визнавав верховенство Російської православної церкви, яка діяла на окупованій нацистами території СРСР [376, с. 6].

Між двома церковними течіями відбувалось ідеологічне протистояння. У Чернігівській єпархії, на відміну від інших територій України, протистояння між автономною та автокефальною церквами мало менші масштаби. Висвячений для краю у середині травня 1942 р. у Києві автокефальний єпископ Фотій (Тимошук) до Чернігова так і не добрався. Він змушений був осісти в Ніжині, а невдовзі, за сприяння митрополита Полікарпа (Сікорського), був переведений до Вінниці. Натомість архієпископ Острозької єпархії, представник автономної церкви Симон (Івановський) навесні 1942 р. обійняв посаду архієпископа Чернігівського та Ніжинського [357, с. 55].

Архієрей Симон, як голова Чернігівського єпархіального управління, а згодом і керівник духовної консисторії, затверджував або відхиляв рішення консисторії стосовно порушення священниками дисципліни, розглядав ситуації, коли виникали непорозуміння між священниками та віруючими, здійснював нагляд за проведенням церковних служб та давав настанови священнослужителям [227, арк. 20]. З цих питань Симон достатньо активно відвідував села Чернігівщини. Так в травні – жовтні 1942 р. виїжджав на служіння в села Володькова-Дівиця, Синяки, Крапивне, Данино [221, арк. 13]. Решта організаційних питань були покладені на релігійні громади, а загальний контроль над діяльністю здійснювали районні управи [231, с. 235].

На Чернігівщині процеси відновлення релігійного життя на рівні повсякдення проходили у двох напрямках – через відбудову культових споруд в містах та селах області та відновлення релігійних громад. У 1942 р. богослужіння правилися в чотирьох чернігівських церквах: Дмитрівській, Воскресенській, Іллінській, Михайло-Федорівській [27, арк. 10]. Крім того, газета «Українське Полісся» від 10 червня 1942 р. повідомила про відновлення богослужіння у Спасо-Преображенському кафедральному соборі [225, арк. 205]. У місті Ніжині німці «вже в перші дні почали відкривати церкви, які перебували в жахливому стані. Більшовицька статистика говорила, що вже в середині 30-х років у містах дві третини дорослого населення були невіруючими, а в селі третина. Жінки з околиць Ніжина, напевно не належали до цих статистичних атеїстів, бо за кілька

тижнів, вони в забруднених церквах навели порядок, знайшли ікони і церковні служби почалися. Почали діяти Василівська, Покровська, Троїцька, Хресто-Воздвиженська, Вознесенська, Богоявленська церкви та церква Благовіщенського монастиря. Замість санітарно-атеїстичного музею почав діяти римсько-католицький костюл Петра і Павла, де на службах були завжди присутні італійські і малярські солдати» [232, арк. 3]. У Прилуках відновили службу Сорочинська, Кустівська, Квашинська церкви та церква Івана Мазепи [258, с. 3]. До свята Різдва німці дозволили віруючим прилучанам зайняти ще й Стрітенський собор. У будівлі було проведено поточний ремонт, встановлено іконостас, вирішено всі питання щодо устаткування церковного майна. 7 січня 1942 р. першу службу в оновленому храмі відслужили отець Леонід Туницький та отець Петро Кам'янецький [340].

Зауважимо, що процеси релігійного відродження охопили не лише міста, а й містечка та села області. Козелецька ортскомендатура своїм наказом № I/926 від 24 вересня 1941 р. дозволила місцевій релігійній громаді, утвореній з мешканців міста Козелець та села Берлози, відкрити Покровську церкву, службу почали правити 2 жовтня 1941 р. [41, арк. 181 зв.] У грудні 1941р. також було відновлено богослужіння у Вознесенській церкві, що об'єднала в релігійну громаду частину мешканців Козельця та сіл Сивуха та Шами [41, арк. 184]. Відновила свою діяльність церква Святого Миколая у місті Щорс, священник якої навіть набирав учнів для навчання іконопису [468]. У листопаді 1941 р. у селах Варвинського району проходили загальні збори громадян з питань відкриття церков [387, с. 2]. У Ніжинському районі у липні 1942 р. функціонувало 12 церковних приходів, де перебували 9 священників та 10 псаломщиків [231, с. 256], у Козелецькому районі функціонувало 14 церков з 8-ма священниками [39, арк. 16], у Коропському районі налічувалось 15 діючих церков, богослужіння в яких здійснювали 12 священників [43, арк. 84].

Траплялися випадки, коли сільська адміністрація зловживала прагненнями населення відбудувати церкву. Зокрема, староста села Лихолітки Козелецького району організував збір коштів на відбудову церкви та привласнив їх. До того ж,

на потреби будівництва храму він виписав 20 кубометрів лісу, які потім розподілив між довіреними селянами [38, арк. 63]. Відсутність храмів у селах змушувала проводити богослужіння у пристосованих приміщеннях. У селі Слабин Чернігівського району, через брак приміщення, церкву відкрили в приміщенні сільмагу [17, арк. 54]; в селі Червоні Партизани Носівського району – в приміщенні школи [13, арк. 35], в селі Іваниця Ічнянського району – в будинку культури [8, арк. 42], у села Гмирянки Ічнянського району церква функціонувала в клуні, а правив приїжджий священик [8, арк. 15 зв.], у селі Сидорівка Борзнянського району «у колишньому клубі певний час правили» [Додаток Д. Петриченко В.], у селі Наумівка Корюківського району «у приміщенні клубу зробили церкву» [Додаток Д. Симончук Н.]. У селі Лосинівка Ніжинського району «німці у приміщенні школи відкрили свою церкву, правив там місцевий священик» [Додаток Д. Калута Н.]. У березні 1942 р. польова комендатура № 197, на клопотання селян, наказала старості села Дрімайлівка Ніжинського району надати місцевій громаді придатне приміщення для служби [231, с. 256].

Хоча окупаційна влада всіляко сприяла відновленню храмів та церковних служб, в багатьох населених пунктах області їх не було і місцеві жителі зверталися за послугами священиків сусідніх церков. За свідченнями мешканців села Вікторівка Ніжинського району, вони хрестили дітей або брали шлюб у церквах Галиці чи Сального [12, арк. 32 зв.]; з села Левковичі Чернігівського району в церкву ходили до Чернігова або Михайло-Коцюбинського [17, арк. 54]. Дітей з Городища Бахмацького району «хрестили у Головеньці, Пальчиках, Батурині» [Додаток Д. Неволько Г.]. Водночас, в окремих селах церков не було або з приходом нацистів вони закрилися, що змушувало селян відвідувати храму в сусідніх селах [Додаток Д. Богун С., Сиплива А., Чепуль М., Андріяш Г., Костюченко В., Олійник Г., Семероз О., Яременко М., Прикота К.]. «При німцях почали Пасхи святити, дітей хрестили, перед весіллям молодь вінчалася, обов'язково покійника заносили в церкву. При святах у церкві правилося» [9, арк. 77 зв.–78]. Мешканка села Курінь Бахмацького району К. Скребець

підтверджувала: «Була церква і батюшка. Всі обряди справляли, але дуже скромно і бідно» [4, арк. 21 зв.].

Окупаційна адміністрація процес відкриття церков намагалась використати з пропагандистською метою. 10 липня 1942 р. відновила свою діяльність церква в селі Петрушин Чернігівського району, про цю подію розповідалось на шпальтах газета «Українське Полісся»: «Село Петрушин. День був теплий, сонячний. Святково одягнені люди поспішали до церкви. Урочисто лунали чудові мелодії церковного хору. В саму душу проникали палкі слова молитви священників. З шостої години ранку і до другої години дня, в присутності великої кількості віруючих, відбулось освячення храму Божого трьома священиками і представниками від Чернігівського єпархіального управління. З церкви люди розходилися з почуттям задоволення і подяки німцям-визволителям за свободу релігії. Крім петрушинців, у церкві було багато людей з навколишніх сіл: Чорторийки, Халявина, Роїща та інших» [382, с. 12].

У роки нацистської окупації на Чернігівщині відновилися 350 парафій, з яких більшість належала до юрисдикції автономної церкви. За іншими підрахунками, було 410 громад у Чернігівській єпархії, підпорядкованих архієпископу Симону (Івановському) [357, с. 52–58]. Натомість в окупаційній газеті «Український кур'єр» за травень 1943 р. зазначено, що «з приходом німецької армії тільки по Чернігівській області, майже за 20 місяців, було відкрито та обладнано біля 200 церков, де регулярно правиться служба божа» [229, арк. 11зв.].

На фоні відновлення церковного життя виникла проблема недостатньої кількості священників та слабкої підготовки вже наявного духівництва [227, арк. 23]. Зокрема, в селі Клубівка Ріпкинського району церква була в приміщенні школи, а правив там священник Юхим. «не зовсім піп, просто знав обряди і любив в дзвони дзвонити, то й поліція призначила його за попа» [402, с. 72].

Зважаючи на брак церковних богослужбових книг, а також того, що колишні священники, якщо й поверталися до богослужінь, то після великої перерви, часто-густо виникали ситуації, коли батюшки служили кожний по-

своєму, не дотримуючись церковних канонів [227, арк. 23]. У селі Боршна Прилуцького району місцевий священик відновив церкву, але відмовився визнавати верховенство єпархіального управління. Він заявив про те, що став на шлях істинного православ'я без обрядів та правил старої церкви [Додаток Д. Бондаренко О.]. Такі випадки змушували єпархіальне управління просити церковних попечителів на місцях не брати на службу без довідки про призначення, наданої в духовній консисторії [227, арк. 71].

Священнослужителі утримувалися за рахунок пожертв парафіян, про що в своїх доповідях до комендатур наголошували районні органи окупаційної влади: Козелецький старостат в червні 1942 р. зауважив, що священики платні не отримують, живуть лише на утриманні прихожан [100, арк. 144]; 30 липня 1942 р. Коропський бургомістрат подав Бахмацькій ортскомендатурі відомості про те, що духовенство фіксованої платні при виконанні християнських треб не мало, а отримувало в залежності від того, хто скільки дасть [100, арк. 144]. У звіті ніжинського старостату про статки районного духовенства за перше півріччя 1942 р. зазначалось, що фінансові надходження сільського батюшки в середньому складали 600 крб. на місяць. Ця сума не перевищувала середнього заробітку в освіті, медицині та інших галузях, де окупаційна адміністрація оплачувала працю місцевого населення [159, арк. 29]. Однак сільське духівництво не звільнялось від натуральних податків за державними розцінками [231, с. 246]. Крім того, в області залишалась певна невизначеність стосовно оподаткування. У Батуринському районі (нині в складі Бахмацького – Є.Ш.) фінансовий відділ місцевої районної управи з січня 1942 р. по травень 1943р. зібрав з місцевих священників 20 тис. крб. прибуткового податку, який непотрібно було збирати [133, арк. 35]. На прохання ж батуринського бургомистра повернути ці кошти, 194 польова комендатура 9 липня 1943 р. відповіла відмовою [133, арк. 36].

Німці намагалися використати церкву ще й як знаряддя боротьби з партизанами. Німці на Великдень в 1942 р. спробували провести в Корюківці, з використанням таємниці сповіді в церкві, масштабну акцію для виявлення підпілля та зв'язків місцевих жителів з партизанами. Але ця спроба завершилась

невдало, хоча чи не все місто за задумом німців мало пройти через сповідь [251, с. 65].

У 1943 р. окупанти вкотре спробували використати релігійні почуття селян. Новини зі Сходу про наступ Червоної Армії нацистська пропаганда вирішила нівелювати масштабною хрестовою ходою у Комарівському (нині Борзнянському – Є.Ш.) районі, що мала переконати населення в переможному завершенню війни: «Утворили якусь чудернацьку процесію від села до села з печінням пшеничних хлібів, з тканням рушників за одну ніч для розвішування там, де схрещуються дороги за селом. Процесію очолювали старости, духовні особи і поліція. Пройшла процесія від села до села, ніби аж до самого фронту, порозвішували рушники на хрестах на роздоріжжі. Все нібито на ознаки близької перемоги і закінчення війни. Та ніщо вже не впливало, нічому не вірили» [21, арк. 72]. 26 березня 1943 р. «в Холмах відбулася дивна подія. Десь, у Сновську чи що (місця точно не називають), нібито з'явилися три святі Ілля, Серафим та Онуфрій і принесли ніби три хліби й святе письмо, написане золотими літерами. У цьому письмі нібито говориться, щоб усі молилися і вірили в Бога, то швидше закінчиться війна (кажуть, до свята Ушестя скінчиться) і буде мир. Поліція заарештувала святих і посадила під замок. Другого дня їх у камері не було, а лише три хліби і святе письмо. І тепер удови перепікають ці хліби в кожному селі й несуть до фронту. Вчора хліби принесено в Холми (не знаю з якого села) й правили молебень. Сьогодні справляли обід і знову молебень правили. Потім хліби понесли далі. Я бачив, як юрба жінок йшла в Козилівку. Попереду жінка з трьома великими свічками, за нею три з хлібами, тримаючи їх перед себе на хусточках. Услід гурт людей і всі співали: «Пресвятая богородице, спаси нас!» [242, с. 62–63]. У селі Оленівка Борзнянського району «проводився Хресний хід 9 вересня 1942 року на Пантелеймона до Куліша, де був встановлений шестиметровий дубовий хрест. Проведено молебень. Характерно, що спереду демонстрантів йшли коменданти несли корогви, німецький прапор» [Додаток Д. Донець Л.].

Суттєві зміни окупаційна адміністрація вносила в саму організацію богослужінь. 14 січня 1942 р. німецька фельдкомендатура № 197, яка керувала більшістю районів Чернігівщини, постановила відзначати релігійні свята виключно за григоріанським календарем [155, арк. 314], оскільки саме за цим календарем відзначали святкові дні німці [75, арк. 171 зв.]. Іншою постановою фельдкомендатура № 197 на початку 1942 р. встановила святковими три дні: Різдво, Паску і Трійцю. Дні решти релігійних свят оголошувалися робочими. Відправа богослужіння в ті дні, які не визнані владою як святкові, мала здійснюватись так, щоб не заважати робочому дню, який до 31 жовтня розпочинався о 4 годині і тривав до 18 годин. Всі старости сіл та «трудоих общин» несли відповідальність за неухильне дотримання вказаної постанови [127, арк. 75]. Німці, зацікавлені в праці селян в полі, досить жорстко це контролювали. Г. Мохнач, житель села Мутичів Ріпкинського району згадував як сільськогосподарський комендант Пауль, що прибув з Ріпок, застав на престольний храм у селі Даничах повну церкву людей. Він, увірвавшись в церкву, лупцював там всіх присутніх [402, с. 73]. У селі Вихвостів Тупичівського району на Покрову Пресвятої Богородиці комендант Фріц прийшов до церкви і почав розганяти віруючих, а особливо з інших сіл, оскільки це була середа, робочий день, а селяни прогулювали його в церкві. Записував імена та прізвища присутніх і тут же штрафнував примусовими роботами від 2 тижнів до одного місяця. Виникла така паніка, що опісля того навіть люди похилого віку боялися заходити до церкви [227, арк. 71].

Були й такі священики, які ігнорували заборони окупаційної влади. Лабунський, батюшка з села Боршна Прилуцького району, час від часу проводив богослужіння на свята невизнані окупаційною владою. Тоді німці в ці дні церкву закривали, а парафіян розганяли по селах на сільськогосподарські роботи [211, арк. 45]. У селі Атюша Коропського району «відзначали Паску та Різдво. Але і в ці свята гонили на роботу і люди працювали» [Додаток Д. Лупко Н.]

Окупаційна влада забороняла проведення релігійних обрядів (хрестин, похоронів, шлюбів тощо) без попередньої реєстрації та видачі довідок. Зокрема

Добрянська районна управа у березні 1942 р. звернулась до старост сіл: «До нас надійшли відомості, що в багатьох селах духівництво виконує релігійні обряди, хрестини, похорони, шлюби без відповідної реєстрації цих дій в сільському старостаті, а щодо похорон, то такі відбуваються навіть без медичного огляду і встановлення причин смерті, є випадки похорон померлих з неповідомленням причин і дозволу старости на ті похорони. Тому духівництво не має права проводити ритуальних дій без попередньої реєстрації в старостаті. Можливі смерті від пошесних хвороб, а про це не буде відомо» [75, арк. 178]. У різних старостатах ці довідки коштували від 1 до 20 крб. [38, арк. 87]

Попри певні обмеження окупаційної влади щодо релігійної політики, населення Чернігівщини досить активно відвідувало церкви. Це, насамперед, пояснювалось складними умовами життя та невпевненістю в завтрашньому дні. «постійно перебуваючи в страху смерті, були неймовірно раді життю і часто-густо за таку можливість дякували Богу» [17, арк. 93зв.], «хоч у школах проповідували атеїзм, але під час війни у Бога люди вірили більше» [Додаток Д. Гурин Т.], «молилися за своїх синів і чоловіків, які знаходилися на фронті» [Додаток Д. Колошко Т.], «німці спочатку примушували усіх ходити до церкви, яку вони одразу ж відкрили в селі. Навіть дітей зі школи примушували водити до церкви» [Додаток Д. Пінчук В.].

Саме загроза життю змушувала населення реагувати на заходи окупаційної влади та чутки, які ширилися про це. В області проходили масові хрещення, щоб не потрапити під якісь підозри німців. У селі Маслаківка Ріпкинського району «церква працювала. Я (А. Зінченко – Є.Ш.) сам вихрестивсь у 1942 р. в хаті старости. Сказали, що нехрещених, будуть розстрілювати як жидів» [15, арк. 120 зв.]. Мешканка села Іржавець Ічнянського району О. Бондаренко відзначила: «Церква була. Ходили, хрестили і вінчали. Сказали, як хто не хрещений, то будуть стрелять. Батюшка тоді хрестив усіх шеренгою» [Додаток Д. Бондаренко О.].

Церква виконувала не тільки функцію прихистку для душі вірян, але часто рятувала їх самих. У селі Слабин Чернігівського району «під час окупації

відкрили церкву в селі. В селі жив священник, він і став правити службу. Німці до нього в дім не заходили, то були випадки, що в разі необхідності в його хаті переховувалися дівчата, ховаючись від п'яних німців» [17, арк. 54]. Але інколи навіть церква не могла нічим допомогти. У Корюківці в березні 1943 р. в останній надії врятуватися люди ховалися в храмі, але карателів це не зупинило: «усі віряни були розстріляні разом з священнослужителями, а сама церква зруйнована» [251, с. 69]. У неділю 14 березня 1943 р., на релігійне свято Євдокії, каральний загін знищив село Клубівку Ріпкинського району [420, с. 8–9].

Таким чином, освіта впродовж років окупації перестала бути засобом підвищення грамотності населення та виховання підростаючого покоління. Натомість окупанти використовували її виключно як інструмент підготовки робочої сили, який повинен був забезпечити залучення широких верств населення до роботи на благо Німеччини. Гра на релігійних почуттях сільського населення, яке було традиційно глибоко віруючим, також виявилась неефективною. Нехтування релігійними почуттями населення швидко посіло зневіру у щирості намірів нацистів у відродженні церковного життя.

4.2. Здоров'я населення в роки окупації

Цінність здоров'я як запоруки життя людини особливо гостро відчувалася в роки окупації. Мережа медичних установ, яка напередодні війни була представлена 118 лікарнями на 5,4 ліжко-місць, 55 жіночих та дитячих консультацій, 246 медичних пунктів, 200 акушерських пунктів, у яких працювали 742 лікарі та майже 4 тис. працівників середнього медичного персоналу [425, с. 66], через значні кадрові втрати не могла у повному обсязі забезпечити потреби населення області. Тим більше, що стратегія нацистів щодо підтримки здоров'я населення окупованих територій не передбачала налагодження медичної допомоги: «Ні в якому разі не варто вводити німецьке медичне обслуговування для місцевого населення східних областей. Наприклад, за будь-яких умов не повинні робитися щеплення та інші оздоровчі заходи» [485, с. 230].

Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини в роки німецької окупації було нерозривно пов'язане з вирішенням проблем здоров'я. У роки війни життя в усіх його проявах не зупинялося – люди хворіли, народжували дітей, відвідували заклади охорони здоров'я. турбота про здоров'я тала запорукою виживання в суворих умовах окупації.

Буття селян, яке завжди було непростим, в роки окупації ускладнилось через збій у традиційному ритмі життя, порушенням санітарно-гігієнічних умов життя, підвищеним фізичним навантаженням з огляду на зменшення кількості робочих рук на селі, безправність населення перед новими «господарями життя», що призвело до збільшення кількості стресових ситуацій. Відтак, це створило необхідні передумови для поширення хвороб, а нездатність в умовах воєнного часу протистояти хвилі захворюваності через дезорганізованість системи охорони здоров'я, зробила проблему здоров'я однією з ключових для мешканців сіл.

З початку 1942 р. спостерігається спалах хвороб, які стали безпосереднім наслідком змін умов існування селян. Зокрема, у Воробівському фельдшерському пункту Новгород-Сіверського району зафіксували 22 хворих на ангіну, 15 на стоматит, 8 на гінгівіт, 18 на м'язовий ревматизм, 2 на міокардит, 20 страждали вадами серця, у 27 виявлено гастрит, у 2 – виразку шлунку, у 2 – гепатит, 12 страждали на неврит та неврастенію, 9 на нервові захворювання, 7 на туберкульоз легень, 5 на запалення легень, 30 на бронхіт, 8 на цингу, 86 на шкірні захворювання, 61 були травмовані, у 45 був кон'юнктивіт, 11 мешканок мали гінекологічні захворювання [52, арк. 113]. Схожа ситуація була й в інших районах області.

Лікарні головним чином розташовувалися у районних центрах та в окремих селах. Наприкінці квітня 1942 р. у Чернігівській області обслуговували населення 46 лікарень (19 міських і 27 сільських), 37 фельдшерсько-акушерських пунктів [421, с. 77]. Нацистська окупаційна адміністрація намагалась провести реорганізацію медичних закладів області. У районах області було створено декілька лікарсько-медичних дільниць, підпорядкованих відділам охорони здоров'я при місцевих районних управах. Зокрема, у Ніжинському районі на

початку 1942 р. функціонувало 5 таких дільниць: Талалаївська, Черняхівська, Дремайлівська та Крутянська [161, арк. 10]. У Сосницькому районі у липні 1942 р. було 7 лікарень, які вважалися дільничними (Сосниця, Волинка, Ольшане, Чорнотичи, Змітнево, Бутовка, Пекарів) [77, арк. 64]. У Варвинському районі працювало 3 лікарні (Варва, Антонівка та Журавка) [386, с. 2]. У решті населених пунктів не скрізь були лікарні чи ФАПи, тому селяни за потреби вимушені були звертатись до найближчих медичних закладів: «дітей народжували в Батурині, який тоді був районним центром, куди відносилось і Городище. В селі був ФАП, який надавав необхідну допомогу місцевому населенню» [Додаток Д. Неволько Г.], «в Лосинівці була лікарня, в якому працювало пологове відділення, де і приймали пологи. Також продовжувала працювати невелика кількість ФАПів. Працювала аптека, та в них не було достатньої кількості ліків» [Додаток Д. Яременко М.], «був один фельдшер на всі села, бо Іваниця тоді була районним центром...пізніше появився лікар Сідий О.Т., а ще пізніше дві медсестри...» [8, арк. 42зв.], «у нас (село Червоні партизани Ніжинського району – Є.Ш.) працювали дільнична лікарня і 1 ФАП. Працював 1 лікар, 3 медсестри і на ФАПі 1 фельдшер» [Додаток Д. Сировець М.], у Холмах Корюківського району «приймали пологи місцеві лікарі і баби повитухи. Був тоді ФАП. Було два лікарі, один дивився хворого, виписував ліки, а другий видавав» [Додаток Д. Кубрак К.], у селі Халявин Чернігівського району «пологи приймала акушерка. Працював ФАП. Вся необхідна медична допомога надавалася» [Додаток Д. Насонник В.].

Передбачалось, що медичні установи проводитимуть роботу головне по виявленню інфекційних захворювань, їх профілактику та госпіталізацію, прийматимуть пологи та надавати амбулаторну та стаціонарну медичну допомогу населенню [161, арк. 10]. На практиці лікарні часто зустрічалися зі значними побутовими проблемами. У червні 1942 р. завідувач відділом охорони здоров'я Ніжинського району Сапожніков скаржився до фельдкомендатури, що «на медичних дільницях місцеві органи влади грубо втручаються в розпорядження майном – свавільно, без відома та дозволу відділу охорони здоров'я забирають від медичних установ майно та приміщення. У Дремайлівці забрали приміщення. У

селі Крути скориставшись відсутністю лікаря, сільські органи влади викинули майно лікарні та зайняли приміщення. У Черняхівці староста заявив про відсутність потреби в лікарні – перестав постачати продукти харчування, забрав корову та намагається забрати приміщення. У Талалаївці забрали корову та віддали приватній особі» [161, арк. 28]. У листопаді 1942 р. лікар Кукшинської лікарні Ніжинського району повідомив до відділу охорони здоров'я, що староста цього села категорично відмовився надавати підводу для виїзду до хворих та проведення дезінфекції в селам Колісники та Зруб [162, арк. 23]. Врешті, численні скарги примусили фельдкомендатуру 7 липня 1942 р. зобов'язати місцевих старост не чинити спротиву діяльності сільських дільниць [158, арк. 9].

Виникали проблеми з продуктовим забезпеченням хворих. Для вирішення цієї проблеми стало перекладення забезпечення медичних закладів на громаду сіл. Сільські старости мусили постачати продуктові набори до місцевих та районних лікарень, починаючи з осені 1941 р., проте лише з часом вдалося зробити його обов'язковим. Ново-Басанський сільськогосподарський староста змушений був у жовтні 1941 р. надати місцевій лікарні 250 кг жита для забезпечення медперсоналу та хворих [51, арк. 1]. 24 січня 1942 р. Козелецька районна управа наказала старості села Риків утримувати інфекційне відділення поліклініки на протязі 3-х місяців, з 5 лютого по 5 травня 1942 р. Староста мав доставити в поліклініку 10 кг жирів, 50 шт. яєць, картоплі 100 кг [62, арк. 79]. Перебували на утриманні сільських громад і місцеві лікарні. Покошинський староста протягом I кварталу 1942 р. забезпечував місцеву лікарню продуктами: борошно житнє – 55 кг, м'ясо – 24 кг, сало – 8 кг, картопля – 180 кг, крупа – 25 кг, капуста – 11 кг, буряки столові – 11 кг, цибуля – 2 кг, сіль – 4 кг, помідори – 3 кг, молока – 32 літра, яєць – 110 шт. [52, арк. 48–48 зв.]

Проблемним питанням було забезпечення лікарень медикаментами. Зважаючи на складність постачання до лікарень та медичних пунктів ліків, довелося вдатися до збирання доступних «народних ліків». Сільські старости організовували збір лікарських трав, залучаючи до цього доросле населення та дітей шкільного віку. У Дмитрівському та Понорницькому районах у травні

1942 р. населення збирало ромашку лікарську, м'яту, полин [37, арк.1; 101, арк. 99]. Ця практика була продовжена у 1943 р. Зокрема, у липні 1943 р. мешканці Борзнянського району збирали хвощ польовий, листя трави кропиви, ромашку аптечну, соняшник, листя блекоти-белени, цвіт липа, листя полину та подорожника. У вересні селяни збирали листя лопуха, кульбаби, корінь валер'янки. Це висушували на горищах та в печах. Додатковим стимулом для селян бути премії у вигляді солі, цукру, спирту [95, арк. 19; 144, арк. 18].

Тотальний дефіцит ліків змушував селян також самостійно лікуватись народними засобами. У Бучках Новгород-Сіверського району «медичної допомоги майже не було, ліків також. Допомогу надавав фельдшер Євтіхмініч, який сам робив ліки з трав та бинти з полотна, яке сам ткав» [231, арк. 45], у селі Хрипівка Городнянського району «ФАП не працював, хворі лікувалися травами, народними засобами» [Додаток Д. Пінчук В.], у селі Кам'янська Слобода Новгород-Сіверського району «медпункт не працював. Лікувалися травами. Був фельдшер Шаповал Іван Васильович, але у 1942 р. німці його розстріляли» [Додаток Д. Прикота К.].

Великою проблемою в роботі медичної системи стала відсутність необхідної кількості лікарів. Так, у 1942 р. у Борзнянському районі працювало 12 лікарів [46, арк. 23], у Сосницькому районі станом у липні 1942 р. було 6 лікарів (4 у Сосниці, 1 – у Чорнотичах, 1 – у Бутівці) та 21 чол. середнього медичного персоналу [77, арк. 64]. У 1943 р. Ніжинський район обслуговували 7 лікарів, а Носівський – лише 8, з них 7 – в самому райцентрі [164, арк. 30, 72]. У багатьох випадках у селах не було навіть фельдшерів, тому в екстрених випадках доводилось привозити лікаря з інших лікарень. У червні 1942 р. Сосницький відділ охорони здоров'я просив направити хірурга менської лікарні зробити операцію двом хворим [77, арк. 27].

Окупаційна адміністрація намагалась вирішити проблему дефіциту кадрів через залучення до роботи медиків, які працювали у лікарнях до окупації. 31 січня 1942 р. старостам сіл Ніжинського району наказали зібрати усіх безробітних медиків в Ніжині у відділі охорони здоров'я з документами: про медичну освіту,

паспортом та про попередню роботу – для взяття на облік [158, арк. 61]. Заборонялася приватна практика без дозволу відділу охорони здоров'я [163, арк. 9]. 10 березня 1942 р. лікар Дрімайлівської амбулаторії повідомив Ніжинський відділ охорони здоров'я, що хвору на висипний тиф протягом 10 днів лікував приватний лікар Красюк без дозволу відділу охорони здоров'я [163, арк. 27].

Медичну допомогу надавали і німецькі лікарі. У селі Буда-Воробівська Новгород-Сіверського району: «ті кому було дуже необхідно зверталися до лікарні у Гремяч або у Новгород-Сіверський. Дехто з людей звертався за медичною допомогою до німців. У них була медична машина з усім необхідним обладнанням. Пригадую випадок коли мешканка села [...] дуже сильно захворіла. Їй було настільки погано, що вона звернулася по допомогу до німців. Німці виявили в неї рак молочної залози, зробили операцію. Після цього вона прожила ще дуже довго і померла в глибокій старості» [231, арк. 58].

Медичні працівники Чернігівщини в роки окупації отримували щомісячну платню. За грудень 1942 р. завідувач амбулаторії села Веркіївки Ніжинського району мав ставку 605 крб., а після вирахування податку отримав 544 крб. Фельдшер отримував – 319 крб., акушер – 270 крб., санітарка – 160 крб. [166, арк. 20] У 1943 р. ставки зросли і завідувач амбулаторією отримував 900 крб., фельдшери та акушерки – 350–450 крб., санітарки – 250 крб. [165, арк. 19] 31 грудня 1941 р. у Чернігові були визначені ціни на найнеобхідніше: 10 яєць – 6 рейхсмарок, 1 кг картоплі – 0,50, 1 л молока – 3, 1 кг масла – 15, курка – 10, пара калош – 40, пара чобіт – 200 рейхсмарок. Одна німецька марка дорівнювала десяти радянським рублям. Один германський пфеніг – десяти радянським копійкам [513, с. 33]. Однак, низька заробітна плата не заважала медичним працівникам з гідністю виконувати свій обов'язок. 26 квітня 1942 р. хвора з села Переволочна Прилуцького району М. Білик була доставлена до районної лікарні із значною втратою крові. Врятувала їй життя фельдшер з того ж села, надавши свою кров для переливання. Цей вчинок місцевою районною управою був поставлений до прикладу [95, арк. 50 зв. – 51].

Активно використовували окупанти місцевих лікарів у проведенні медичних комісій по відбору кандидатів на вивіз до Німеччини: у Мені «До комісії з відбору молоді для відправки до Німеччини я брав участь один раз. Це було в 1943 р., влітку... Мене викликав староста села [...] і запропонував мені піти в приміщення школи і сказав мені, що я буду проводити медичну комісію молоді. Я зі свого боку з'явився в приміщення школи. Через деякий час до школи приїхало два німці і один з них оголосив мені, що бракувати я можу тільки осіб з вираженими хворобами, туберкульозом в гострій формі, а я запитав німця як бути з шлунково-кишковими хворобами, гастритом та іншими, на що німець мені відповів, що таких теж можна бракувати, якщо це в них у гострій формі. Всього за цей день було пропущено 1500 осіб» [209, арк. 16].

Місцеві лікарі активно допомагали селянам уникнути відправки до Німеччини. У Городняському та Щорському районах медпрацівники, пов'язані з підпіллям, видавали довідки про непридатність до праці за станом здоров'я [346, с. 3]. У Прилуцькій лікарні допомагав місцевим мешканцям фіктивними довідками про хвороби лікар С. Жданович [233, с. 3]. Двічі рятували лікарі від відправки до Німеччини М. Сміян з села Новий Білоус Чернігівського району пригадує [275, с. 8].

Складною залишалась ситуація із забезпеченням акушерським складом, хоча в окремих селах Ніжинського району в 1942 р. народжуваність була на рівні 20 – 27 немовлят на рік [45, арк. 37, 41]. Через це у багатьох селах області був дуже поширений прийом пологів повитухами – літніми жінками, однак траплялися випадки, що в цій ролі були і чоловіки як це було в селі Осьмаки Менського району [10, арк. 6; Додаток Д. Чепуль М., Макеєнко А., Гурин Т., Купрієнко Є.]. Ясиновська Л.М. з села Удайці Прилуцького району пригадувала: «Пологи приймала моя мама – Косяненко Тетяна Юхимівна – вона була акушерка за освітою. Але пологи приймала в дома в породіллі. Лікарня була відкрита уже після війни» [Додаток Д. Ясиновська Л.]. Влада на місцях всіляко забороняла бабам-повитухам приймати роди – за це було накладався штраф на породілля в розмірі від 100 до 500 крб. [107, арк. 39]

Частими в роки війни були аборти: «Лікарні не було. Пологи приймали самі жінки, одна в одної. Але була одна жінка, яка навіть аборти робила, зокрема в тих дівчат, що завагітніли від німців» [Додаток Д. Симончук Н.]. Окупаційна влада аборти забороняла, але вони могли проводити лише в лікарні, виключно за дозволом спеціальної комісії. Причинами, з яких дозволяли аборт, могли бути: запалення нирок в тяжкій формі, туберкульоз легень у відкритій формі, постійна блювота [95, арк. 53–53 зв.]. У травні – червні 1942 у Сосницькому районі збільшилась кількість підпільних абортів, в зв'язку з чим районна управа заборонила їх робити. Жінок, які робили аборти та тих, хто їх робив, штрафували до 3000 крб. або до ув'язнювали терміном до одного року [77, арк. 49].

Система охорони здоров'я на Чернігівщині з осені 1941 р. стала платною. У Прилуцькому районі ліжко на день коштувало 15 крб., пологи – 100 крб., операції – 100 крб., аборт з кровотечею – 150 крб., аборт без кровотеч – 150 крб., поранені червоноармійці та бідні приймаються безкоштовно. Амбулаторії та медпункти також переходили на платний прийом: прийом лікарем в амбулаторії – 10 крб., виклик до хворого – 15 крб., з лікуванням в амбулаторії – 5 крб., виклик лікаря до хворого – 10 крб., акушерський прийом пологів – 25 крб., перев'язка – 5 крб., повторні перев'язки – 3 крб., «бідні та поранені червоноармійці приймалися безкоштовно» [95, арк. 39 зв.–40]. У Варвинському районі в жовтні 1941 р. один день в лікарні коштував 10 крб. на добу, стаціонарне лікування для населення було безкоштовним, виклик лікарня додому вперше – 15 крб., повторні виклики – 10 крб., прийом родів акушеркою – вдома 15 крб., в лікарні – 25 крб. [98, арк. 5] У Батуринському районі станом у лютому 1942 р. плата за обстеження лікарем становила 20 крб., у разі госпіталізації, хворий мусив платити по 12 крб. за кожний день. Селяни, які на мали коштів для оплати, повинні були надати довідку від старости про свою неплатоспроможність. Лікарю дозволялось надати термінову допомогу, але довідка чи оплата повинні були селянином обов'язково внесені [132, арк. 144]. Схожа процедура звільнення від сплати була запроваджена і в інших районах, наприклад в Ніжинському [163, арк. 16]. На платній основі відбувалось і відвідування стоматолога. У Прилуцькому районі наприкінці

жовтня 1941 р. звичайна пломба коштувала 10 крб., пломбування з лікуванням – 30 крб., перший прийом – 5 крб., повторний – 3 крб. [96, арк. 12]

Селянство Чернігівщини постійно працювало у полі, часто-густо під примусом. Єдиним засобом звільнення від праці була медична довідка про хворобу або інвалідність. Окупаційна адміністрація не довіряла це питання сільським фельдшерам, а створювала комісії з визначення непрацездатності при районних лікарнях. Перші такі комісії почали створювати у 1941 р. Зокрема 2 грудня 1941 р. почала працювати така комісія у Прилуцькому районі [95, арк. 43 зв.], 16 лютого 1942 р. була створена лікарська комісія при Козелецькій лікарні. Комісія збиралась 5-го та 20-го числа кожного місяця з 12 до 16-ї години дня. Плата за її послуги становила 25 крб. [62, арк. 137]

Обмежувалось окупаційною адміністрацією і право селян на вільне відвідування лікарні. Особливо це стосувалось періодів польових робіт. Так, у Лосинівському районі селянам дозволялось йти на прийом лише з 5 до 7 години ранку та після 8 години вечора [95, арк. 140; 424, с. 2].

Бойові дії та окупація Чернігівщини в 1941–1943 рр. зруйнували радянську санітарну систему запобігання поширенню інфекційних хвороб, що негативно вплинуло на епідеміологічну ситуацію в регіоні. Підпорядкований німецькій комендатурі, ніжинський районний відділ охорони здоров'я у звіті від 7 березня 1942 р. зазначав, що майже по всіх селах району мали місце захворювання на малярію. Аргументувалось це існуванням за радянських часів малярійної станції, яка проводила боротьбу з цією хворобою шляхом знищення личинок цього комара на заболоченій місцевості, хімізацією хворого населення та профілактичним оглядом здорового. Однак ця лабораторія припинила свою діяльність 13 вересня 1941 р. [161, арк. 5–5 зв.] Окупаційна адміністрація намагалась покращити ситуацію. Передбачалось висушити болота та посилити вимоги до населення в санітарних питаннях [35, арк. 16–16 зв.]. У Понорницькому, Гремяцькому, Новобасанському, Носівському, Олишівському, Любецькому, Добрянському районах було наказано створити малярійні пункти підзвітні Чернігівському бактінституту [34, арк. 4].

У подальшому спроби відновлення малярійних станцій не допомогли покращити ситуацію. Причинами цього стали відсутність або недостатність фінансування та дефіцит лікарських препаратів. З 20 серпня 1942 р. по кінець жовтня 1942 р. Гремяцькому малярійному пункту жодного разу не було надано ліків. 8 випадків хронічної малярії, які були зареєстровані, довелось лікувати випадково знайденими лікарськими препаратами [52, арк. 33–33 зв.].

Загрозливою була епідеміологічна ситуація з поширенням інших інфекційних захворювань. Якщо у грудні 1941 р. у Ніжині та Ніжинському районі було зареєстровано хворих на: висипний тиф – 6 осіб, скарлатину – 4, дифтерію – 1, малярію – 1, грип – 43 [164, арк. 2], то за січень-листопад 1942 р. ці показники значно зросли.

Таблиця 4.2.1

Показники захворювань у м. Ніжин та Ніжинському районі
за січень-листопад 1942 р. [164, арк. 68]

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
	Черевний тиф	Дизентерія	Холера	Віспа	Кір	Скарлатина	Дифтерія	Грип	Висипний тиф	Малярія	Туберкульоз	Трипер	Сифіліс	Менінгіт	Туляремія	Парагіф
Ніжин	13	2	-	-	-	14	20	214	59	22	81	35	1	3	-	4
Ніжинський район	13	1	-	-	1	11	11	470	63	43	107	6	3	5	-	5

Проблемними були і решта районів області. Голова Куликівської райуправи Бонерт 26 березня 1942 р. інформував Ніжинську комендатуру про епідемію висипного тифу в районі: Куликівка – 33 особи, Вересоч – 10 осіб, Хибалівка – 2 особи, Жуківка – 4 особи [231, с. 194]. У Воробівському фельдшерському пункті Новгород-Сіверського району за 1942 р. зафіксовано 42 хворих на висипний тиф, 2 на гепатит, 2 на жовтуху, 22 на ангіна, 3 на коклюш, 1 на рожу, 48 на дифтерію та грип, 16 на малярію – 16 [52, арк. 113]. У грудні 1942 р. німецьке військово керівництво констатувало, що у Сумській та Чернігівській областях «кількість осіб хворих на тиф – 1239, дизентерію – 133, малярію – 904, туберкульоз – 871 й

інші інфекційні хвороби понад 3 тисячі». На кінець січня 1943 р. хворих було вже 10 тисяч [448, с. 201–202].

Найбільшого поширення набув черевний тиф. Майже в усіх районах дії партизанських з'єднань у північній та північно-східній Україні в селах лютувала епідемія тифу [485, с. 233]. Причиною епідемії тифу були укуси одежнової воші, яка з хворої людини перелазила до здорової та укусом заражала її. Смертність від цієї хвороби доходила до 10–12% і більше [231, с. 97–98]. Сам перебіг хвороби викликав тяжкі муки для людини. П. Циганок, мешканка села Тихоновичі Сновського району, в період нацистської окупації захворіла висипним тифом: «Десь взялась температура, неділю лежала без пам'яті. Баба сказала, якщо за дванадцять днів не вмру, то буду жити. Красну хусточку клали мені під голову і я на том лежала. Я два тижні пролежала. Пекло мене так, що навіть на п'ятках товста шкіра і та позлазила. Шкура облупилась, як то яйце варене. Я після вчилась ходити, бо не вміла. Баба водила мене в туалет на вулицю під руки. Ніяких таблеток, нічого в селі не було. Під час війни ніякого лікування не було, я своїм шляхом і одужала» [Додаток Д. Циганок П.].

Старостам сіл доводилось часто скаржитись до районних управ на хворих односельців, які відмовлялися від госпіталізації. Зокрема, староста села Бондарівка Сосницького району 8 квітня 1942 р. повідомив коменданта місцевої районної поліції, що 3 особи відмовилися від госпіталізації до Сосницької лікарні. Тому він просив коменданта через поліцію примусово доставить їх до лікарні [36, арк. 105].

Значну роль в поширенні інфекцій відіграла масова міграція населення: повернення радянських військовополонених додому, переміщення торгівців та людей у пошуках місця проживання та харчів. Вони зупинялися на ночівлю в помешканнях селян, що сприяло поширенню захворювань по селах. Особливих масштабів набув висипний тиф. Військовополоненого Бажанова 26 грудня 1941 р. госпіталізували до ніжинської лікарні з висипним тифом. До цього він пролежав шість днів в одному з селянських будинків с. Талалаївка Ніжинського району [161, арк. 6–6 зв.]. Переселенці «приносили» з собою різні інфекційні

захворювання. У Срібнянському районі 125 біженців захворіли на висипний тиф. Місцеві лікарні не могли впоратись з такою кількістю хворих, тому старостам пропонувалось провести серед селян добровільний збір білизни та продуктів на допомогу лікарням [84, арк. 108]. Газета «Вісті Прилуччини» 23 квітня 1943 р. звернулася до населення з проханням проявити християнське милосердя та пожертвувати хворим в місцевій лікарні що-небудь з білизни [242, с. 76].

Для боротьби з епідеміями селами поширювалися директиви з наказом обладнати будинки для немісцевих селян, відпущених військовополонених [126, арк. 32] та інших осіб, які зупинялися в селі на ночівлю. Усі хворі підлягали невідкладній госпіталізації [231, с. 97–98]. Хто з місцевих жителів впускав до себе додому перехожих підлягав суворому покаранню [62, арк. 116]. При в'їзді в село мала висіти дощечка, на якій зазначено німецькою та українською мовами місце розташування нічліжного будинку [93, арк. 1]. Однак ці суворі заборони на практиці досить часто порушувалися селянами, що змушувало старостати постійно нагадувати про обмеження прийому на ночівлю [77, арк. 26].

Протягом 1942 р. в області вживалися й інші заходи по боротьбі з інфекційними захворюваннями. 22 січня 1942 р. у Сосницькому районі медичним працівникам було наказано читати лекції серед селян про дотримання правил гігієни. За кожним медпрацівником закріплювалось село для профілактичної роботи [231, с. 97–98]. Менська ортскомендатура 3 червня 1942 р. постановила, щоб всі відхідники та туалети будувалися не менше як за 50 метрів від колодязів, а ті відхідники, які були розташовані ближче до водоймищ, мали перенести на відстань не менше 50 метрів. Відхідники загального користування повинні були утримуватись в належній чистоті і заливатись вапном один раз на тиждень. Ями, які розташовані по селах, негайно засипані [95, арк. 67]. У червні 1942 р. від старост районів та сіл зажадали дотримання особистої чистоти, показуючи приклад решті населення. Усе сміття біля житлових приміщень населення треба було спалювати або закопувати [231, с. 177]. У будинках завошивлених сімей мало регулярно відбуватись вологе прибирання – за відмову відправляли на примусові роботи. Також мали бути негайно відремонтовані усі придатні колодязі

та облаштовані водостоки у селах. У кожному подвір'ї мали бути вбиральня та помийна яма [62, арк. 116]. Прилуцький районний старостат у листопаді 1942 р. наказав місцевим сільським старостам та медпрацівникам разом з учителями постійно перевіряти завошивленість жителів та проводити санобробку. У селах було організовано окурювання льохів, підвалів для знищення малярійних комарів. На домовласників, які ухилялися від санобробки, накладалися штрафи від 100 до 500 крб. [93, арк. 1]

В області було розгорнуто мережу дезінфекційних камер, на які окупаційна адміністрація поклала великі надії. Протягом окупації, «згори» сільським старостам постійно давали накази будувати та активно застосовувати дезкамери. З цього приводу голова Куликівської районної управи Бонерт 26 березня 1942 р., інформуючи Ніжинську фельдкомендатуру про епідемію висипного тифу в районі, зазначив, що боротьба з епідемією ускладнювалась через недостатню кількість дезкамер, яких було лише 5 шт., з них 3 шт. пересувні. З них працювало лише 4 камери [231, с. 194]. Створення дезкамер на Козелеччині розпочалося влітку 1942 р. побудовою по селах примітивних дезкамер – «вошобійок» [62, арк. 116]. Новгород-Сіверський відділ охорони здоров'я у вересні 1942 р. організував профілактичну роботу з населенням, щоб мешканці сіл якнайшвидше позбавилися вошей через дезінсекційні камери [36, арк. 5]. У жовтні 1942 р. ніжинський польовий комендант повторно наказав старостам підконтрольних йому районів посилити боротьбу з інфекційними захворюваннями. Першочерговим завданням визнавалась організація на місцях лазень та дезінфекційних камер. Подорожні мали пройти дезінфекційні заходи та отримати довідки про звільнення від вошей терміном на 14 днів. Лише з таким документом дозволялось ночувати у селянських хатах [93, арк. 1; 231, с. 193–194].

Таким чином, проблема поширення розносників захворювань – вошей – набула загрозливих масштабів в області. Лише на території підконтрольній Чернігівській ортскомендатурі I/743 за період з 1 по 15 грудня 1942 р. було виявлено 57796 осіб з педикульозом у семи районах області [35, арк. 37 зв.].

Не мали істотного впливу в подоланні інфекції заходи по вакцинації населення області, широко анонсовані в місцевій окупаційній пресі в лютому 1942 р. Передбачалось, що з 1 березня 1942 р. місцеве населення пройде профілактичне щеплення від віспи, черевного тифу та дифтерії, а з 1 квітня проти дизентерії. Вакцина мала видаватись в чернігівському бактеріологічному інституті та повинна була бути безкоштовною для населення [35, арк. 37 зв.]. Але населення до вакцинації ставилося з недовірою, а відтак кількість людей, що були щеплені була незначною.

У 1943 р. протидія поширенню інфекцій набула для окупаційної адміністрації особливого значення у зв'язку з активізацією військ Вермахту на Східному фронті – у багатьох селах та містечках області дислокувалися військові підрозділи Вермахту, для яких інфекційні хвороби становили неабияку загрозу їхній боєздатності. Зокрема у січні 1943 р. Гремяцький районний відділ охорони здоров'я поширив по селах наказ про створення у населених пунктах ізоляторів для утримання хворих на висипний тиф. Персонал ізолятора мав складатись з малосімейних, а також числа осіб, які перехворіли. При розквартируванні в такому селі військових частин або поліцейських загонів, останні мали бути попереджені про карантинні заходи та ізолятори в селі, а також місця проживання їхніх працівників, щоб там не селилися, а на будинках повинні були зробити надпис: «Hier War Fleckfieber! Eintritt Verboten!» («Тут був висипний тиф! Вхід заборонено!» – переклад з німецької Є.Ш.) [52, арк. 23]. Хворих не відправляли на роботи за нарядами до інших сіл [52, арк. 1]. 19 січня 1943 р. Ічнянська районна управа, в зв'язку з проходом німецьких військ, зажадала створення дезкамер, які мали працювати вдень і вночі протягом двох місяців, проводячи санобробку. Наголошувалось, що таку камеру можна було створювати і в землянках, де на жердках буде розвішуватись одяг. Землянка мала герметично зачинятись. Для селян мали організувати приміщення де можна було б помитися [153, арк. 21]. У квітні 1943 р., коли нацистські частини пройшли територією областю на схід, залишилось багато незахованих трупів коней та бруду у сільських дворах. Тому 9 квітня 1943 р. Носівська районна адміністрація наказала старостам організувати селян на поховання трупів та загальне прибирання з метою непоширення інфекцій

[178, арк. 9]. 26 травня 1943 р. у Бахмацькому районі місцева влада зажадала створення в кожному селі одної чи двох дезкамер, щоб все населення проходило санобробку чотири рази на рік [121, арк. 19]. Кількість відкритих та запланованих до відкриття дезкамер не задовольняли нагальну потребу.

Таблиця 4.2.2

Кількість дезінфекційних камер на червень 1943 р. [164, арк. 225]

Район	Кількість миючих дезінфекційних камер	Кількість незакінчених дезінфекційних камер	Кількість завезених дезінфекційних камер
Ніжинський	6	3	8
Куликівський	7	3	2
Лосинівський	7	-	6
Малодівицький	6	-	6
м. Ніжин	6	2	2
Разом	32	8	24

Вжиті заходи не сприяли суттєвому покращенню ситуації. У серпні 1943 р. у Прилуках пропонувалося відкрити інфекційний відділ на 20 ліжок в зв'язку з поширенням захворювання на черевний тиф [95, арк. 67]. У березні 1943 р. Батуринська та Бахмацька районні управа наказувала селянам тримати в належному стані всі дворища та туалети [121, арк. 11; 140, арк. 79].

Крім боротьби з епідеміями, здійснення карантинних заходів, організації пунктів санітарної обробки, щеплення населення, окупаційна влада намагалась використати епідемії як засіб боротьби з партизанськими загонами. За спогадами О. Сабурова, «щоб викликати серед партизанів епідемію тифу, гітлерівці вирішили прищеплювати тиф мешканцям усіх лісових сіл». Гітлерівці свідомо розміщували тифозних хворих у населених пунктах, збільшуючи тим самим кількість вогнищ епідемії, у результаті чого цілі райони майже повністю були заражені висипним тифом [485, с. 234].

Від негараздів, спричинених війною та господарською розрухою, страждала й худоба. У січні 1943 р. Батуринська районна управа наказала по селах району вжити необхідні заходи для боротьби зі сказом. У травні 1943 р. Ніжинська ортскомендатура констатувала поширення проявів сказу серед сільських мешканців

Ніжинського, Лосинівського та Носівського районів. Тому в директивному порядку мешканці мали прив'язувати собак [160, арк. 38 зв.]. За порушення господарями цього припису собак знищували, а власників собак штрафували до 500 крб. та призначали примусові роботи до одного місяця [128, арк. 28]. Однак рівень виконання цих приписів був низький, а відтак невдовзі адміністрація окремих районів області змушена була продублювати цей наказ. [128, арк. 113].

Таким чином, в роки окупації сільське населення Чернігівщини зіткнулось зі спалахом інфекційних захворювань та хвороб, спричинених негараздами воєнного часу. Медичні заклади, кількість яких істотно скоротилась в роки окупації, не могли ефективно піклуватись про здоров'я населення, а відтак у пригоді ставало самолікування та звернення до народної медицини.

* * *

Освіта на Чернігівщині в роки окупації стала активним інструментом нацистської пропаганди. Політика окупантів була спрямована не просто на викорінення зі школи комуністичної ідеології, а мала на меті встановити ефективний контроль над настроями частини населення, виховати підростаюче покоління відповідно до догм націонал-соціалізму. На Чернігівщині, як і на решті окупованих територій, освітня політика нацистської адміністрації проводилась в напрямі обмеження населення початковою освітою та надання професійних знань, які б могли мінімально задовольнити кадровий дефіцит в господарстві. Вища освіта вважалась чимось непотрібним та шкідливим для окупованого населення. Якість наданих освітніх послуг була незадовільною через дефіцит навчальних посібників, обмеженість програми навчання, бідність та недовіра селян Чернігівщині до освіти, запровадженої окупантами.

Церква в повсякденному житті населення Чернігівщини в роки німецької окупації посідала одне з ключових місць. Більшовикам так і не вдалося до кінця знищити релігійні почуття людей, а, з іншого боку, цьому сприяли жахіття й будні війни, коли життя кожного громадянина могло обірватися щохвилини і в таких умовах залишалось сподіватися лише на Бога. Як наслідок, німецька окупаційна адміністрація намагалась максимально використати цю ситуацію на

свою користь, всіляко стимулюючи відновлення церковного життя, яке віддаляло населення від більшовизму. Проте, це часто набувало цинічного нехтування релігійними святами та службами заради примусу працювати. Не стала церква на перешкоді діянням окупаційної влади, спрямованим на знищення мирного населення.

Система охорони здоров'я при нацистських окупантах в своїй більшості не задовольняла нагальних потреб мешканців області. На заваді був брак кваліфікованого медичного персоналу, ліків. Медицина стала платною. Хоч декларувалось безкоштовне лікування бідних, населення могло ним скористатись лише по довідці від старости села, що могло викликати зловживання старостами. Тому в роки окупації сільське населення Чернігівщини лікувалось головним чином в домашніх умовах, засобами народної медицини.

ВИСНОВКИ

Дослідження повсякденного життя населення, яке опинилося в тяжких умовах нацистської окупації 1941–1943 рр., важливе з огляду на необхідність увиразнення реального образу війни, яка виявила себе не лише у бойових зіткненнях та протистоянні стратегій та тактик, але й пройшлася по долях людей, які на собі відчули особливості «нового порядку».

Аналіз наукової літератури дозволив стверджувати, що впродовж останніх десятиліть сформувався сталий інтерес до історії повсякденності доби Другої світової війни, проте повсякденне життя сільського населення Чернігівської області – території, на якій розгорнувся інтенсивний партизанський рух – не стало предметом спеціального наукового дослідження.

Джерельна база дослідження, основу якої склали документи місцевих органів окупаційної влади та спецслужб, джерела особового походження (спогади, щоденники), а також свідчення осіб, які пережили окупацію на Чернігівщині, створили достатньо репрезентативний комплекс джерел, який дозволив розв'язати завдання дослідження.

Окупація Чернігівської області відбулася доволі швидко – з 23 серпня по 24 вересня 1941 р. Села Чернігівщини, через швидкий темп проходження фронту територією області, в переважній більшості не зазнали істотних руйнувань. Мобілізація чоловічого населення сіл до лав радянської армії, евакуація, вихід «у партизани» істотно змінили демографічні характеристики сіл Чернігівщини у бік зменшення кількості населення та переважання жінок серед сільських мешканців, які разом з дітьми та літніми чоловіками переживали воєнне лихоліття. Впродовж окупації населення продовжувало зменшуватися за рахунок каральних операцій, репресивних дій та примусового вивозу населення до Німеччини. У результаті, на осінь 1943 р. сільське населення області, яке на початку війни становило 85 % всіх мешканців Чернігівської області, скоротилося більше, ніж на третину.

Сільське населення області з початку окупації опинилось в нових реаліях вимушеного співіснування з «ворогом», що окреслювало певні форми контакту та співпраці, як вимушеної, так і цілком добровільної. Окупаційна адміністрація на Чернігівщині для швидкого та ефективного задоволення потреб німецької економіки в ресурсах активно використовувала органи влади, організовані з місцевих мешканців. Система комплектування кадрами місцевих органів влади та поліції відкривала можливість помститися селянам, ображеним радянською владою, а також не залишала інших варіантів для тих, хто під тиском обставин, опинився у ролі прислужників нової влади. Поліція та інші силові структури, створені із залученням місцевих кадрів, стали активним інструментом у боротьбі нацистів з партизанським рухом, контролі над повсякденням населення та каральних діях. Водночас, частина старост та поліцаїв діяла в інтересах сільських громад, захищала населення від вивозу до Німеччини, надавала посильну допомогу партизанам (інформацією, продуктами тощо), за що постраждали від нацистів.

Параметри «нового порядку», які почали окреслюватись з перших днів окупації, зводилися до розгалуженої системи дозволів та заборон, а основною «мотивацією» до їх виконання були покарання, які були передбачені за будь-які порушення. Населення сіл одразу було взято на облік, перевірка й уточнення результатів якого тривала постійно. В результаті цього було виявлено й структуровано населення – виокремлені селяни, які проживали в селі до 22 червня 1941 р. і з'явилися у них після того, окремому обліку підлягали комуністи, комсомольці та інші «ненадійні» категорії населення, які викликали підозру. Було обмежено пересування населення територією сіл, лісами, дорогами, залізницями. Поступово нові правила поширилися майже на усі сфери життєдіяльності й врегульовувалися по мірі того як виникали прецеденти у тій чи іншій сфері, або виникала кризова ситуація, як у випадку з торгівлею, транспортом, оподаткуванням, освітою, яка потребувала постійного втручання влади. Дозволялося робити тільки те, що дозволяла нова влада, віталася покірність і

жорстоко каралися найменші прояви опору – співробітництво з партизанами каралось на смерть.

Окупація вплинула на взаємини в середині сільської громади. Якщо німці, мадяри та італійці однозначно сприймалися як вороги ще з початку війни під впливом радянської пропаганди, то поява нових «чужих» – старост, поліцаїв та інших прислужників окупантів, які виокремилися з сільського середовища, спричинила атмосферу недовіри, поглибила перестороги та упередження. Сільське населення, що перебувало під постійним тиском з боку старост та поліцаїв, вдалося до мовчазного протесту проти їхнього свавілля, яке часто-густо спонукало до переходу до активної боротьби – відходу до партизанських загонів. Чинник партизанських загонів, угруповання яких на півночі, сході й півдні Чернігівської області перебували постійно, а на решті території області діяли невеликі партизанські загони, істотно позначився на повсякденні сільського населення. Сформовані переважно з місцевих жителів, вони перебували у постійному контакті з селянами. Під страхом смерті селяни допомагали партизанам продуктами харчування, одягом, інформацією. Водночас, активність партизанів стала причиною невдоволення окупаційної влади, яка не знайшовши ефективних способів боротьби з ними, вдалася до каральних акцій по відношенню до сільського населення. У 1941–1943 рр. майже 600 населених пунктів області були повністю або частково знищені. Переважна більшість з них знаходилась у зонах дії партизанських загонів.

Щоденними реаліями були масові пересування по селах колишніх червоноармійців, відпущених додому військовополонених, городян, біженців та ін. Наприкінці 1942 р. новим явищем стали вимушені переселенці з регіонів Росії, насильно вигнані нацистами зі своїх домівок. Рух населення територією області у 1941–1943 рр. тривав постійно, що створювало додаткові ускладнення для життєдіяльності селян, у зв'язку з численними застереженнями нової влади.

На початку 1942 р. значною проблемою для сільського населення стало вивезення на роботу до Німеччини, яка загострила взаємини у громаді. Спочатку під дією агітації траплялися випадки добровільного від'їзду, але в переважній

більшості населення не підтримало цю кампанію. Населення сіл вдавалося до переховування родичів та односельців, втечі до партизан, хитрощів. Таким чином, ухилення від примусового вивезення до Німеччини стало однією з стратегій виживання селян Чернігівщини. Проте уникнути цього вдалося не всім – за роки окупації до Німеччини було вивезено понад 40000 мешканців Чернігівщини, а з окремих районів окупанти депортували до Німеччини майже третину всього населення.

Знищення місцевого населення, геноцид євреїв та ромів завдали нищівного удару по людських ресурсах сіл Чернігівщини. За роки окупації було знищено майже 130 000 мешканців Чернігівської області.

Напругу у стосунках на селі зняло визволення радянською армією і партизанськими загонами території області восени 1943 р. Як і в 1941 р., переважну більшість сіл було звільнено без боїв, адже німці та їхні союзники відступили досить швидко під тиском радянської армії та партизанів.

Побутування селян в роки окупації тривало під значним інформаційним тиском, який чинили окупанти. Створена з цією метою мережа місцевих газет, радіовузли та пересувні радіоточки повинні були мінімізувати вплив радянської пропаганди й створити інформаційний простір, який мав «промивати мізки» місцевого населення й розкривати перспективи щасливого майбутнього у великій Німеччині. При цьому методично насаджувалися ідеї невідвортної перемоги вермахту, злочинності радянської влади, Й. Сталіна та його соратників, всіляко дискредитувався партизанський рух. Для цього використовувались як пропагандистські акції у пресі та по радіо, мережу інформаторів, так і театральне мистецтво, яке покликано було розкрити справжній зміст української драматургії й водночас використовувалося для спілкування нової влади з населенням для просування своїх ідей. Послідовно навіювалась думка про необхідність старанної праці, яка має стати запорукою щасливого життя. Проте, недовіра населення до нацистської пропаганди була спричинена діями «нових володарів», а також інформаційною підтримкою, яка через партизанські загоны та підпільників надходила з-за лінії фронту й не дозволила довести населення до повної

моральної деградації. Шок, який пережило населення у початковий період окупації, з розгортанням партизанських загонів та їхніми успішними діями поступово пройшов, а обнадійливі повідомлення Радінформбюро підтримували сподівання населення на звільнення від нацистського ярма.

Населення області в роки окупації опинилося в складних побутових умовах. В області було фактично згорнуто торговельну мережу, а базарна торгівля швидко потрапила під контроль окупантів. Через прагнення останніх якомога більше зібрати продовольства для забезпечення армії, а також через брак грошей у населення, торгівля продуктами, які населення мусило здавати на потреби вермахту, поступово зійшла нанівець. У дефіциті були сіль, сірники. Встановлені окупантами ціни на продукти харчування були недосяжними для більшості населення. Відтак, основним джерелом набуття товарів повсякденного попиту став обмін. Нова влада не вітала пересування населення територією області у пошуках їжі та товарів першої необхідності. Однак населення використовувало усі можливості для забезпечення засобами до існування. Вимінювати продукти та товари доводилося й у німецьких та угорських солдат, які у цьому аспекті йшли на контакт з населенням попри заборони. Ситуація ускладнювала постійними вилученням у населення теплого одягу, які проводила окупаційна влада. Матеріальна скрута сприяла відродженню ремесла, що певною мірою вирішувало питання виготовлення одягу, взуття тощо.

Селяни харчувалися як і до війни продуктами, вирощеними у власному господарстві. Зважаючи на постійні побори з боку окупантів, продуктів бракувало й населення вдавалося до промислів – збирання грибів, ягід, лікарських трав тощо, перебуваючи під загрозою покарання за відвідування лісу. Проблема виживання стала щоденною. При цьому селяни намагалися допомагати не лише односельцям, але й партизанам.

Робота на землі була постійною турботою селян, якою вони переймалися попри зміни влади й нові порядки. Окупанти активно експлуатували працю селян у «трудовах общинах» та на роботах по забезпеченню функціонування інфраструктури, необхідної для потреб армії – ремонтах доріг, мостів, заготівлі

дров тощо. Непосильним тягарем була й система натуральних податків. Натомість дедалі більше обмежувалися можливості роботи селян на власних земельних наділах, що, за умов обмежених людських ресурсів та відсутності тяглової сили, ускладнювало й без того непросту ситуацію з забезпеченням мешканців життєво необхідними продуктами.

Функціонування початкових та професійних навчальних закладів на окупованій території було покликано забезпечити виключно потреби окупантів у робочій силі. Відкриті у селах школи відчували постійний брак підручників, зошитів, наочності, кадрів, що зрештою впливало на якість освіти. Та й селяни, через скрутне матеріальне становище нерідко не могли навіть пристойно одягнути свою дитину, щоб відправити до школи. Великим був відсоток селян, які з недовірою ставилися до освітніх новацій нацистів, тому просто не відпускали дітей до школи, залишаючи їх допомагати по господарству. З часом навчання у школах було практично згорнуто, а приміщення використовувалися для потреб німецької армії.

На фоні пригнічення релігійних почуттів за часів радянської влади, дозвіл нацистів відкрити церкви став справжньою віддушиною для населення. На початку окупації нацисти бачили в церкві можливість завоювання довіри населення та ефективний важіль контролю над ним, а мешканці сіл в умовах постійної невизначеності вбачали у вірі в Бога можливість порятунку. Проте, надалі окупаційна влада дедалі частіше нехтувала почуттями віруючих й, попри усталені традиції, намагалась запровадити відмінні правила життя, основним змістом яких стала рабська праця на користь нових володарів. Економічний примус отримав логічне продовження в брутальних формах поводження нацистів з селянством. Сталою практикою було накладання значних штрафів або примусових робіт за найменшу провинність.

Не задовольняла потреби мешканців області й існуюча система охорони здоров'я. Нестача кваліфікованого медичного персоналу, ліків, не робили допомогу селянам ефективною та всеохоплюючою. Передбачене безкоштовне лікування бідних насправді надавалось по довідці від старост сіл, що викликало

зловживання останніми. За цих обставин, сільське населення Чернігівщини лікувалось головним чином в домашніх умовах, засобами народної медицини. Складною була ситуація з епідемічними захворюваннями. Зруйнована система охорони здоров'я, хронічне недоїдання більшості мешканців області, зниження резистентності до захворювань, пересування великої кількості людей закономірно вилилися в значне поширення інфекційних хвороб. Окупаційна адміністрація, через безпосередню загрозу вермахту, намагалась контролювати ситуацію низкою протиепідемічних заходів, зокрема щепленням, створенням ізоляторів, але це істотно поліпшило стану справ і не могло стримати зростання смертності від хвороб сільських мешканців.

Таким чином, два роки нацистської окупації на Чернігівщині вплинули на повсякденне життя населення, яке зазнало істотних змін в світлі реалій «нового порядку», а також наклало свій відбиток на морально-психологічний та матеріальний стан мешканців сіл Чернігівщини, вихід з якого тривав десятиліття.

В ході роботи над дисертацією було виявлено низку проблем, які, з огляду на неможливість їхнього повноцінного вирішення в рамках даного дослідження, потребують подальшого вивчення, зокрема: методологія вивчення війни та інших соціальних криз, антисоціальні форми поведінки та криміногенна ситуація періоду окупації (пияцтво, наркоманія, проституція, злочинність); повсякдення в шлюбно-сімейних стосунках (практика укладання шлюбу, розлучення, виховання дітей в умовах війни); повсякденне життя німецької армії, етнічних меншин, військовополонених та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Джерела

1.1 Архівні джерела

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
в м. Київ**

ф. КМФ-8 Колекція мікрофотокопій документів нацистських установ, армійських груп та їх підрозділів на окупованих територіях

оп. 1

1. Спр. 38. Указання Гитлера и Министерства о политике немцев на Украине и об отношении к украинскому населению; отчеты командующего немецкими войсками на Украине и хозяйственного штаба на Востоке о хозяйственном положении и настроении населения Украины; доклад Коха: «Советское наследие на Украине – настроение и опыт»; обращение к Гитлеру председателя украинского националистического комитета во Львове – митрополита А. Шептицкого, председателя украинского националистического комитета в Киеве – проф. Величківського, отамана войск УНР – А. Левицкого (в Праге), петлюровского генерала Д. Омеляновича-Павленка (в Праге) и вожде ОУН – А. Мельника; административное деление рейхскомиссариата Украины и списки генерал комиссариатов. 1941–1942 гг. 136 арк.
2. Спр. 61. Брошюра, содержащая предписания Главного командования Вермахта о мерах борьбы с партизанами (карательные меры, пропаганда и т.д.). Ноябрь 1942 г. 56 арк.

оп. 2

3. Спр. 153. Приложение к журналу боевых действий № 1: особые распоряжения по тылу о «захвате еврейского и вражеского имущества»; сообщение генерала Фридеричи о сотрудничестве румынских и немецких

комендатур, о положении в районах их действий, в том числе о подготовке к эксплуатации шахт Кривого Рога; отчет командования 444 охранной дивизии о операциях в районе Никополя с 9 по 27 октября 1941 г. (имеются материалы допросов пленных партизан); донесения немецких охранных частей о лесных боях с партизанами в районе Чернигова в ноябре 1941 г.; списки тыловых немецких полицейских частей с указанием мест размещения их на Украине. Октябрь-ноябрь 1941 г. 209 арк.

Державний архів Чернігівської області

ф. Р-1376 Колекція документів «Чернігівщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». 1941–1986 рр.

оп. 1

4. Спр. 62. Свідчення жителів Бахмацького району Чернігівської області про повсякденне життя населення у період Другої Світової війни та перебування на примусових роботах у Німеччині. 35 арк.
5. Спр. 63. Свідчення жителів Бобровицького району Чернігівської області про повсякденне життя населення у період Другої Світової війни та перебування на примусових роботах у Німеччині. 23 арк.
6. Спр. 64. Свідчення жителів Борзнянського району Чернігівської області про повсякденне життя населення у період Другої Світової війни та перебування на примусових роботах у Німеччині. 82 арк.
7. Спр. 65. Свідчення жителів Городнянського району Чернігівської області про повсякденне життя населення у період Другої Світової війни та перебування на примусових роботах у Німеччині. 4 арк.
8. Спр. 67. Свідчення жителів Ічнянського району Чернігівської області про повсякденне життя населення у період Другої Світової війни та перебування на примусових роботах у Німеччині. 117 арк.
9. Спр. 69. Свідчення жителів Козелецького району Чернігівської області про повсякденне життя населення у період Другої Світової війни та перебування на примусових роботах у Німеччині. 121 арк.

10. Спр. 71. Свідчення жителів Менського району Чернігівської області про повсякденне життя населення у період Другої Світової війни та перебування на примусових роботах у Німеччині. 20 арк.
 11. Спр. 73. Свідчення жителів Новгород-Сіверського району Чернігівської області про повсякденне життя населення у період Другої Світової війни та перебування на примусових роботах у Німеччині. 220 арк.
 12. Спр. 76. Свідчення жителів Ніжинського району Чернігівської області про повсякденне життя населення у період Другої Світової війни та перебування на примусових роботах у Німеччині. 121 арк.
 13. Спр. 77. Свідчення жителів Носівського району Чернігівської області про повсякденне життя населення у період Другої Світової війни та перебування на примусових роботах у Німеччині. 38 арк.
 14. Спр. 78. Свідчення жителів Прилуцького району Чернігівської області про повсякденне життя населення у період Другої Світової війни та перебування на примусових роботах у Німеччині. 44 арк.
 15. Спр. 79. Свідчення жителів Ріпкинського району Чернігівської області про повсякденне життя населення у період Другої Світової війни та перебування на примусових роботах у Німеччині. 124 арк.
 16. Спр. 82. Свідчення жителів Чернігівського району Чернігівської області про повсякденне життя населення у період Другої Світової війни та перебування на примусових роботах у Німеччині. 139 арк.
 17. Спр. 83. Свідчення жителів Чернігівського району Чернігівської області про повсякденне життя населення у період Другої Світової війни та перебування на примусових роботах у Німеччині. 128 арк.
 18. Спр. 84. Свідчення жителів Щорського району Чернігівської області про повсякденне життя населення у період Другої Світової війни та перебування на примусових роботах у Німеччині. 64 арк.
- ф. Р-1429 Колекція документів Чернігівської обласної комісії з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945, 1941–1947 рр.

оп. 1

19. Спр. 121. Черновые материалы к сборнику «Зверства и злодеяния немецко-фашистских захватчиков и борьба советского народа за свое освобождение», 1941–1943 гг. 160 арк.
20. Спр. 122. Черновые материалы к сборнику «Зверства и злодеяния немецко-фашистских захватчиков и борьба советского народа за свое освобождение», 1941 – 1943 гг. 146 арк.
21. Спр. 174. Воспоминания жителей сел Комаровского района о Великой Отечественной войне, собранные районной комиссией по истории Великой Отечественной войны. 26 мая 1946 г. – 15 июня 1946 г. 88 арк.
22. Спр. 176. Воспоминания ученицы 7 класса средней школы с. Турец Корюковского района о пережитом в годы немецко-фашистской оккупации. 10 июля 1945 г. 9 арк.
23. Спр. 179. Дневник жительницы Ново-Басанского района В.М. Яровой, 21 декабря 1941 г. – 10 января 1944 г. 111 арк.

ф. Р-3003 Чернігівська районна управа, м. Чернігів Чернігівської області, 1941–1943

оп. 1

24. Спр. 22. Приказы и распоряжения немецкого командования и Черниговской районной управы: о наборе добровольцев для службы в тыловых частях немецкой армии; трудовой повинности для обслуживания военных нужд прифронтовой полосы, о регистрации населения и другим административным вопросам. Списки сотрудников Котовского бургомистра. 4 января 1942 г. – 10 июля 1943 г. 264 арк.
25. Спр. 23. Постановления немецкого командования и Черниговской районной управы: об организации и ближайших задачах районных управлений и их отделов, об охране урожая и взимании местных налогов и сборов. 11 мая 1942 г. – 21 августа 1943 г. 9 арк.

ф. Р-3004 Відділ культури і освіти Чернігівської міської управи, м. Чернігів Чернігівської області. 1941–1943

оп. 1

26. Спр. 5. Переписка с городской управой о назначении и увольнении сотрудников. 20 декабря 1941 – 3 марта 1942 г. 4 арк.
27. Спр. 14. Докладные записки и протокол заседаний религиозных общин: о вынесении благодарности немецкому командованию за содействие в открытии церквей и разным вопросам религиозного культа. Список членов церковного совета и молитвенных домов. 14 декабря 1941 г. – 4 мая 1943 г. 24 арк.
28. Спр. 15. Учебные планы и программы для гимназий и начальных школ. 20 ноября – 30 декабря 1941 г. 23 арк.
29. Спр. 41 Приказ и распоряжения Черниговской межрайонной управы о конфискации учебников советского издательства, ведомости о количестве сданных учебников по школам Чернигова. 13 января – 6 марта 1942 г. 22 арк.

ф. Р-3009 Редакція газети «Українське Полісся», м. Чернігів Чернігівської області. 1941–1943

оп. 1

30. Спр. 64. Ежедневные информационные сводки издаваемые газетой «Черниговский курер». 9 апреля – 18 сентября 1943 г. 125 арк.

ф. Р-3013 Чернігівська обласна комісія з розслідування злочинів нацистських загарбників, м. Чернігів Чернігівської області, 1943–1961 рр.

оп. 1

31. Спр. 3. Материалы об ущербе и злодеянии немецко-фашистских захватчиков и их сообщников (венгров) на территории Черниговской области (документы, переписка). 1945 г. – 20 февраля 1946 г. 31 арк.

ф. Р-3019 Тютюнницька початкова школа Корюківської районної управи, с. Тютюнниця Корюківського району Чернігівської області. 1942–1943 рр.

оп. 1

32. Спр. 1. Отчеты классных руководителей. Ведомости успеваемости учеников. 1942–1943 гг. 11 арк.

ф. Р-3029 Чернігівська міська лікарня Чернігівської міської управи, м. Чернігів Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

33. Спр. 91. Копии распоряжений главного штаба немецкой армии и фельдкоменданта об оплате труда в оккупированной местности. Приказ по горбольнице о выплате сотрудникам % надбавку за знание немецкого языка. Ведомость месячных ставок. Январь – август 1943 г. 56 арк.

ф. Р-3031 Чернігівська санітарна станція, м. Чернігів Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

34. Спр. 3 Приказы и распоряжения Черниговской управи и Черниговского районного отдела здравоохранения по санитарной станции. Заявления сотрудников о получении отпусков, назначении на работу и другие вопросы. Март – ноябрь 1942 г. 52 арк.

35. Спр. 4 Распоряжения и отношения Черниговской городской управи по Черниговской станции. Ведомость на выплату паботникам санитарной станции о 15% надбавки. 1942–1943 гг. 37 арк.

ф. Р-3060 Понорницька районна лікарня Понорницької районної управи, с. Понорниця Понорницького району Чернігівської області. 1941–1942 рр.

оп. 1

36. Спр. 14. Распоряжения Новгород-Северского медицинского отдела о мерах борьбы с насекомыми. Июль – октябрь 1942 г. 6 арк.

37. Спр. 52. Список медперсонала Понорницкой больницы и лиц, болеющих на неэпидемические болезни. 7 октября 1941 г. 3 арк.

ф. Р-3071 Козелецка районна управа, смт. Козелець Козелецького району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

38. Спр. 1. Приказы, распоряжения и возвания неметкого командывания, ортскомендатуры, Черниговской межрайуправы и Козелецкой райуправы о борьбе с партизанами, об обложении населения налогами и сборами, о занятии риболовством и др. Положение о конфликтно-примирительных камерах. Списки военнопленных. Октябрь 1941 г. – август 1943 г. 133 арк.

39. Спр. 49. Распоряжение межрайонного Черниговского управления о предоставлении відомостей о количестве населения до войны и после 22 июня 1941 г. 13 января – 10 сентября 1942 г. 20 арк.

40. Спр. 62. Переписка с Остерской и Олишевской районными управами о взятии на учет беженцев, об открытии курсов немецкого языка и др. вопросам. Списки граждан Олишевского района ушедших к партизанам. 1942–1943 гг. 342 арк.

41. Спр. 63. Переписка с районными учреждениями и сельскими старостатами по хозяйственным и административным вопросам, заявления жителей г.Козельца об оказании материальной помощи. 1942–1943 гг. 374 арк.

ф. Р-3120 Коропська районна управа, смт. Короп Коропського району Чернігівської області. 1942 р.

оп. 1

42. Спр. 5. Распоряжения полевой комендатуры по вопросу объединения в одном лице должности районного и городского старшины (структура районного управления) и др. Заявления граждан об освобождении от мобилизации в Германию. Списки граждан дежурных у моста на р. Короп. 1 января – 24 августа 1943 г. 65 арк.

43. Спр. 7. Приказы, распоряжения, возвания и донесения немецкой полевой комендатуры и районного бургомистра о создании украинских судов, ремонте грунтовых дорог, приведении в порядок могил неметких солдат, жителей, убитых в боях с партизанами, добровольном выезде населения на работу в Германию, конфискации имущества лиц, ушедших с Красной Армией, количестве полицейских по району и фамилии руководителей, об учреждении бюро труда и другим вопросам. 20 сентября 1941 г. – сентябрь 1942 г. 155 арк.

ф. Р-3133 Убіжицька сільська управа, с. Убіжичі Ріпкинського району Чернігівської області. 1942–1943 рр.

оп. 1

44. Спр. 1. Переписка старосты с.Убежичи с Репкинской районной управой о присылке списков специалистов и списков лиц назначенных для выезда в Германию. 27 февраля 1942 г. – 13 февраля 1943 г. 80 арк.

ф. Р-3141 Відділ охорони здоров'я Борзнянської районної управи, смт. Борзна Борзнянського району Чернігівської області. 1941–1943 р.

оп. 1

45. Спр. 2. Сборник отчетов медицинских участков и родильных домов по Борзенскому району. 16 сентября 1941 г. – 1 января 1943 г. 42 арк.

46. Спр. 6. Приказы и распоряжения начальника полевой комендатуры и заведующего отделом здравоохранения о мерах борьбы с эпидемическими заболеваниями. 7 мая – 16 декабря 1942 г. 23 арк.

ф. Р-3145 Сільськогосподарська громада, с. Верховісся Корюківського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

47. Спр. 1. Приказы сельско-хозяйственной комендатуры об учете скота и птицы по общинному двору им. Шевченко. Ведомости на наличие скота и лошадей. Декабрь 1941 г. – январь 1943 г. 41 арк.
48. Спр. 2. Распоряжения сельско-хозяйственной комендатуры и районного земельного управления о государственных поставках мяса, хлеба, сена и других продуктов. Сентябрь 1941 г. – 1943 г. 150 арк.

ф. Р-3150 Верховіська сільська управа, с. Верховісся Корюківського району Чернігівської області. 1942–1943 рр.

оп. 1

49. Спр. 9. Список жителей села Верховесье, уплативших штраф за невыполнение трудповинности. 11 января 1942 г. – 23 июня 1943 г. 4 арк.

ф. Р-3167 Савинська початкова школа, с. Савинка Корюківського району Чернігівської області. 1942–1943 рр.

оп. 1

50. Спр. 1. Приказы и постановления Корюковского районного отдела просвещения о запрещении использовать учебники и литературу советского издания и о снятии с работы учительницы Яцевской школы Дехтяревой за использование советских учебников. Июнь – июль 1942 г. 17 арк.

ф. Р-3184 Сільськогосподарська громада, с. Радичів Понорницького району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

51. Спр. 1. Распоряжение районного земельного управления о сохранении имущества бывших колхозов, о запрещении приходить помол на местных мельниках и другим вопросам. Сентябрь – декабрь 1941 г. 34 арк.
52. Спр. 4. Приказ Черниговского межрайонного управления об установлении одноразового денежного сбора райземуправления, о землепользовании в

общинных дворах, о засипке семерного фонда, о начислении трудоднем.
Январь – декабрь 1942 г. 312 арк.

53. Спр. 10. Ведомости на получение продуктов на трудодни, бухгалтерские документы. Март – декабрь 1942 г. 325 арк.

ф. Р-3234 Медичний відділ Грем`яцької районної управи, с. Грем`яч Грем`яцького району Чернігівської області, 1942-1943

оп. 1

54. Спр. 2. Сведения об инфекционных заболеваниях по селам Гремячского района. 1943 г. 113 арк.

ф. Р-3259 Громадський двір «Молчаново» Вороб`ївської сільської управи, с. Вороб`ївка Грем`яцького району Чернігівської області. 1942–1943 р.

оп. 1

55. Спр. 1. Протоколы заседания правления и общинных собраний, общинного двора «Молчаново». 1942–1943 г. 195 арк.

ф. Р-3263 Сільськогосподарська громада, с. Салтикова Дівиця Куликівського району Чернігівської області. 1941–1942 рр.

оп. 1

56. Спр. 2. Распоряжение начальника районного земельного управления о запрете сева озимих на приусадебных участках до выполнения плана посева по общине, сборник актов о принятии жита у колхозников, о отведении земель для посева различных культур по С-Девическому общинному двору, с. С-Девича Куликовский район Черниговская область. 12 декабря 1941 г. – 23 декабря 1942 г. 119 арк.

57. Спр. 4. Списки граждан с.С.-Девича наделенных усадебной землей, ведомость о наличии скота, пчел и птицы С.-Девичского общинного двора и его членов, с. С-Девича Куликовский район Черниговская область. 4 февраля – 31 декабря 1942 г. 320 арк.

ф. Р-3280 Жукотська сільська управа, с. Жукотки Михайло-Коцюбинського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

58. Спр. 36. Распоряжения М.-Коцюбинского военного коменданта о запрещении убоя скота, о сдаче сельско-хозяйственных продуктов и одноразового сбора, инструкция боевого расчета пожарной дружины. Приказ и отчет о уборке урожая. 22 января – 28 июня 1943 г. 59 арк.

59. Спр. 37. Распоряжения и отношения военного с/хозяйственного коменданта и М.-Коцюбинской районной управы о плане поставки с/хозяйственных продуктов, списки детей-сирот, организация мировых судов, религиозных общин, распоряжения и отношения местного значения. 1943 г. 77 арк.

ф. Р-3283 Виблівська сільська управа, с. Виблі Куликівського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

60. Спр. 2. Приказы и объявления немецкой военной комендатуры и распоряжения Куликовской районной управы об организации органов правления и об их деятельности. 7 ноября – 31 марта 1942 г. 154 арк.

61. Спр. 3. Циркулярные распоряжения Куликовской районной управы, о местном самоуправлении. 30 августа – 15 сентября 1942 г. 171 арк.

ф. Р-3294 Сільськогосподарська громада, с. Риків Козелецького району Чернігівської області. 1941–1943 р.

оп. 1

62. Спр. 1. Приказы, возвания и объявления неметкого командывания и районной управы о запрещении оказания помощи руським солдатам, об организации украинской полиции, сдаче оружия и другим вопросам. Списки жителів с. Рыково. Октябрь 1941 г. – март 1942 г. 140 арк.

63. Спр. 2. Распоряжения районной и земельной управы о борьбе с партизанами и саботажем, о сдаче немецким властям с/хозяйственной продукции, о регистрации частных ремесленных предприятий и другим вопросам. Апрель 1942 г. – ноябрь 1942 г. 290 арк.
64. Спр. 3. Распоряжение Козелецкой районной управы об очистке и исправлении проезжей части дорог. Списки членов общинного двора. Апрель – август 1942 г. 29 арк.
65. Спр. 4. Распоряжение Козелецкого районного земельного управления о заготовке лесных материалов, ремонте машин и другим сельскохозяйственным вопросам. Ведомости по изготовлению возов и ремонту машин. Декабрь 1942 г. – август 1943 г. 101 арк.
66. Спр. 10. Приказы и распоряжения Козелецкого районного управления о подготовке помещений для размещения немецких войск, о передаче в районную управу советских листовок и другим вопросам. Списки специалистов и жителей с. Рыково. Январь – август 1943 г. 10 арк.

ф. Р-3324 Жуківська початкова школа Куликівської районної управи, с. Жуківка Куликівського району Чернігівської області. 1941–1942 рр.

оп. 1

67. Спр. 1. Командировачное удостоверение на имя директора Жуковской школы. Расписки о получении денег за произведенный ремонт. Накладные на покупку канцелярских принадлежностей. 6 ноября 1941 г. – 12 января 1942 г. 12 арк.

ф. Р-3343 Величківська сільська управа, с. Величківка Менського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

68. Спр. 1. Приказы и распоряжения немецкого командования. 1 декабря 1941 г. – 30 декабря 1942 г. 63 арк.

69. Спр. 2. Приказы и распоряжения немецкого командования. 2 января 1943 г. – 26 марта 1943 г. 72 арк.
70. Спр. 3. Приказы и распоряжения немецкого командования. 1 апреля 1943 г. – 24 августа 1943 г. 124 арк.

ф. Р-3460 Городнянська районна управа, м. Городня Городнянського району Чернігівської області. 1942–1943 рр.

оп. 1

71. Спр. 3. Приказы районной управы о охране железнодорожной линии, о использовании семян гречихи и другим вопросам. Май – сентябрь 1942 г. 611 арк.
72. Спр. 4. Приказы Городнянской районной управы о сборе полотна для немецкой армии, о установлении ночных обходов, о запрещении жителям выходить из своих сел. 1942 г. 65 арк.

ф. Р-3500 Сільськогосподарська громада № 17, с. Пекурівка Тупичівського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

73. Спр. 2. Распоряжения Тупичевской районной управы и районного земельного управления по административно-хозяйственным вопросам. 23 апреля – 2 декабря 1942 г. 81 арк.

ф. Р-3516 Команська сільська управа, с. Комань Новгород-Сіверського району Чернігівської області. 1942–1943 рр.

оп. 1

74. Спр. 1. Приказ ортскомендатуры о проверке личного состава сотрудников учреждений. Приказ сельхозкомендатуры о наложении штрафов. Распоряжения райземуправления по разным вопросам сельского хозяйства. Май 1942 г.– май 1943 г. 72 арк.

ф. Р-3543 Новояриловицька сільська управа, с. Нові Яриловичі Добрянського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

75. Спр. 8. Приказы, постановления и распоряжения Черниговской межрайонной управы о применении репрессивных мер к уклонившимся от трудовой повинности, о проведении в порядок могил германских солдат и по др. Вопросам. 9 января – 28 июня 1942 г. 340 арк.

76. Спр. 12. Спешные задания для руководителей районов и старот. Положение о регистрации рождений, смертей, браков. Инструкции о начислении и взимании временного збора. Списки граждан обложенных аналогом. 26 января 1942 г.– 16 августа 1943 г. 35 арк.

ф. Р-3544 Сосницька районна управа, смт. Сосниця Сосницького району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

77. Спр. 10. Копии распоряжений и отношений в различные учреждения Сосницкого района. Акт обследования Сосницкой больницы и др. вопросы. Апрель – декабрь 1942 г. 114 арк.

ф. Р-4209 Рудівська неповна середня школа, с. Рудівка Яблунівського району Чернігівської області. 1941 р.

оп. 1

78. Спр. 1. Требовательная ведомость начисления и выплаты зарплаты учителям и техперсоналу. Списки учеников II-VII классов, авансовые отчеты и сметы операционных расходов Рудовской расходов Рудовоской неполно-средней школы. 23 декабря 1941 г.– 21 мая 1943 г. 50 арк.

ф. Р-4214 Переволочнянський сільський старостат, с. Переволочна Прилуцького району Чернігівської області. 1942–1943 рр.

оп. 1

79. Спр. 1. Приказы и распоряжения Прилукской райуправы по административно-хозяйственным и финансовым вопросам, списки лиц изъявивших желание добровольно служить в полиции, служащих школы и больницы. 31 октября 1942 г. – 2 августа 1943 г. 117 арк.

ф. Р-4220 Олексинський сільський старостат, с. Олексинці Срібнянського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

80. Спр. 9. Приказы, объявления, распоряжения Сребнянской районной полиции УСБ, Сребнянской районной земельной управы и Сребнянского райстаростата о предоставлении сведений на лиц желающим поступить на службу в жандармерию переводчиками, о борьбе с партизанами и другим вопросам. 10 августа – 15 сентября 1942 г. 63 арк.

81. Спр. 10. Приказы и распоряжения Сребнянской районной полиции УСБ, Сребнянского районного старостата и Сребнянской районной управы о запрещении вольного пребывания граждан в лесах и другим вопросам. 1 мая 1942 – 1 августа 1942 г. 124 арк.

ф. Р-4221 Гурбинський сільський старостат, с. Гурбинці Срібнянського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

82. Спр. 1. Приказы и распоряжения Сребнянского райстаростата, начальника украинской службы безопасности (УСБ) о функциях УСБ, борьбе с партизанами, расстреле жителей и сожжении сел Барановки и Обуховки за связь с партизанами, об организации сельполиции. 2 ноября 1941 г. – 4 января 1942 г. 94 арк.

83. Спр. 3. Приказы и распоряжения Сребнянской полиции УСБ и Сребнянской районной управы о подборе людей для службы в полиции, об установлении полицейской службы в селе, проведении срочной мобилизации мужчин и

женщин на работу в Германию. Списки работников полиции, сельстаростата и учреждений села. 6 марта – 25 июня 1942 г. 166 арк.

84. Спр. 5. Распоряжения Сребнянского районного земельного управления о предоставлении сведений о прибывших беженцах в село Гурбенцы и количестве работоспособного населения по общинам села. 17 октября 1942 г. – 18 мая 1943 г. 218 арк.
85. Спр. 6. Приказы и распоряжения Сребнянской районной управы о выдаче жителям села особах свидетельств о благонадежности и праве выезда за пределы села, о заготовке топлива и др. 10 октября – 31 октября 1942 г. 58 арк.
86. Спр. 8. Распоряжения Сребнянского старостата о поставке сельхоз продукции, о гужтранспорте, о предоставлении работы лицам немецкого происхождения райполиции, о сборе и уничтожении листовок, расстреляных советскими подпольными организациями. 4 июня – 19 августа 1942 г. 135 арк.

ф. Р-4227 Канівщинський сільський старостат, с. Канівщина Яблунівського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

87. Спр. 9. Приказы и распоряжения немецкого командования. 2 марта – 5 декабря 1942 г. 113 арк.
88. Спр. 40. Приказы и распоряжения немецкого командования и Яблунівського райстаростата Каневщинському сільському старостату. 4 января – 17 ноября 1943 г. 54 арк.

ф. Р-4263 Громадське господарство № 35, с. Рудівка Яблунівського району Чернігівської області. 1943 р.

оп. 1

89. Спр. 1. Распоряжение Яблуновского старостата о запрете публикации объявлений в газете без визы коменданта Ортскомендатуры. 1 июля 1943 – 27 июля 1943 р. 74 арк.
90. Спр. 3. Распоряжения Яблуновского райстаростата о обязательном окладном страховании движимого и недвижимого имущества, о молокопоставке. Списки наличного скота в общине. 1 – 30 июня 1943 г. 32 арк.

ф. Р-4264 Громадське господарство № 22, с. Яблунівка Яблунівського району Чернігівської області. 1941–1943 р.

оп. 1

91. Спр. 5. Распоряжения Яблуновского районного земельного управления о выполнении м'ясопоставки, планов посевов. 2 апреля – 9 августа 1942 г. 34 арк.
92. Спр. 7. Распоряжения Яблуновского районного земельного управления о присылке сведений о ходе разных с/хозяйственных работ и поставок. Сентябрь – октябрь 1942 г. 110 арк.
93. Спр. 18. Приказы, постановления, объявления Прилуцкого районного старостата, Яблуновской районной сельскохозяйственной инспекции. Февраль 1943 р. 77 арк.

ф. Р-4648 Новоборовицький сільський старостат, с. Нові Боровичі Сновського району Чернігівської області. 1942–1943 рр.

оп. 1

94. Спр. 1. Приказы, распоряжения, переписка райстаростата и сельхозкомендатуры о сдаче мяса, молока и др.. сельскохозяйственных продуктов немецко-фашистским властям, о проведении лесозаготовки и лесовывозке по заданим неметкого командывания, об изъятии военного обмудырования и снаряжения у местного населения, о ремонте дорог, о территориальном делении района на волости и др. Вопросам, списки старост,

их заместителей и секретарей волостных старостатов Сновского района.
13 мая 1942 г. – 7 августа 1943 г. 390 арк.

ф. Р-4281 Инспектура охорони здоров'я Прилуцького районного старостату,
м. Прилуки Прилуцького району Чернігівської області, 1942–1943 рр.

оп. 1

95. Спр. 1. Книга приказов Прилуцкой инспектуры здравоохранения. 1941–
1943 гг. 66 арк.

ф. Р-4282 Инспектура народної освіти Прилуцької міської управи, м. Прилуки
Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

96. Спр. 1. Копии протоколов заседаний педагогических советов,
биографические сведения о персонале, сведения о количестве учителей,
школ и учащихся, заявления учителей о назначении их на работу, годовые
отчеты школ. г. Прилуки. 15 октября 1941 г. – 31 августа 1943 г. 157 арк.

ф. Р-4328 Варвинський районний старостат, с. Варва Варвинського району
Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

97. Спр. 7. Копии распоряжений полевого коменданта оккупационных войск о
привлечении к военному суду жителей сел за хождение в лес, замене
немцами всей железно-дорожной охраны, состоящей из местных жителей,
возвращении бывшим кулакам домов и имущества, сведения, сообщения
сельстаростатов о сборе с населения теплой одежды, медной упряжи,
провода для немецко-фашистской армии. 28 августа – 27 января 1943 г.
77 арк.

98. Спр. 86. Постановления Варвинского райстаростата. 13 января – 13 октября
1942 г. 143 арк.

ф. Р-4992 Семенівська сільська управа, с. Семенівка Березнянського району Чернігівської області. 1942 р.

оп. 1

99. Спр. 1. Постановления, приказы Березнянского райстаростата и переписка с Березнянским райстаростатом о вербовке населения в Германию, о постройке свиноферм, о вывозке лесоматериала. 16 февраля – 27 декабря 1942 г. 257 арк.

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжин

ф. Р-3048 Сільськогосподарська громада № 67, с. Красний Колядин Дмитрівського району Чернігівської області. 1942–1943 р.

оп. 1

100. Спр. 2. Приказы и распоряжения Дмитровской райуправы о выполнении различных с/хозяйственных работ, сборе одежды и продовольства для германской армии, своевременном сообщении о появлении партизан и др., списки работников общинного двора № 67. 29 января – 11 ноября 1943 г. 210 арк.

ф. Р-3064 Кропивнянська сільська управа, с. Кропивне Дмитрівського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

101. Спр. 1. Приказы и распоряжения Дмитровской окружной управы и районного земельного управления по хозяйственным вопросам. Ноябрь 1941 г. – март 1942 г. 141 арк.
102. Спр. 2. Приказы и распоряжения Дмитровской районной управы по хозяйственным и административным вопросам. 1942 г. 159 арк.
103. Спр. 3 Приказы и распоряжения Дмитровской районной управы и сельскохозяйственной комендатуры об охране и сдаче сельскохозяйственных

продуктов, о приписке граждан и другим административным вопросам.
Июль – декабрь 1942 г. 197 арк.

104. Спр. 4. Приказы и распоряжения Дмитровской районной управы и комендатуры по с. Крапивне, о работе на общинных полях от зари до потемок, о борьбе с расхищением урожая, о запрещении ходить и ездить без пропусков, о выполнении населением обязательных поставок и другим организационным вопросам. Февраль – июль 1943 г. 123 арк.

ф. Р-3085 Великодорізька сільська управа, с. Велика Дорога Лосинівського району Чернігівської області. 1941–1943 р..

оп. 1

105. Спр. 8. Приказ сельскохозяйственного управления о порядке рабочего дня и распоряжения Лосиновской районной управы о мобилизации трудоспособного населения с подводами для окончания весенних полевых работ. 7 марта – 16 октября 1942 г. 41 арк.
106. Спр. 14. Распоряжения Лосиновской районной управы о ведении учета трудодней за все выполненные работы колхозниками. 6 февраля – 14 сентября 1942 г. 13 арк.
107. Спр. 63. Постанови та розпорядження Лосинівської райуправи про підготовку тяглової сили до весняних робіт, утримання шляхів взимку та інше. 22 грудня 1942 р. – 20 липня 1943 р. 49 арк.

ф. Р-3086 Гармашинська сільська управа, с. Гармашина Лосинівського району Чернігівської області. 1941–1943 р.

оп. 1

108. Спр. 3. Распоряжения Полевой комендатуры о запрещении украинским учреждениям выдавать справки и др. документы, о прекращении выпуска пленных с лагерей и о других руководящих вопросах. 5 февраля – 17 декабря 1942 г. 25 арк.

109. Спр. 9. Распоряжения руководителя сельским хозяйством Лосиновского района о подаче сведений о количестве скота и зерна, взятого воинскими частями. 22 января – 10 декабря 1942 г. 20 арк.
110. Спр. 13. Распоряжения Лосиновской районной управы о заведении домовых книг, подаче сведений о мужском и женском поле 1923 года. 16 января – 5 сентября 1942 г. 13 арк.
111. Спр. 19. Распоряжения Лосиновской районной управы о страховании имущества, штрафы за утерянные справки и другим руководящим вопросам. 27 января – 1 августа 1942 г. 22 арк.
112. Спр. 23. Розпорядження та листування про маскування світла, хід хлібопоставки та перепис населення. 1942 г. 327 арк.

ф. Р-3087 Татарівська сільська управа, с. Татарівка Лосинівського району Чернігівської області. 1941–1942 рр.

оп. 1

113. Спр. 1. Приказ Черниговской районной управы об организаци местного самоуправления, преискуронт цен на сельско-хозяйственные продукты. 15 июля – 27 декабря 1941 г. 9 арк.

ф. Р-3101 Красноставська сільська управа, с. Красностав Борзнянського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

114. Спр. 30. Распоряжения и приказы бургомистра Борзенского района о сборе теплых вещей для германских солдат, сборе цветного металла и другим вопросам. 1 января – 28 июля 1942 г. 37 арк.

ф. Р-3110 Фастівецька сільська управа, с. Фастівці Бахмацького району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

115. Спр. 1. Приказы, объявления и возвания немецкого командования и Бахмачской райуправы о работе в Германии, общественных хозяйствах и др. 30 октября 1941 г. – 1 января 1942 г. 17 арк.
 116. Спр. 4. Распоряжения Бахмачской окружной управы о выделении граждан с.Фастовцы для отправки в Германию. Заявления жителей с.Фастовцы об оказании материальной помощи. 1941–1943 гг. 35 арк.
 117. Спр. 8. Распоряжения Бахмачской районной управы о сборе кровельного железа, сдаче в военную комендатуру радио-аппаратуры, реманта школ и др. административно-хозяйственным вопросам. 3 января – 3 декабря 1942 г. 78 арк.
 118. Спр. 9. Распоряжения Бахмачской районной управы о посылке рабочих на торфоразработки и восстановлении железных дорог. 13 мая – 24 декабря 1942 г. 51 арк.
 119. Спр. 12. Распоряжения Бахмачского земельного управления о плане заготовок, переработке семян и др. вопросам. Январь – декабрь 1942 г. 75 арк.
 120. Спр. 13. Распоряжения Бахмачской районной управы и сельскохозяйственной команды о проведении работ на железной дороге, запрещении скупки продуктов питания, засыпке носенного фонда и др. вопросам. 27 января – 30 декабря 1942 г. 36 арк.
 121. Спр. 22. Распоряжения Бахмачской окружной управы и ортскомендатуры о сборе белья и одежды для украинских добровольцев, размещении беженцев, открытии ветеринарных школ. 5 февраля – 2 ноября 1943 г. 40 арк.
 122. Спр. 23. Распоряжения Бахмачской районной управы об очистке дорог от снега, вывозке дров из леса и посылке рабочих на строительство моста. 12 января – 6 ноября 1943 г. 47 арк.
- ф. Р-3176 Носівське районне земельне управління Чернігівського обласного земельного управління, смт. Носівка Носівського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

123. Спр. 4. Приказы и распоряжения Черниговского обласного земельного управления о проведении учета земель и другим организационным вопросам. План сдачи семян кормовых трав и закладки парниковой капусты, сводки о ходе уборки сахарной свеклы и сводная таблица по состоянию уборки сельско-хозяйственных культур посева 1941 г. по Носовскому району Черниговской области. 18 ноября 1941 г. – 4 февраля 1943 г. 241 арк.
124. Спр. 83. Сводки о ходе уборки урожая по общинным хозяйствам Носовского р-на. 8 августа – 1 декабря 1942 г. 573 арк.
125. Спр. 144. Приказы и распоряжения Носовского земельного управления и сельско-хозяйственной команды о наделе приусадебными землями полицейских и их семей. Январь – август 1943 г. 289 арк.

ф. Р-3195 Атюшинська сільська управа, с. Атюша Батуринського району Чернігівської області, 1941 – 1943

оп. 1

126. Спр. 1. Распоряжения Батуринской районной управы и районного земельного управления по сельско-хозяйственным вопросам. 18 октября 1941 г. – 1 августа 1942 г. 274 арк.
127. Спр. 10. Приказы Батуринской районной управы, районного земельного управления по административным и сельско-хозяйственным вопросам. Ведомость о служащих учреждений Атюшинской сельской управы. Июнь – ноябрь 1942 г. 125 арк.
128. Спр. 13. Распоряжения Батуринской сельской управы, районного земельного управления и др. районных организация об обеспечении семей вольного козачества, планах поставок и др. районных организаций. 22 декабря 1942 – 2 июня 1943 г. 447 арк.

ф. Р-3196 Матіївська сільська управа, с. Матіївка Батуринського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

129. Спр. 8. Приказы и распоряжения Батуринской районной управы по с. Матиевка и переписка с Батуринской машино-тракторной станцией и общинными дворами с. Матиевки. Январь – август 1942 г. 237 арк.

130. Спр. 16. Распоряжения ортскомендатуры о вербовке населения 1923–1925 года рождения на работу в Германию и распоряжения районной управы о выполнении и доставки поставок немецким властям (скота, свиней, птицы и других продуктов). Июль 1942 г. – декабрь 1943 г. 71 арк.

ф. Р-3197 Новомлинська сільська управа, с. Нові Млини Батуринського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

131. Спр. 14. Распоряжение местной комендатуры гор. Бахмача, о сборе лома, теплых вещей и оружия для немецкой армии и о поисках Романенко Василия, взорвавшего миной путь. 11 марта – 4 ноября 1942 г. 14 арк.

ф. Р-3199 Батуринська сільська управа, с. Батурин Батуринського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

132. Спр. 1. Приказы и распоряжения Батуринской районной управы об отчетности, посеве сахарной свеклы, очистке семян, самооблажении налогом и др. административно-хозяйственным вопросам. 27 сентября 1941 г. – 5 августа 1942 г. 589 арк.

133. Спр. 5. Постановления Батуринской районной управы о взыскании единовременного налога и снятии с построек и земельных участков. 23 января – 29 июня 1943 г. 50 арк.

ф. Р-3206 Обмачівська сільська управа, с. Обмачів Батуринаського району Чернігівської області. 1941–1942 рр.

оп. 1

134. Спр. 3. Распоряжения Батуринаской районной управы по борьбе с болезнями лошадей, о государственных поставках, о сдаче населением оружия и обмундирования и другие административно-хозяйственные распоряжения по с.Обмачева. Февраль 1942 г. – январь 1943 г. 866 арк.

ф. Р-3214 Сільськогосподарська громада № 18, с. Городище Батуринаського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

135. Спр. 1. Распоряжения Батуринаской районной управы и Батуринаского районного земельного управления о поставках сельскохозяйственных продуктов и др. вопросам. Планы и ведомости выполнения поставок. 1941–1942 г. 102 арк.

ф. Р-3221 Сільськогосподарська громада № 34, с. Атюша Батуринаського району Чернігівської області. 1943 р.

оп. 1

136. Спр. 18. Распоряжения районной управы о начислении трудовым, распоряжения дорожного отдела о гуртповинности, заявления граждан о прирезке приусадебных участков. 12 марта – 22 ноября 1942 г. 81 арк.

137. Спр. 35. Приказы участковой земельной конторы и старшины села по общине о высылке трудоспособного населения и подвод на перевоз материалов и др. вопросам. 1 января 1942 г. – 23 августа 1943 г. 251 арк.

ф. Р-3222 Сільськогосподарська громада № 38, с. Атюша Батуринаського району Чернігівської області. 1942 р.

оп. 1

138. Спр. 3. Приказы и распоряжения Батуринской районной управы и районного земельного управления об использовании коров в качестве рабочей силы, плане обмела зерна и др.. Ведомости о приеме посівного материала. 1 января – 24 декабря 1942 г. 144 арк.
139. Спр. 4. Приказы обласного земельного управления об организации труда в общине. Планы посева, поставок скота, птицы и др. планы. 1 января – 24 декабря 1942 г. 79 арк.
140. Спр. 27. Распоряжения Батуринской районной управы и участковой земельной конторы о выполнении планов поставок и заготовок и по другим вопросам. 1 января – 31 мая 1943 г. 311 арк.

ф. Р-3270 Білоцерківська сільська управа, с. Білоцерківці Новобасанського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

141. Спр. 27. Распоряжения Ново-Басанской комендатуры и райуправы, биржи труда о планах заготовки и поставках сельхозкультур и продуктов, вывоз лема и дров, о подготовке помещений для военных частей и др., ведомости на выдачу зарплаты служащим управы. 13 апреля 1942 г. – 19 июня 1943 г. 113 арк.

ф. Р-3301 Сільськогосподарська громада № 59, с. Корінецьке Дмитрівського району Чернігівської області. 1942–1943 рр.

оп. 1

142. Спр. 2. Приказы и распоряжения старосты села и старшины районной земельной управы по общинному двору № 59 села Коринецкого. 1943 г. 137 арк.

ф. Р-3306 Височанський медичний пункт відділу охорони здоров'я Борзнянської районної управы, с. Високе Борзнянського району Чернігівської області. 1942 г.

оп. 1

143. Спр. 1. Требовательные ведомости на выдачу заработной платы служащим
Высоцкого медицинского пункта. 7 января – 29 декабря 1942 г. 51 арк.

ф. Р-3356 Шаповалівська початкова школа Борзнянської районної управи,
с. Шаповалівка Борзнянського району Чернігівської області. 1942–1943 рр.

оп. 1

144. Спр. 1. Приказы и распоряжения Борзнянского районной управы народного
образования о обязательном обучении детей в начальной школе, о
прекращении занятий в связи с уборкой урожая. 23 сентября 1942 г. –
18 августа 1943 г. 41 арк.

145. Спр. 2. Отчеты учителей Шаповаловской начальной школы за проведенную
ими учебно-воспитательную работу в классах. 1942–1943 гг. 28 арк.

ф. Р-3382 Сільськогосподарська громада № 9, с. Рябухи Дмитрівського району
Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

146. Спр. 1. Приказы и распоряжения военной с/хозяйственной комендатуры
Дмитровской районной управы и районной полиции о заготовке для
неметкого командования с/хозяйственных продуктов, о светомаскировке и
другим вопросам. Сентябрь 1941 г. – ноябрь 1943 г. 92 арк.

ф. Р-3387 Батуринська районна управа, с. Батурин Батуринського району
Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

147. Спр. 1а. Приказы по управлению старшины Батуринского района о
сохранении лесного хозяйства и о переходе к общинным хозяйствам,
5 октября – 15 декабря 1941 г. 6 арк.

ф. Р-4211 Малодівицький районний старостат, с. Мала Дівиця Малодівицького
району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

148. Спр. 1. Приказы и распоряжения М-Девицкого старостата об открытии школ с трехлетним сроком обучения, о запрете учителям проводить беседы, компрометирующие немецкую власть, запрет на использование учениками советского издания, предоставление бесплатного лечения лицами отличившимся в борьбе спартизанами и др. вопросам. 17 декабря 1941 г. – 9 октября 1942 г. 85 арк.
149. Спр. 2. Приказы и распоряжения ОРТСкомендатуры, райстаростата о правах и обязанностях райуправ, об уплате налогов. Положение об организации и деятельности общинных хазяйств на Украине и другим вопросам. 1 сентября 1942 г. – 31 июля 1943 г. 22 арк.
150. Спр. 3. Приказы и распоряжения райуправы об упорядочении дорог, уплате налогов кустарями и ремеслинниками и др. Статистические сведения о населении с. Петровка. 17 февраля – 12 декабря 1942 г. 43 арк.
151. Спр. 15. Постановление начальника паспортного стола о взятии на учет прибывших с немецкого плена и др. вопросам. 3 февраля – 5 марта 1943 г. 10 арк.

ф. Р-4268 Сільськогосподарська громада с. Гужівка Ічнянського району Чернігівської області, 1941–1943 рр.

оп. 1

152. Спр. 5. Распоряжения старосты Ичнянской районной земельной управы о поставках мясных и мясомолочных продуктов для немецких оккупантов. 9 января – 20 июля 1943 г. 50 арк.
153. Спр. 10. Приказы старосты Ичнянской районной земельной управы о выделении земли бывшим кулакам. 4 мая – 29 июля 1943 г. 146 арк.

ф. Р-4362 Ніжинська районна управа, м. Ніжин Ніжинського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

154. Спр. 9. Бюджет, штаты и сметы райуправы, ее отделов, школ, медучреждений, сельуправ, полиций района на 3-4 кварталы 1942 г. и 1-3 кварталы 1943 г., постановления райуправы, переписка с фельдкомендатурой и другими организациями по финансовым вопросам. 1 июня 1942 г. – 26 августа 1943 г. 97 арк.

оп. 2

155. Спр. 1. Переписка райуправы с фельдкомендатурой г. Нежина, сельстаростатами о распространении призывов к населению, о выдаче пропусков, состоянии дорог и мостов, по другим хозяйственным и финансовым вопросам. Объявления фельдкомендатуры (на русском, украинском и немецком языках). 16 декабря 1941 г. – 15 июня 1942 г. 528 арк.

156. Спр. 3. Переписка райуправы с старостами сельуправы и сельобщины с. М.Кошелевка Нежинского района об освобождении от вербовки в Германию некоторых жителей, возвращения усадеб, снабжении продуктами и др. вопросам. Списки жителей села. 10 января – 25 декабря 1942 г. 128 арк.

157. Спр. 13. Переписка райуправы с старостами сельуправы и сельобщины по селу Синяки. Список временно проживающих в селе. Список старост сел Нежинского района. 16 декабря 1941 г. – 20 января 1943 г. 137 арк.

158. Спр. 23. Приказы и распоряжения Нежинской райуправы, штатное расписание управы. Переписка с организациями города, сельстаростатами по финансовым, административно-хозяйственным вопросам. Справки и удостоверения, выданные райууправой жителям района. 16 декабря 1941 г. – 21 декабря 1942 г. 233 арк.

159. Спр. 29. Распоряжения фельдкомендатуры, переписка райуправы с фельдкомендатурой, рай и сельуправами о выделении людей для охраны железных дорог, ценах на товары, наличии специалистов и т.д. Статсведения о количестве населения. Списки специалистов и безработных, жителей сел района, учащихся школы садоводства, убитых полицейских района. 15 июня – 24 октября 1942 г. 488 арк.

160. Спр. 43. Распоряжения и переписка ортскомендатуры с райаправами о предоставлении статсведений, докладов о налогах, обеспечении граждан, работающих для немецкого командывания и др. 30 марта – 30 августа 1943 г. 109 арк.

ф. Р-4364 Відділ охорони здоров'я Ніжинської міської управи, м. Ніжин Ніжинського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

161. Спр. 13. Листування з Германською фельдкомендатурою. 1942 р. 47 арк.

162. Спр. 14. Листування з райуправою. 1942 р. 67 арк.

ф. Р-4365 Відділ охорони здоров'я Ніжинської районної управи, м. Ніжин Ніжинського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

163. Спр. 1. Переписка с районными и сельскими старостатами, хозкомандой города и медучреждениями об оказании медпомощи населению, назначения на работу, обеспечение медработников топливом, продовольствием. Отчет здравоохранения за март 1943 г. о борьбе с эпидемией сыпного тифа. 29 декабря 1941 г. – 5 апреля 1943 г. 56 арк.

164. Спр. 5. Документы медучреждений о распространении инфекционных заболеваний в г.Нежине и районах (отчеты, сообщения, сведения, переписка). 5 декабря 1941 г. – 3 сентября 1943 г. 255 арк.

165. Спр. 12. Приказы райуправы о назначении сотрудников медучреждений. Штатное расписание райздравотдела и медучастков района. Переписка с райуправой и фиеотделом по финансовым и хозяйственным вопросам. 27 января 1942 г. – 24 февраля 1943 г. 37 арк.

166. Спр. 20. Документы по основной деятельности Веркиевского медучастка (смета расходов и финансовые отчеты, ведомости движения больных и их списки, ведомости на зарплату, инвентаризационные акты, переписка с райздравотделом и др.). 23 января 1942 г. – 1 июля 1943 г. 60 арк.

ф. Р-4369 Ніжинська інспекція Чернігівського обласного управління шляхів, м. Ніжин Ніжинського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

167. Спр. 33. Заяви громадян про надання дозволу різати дерева на шляхах та інше. 1942 р. 170 арк.

ф. Р-4430 Сільськогосподарська громада № 26, с. Нова Басань Новобасанського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

168. Спр. 1. Распоряжения Новобасанской райуправы. 1941 г. 149 арк.

169. Спр. 8. Ведомости учета трудодней по бригадам за 1942 год. 182 арк.

170. Спр. 16. Инвентарные описи имущества и товароматериальных ценностей. 1943 г. 73 арк.

ф. Р-4431 Сільськогосподарська громада № 27, с. Нова Басань Новобасанського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

171. Спр. 8. Переписка с Райземуправой о регулировании оплаты сельскохозяйственных работ. 29 января – 10 декабря 1942 г. 77 арк.

ф. Р-4438 Сільськогосподарська громада № 24 с. Галиця Лосинівського району Чернігівської області. 1941–1942 рр.

оп. 1

172. Спр. 1. Списки молокопоставщиков. 8 декабря 1941 г. – 10 января 1943 г. 55 арк.

173. Спр. 7. Переписка с Галицкой райсельуправой о хозяйственной деятельности. 9 февраля – 18 декабря 1942 г. 498 арк.

174. Спр. 19. Распоряжения коменданта и райземуправы. 13 января – 8 июля 1943 г. 222 арк.

ф. Р-4445 Сільськогосподарська громада № 31, с. Червоний Колодязь Лосинівського району Чернігівської області. 1941–1942 рр.

оп. 1

175. Спр. 2. Накази та листування про закінчення посіву. Акти на вибуття тварин та майна. 5 березня 1942 р. – 30 березня 1943 р. 75 арк.

ф. Р-4472 Лосинівський філіал господарського банку, с. Лосинівка Лосинівського району Чернігівської області. 1943 р.

оп. 1

176. Спр. 75. Розпорядження та накази комендатури громадському господарству № 20, листування про висилку на роботу до Німеччини та інше. 1 січня – 28 жовтня 1942 р. 567 арк.

ф. Р-4476 Сільськогосподарська громада № 8, смт. Носівка Носівського району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

177. Спр. 5. Накази та розпорядження Кіровської сільуправи с.Носівки про заготівлю та вивозку лісопродукції та інше. 1 січня 1943 р. – 3 липня 1943 р. 260 арк.

ф. Р-4477 Сільськогосподарська громада № 51, с. Ведмедівка Носівського району Чернігівської області. 1942–1943 рр.

оп. 1

177^a. Спр. 12. Распоряжения коменданта о запрещени передвижения в ночное время по железной дороге и др. 1943 г. 30 арк.

ф. Р-5021 Бахмацька міська управа, м. Бахмач Бахмацького району Чернігівської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

178. Спр. 2. Приказы военно-хозяйственной команды о мобилизации людей и тягловой силы для выполнения плана посева. Приказы бургомистра г.Бахмача о розрушении могил красных партизан и регистрации рождений, брака и смерти. Январь – ноябрь 1942 г. 10 арк.
179. Спр. 8. Постановления и распоряжения Бахмачской районной управы. 18 марта – 11 июля 1943 г. 23 арк.

**Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області
(м. Чернігів)**

ф. 6. Архівно-слідчі справи щодо нереабілітованих громадян

180. Спр. 165. Архівно-слідча справа по звинуваченню Мергелова О.Л. 1946 р. 132 арк.
181. Спр. 186. Архівно-слідча справа по звинуваченню Андруцького В.І. 1947 р. 273 арк.
182. Спр. 208. Архівно-слідча справа по звинуваченню Трибуховського В.І. 1947 р. 133 арк.
183. Спр. 365. Архівно-слідча справа по звинуваченню Пахолка О.В. 1945 р. 226 арк.
184. Спр. 443. Архівно-слідча справа по звинуваченню Тищенка Г.Є. 1948 р. 142 арк.
185. Спр. 496. Архівно-слідча справа по звинуваченню Хоперскова Ф.А. 1948 р. 227 арк.
186. Спр. 507. Архівно-слідча справа по звинуваченню Дуди І.М. 1948 р. 122 арк.
187. Спр. 601. Архівно-слідча справа по звинуваченню Солов`я В.Ф. 1949 р. 115 арк.
188. Спр. 938. Архівно-слідча справа по звинуваченню Шамари В.І. 1951 р. 252 арк.
189. Спр. 1485. Архівно-слідча справа по звинуваченню Романюти Г.І. 1945 р. 164 арк.

190. Спр. 2130. Архівно-слідча справа по звинуваченню Кириченка М.Д. 1951 р.
150 арк.
191. Спр. 2340. Архівно-слідча справа по звинуваченню Проценка Ф.М. 1948 р.
150 арк.
192. Спр. 2350. Архівно-слідча справа по звинуваченню Скрипки Ф.І. 1951 р.
201 арк.
193. Спр. 2387. Архівно-слідча справа по звинуваченню Шевченка С.Т. 1950 р.
244 арк.
194. Спр. 2393. Архівно-слідча справа по звинуваченню Косенка В.Ф. 1942 р.
104 арк.
195. Спр.7946. Архівно-слідча справа по звинуваченню Кривоноса В.Є. 1944 р.
т.1. 230 арк.
196. Спр. 7947. Архівно-слідча справа по звинуваченню Гуцева І.Ф. 1944 р. т. 1.
252 арк.
197. Спр. 7947. Архівно-слідча справа по звинуваченню Гуцева І.Ф. 1944 р. т. 2.
230 арк.
198. Спр. 8241. Архівно-слідча справа по звинуваченню Пилипенка М.Н. 1945 р.
208 арк.
199. Спр. 9468. Архівно-слідча справа по звинуваченню Григоренка В.І. 1945 р.
45 арк.
200. Спр. 11980. Архівно-слідча справа по звинуваченню Ребенка Г.Д. 1945 р.
85 арк.
201. Спр. 13019. Архівно-слідча справа по звинуваченню
Кулика В.Є. Дорошка С.Ф., Корха С.Є., Шендри О.Ф., Анопченка А.Є.,
Коленченка С.І., Тарапона К.С., Гладченка Ф.П., Ворони Д.О., Кулика Й.Г.,
Ковтуна В.І. 1946 р. 490 арк.
202. Спр.13604. Архівно-слідча справа по звинуваченню Андрейченка М.В.,
Калоші Я.П., Іващенко Т.А., Козела Я.Л., Буряка Є.Ф. 1946 р. 315 арк.
203. Спр.14032. Архівно-слідча справа по звинуваченню Шуруба Г.І. 1986 р. т. 1.
297 арк.

204. Спр. 14032. Архівно-слідча справа по звинуваченню Шуруба Г.І. 1986 р.
т. 2. 302 арк.
205. Спр. 14032. Архівно-слідча справа по звинуваченню Шуруба Г.І. 1986 р.
т. 5. 294 арк.
206. Спр. 14037. Архівно-слідча справа по звинуваченню Дрозда М.І. 1987 р. т. 1.
317 арк.

ф. 7. Архівно-слідчі справи щодо реабілітованих громадян

207. Спр. 464. Архівно-слідча справа по звинуваченню Кивая Ф.Є. 1946 р.
160 арк.
208. Спр. 480. Архівно-слідча справа по звинуваченню Куценка М.З. 1948 р.
106 арк.
209. Спр. 1202. Архівно-слідча справа по звинуваченню Захарченка А.Ф. 1943 р.
145 арк.
210. Спр. 1233. Архівно-слідча справа по звинуваченню Бахонного А.А. 1943 р.
110 арк.
211. Спр. 1235. Архівно-слідча справа по звинуваченню Лабунського І.В. 1944 р.
93 арк.
212. Спр. 1277. Архівно-слідча справа по звинуваченню Мех Т.О. 1945 р. 89 арк.
213. Спр. 1286. Архівно-слідча справа по звинуваченню Сірика О.Н. 1943 р.
147 арк.
214. Спр. 1298. Архівно-слідча справа по звинуваченню Афанасьєва Я.К. 1944 р.
93 арк.
215. Спр. 1299. Архівно-слідча справа по звинуваченню Пономаренка П.К.
1943 р. 78 арк.
216. Спр. 1323. Архівно-слідча справа по звинуваченню Костюченка С.Є. 1943 р.
79 арк.
217. Спр. 10469. Архівно-слідча справа по звинуваченню Кириченка І.З. 1945 р.
т.1. 252 арк.

218. Спр. 11177. Архівно-слідча справа по звинуваченню Веделя І.С. 1953 р.
28 арк.
219. Спр. 15578. Архівно-слідча справа по звинуваченню Шматька В.С. 1943 р.
44 арк.
220. Спр. 15679. Архівно-слідча справа по звинуваченню Кириєнка М.І. 1950 р.
127 арк.
221. Спр. 15950. Архівно-слідча справа по звинуваченню Ящука В.М. 1945 р.
87 арк.
222. Спр. 16017. Архівно-слідча справа по звинуваченню Гуценка В.Д. 1946 р.
113 арк.
223. Спр. 16018. Архівно-слідча справа по звинуваченню Буренка С.Д.,
Буренко В.А. 1946 р. 191 арк.
224. Спр. 16021. Архівно-слідча справа по звинуваченню Самбура А.П. 1947 р.
319 арк.
225. Спр. 16402. Архівно-слідча справа по звинуваченню Баран-Бутовича С.Г.
1944 р. т. 2. 235 арк.
226. Спр. 17108. Архівно-слідча справа по звинуваченню Рубахи О.Д. 1944 р.
63 арк.
227. Спр. 17355. Архівно-слідча справа по звинуваченню Барзиловича М.О.
1944 р., 71 арк.
228. Спр. 17766. Архівно-слідча справа по звинуваченню Щєбатуріна Л.М.
1944 р. 199 арк.
229. Спр. 17849. Архівно-слідча справа по звинуваченню Рудича І.І. 1946 р.
94 арк.

ф. 9 Колекція друкованих видань

229. Спр. 372. Підшивка газети «Український кур'єр» за 1943 рік. 1944р. 42 арк.
230. Спр. 373. Підшивка газети «Українське Полісся» за 1942 р. 1944 р. 106 арк.

Архівний відділ Новгород-Сіверської районної державної адміністрації в м. Новгород-Сіверський

ф. 201Р Колекція «Спогади ветеранів»

231. Спр. 1. Свідчення жителів Новгород-Сіверського району Чернігівської області про повсякденне життя у період німецької окупації 1941–1943 рр.
122 арк.

Ніжинський краєзнавчий музей імені І. Спаського в м. Ніжин

ф. І. Ніжин в період окупації фашистами 1941–1943 рр.

232. Спр. 1. Спогади жителя міста Ніжин Кузнецова Олексія Олексійовича.
14 арк.
233. Спр. 2. Документальна колекція «На Нежинской земле». 1941–1943гг. 9 арк.

Сновський історичний музей в м. Сновськ

ф. ДМ-1108 Основный фонд

234. Спр. 1. Спогади Кунавиної Ніни Федорівни, 1922 р.н., мешканки села Гвоздиківка, Щорського району.

1.2 Опубліковані джерела

1.2.1 Збірники документів

235. Вінок безсмерття: книга-меморіал / Редкол.: О.Ф. Федоров, В.А. Маняк та ін. К.: Політвидав України, 1987. 578 с.
236. Дзвони пам'яті: Ріпкинщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: Зб. док. і мат. / Упорядники: Б.Ф. Юр'єв, І.Д. Кужільний, А.І. Жагловський. Чернігів: РВК «Деснянська правда, 2008. 456 с.
237. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / Відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій; редкол.: С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України; Ін-т історії НАН України. К. : Ніка-Центр, 2009. Т. 2. 512 с.

238. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій ; редкол.: С.В. Кульчицький та ін.; упоряд.: Г.В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л.Я. Демченко, Р.Б. Воробей. Голов. упр. держ. служби України; Ін-т історії НАН України. К. : Ніка-Центр, 2009. Т. 5 : Документи і матеріали. Книга 1. 1914–1991. 824 с.
239. «Історія застерігає»: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Упорядники В.М. Немитий, А.В. Кентій, Б.А. Мартиненко, Т.С. Першина, В.А. Чумак [та ін.]. К.: Видавництво політичної літератури, 1986. 264 с.
240. Косик В.М. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. Т. 2. 384 с.
241. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: зб. док. і матеріалів. К.: Держполітвидав УРСР, 1963. 488 с.
242. Німецько-фашистський окупаційний режим на Чернігівщині: добірка документів та матеріалів / Держархів Чернігів. обл.; упоряд.: Н. Полетун, Л. Сурабко; відп. за вип. А. Неділя. Чернігів, 2000. 88 с.
243. Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944 / Колл. составителей: О.В. Бажан, С.И. Власенко, А.В. Кентий, Л.В. Легасова, В.С. Лозицкий (рук.). М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. 670 с.
244. Партизанська слава. Чернігівська область / Упорядники: О.Б. Коваленко, О.В. Лисенко, І.М. Цимбаленко; довідкові матеріали: Т.А. Афанасьєва, Т.В. Донченко, О.М. Сидоренко, І.К. Чаус. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. 498 с.

245. Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: Збірник документів, матеріалів та спогадів. К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2013. 208 с.
246. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). 3-е изд. Москва: Экономика, 1985. 328 с.
247. Прилуки в годы Великой Отечественной войны / Упорядник А. Миргородский. Тернополь: Підручники і посібники, 2008. 128 с.
248. Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины / Авт.-сост.: А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий. Центральный государственный архив общественных объединений Украины; Ведомственный государственный архив службы безопасности Украины. К.: Украинский издательский союз, 2011. 576 с.
249. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : документы и материалы : в 3 т. К.: Наук. думка, 1980. Т. 1–3.
250. «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941–1944 : малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт. сост. : Гогун А., Кентий А. Киев: Украинский издательский союз, 2006. 430 с.
251. Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 роках: злочини проти цивільного населення. Збірник документів і матеріалів / Чернігівська обласна державна адміністрація, Чернігівська обласна рада, Український інститут національної пам'яті, Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією». Упоряд.: С.В. Бутко, О.В. Лисенко; Відп. ред.: Р.І. Пилявець. Чернігів: Видавництво Десна Поліграф, 2013. 224 с.
252. Справочник председателя колхоза / Автор. кол.: Абрамов В.А., Анисимов Н.И., Долгополов М.И., Ихтейман И.М. (рук. авт. кол.) и др. М.: «СЕЛЬХОЗГИЗ», 1941. 608 с.

229. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 1 : 1939–1943 / под ред. А. Н. Артизова. М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. 878 с.
230. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сборник документов и материалов. К. : Издательство политической литературы Украины, 1978. 419 с.
231. Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упорядн.: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. НАН України. Інститут історії України; Чернігівська обласна державна адміністрація; Чернігівська обласна рада; Інститут історії, етнології і правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка; Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів «Книга пам'яті» та «Реабілітовані історією»; Державний архів Чернігівської області. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013. 496 с.
232. Чернігівщина у Великій Вітчизняній війні, 1941–1945 рр.: (добірка документів) / Черніг. обл. держ. архів; / упоряд. О.П. Тессен та ін./ Чернігів, 1970. 185 с.

1.2.2 Опубліковані щоденники та

спогади очевидців нацистської окупації

233. Верба В. Найдовший день у році // *Носівські вісті*. 2007. 16 червня. № 25 (8987). С. 4.
234. В прийдешнім повторитися не вправі (Щорський район у роки Великої Вітчизняної війни) / Щорська ЦБ ім. 40-річчя Перемоги. Щорс, 2005. 76 с.
235. Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини на початку німецької окупації (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // *Сіверянський літопис*. 2013. №2 (110). С. 71–89.
236. Ілляшенко О. Під конвоєм // *Гарт*. 2000. 7 квітня. № 15. С. 13.

237. Киричок Б.Г. Нариси з історії Дмитрівки. Вид. 2-е, випр. і допов. К., 2008. 176 с.
238. Киричок Б.Г. Товариш міністра: нариси до історії рідного краю. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2011. 304 с.
239. Ковпак С.А. От Путивля до Карпат. М.: Воениздат НКО ССРСР, 1945. 136 с.
240. Корбач І.М. Окупаційне лихоліття: Спогади про пережите: Переселенці: Історична хроніка. К. : [б. и.], 2009. 79 с.
241. Косяненко В. Заграва над Поліссям // *Вісті Сосниччини*. № 9 (9666). 2 березня. 2013. С. 4.
242. Косяненко В. Карби на скрижалях пам'яті: Гіркі віхи всенародної біди (сторінки воєнного лихоліття). Мена: ТОВ «Домінант», 2011. 208 с.
243. Косяненко В. Сполох над Убіддю: Повість-хроніка. Частина 2. Сосниця, 2006. 80 с.
244. Косяненко В. Сполох над Убіддю: Повість-хроніка. Частина 3. Сосниця, 2008. 266 с.
245. Мойсеєнко Н. Врятували есесівці // *Гарт*. 2000. 1 грудня. № 49. С. 12.
246. Новодід В. Ми називаємо себе кімовцями (Спомини про пережите під час війни) // *Сіверянський літопис*. 2010. № 2-3 (92-93). С. 58–64.
247. Плашко В. Данилів вітряк // *Скарбниця*. 2003. Квітень. № 4 (76). С. 5–7.
248. Присяжний М.П. Я бачив пекло // *Наш край*. 2011. 26 березня. № 25–26 (8954-8955). С. 10.
249. Риженко А. Сторінки минулого // *Скарбниця*. 2002. Грудень. 12 (72). С. 3.
250. Романенко Ф.С. Смяч на дорогах війни 1941–1943 рр. : документальна оповідь. Щорс, 2013. 28 с.
251. Старченко В. Та інші...: Моє воєнне отроцтво. Ніжин, 2005. Ч.1. К.: ТОВ «XXI ст.: діалог культур», 2008. 123 с.
252. Степанец Ю. В тот день фашисты сожгли Лосевку // *Життя Семенівщини*. 2012. 6 січня. № 37(10164). С. 3.
253. Федоров А.Ф. Подпольный обком действует: У 3 кн. М.: Воениздат, 1955. 684 с.

254. Фостій І. «Фастівці на хвилях історії». Чернівці: Обласне відділення пошуково-видавничого агенства «Книга Памяті України», 2008. 528 с.
255. Чепур В. Місто воєнної пори // *Правда Прилуччини*. 1994. 5 жовтня. № 79 (12851). С. 3.
256. Чепур В. Місто воєнної пори // *Правда Прилуччини*. 1994. 15 жовтня. № 82 (12854). С. 7.
257. Чепур В. В. Місто воєнної пори // *Правда Прилуччини*. 1994. 26 жовтня. № 85 (12857). С. 3.
258. Чепур Місто воєнної пори // *Правда Прилуччини*. 1995. 6 грудня. № 98 (12973). С. 3.
259. Війна баби Ганни: [інтерв'ю з очевидицею німецької окупації 1941–1943 рр., жителькою села Мала Доч Борзнянського району Леміш Ганною Олексієвною / записав М. Москаленко] // *Вісті Борзнящини*. 1996. 24 квітня. № 32 (7650). С. 2.
260. Глибока дорога. Одісея політв'язня з Радянської Слободи: [інтерв'ю з очевидцем німецької окупації 1941–1943 рр., жителем села Радянська Слобода, Чернігівського району Федорченком Іваном Хомичем / записав Я. Ковалець] // *Гарт*. 1994. 28 жовтня. № 45. С. 4.
261. Дармова сила для фашистів: [інтерв'ю з очевидицею німецької окупації 1941–1943 рр., жителькою села Гірськ, Сновського району Хобловою Ганною Іванівною / записав С. Турок] // *Промінь*. 2013. 23 листопада. № 48 (9963). С. 12.
262. День, який краще б не починався [інтерв'ю з очевидицею німецької окупації 1941–1943 рр., жителькою села Козари, Носівського району Харченко Олександрою Григорівною / записала Н. Юрченко] // *Носівські вісті*. 2013. 9 березня. № 10 (9292). С. 3.
263. Замерзла доля : [інтерв'ю з очевидицею німецької окупації 1941–1943 рр., жителькою Києнка, Чернігівського району Прищепою Н.А. / записала К. Дроздова] // *Гарт*. №19. 7 травня 2015 р. 2015. С. 11.

264. Історія Вільного вустами очевидців [інтерв'ю з очевидицею німецької окупації 1941–1943 рр., жителькою села Вільне, Коропського району Кочубей Ольгою Дмитрівною / записала В. Михайленко] // *Коропщина*. 2010. 23 квітня. № 16 (122). С. 7.
265. Кілометри долі [інтерв'ю з очевидцем німецької окупації 1941–1943 рр., жителем села Кропивного, Бахмацького району Володимиром Івановичем Кропивним / записала В. Мастерова] // *Гарт*. 2005. 18 серпня. № 34 (2213). С. 2.
266. Кризь далину, вогонь і біль : [інтерв'ю з очевидицею німецької окупації 1941–1943 рр., жителькою села Ховми, Борзнянського району Ганною Карпівною Михалько / записав О. Бойко] // *Вісті Борзнянщини*. 2010. 15 червня. № 48 (9165). С. 2.
267. Люди должны жить в мире... : [інтерв'ю з очевидицею німецької окупації 1941–1943 рр., жителькою м. Семенівка, Семенівського району Якименко Тетяною Нікітічною / записав Л. Ермоленко] // *Життя Семенівщини*. 2013. 31 липня. № 60 (10292). С. 2.
268. Моїх дітей спалили : [інтерв'ю з очевидицею німецької окупації 1941–1943 рр., жителькою села Євминки, Козелецького району Оксаною Григорівною Колінько / записав Г. Самойленко] // *Гарт*. 2011. 5 травня. № 18 (2511). С. 4.
269. Паша Колюжна своє 17-річчя зустріла у Німеччині : [інтерв'ю з очевидицею німецької окупації 1941–1943 рр., жителькою м. Мена, Менського району Агієнко Парасковією Якимівною / записала Р. Михайленко] // *Наше слово (Мена)*. 2013. 22 червня. № 25 (10480). С. 4.
270. Слово про наших жінок : [інтерв'ю з очевидицею німецької окупації 1941–1943 рр., жителькою села Червоне озеро, Борзнянського району Олександрою Олексіївною Усачовою / записав К. Куровський] // *Вісті Борзнянщини*. 1995. 29 квітня. № 34 (7551). С. 2.
271. Спалений, але не скорений Пакуль : [інтерв'ю з очевидицею німецької окупації 1941–1943 рр., жителькою села Пакуль, Чернігівського району

- Марією Пилипівною Бориско / записала І. Маркович] // *Наш край*. 2013. 22 червня. № 49–50 (9189–9190). С. 4.
272. Судилося вижити : [інтерв'ю з очевидцею німецької окупації 1941–1943 рр., жителькою села Киселівки, Чернігівського району Надією Йосипівною Самотяжко / записала С. Нестеренко] // *Наш край*. 2012. 12 травня. № 38–39 (9073–9074). С. 8.
273. Ільки тобі, Євланечко скажу : [інтерв'ю з очевидцею німецької окупації 1941–1943 рр., жителькою села Черниш, Чернігівського району Анною Степанівною Кириєнко / записала Л. Потапенко] // *Наш край*. 2009. 2 травня. № 35–36 (8745–8946). С. 4.
274. Три листівки з рабства : [інтерв'ю з очевидцею німецької окупації 1941–1943 рр., жителькою села Ховми, Борзнянського району Тичина Олександрою Трохимівною / записав М. Москаленко] // *Вісті Борзнянщини*. 2001. 19 травня. № 40 (8222). С. 2.
275. Усіх я пам'ятаю і люблю : [інтерв'ю з очевидцею німецької окупації 1941–1943 рр., жителькою села Старий Білоус, Чернігівського району Марією Іванівною Сміян / записала С. Нестеренко] // *Наш край*. 2010. 24 квітня. № 33–34 (8851–8852). С. 8.
276. Чураївна, Роксолана, полонянка з Бігача : [інтерв'ю з очевидцею німецької окупації 1941–1943 рр., жителькою села Бігач, Менського району Жук Марії Петрівни / записав Я. Ковалець] // *Чернігівський вісник*. 1995. 15 вересня. № 37 (363). С. 6
277. Як ми жили при німцях... : [інтерв'ю з очевидцею німецької окупації 1941–1943 рр., жителькою смт. Короп, Коропського району Ніною Єгорівною Корінець / записав В. Михайленко] // *Коропщина*. 2010. 7 травня. № 18 (124). С. 6.
278. Якби вернулась молодість... : [інтерв'ю з очевидцею німецької окупації 1941–1943 рр., жителькою села Купчичи, Сосницького району Довгою Надією Гаврилівною / записав П. Федосенко] // *Вісті Сосниччини*. 2012. 4 серпня. № 32 (9629). С. 4.

1.2.3 Періодична преса Чернігівщини періоду окупації

279. Вісті Остерщини (Остер). 1942–1943. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://libraria.ua/publications/group/203/>
280. Вісті Прилуччини (Прилуки). 1941–1943. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://libraria.ua/publications/group/201/>
281. Голос Новгород-Сіверщини (Новгород-Сіверський). 1942. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://libraria.ua/publications/group/225/>
282. Голос освобожденной Северщины (Семенівка). 1942–1943. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://libraria.ua/publications/group/227/>
283. Ніжинські вісті (Ніжин). 1942–1943. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://libraria.ua/publications/group/21/>
284. Новий шлях (Остер). 1941–1942. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://libraria.ua/publications/group/323/>
285. Нові дні (Щорс). 1942–1943. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://libraria.ua/publications/group/324/>
286. Українське полісся (Чернігів). 1941–1943. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://libraria.ua/publications/group/422/>
287. Український кур'єр (Чернігів). 1942–1943. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://libraria.ua/publications/group/30/>
288. Чернігівський кур'єр (Чернігів). 1943. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://libraria.ua/publications/group/5/>

1.3 Усні свідчення очевидців окупації,

зібрані автором в ході роботи над дисертацією

289. Свідчення Андріяш Ганни Лукінічни, 1936 р.н., село Рудьківка Бобровицького району.
290. Свідчення Артюх Ольги Григорівни, 1927 р.н., село Ступаківка Ічнянського району.

291. Свідчення Бигиб Марії Іванівни, 1929 р.н., село Охінки Прилуцького району.
292. Свідчення Богуна Степана Петровича, 1925 р.н., село Курінь Бахмацького району.
293. Свідчення Бондаренко Олександри Павлівни, 1930 р.н., село Іржавець Ічнянського району.
294. Свідчення Вовкогона Василя Степановича, 1924 р.н., село Володькова Дівиця Носівського району.
295. Свідчення Донець Леоніда Григоровича, 1929 р.н., село Оленівка Борзнянського району.
296. Свідчення Донченко Анни Платонівни, 1928 р.н., село Носелівка Борзнянського району.
297. Свідчення Дудки Олексія Тихоновича, 1926 р.н., село Ядути Борзнянського району.
298. Свідчення Галепи Григорія Михайловича, 1931 р.н., село Ховми Борзнянського району.
299. Свідчення Ганнич Надії Ільвіни, 1923 р.н., село Кинашівка Борзнянського району.
300. Свідчення Герасименка Григорія Івановича, 1929 р.н., село Кучинівка Сновського району.
301. Свідчення Губар Ганни Захарівни, 1929 р.н., село Сидорівка Борзнянський район.
302. Свідчення Гурін Тетяні Мусіївни, село Браниця Бобровицького району.
303. Свідчення Калини Наталії Михайлівни, 1925 р.н., село Кучинівка Сновського району.
304. Свідчення Колошко Тетяни Афанасіївни, 1928 р.н., село Гремяч Новгород-Сіверського району.
305. Свідчення Короткого Василя Миколаєвича, 1926 р.н., село Іванівка Чернігівського району.

306. Свідчення Короткої Марії Панасівни, 1922 р.н., село Анисів Чернігівського району.
307. Свідчення Костюченка Василя Григоровича, 1930 р.н., село Сорокошичи Козелецького району.
308. Свідчення Кравченко Валентини Юхимівни, 1935 р.н., село Незаможне Ріпкинського району.
309. Свідчення Кубрак Катерини Захарівни, 1936 р.н., смт Холми Корюківського району.
310. Свідчення Кунцевської Олександри Михайлівни 1924 р.н. та Платонової Марії Сергіївни 1923 р.н., смт Понорниця Коропського району.
311. Свідчення Купрієнко Єлизавети Петрівни, 1916 р.н., село Дібрівне Городнянського району.
312. Свідчення Ледень Ганни Василівни, 1930 р.н., село Кам'янська Слобода Новгород-Сіверського району.
313. Свідчення Лупко Надії Лукічни, 1932 р.н., село Атюша Коропського району.
314. Свідчення Лупка Федора Федоровича 1930 р.н., село Атюша Коропського району.
315. Свідчення Макеєнко Анастасії Данилівни, 1928 р.н., село Вороб'ївка Новгород-Сіверського району.
316. Свідчення Мотляха Василя Юхимовича, 1929 р.н., село Жовтень Носівського району.
317. Свідчення Населевця Єгора Олексійовича, 1926 р.н., село Жадове Семенівського району.
318. Свідчення Насонник Валентини Саведівни, 1923 р.н., село Халявин Чернігівського району.
319. Свідчення Неволько Ганни Олексіївни, 1928 р.н., село Городище Бахмацького району.
320. Свідчення Олійник Ганни Йосипівни, 1923 р.н., село Савинки Корюківського району.

321. Свідчення Перепаді Василя Григоровича, 1932 р.н., смт. Короп Коропського району.
322. Свідчення Півторацької Єфросинії Мефодіївни, 1928 р.н., село Жадове Семенівського району.
323. Свідчення Пінчук Валентини Радіонівни, 1930 р.н., село Хрипівка Городнянського району.
324. Свідчення Прикоти Ксенії Василівни, 1929 р.н., село Кам'янська Слобода Новгород-Сіверського району.
325. Свідчення Семироз Ольги Михайлівни, 1929 р.н., село Стольне Менського району.
326. Свідчення Симончук Ніни Федотівни, 1933 р.н., село Наумівка Корюківського району.
327. Свідчення Сипливої Анастасії Григорівни, 1924 р.н., село Стрільники Бахмацького району.
328. Свідчення Сировець Марії Андріївни, 1934 р.н., село Володькова Дівиця Носівського району.
329. Свідчення Тарахан Ольги Архипівни, 1922 р.н., село Комарівка Борзнянського району.
330. Свідчення Устільчика Павла Семеновича, 1923 р.н., село Орлівка Новгород-Сіверського району.
331. Свідчення Харченка Бориса Івановича, 1932 р.н., село Козари Носівського району.
332. Свідчення Циганок Парасковії Ігнатівни, 1932 р.н., село Тихоновичі Сновського району.
333. Свідчення Чепуль Марії Сергіївни, 1924 р.н., село Стрільники Бахмацького району.
334. Свідчення Черевань Марії Ігнатіївни, 1922 р.н., село Прачі Борзнянського району.
335. Свідчення Шкір Єфросинії Леонтіївни, 1921 р.н., село Домашлин Корюківського району.

336. Свідчення Шовкун Марії Кирилівни, 1920 р.н., село Олександрівка Бобровицького району.
337. Свідчення Ясиновської Людмили Миколаївни, 1935 р.н., село Удайці Прилуцького району.
338. Свідчення Яременко Марії Кіндратівни, 1927 р.н., мешканки смт Лосинівка Ніжинського району.

2. Література

339. Авраменко Н. Село Лосинівка в період окупації (1941–1943 роки) // *Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції: «Вигнання нацистських окупантів з України: пам'ять та уроки історії для сьогодення»* / [укл. Нестеренко Л.О., Потій Н.М.]. Чернігів: ЧОШПО імені К.Д. Ушинського, 2015. С. 89–101.
340. Азарх І. Деякі аспекти побутування сільського населення на окупованій німцями території // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей* / Відп. ред. О.Є. Лисенко. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2012. Вип. 15. С. 51–60.
341. Азарх І. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини 1941–1943 рр. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області) // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей* / Відп. ред. О.Є. Лисенко. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2013. Вип. 16. С. 47–56.
342. Азарх І.С. Процес адаптації сільського соціуму чернігівщини до умов повсякденного життя 1941–1943 рр. // *Гуманітарний вісник. Серія : Історичні науки*. 2014. Число 21. Вип. 5(1). С. 92–101.
343. Азарх І. Повсякденна діяльність сільських старост і поліцаїв Чернігівської області 1941–1943 рр. // *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей* / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова редкол.), Т.В. Заболотна (секр. редкол.), О.Є. Лисенко (відп. ред.), С.В. Віднянський, О.І. Гуржій,

- О.П. Реєнт, О.С. Рубльов, О.А. Удод. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2015. Вип. 17. С. 86–103.
344. Азарх І. Газета «Українське Полісся» як джерело вивчення процесу дебільшовизації Чернігівщини в 1941–1943 рр. // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей* / Відп. ред. О.Є. Лисенко. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2016. Вип. 18. С. 8–27.
345. Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: Матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / Чернігівська обласна державна адміністрація, Український інститут національної пам'яті. Упоряд.: С.В. Бутко, Р.І. Пилявець. Чернігів: Десна Поліграф, 2012. 144 с.
346. Аліменко П. У часи воєнного лихоліття // *Промінь (Щорс)*. 2013. 14 вересня. № 38 (9953). С. 3.
347. Апресян Р.Г. Ресентимент и историческая динамика морали // *Этическая мысль*. М., 2001. Вып. 2. С. 27–40.
348. Арутюнян Ю.В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. М.: Изд-во АН СССР, 1963. 469 с.
349. Амаковский Э. Взгляд из 1944 года на оккупацию Семеновщины // *Життя Семенівщини*. 2011. 14 грудня. № 99 (10122). С. 3.
350. Бабіч (Домме) Є.В. Озерянская трагедия (документы из архивов...) [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: http://babichev-domme.blogspot.com/p/blog-page_8.html. Назва з екрана.
351. Баринов И. И. Оккупационный режим нацистской Германии на территории Украины, 1941–1944 гг. : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук. : спец. 07.00.02 «Отечественная истори». М., 2013. 29 с.
352. Безсмерття. Книга Памяті України. 1941–1945. Головна редакційна колегія (голова І.О. Герасименко, заступники голови І.Т. Муковський і П.П. Панченко, відповідальний секретар Р.Г. Вишенський). К.: Пошуково-видавниче агенство «Книга Памяті України», 2000. 944 с.

353. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / [пер. з англ. Т. Цимбал ; ред. група В. Дивнич та ін.]; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т критики – Harvest of despair. Life and death in Ukraine under nazi rule / Karel S. Berkhoff; авторизов. переклад з англ.: монографія. К.: Критика, 2011. 454 с.
354. Білодід А. Трагічні сторінки Великої Вітчизняної війни на Ічнянщині // *Матеріали міжрегіональної науково-теоретичної конференції «Трагічні сторінки Чернігівщини в історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.: пам'ять поколінь, Чернігів, 27 березня 2013 р.: тези доп.* / ЧОІППО імені К.Д. Ушинського. Чернігів: Вид-во Інституту післядипломної педагогічної освіти імені К.Д.Ушинського. Філософія освіти і педагогіки. 2013. № 28. С. 44–49.
355. Блок М. Аппология истории или ремесло историка / [пер. Е.М. Лысенко; примеч. и статья А.Я. Гуревича]. М. : Наука, 1986. 259 с.
356. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945) / Львівський національний університет ім. Івана Франка; Канадський інститут український студій Альбертського університету. Львів, 2003. 686 с.
357. Борщевич В. Архієпископ Чернігівський Автономної церкви Симон (Івановський) в житті і праці // *Сіверянський літопис*. 2009. № 4. С. 52–58.
- 357^a. Боровик М. Колаборація і колаборанти в повсякденному сприйнятті мешканців України (на матеріалах усноісторичного проекту «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання») // *Сторінки воєнної історії України*. 2013. Вип. 16. С. 156–167.
358. Боряк О. Повсякденне життя сільського населення України в період окупації під час Другої світової війни (за матеріалами «усної історії») // *Архіви України*. 2005. № 1–3(256). С. 450–469.
359. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка и капитализм XV–XVIII вв. : в 3-х т. / Ф. Бродель ; пер. с фр. Л.Е. Куббеля ; ред.

- Ю.Н. Афанасьева. М. : Прогресс, 1986–1992. Т. 1 : Структуры повседневности: возможное и невозможное. 1986. 622 с.
360. Бутко С., Демченко Т. За Україну, за її волю: корот. нарис боротьби ОУН–УПА за незалежність України: (другий етап нац.-визвол. руху на Україні 30-х – поч. 50-х рр.). Чернігів: Ред.-вид. від. обл. упр. по пресі, 1992. 54 с.
361. Бутко С., Демченко Т. Український національно-визвольний рух на Чернігівщині у роки Другої світової війни // *Скарбниця української культури: Збірник наукових праць*. Вип. 6 / Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; Редколегія: О.Б. Коваленко (голова) та ін. Чернігів, 2005. С. 72–78.
362. Бутко С.В. Масштаби нацистської насильницької мобілізації працездатного населення з Чернігівської області на примусові роботи до Німеччини, на території її союзників та окупованих ними інших держав у 1941–1943 рр. // *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 9. С. 98–102.
363. Бутко С. Корюківка: катів названо поіменно [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://incognita.day.kiev.ua/koryukivka-kativ-nazvano-poimenno.html> – Назва з екрана.
364. Верт А. Россия в войне. 1941–1945. М.: Прогресс., 1967. 774 с.
365. Ветров І. Матеріально-побутові умови населення України за німецької окупації (1941–1944 рр.) // *Пам'ять століть*. 2005. № 3–4. С. 194–207.
366. Власенко С.І. Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України (1941–1943 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». К., 2007. 17 с.
367. Власенко С.І. Нацистський апарат управління сільським господарством військової зони України (1941–1943 рр.) // *Архіви України*. 2010. №. 2. С. 99–114.
368. Власенко С.І. Аграрна політика німецької окупаційної влади на території Сумської та Чернігівської областей (1941–1943 рр.) // *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*. Київ-Глухів, 2011. Випуск 4. С. 406–410.

369. Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Тюрми в нацистській карально-репресивній системі на окупованій території України // *Український історичний журнал*. 2013. № 1. С. 92–105.
370. Всесоюзная перепись населения 1939 года : основные итоги / Рос. акад. наук, Науч. совет по ист. демографии и ист. географии [и др. ; сост. Ю.А. Поляков и др. ; редкол.: чл.-кор. РАН Ю.А. Поляков и др.]. М. : Наука, 1992. 256 с.
371. Гавриленко І. Діяльність народних шкіл на Ніжинщині в період окупації 1941–1943 років // *Ніжинська старовина*. К., 2007. Випуск 4. С. 9–14.
372. Галаджиев С. Что происходит в оккупированных областях Украины. Уфа: АН УРСР, 1942. 26 с.
373. Гинзбург К. Микроистория: две-три вещи, которые я о ней знаю // *Современные методы преподавания новейшей истории*. М., 1996. С.207–235.
374. Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація // *Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI століття. Історичні нариси* / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько; Рецензенти: О.С. Рубльов, В.Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. К.: НВП «Видавництво «Наукова думка», НАН України, 2011. Кн. 2. С. 44–91.
375. Гедз В.А. Газети «Українське Слово» та «Нове Українське Слово» як джерело вивчення православного життя в окупованому Києві (1941–1943 рр.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Gileya/2009_23/Gileya23/I21.pdf
Назва з екрана.
376. Гедз В.А. Церковне життя на території окупованої України // *Історія України*. 2011. 17 (705). С. 6.

377. Глушенюк Н.М. Аграрна політика Німеччини в рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». К., 2005. 16 с.
378. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. : Монографія. Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. 323 с.
379. Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. / Ред. кол.: В.А. Смолій (гол. ред.), Г.В. Боряк, О.П. Реєнт, О.Є. Лисенко (відп. ред.), В.В. Стецкевич, О.В. Потильчак, М.Р. Литвин, В.К. Баран, О.С. Рубльов, Т.В. Заболотна (відп. секр.) НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2014. 151 с.
380. Гончаренко О. Функціонування окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна»: радянська історіографія воєнної доби (1941–1945 рр.) // *Часопис української історії*. 2014. Вип. 30. С. 63–66.
381. Горобець С. Чернігів та його околиці в часи німецької окупації (вересень 1941 року – вересень 1943 року) // *Черниговский полдень*. 1999. 22 квітня. № 16 (220). С. 12.
382. Горобець С. Чернігів та його околиці в часи німецької окупації (вересень 1941 року – вересень 1943 року) // *Черниговский полдень*. 1999. 29 апреля. № 17 (221). С. 12.
383. Горобець С. Чернігів та його околиці в часи німецької окупації (вересень 1941 року – вересень 1943 року) // *Черниговский полдень*. 1999. 6 мая. № 18 (222). С. 12.
384. Греченко Г. «Зондерштаб-Р» за работой // *Черниговский полдень*. 1998. 7 мая. № 19 (170). С. 2.
385. Греченко Г. Варвинщина в роки гітлерівської окупації // *Радянське життя*. 1998. 8 серпня. № 64 (9280). С. 3.
386. Греченко Г. Варвинщина в роки гітлерівської окупації // *Радянське життя*. 1998. 12 серпня. № 65 (9281). С. 2.

387. Греченко Г. Варвинщина в роки окупації // *Радянський патріот*. 1998. 18 липня. № 58 (9274). С. 2.
388. Греченко Г. Вчительство Чернігівщини в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // *Тези доповідей на III республіканській науковій конференції з історичного краєзнавства*. К., 1984. С. 214–216.
389. Греченко Г. Під гітлерівським чоботом // *Ніжинський вісник*. 1998. 8 липня. № 53 (13295). С. 3.
390. Греченко Г. Під гітлерівським чоботом // *Ніжинський вісник*. 1998. 29 липня. № 59 (13299). С. 2.
391. Греченко Г. Піонери та школяри в роки Великої Вітчизняної війни (До 30-річчя визволення Чернігівщини) // *Шляхом комунізму*. 1973. 30 червня. № 34. С. 4.
392. Греченко Г. Сосниччина в роки окупації // *Радянський патріот*. 1998. 19 вересня. № 77 (3971). С. 2.
393. Греченко Г. Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет (1941–1943) // *Сіверянський літопис*. 1999. № 2. С. 83–84.
394. Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни : історіографічні нотатки // *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : міжвід. наук. зб. / редкол. : В.Смолій (відп. ред.), Я. Верменич, О. Ганжа та ін.* К., 2007. Вип. 16. Ч. 1. С. 405–434.
395. Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». К., 2008. 31 с.
396. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. К.: Генеза, 1996. 360 с.
397. Грідіна І.М. Вплив нацистської пропанди на духовне життя населення України (технології, механізми та ефективність) // *Український історичний журнал*. 2009. № 3 (486). С. 123–132.

398. Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Донецьк, 2010. 38 с.
399. Гуров К. Фашистський розбій на Україні. М. : Политиздат, 1942. 42 с.
400. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология // *Избранные работы*. М., 2005. С. 445–459.
401. Гусева С. Часто згадується війна // *Носівські вісті*. 2013. 23 березня. № 12 (9294). С. 2.
402. Гуцало Є. З вогню воскресли // *Дзвони пам'яті: Ріпкинщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945рр.: [Зб. док. і мат.] / Упорядники: Б.Ф. Юрьєв, І.Д. Кужельний, А.І. Жагловський*. Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. 371 с.
403. Дерейко І. Інституційні суперечності адміністративно-територіального устрою Чернігівщини під час німецької окупації (1941–1943 рр.): організація та структура поліційних органів // *Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф.* / За ред. С.А. Леп'явка, В.М. Бойка. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. С. 130–132.
404. Дерейко І.І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки) / Ін-т історії України НАН України. К., 2012. 174 с.
405. Дерейко І. Українські військові формування в складі армії та поліції нацистської Німеччини // *Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI століття. Історичні нариси* / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько; Рецензенти: О.С. Рубльов, В.Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. К.: НВП «Видавництво «Наукова думка», НАН України», 2011. Кн. 2. С. 430–479.

406. До 70-ї річниці повстання в концентраційному таборі Яцево [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.gorod.cn.ua/print/blogs/Peremoga_18674.html. Назва з екрана.
407. Дроздова Е. Німецька школа в українському селі // *Гарт*. 2010. 21 травня. № 21 (2461). С. 22.
408. Друга: світова війна в історичній пам'яті України. (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / [Упорядники: Л. Герасименко, Р. Пилявець]. Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. 247 с.
409. Дубина К. Варвари двадцятого віку. Саратов: Укрвидав, 1942.
410. Дудченко Г., Стригун М. Ніжинська школа садівництва та шовківництва у 1942 р. // *Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 6: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства* / гол.ред. О.Б. Коваленко, заст. гол.ред.кол. О.М. Титова / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. К., 2009. Випуск 8 (11). С. 80–87.
411. Ермолов И. Три года без Сталина. Оккупация: советские граждане между нацистами и большевиками, 1941–1944. М.: Центрполиграф, 2010. 383 с.
412. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944 у світлі німецьких документів: [пер. з нім. Б. Єржабкова; ред.: А.Я. Бельд'їй, М.С. Бачинська, С.Ю. Ноткіна]; Нац. акад. наук України, Проект «Наукова книга». Київ: «Наукова думка», 2008. 272 с.
413. Жагловський А. Нескорене Полісся // *Життя Полісся*. 2012. 26 жовтня. № 43 (9658). С. 7.
414. Жагловський А. Нескорені // *Життя Полісся*. 2010. 10 квітня. № 15 (9520). С. 3.
415. Жагловський А. Нескорені // *Життя Полісся*. 2010. 27 лютого. № 13 (9518). С. 3.
416. Жагловський А. Нескорені // *Життя Полісся*. 2010. 3 квітня. № 14 (9519). С. 3.

417. Жагловський А. Нескорене Полісся // *Життя Полісся*. 2011. 29 жовтня. № 29 (9607). С.6.
418. Жагловський А. Нескоренне Полісся // *Життя Полісся*. 2013. 8 червня. № 23 (9689). С. 2.
419. Жагловський А. Нескоренне Полісся. З вогню воскресли // *Життя Полісся*. 2013. 16 березня. № 11(9677). С. 6.
420. Жагловський А. Нескоренне Полісся. Свідчення, що обпікають серце // *Життя Полісся*. 2013. 4 травня. № 18 (9684). С. 8–9.
421. Заболотна Т. Санітарно-епідеміологічна ситуація та медичне обслуговування цивільного населення України в роки нацистської окупації (за матеріалами окупаційної преси) [Електронний ресурс] // *Сторінки воєнної історії України*. 2016. Вип. 18. С. 56–98. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/Sviur_2016_18_7
422. Заболотна Т.В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України. К., 2008. 20 с.
423. Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плану «Ольденбург»: (о срыве экономыческих планов фашисткой Германии на временно оккупированной территории СССР). 3-еизд., доп. М.: Экономика, 1980. 376 с.
424. Зайченко М. Пекельний вогонь // *Деснянська правда*. 1944. 15 грудня. № 248 (270). С. 2.
425. История городов и сел Украинской ССР: в двадцати шести томах. Черниговская область / Институт истории Академии наук УССР. К., 1983. 814 с.
426. Історія селянства Української РСР / Редкол.: І. І. Компанієць (відп. ред.) та ін. АН Української РСР. Інститут історії. Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів. К.: Наукова думка, 1967. 536 с.
427. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп.ред.). К.: Наукова думка, 2006. Т. 2. 653 с.

428. Історія Української РСР : у 8 томах 10 книгах. К. : Наукова думка, 1977–1979. Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / відповід. ред. В.І. Клоков. К. : Наукова думка, 1977. 534 с.
429. Каліш Г. Біль невинних жертв стукає в наші серця // *Прилуччина*. 2013. 13 вересня. № 36–37 (14825–14826). С. 3.
430. Карбованец Рейхскомиссариата Україна [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>. Назва з екрана.
431. Карпова Н. Возмездие // *Правда України*. 1990. 22 августа. № 192 (14657). С. 3.
432. Кашеварова Н.Г. Документи оперативного штабу Розенберга як джерело з історії повсякдення періоду окупації під час другої світової війни // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2015. Ч. 26–27. С. 167–181.
433. Кашуба І Трагедія біля хутора // *Прилуччина*. 2013. 13 вересня. № 37 (14825–14826). С. 3.
434. Книга памяти евреев Черниговщины, погибших в годы Второй мировой войны. Нежин: ООО «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2003. 456 с.
435. Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. К.: Наук. думка, 1979. 136 с.
436. Коваль М.В. Варвинське збройне повстання 1943 р. [Електронний ресурс] // *Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во Наукова думка, 2003. 688 с.:* іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Varvynske_zbrojne_1943. Назва з екрана.
437. Коваль М.В. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні). К.: Політвидав України, 1965. 114 с.
438. Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Х. : Вид-во «Курсор», 2008. 121 с.

439. Кондратенко О. Наукова діяльність Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні АН УРСР (1945–1950) // *Український історичний збірник*. К.: Інститут історії України НАН України. 2010. Вип. 13. Ч. 2. С. 29–38.
440. Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1938–1945. К.; Торонто; Париж, Нью-Йорк, 1992. 729 с.
441. Кринко Е.Ф. Изучение Великой Отечественной войны в российской и украинской историографии: институциональный аспект // *Былые годы*. 2012. № 2 (24). С. 69–77.
442. Кузнецов Г. Трагедія Кругу // *Чернігівські відомості*. № 25 (692). 18 червня. 2004. С. 15.
443. Кузнецов Г.А. Край непокоренный: Черниговщина. 1941–1945 г.г. Чернигов, 1995. 253 с.
444. Кузнецов Г.А. Растерзанный Чернигов, или Юность, опаленная войной. Чернигов : Деснянська правда, 2005. 479 с.
445. Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): іст.-бібліогр. дослідж.: у 2 т. / відп. ред. Л.В. Сніцарчук. Львів, 2007. Т. 1: А-М. 2007. 640 с.
446. Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): іст.-бібліогр. дослідж.: у 2-х т. / відп. ред. Л.В. Сніцарчук. Львів, 2007. Т. 2: Н-Я. 2007. 592 с.
447. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси: монографія. Львів, 2010. 328 с.
448. Кучер В.І., Потильчак О.В. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни: Монографія. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. 357 с.
449. Лаута С.П. Колгоспне селянство України в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1965. 208 с.
450. Леви Дж. К вопросу о микроистории // *Современные методы преподавания новейшей истории*. М., 1996. С. 167–190.

451. Левченко Ю.І. Особливості реалізації окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». К., 2015. 21 с.
452. Леонтьев А. «Зеленая папка» Геринга. М.: Госполитиздат, 1942. 42 с.
453. Леп'явко С. Чернігів у роки війни (1941–1943). Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2011. 64 с.
454. Лисенко І.В., Кантур М.Ю. Комарівська німецька сільськогосподарська школа (1941–1943) // *Матеріали міжрегіональної науково-теоретичної конференції «Героїчні сторінки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років у патріотичному вихованні української молоді». Частина 1* / укл. Коропатник М.М. Чернігів: ЧОІППО імені К.Д.Ушинського, 2014. С. 5–11.
455. Лисенко О. 9 травня – День перемоги чи День пам'яті? // *Українська Друга світова: Матеріали міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ)* / Упорядник Яременко В. М. Київ: К.І.С., 2015. С. 22–31.
456. Лисенко О. Деякі тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни // *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал* / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Ін-т історії України НАН України. К., 2013. Вип. 1. С. 7–13.
457. Лисенко О. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки // *Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей*. 2010. Вип. 13. С. 8–22.
458. Лисенко О. Соціальні аспекти окупації України: Методологія проблеми // *Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей*. К., 2008. Вип. 11. С. 3–9.
459. Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). К.: Видавничий дім «Лі-Терра», 2014. 464 с.

460. Лопата В.Я. Дитинство обпалене війною // *Чернігівщина у вогні: Календар 2003* / Чернігівське земляцтво; Авт.-упорядник І.М.Корбач. К.: Український Центр духовної культури, 2002. С. 118–128.
461. Людке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии // *Социальная история : ежегодник*. М., 1999. С. 77–100.
462. Мазур Б. Забувати немаємо права // *Вісті Борзнянщини*. 2008. 17 червня. № 49 (8960). С. 2.
463. Мартыненко В. Деньги в Донецке периода оккупации 1941–1943 годов. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://infodon.org.ua/stalino/244>. Назва з екрана.
464. Матеріали міжрегіональної науково-теоретичної конференції «Трагічні сторінки Чернігівщини в історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: пам'ять поколінь», Чернігів, 27 березня 2013 р.: тези доп. / ЧОІППО ім. К.Д.Ушинського. Чернігів: Вид-во Інституту післядипломної педагогічної освіти ім. К.Д. Ушинського. Філософія освіти і педагогіки. № 28. 2013. 76 с.
465. Мень М.А. Евреи Нежинщины 1941–2005 годы. Нежин, 2006. 296 с.
466. Медик Х. Микроистория // *Thesis: теория и история экономических и социальных институтов и систем*. 1994. Т.4. Вып. 4. С. 193–202.
467. Михайлюк М. Агітаційно-пропогандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». К., 2006. 20 с.
468. Москаленко В.В. Окупація Щорського району за свідченнями очевидців. Наукова довідка. Щорс, 2010. 13 с.
469. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / [Пер. с нем.]. М., 1974. 387 с.

470. Нагайко Т.Ю. Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни (За матеріалами центральних областей) // *Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей*. К., 2008. Вип. 11. С. 148–165.
471. Нагайко Т.Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Переяслав-Хмельницький, 2009. 20 с.
472. *Немецко-фашистский оккупационный режим. 1941–1944 гг.*: сб. ст. / сост. Е.А. Болтин. М.: Политиздат, 1965. 388 с.
473. Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». К., 2005. 21 с.
474. Нестеренко В.А. Умови розгортання радянського партизанського руху в 1941 – на початку 1942 рр. [Електронний ресурс] // *Сумський історико-архівний журнал*. 2012. № XVIII-XIX. С. 106–110. Режим доступу: <http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/30049/1/Nesterenko-partyzany.pdf>. Назва з екрана.
475. Нестеренко Л. Друга Світова війна у спогадах очевидців // *Матеріали міжрегіональної науково-теоретичної конференції «Героїчні сторінки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років у патріотичному вихованні української молоді»* / укл. Коропатник М.М. Чернігів: ЧОППО імені К.Д.Ушинського, 2014. Частина II. С. 13–19.
476. Нестеренко Л. Острарбайтери Чернігівщини : вербування, умови праці на чужині та життя після повернення // *Українська Друга світова: Матеріали міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ)* / Упорядник Яременко В. М. Київ: К.І.С., 2015. С. 115–125.

477. Нікілев О.Ф. Українське село за часів німецької окупації : за спогадами селян (літо 1941 – осінь 1944 рр.) // Гуманітарний журнал. 2015. № 3–4. С. 90–96.
478. Ніколаєць Ю.О. Земельна реформа в Україні в умовах окупаційного режиму 1941–1944 рр. // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. № 26. С. 216–228.
479. Новіченко Л. Гітлерівська кріпаччина. (Про «німецьку земельну реформу» на тимчасово окупованій території України). Саратов, 1942. 52 с.
480. Пагіря О. Місця нацистського терору на території Чернігівської області, 1941–1943 рр. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=432>. Назва з екрана.
481. Партизанські загони і з'єднання на Чернігівщині в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років / Упоряд. Кучма І.І. Чернігів: «Деснянська правда», 2008. 25 с.
482. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. 590 с.
483. Перехрест О.Г. Заходи нацистських окупантів по вивезення сільського населення України на роботу до Німеччини та протидія їм // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. Вип. 10. Ч. 1. С. 441–451.
484. Перехрест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / НАН України. Ін-т історії України. К., 2010. 150 с.
485. Перехрест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище / НАН України. Інститут історії України. Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. 668 с.
486. Першина Т.С. Фашистский геноцид на Украине. 1941–1944. К.: Наукова думка, 1985. 170 с.

487. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Вид. 2-ге випр. та доп. Харків: ВД «Школа», 2007. 608 с.
488. Повод П. Рядки тривоги, надії, радості // *Чернігівський вісник*. 1999. № 80 (614). С. 2–3.
489. Подкур Р., Лисенко О. Життя по той бік фронту ... : Чернігівська область в умовах нацистської окупації // *Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упорядн.: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко*. НАН України. Інститут історії України; Чернігівська обласна державна адміністрація; Чернігівська обласна рада; Інститут історії, етнології і правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка; Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів «Книга пам'яті» та «Реабілітовані історією»; Державний архів Чернігівської області. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013. С. 5–46.
490. Потильчак О.В. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944): причини і прояви. К. : УДПУ ім. М.П. Драгоманова, 1997. 29 с.
491. Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». К., 1999. 17 с.
492. Потильчак О.В. Новий порядок в окупованій Україні (1941–1944) // *Пам'ять століть*. 1999. № 1. С. 97–104.
493. Потильчак О.В. Трудові ресурси цивільного населення України і система примусової праці в часи німецької окупації // *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько; Рецензенти: О. С. Рубльов, В. Ф. Шевченко*. НАН України. Інститут історії України. К.: НВП Вид-во «Наукова думка, НАН України», 2011. Кн. 2. С. 92–126.

494. Про звірства і злодіяння німецько-фашистських загарбників на Чернігівщині. Чернігів: Відділ пропаганди і агітації Чернігівського Обкому КП(б)У, 1944.
495. Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) // *Український історичний журнал*. 1993. № 3. С. 90–101.
496. Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр. // *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси* / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько; Рецензенти: О. С. Рубльов, В. Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. К.: НВП Вид-во «Наукова думка, НАН України», 2010. Кн. 1. С. 303–318.
497. Романюк І.М. Українське село в роки німецької окупації // *Сторінки воєнної історії України : Збірник наукових праць*. К., 2002. Вип. 6. С. 201–203.
498. Романько О.В. Легион под знаком Погони. Белорусские коллаборационистские формирования в силовых структурах нацистской Германии (1941–1945). Симферополь: Антиква, 2008. 304 с.
499. Саверська-Лихошва В.В. Антифашистські повстання в роки тимчасової окупації України німецько-фашистськими загарбниками (1941–1943) та їх роль у визволенні Вітчизни. Варва, 2013. 54 с.
500. Савицька О.О. Повсякденне життя мешканців Чернігова в 1943–1953 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Чернігів, 2017. 20 с.
501. Салата О.О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.). Донецьк: Норд-Прес, 2010. 362 с.
- 501^a. Салата О.О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Донецьк, 2010. 38 с.

502. Сенявский А.С., Сенявская Е.С. Военная повседневность как предмет исторического исследования : теоретико-методологические проблемы // 65 лет Великой Победы : в 6 т. М. : МГИМО-Университет, 2010. Т. 3. Победа. С. 197–211.
503. Сергій Олегович Павленко. Серія «Історики та краєзнавці Чернігівщини» (Бібліографічний покажчик). Чернігів, 2006. Вип. 8 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ua.convdocs.org/docs/index-198197.html>. Назва з екрана.
504. Сидоренко В. Щорс: напередодні війни, окупація, визволення // *Промінь (Щорс)*. 2001. 23 червня. № 44–45 (8767–8768). С. 4.
505. Сіментов Ю.Я., Яцура М.Т. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини. К. : Видавництво «Раднська школа», 1968. 170 с.
506. Скоробогатов А.В. Харків у роки німецької окупації (1941–1943) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Харків, 2006. 38 с.
507. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків: Прапор, 2004. 368 с.
508. Слюсаренко А.Г., Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: Навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів. К., 2009. 447 с.
509. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / [пер. с англ Л. Журнаджи]. К.: Дуліби, 2015. 584 с.
510. Стрітенська Церква міста Прилуки [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://gustynya.pravorg.ru/podvore>. Назва з екрана.
511. Студьонова Л. Злочини, які не мають строку давності (спалені фашистами села і міста Чернігівщини) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://siver.com.ua/forum/65-666-1>. Назва з екрана.
512. Студьонова Л.В. Доли, обпалені війною: Докум.оповідь. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. 168 с.

513. Студьонова Л.В. Слідами Чернігівського підпілля: Документальні нариси. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. 33 с.
514. Субтельний О. Україна. Історія. К.: Либідь, 1991. 512 с.
515. Судовий процес. Про масові розстріли радянських людей у Чернігівській тюрмі під час німецької окупації // *Деснянська правда*. 1944. 19 квітня. № 78 (99). С. 2.
516. Судовий процес. Про масові розстріли радянських людей у Чернігівській тюрмі під час німецької окупації // *Деснянська правда*. 1944. 21 квітня. № 79 (100). С. 2.
517. Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945. К. : Госполитиздат, 1956. 472 с.
518. Тандура В., Нестеренко Л. Срібнянщина в роки окупації. Срібнянська трагедія // *Матеріали міжрегіональної науково-теоретичної конференції «Трагічні сторінки Чернігівщини в історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945рр.: пам'ять поколінь, Чернігів», 27 березня 2013р.: тези доп. / ЧОППО ім. К.Д. Ушинського. Чернігів: Вид-во Інституту післядипломної педагогічної освіти ім. К.Д. Ушинського. Філософія освіти і педагогіки. № 28. Частина 2. 2013. С. 30–34.*
519. Тарнавський І.С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 1999. 223 с.
520. Тимощенко В. Трагічна доля Тополівки // *Життя Семенівщини*. 2011. 6 липня. № 53 (10076). С. 2.
521. Трикашна Л.М. Спалені гітлерівськими окупантами населені пункти Чернігівщини (1941–1943 рр.) // *Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: Матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / Чернігівська обласна державна адміністрація, Український інститут національної пам'яті. Упоряд.: С.В. Бутко, Р.І. Пилявець. Чернігів: Десна Поліграф, 2012. С. 117–123.*

522. Удовик В.М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». К., 2005. 16 с.
523. Удод О. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства // *Історія в школах України*. К., 2005. № 4. С. 40–45.
524. Удод О. Методологічні проблеми історії повсякденності // *Матеріали V Міжнародного конгресу українців (26–30 серпня 2002 р.; Чернівці)*. Історія : у 2-х ч. Чернівці : Рута, 2004. Ч. 2. С. 381–385;
525. Україна під нацистською окупацією : спалені села (1941–1944 рр.) : анотований покажчик / За ред. В.Ф. Солдатенка. К.: ДП «Пріоритети», 2012. 362 с.
526. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. : у 3-х т. / Ін-т історії партії ЦК КП України ; ред. кол.: І.Д. Назаренко, І.І. Вівдиченко, В.Я. Головкін та інш. ; авт. кол.: М.О. Буцько, М.М. Власов, П.І. Денисенко та інш. Київ : Політвидав України, 1967–1969.
527. Унгвари К. Венгерские оккупационные войска на Украине 1941–1942. Вторая часть [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://all-decoded.livejournal.com/366952.html>. Назва з екрана.
528. Февр Л. Бои за историю. М., 1991. 629 с.
529. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 1930-е годы: город / [пер. с англ. Л.Ю.Пантина]. 2-е изд. М. : РОССПЭН, 2008. 336 с.
530. Фомін А.В. Вплив нацистської окупації на соціальну сферу України 1941–1943 рр. (За матеріалами Донецької, Луганської, Харківської обл.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Луганськ, 2007. 247 с.
531. Хобсбаум Э. Эпоха крайностей: Короткий двадцатый век (1914–1991). М. : Издательство Независимая Газета, 2004. 632 с.

532. Хоменко Н. Про війну зберігати пам'ять // *Нові горизонти*. 2006. 23 вересня. № 34. С. 4.
533. Чайковський А. Невідома війна (партизанський рух в Україні 1941–1944: Мовою документів, очима істориків). К., 1994. 256 с.
534. Черниговская областная партийная организация в годы великой Отечественной войны / Авт.кол: Ф.М. Блоха, В.И.Власенко, В.К. Драгунов и др.: Ред.кол.: В.М.Половец (председатель) и др. К.: Политиздат Украины, 1987. 159 с.
535. Чернігівщина у вогні: Календар 2003 / Чернігівське земляцтво; Авт.-упорядник І.М. Корбач. К.: Український Центр духовної культури, 2002. 768 с.
536. Черняков Б.І. Періодична преса на окупованій території України [Електронний ресурс]. Режим доступу: // <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1648>. Назва з екрана.
537. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія. Кривий Ріг: Мінерал, 2005. 466 с.
538. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації 1941–1944 рр. ПП Наталія Брехуненко, 2010. 79 с.
539. Шульга З. Українське селянство не буде у фашистській неволі. Уфа: Вид-во АН УРСР, 1942. 36 с.
540. Шютц А. Структура повсякденного мышлення // *Социс*. 1998. №2. С. 129–138.
541. Ясенчук О. Українська справа на Чернігівщині під час Другої світової війни: двобій тоталітарних режимів [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://pivnich.info/ukrajinska-sprava-na-chernihivschyni-pid-chas-druhoji-svitovoji-vijny-dvobij-totalitarnyh-rezhymiv/>. Назва з екрана.
542. Яшан О.О. Ставлення селян України до приходу німецько-фашистських військ та окупаційного режиму // *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 171–173.

543. Яшан О.О. Система загальної трудової повинності населення Центральної України в роки німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.) // *Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили. Серія: Історичні науки*. 2008. Т. 83. Вип. 70. С. 40–44.
544. Яшан О.О. Морально-психологічний стан населення України в умовах окупації (1941–1944 рр.): на матеріалах центральних областей України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Черкаси, 2010. 20 с.
545. Яшан О.О. Зміни в ставленні населення до партизанського руху протягом 1941–1944 рр. (на матеріалах Центральної України) // *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 72. С. 139–141.
546. Яшан О.О. Завдання нацистської пропаганди щодо деморалізації українського цивільного населення під час Великої Вітчизняної війни // *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 3. С. 86–90.
547. Яшан О. Нацистський «новий порядок» на Черкащині (1941 – 1943 рр.) // *Україна у світовій історії*. 2014. № 2. С. 123–136.
548. Яшан О.О. Життя в окупації (1941 – 1944 рр.) // *Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки*. 2017. Число 26. Вип. 10. С. 144–149.

ДОДАТКИ

Додаток А

ЗАПИТАЛЬНИК

про події окупації, створений Оленою Боряк [358]

1. Як і коли Ви дізналися, що почалася війна?
2. Чи ховалися від мобілізації?
3. Чи проходили у вашій місцевості бої? Що люди робили під час бойових дій?
4. Чи робили спробу евакуюватися? Куди? Які речі забирали з собою? Чи вдавалося забрати з собою худобу, продукти харчування?
5. Коли вперше побачили німців? Як вони себе поводити? Які були перші враження, почуття? Чи пережили люди потрясіння?
6. Як поставилося до німців місцеве населення?
7. Чи були репресії з боку німців, проти кого спрямовані: місцевої колгоспної влади; комуністів, комсомольців; учителів; євреїв.
8. Чи видавали їх односельці, хто їх «забирав» (чи розстрілювали на місці, чи забирали)?
9. Чи була у ваших краях польсько-українська різня, хто вбивав поляків? Що вони робили у відповідь?
10. Як призначалася (обиралася) нова адміністрація на селі (старости, поліцаї)? Як вони поводити себе стосовно односельців у різних ситуаціях: під час проведення каральних операцій; під час набору робітників на примусові роботи до Німеччини; в організації повсякденного життя села.
11. Яким було ставлення до них населення?
12. Чи були в околицях села радянські партизани; «українські партизани» – повстанці, упівці, бульбівці, мельниківці, бандерівці; польські партизани: аківці (Армія Крайова), «батальйони хлопські»? Чи було вам зрозуміло, за що вони воюють? Чим вони між собою відрізнялися? Чи воювали між собою? Як до цього ставилися люди?
13. Чи заходили вони в село за продуктами харчування, одягом? Чим і як допомагало їм місцеве населення? Чи забирали вони з собою людей (молодь)? Чи були репресії з боку німців за їх підтримку?
14. Куди вони поділися? Коли це сталося? Що вам відомо про їхню долю, чи були проти них репресії? Хто з них залишився в лісах після війни?
15. Чи ховалися в лісах євреї?
16. Які війська стояли в селі (або біля села): німці, мадяри, хто ще? Яким були відносини з місцевим населенням?
17. Чи приходили до вашого села в період війни дезертири, військово-полонені? Чи відомі вам випадки, коли жінки брали їх «у прийми»?
18. Коли у вашій місцевості з'явилися сектанти, які саме (старообрядці; баптисти, п'ятидесятники, суботники, свідки Єгови, штунда тощо)? Як до

- них ставилися місцеве населення, православні та католицькі священники, польська, радянська, німецька влада? Чим вони відрізнялися від односельців?
19. Чи продовжували селяни займатися землеробством, городництвом? Які культури вирощували?
 20. Якщо селяни тікали від німців до лісу, то коли і з чого будували житло, чи тримали худобу, чи сіяли збіжжя, садили городи?
 21. Чи залишалися в населення худоба, птиця? Чи конфісковували їх окупанти? Чи було введено примусове здавання молока? Чи відомі випадки преміювання окремих селян за виконання цього обов'язку?
 22. Чим харчувалися?
 23. Де брали сіль, сірники, мило, цукор?
 24. Які гроші ходили, за що купували?
 25. Яка була влада: поліцаї, німці, мадяри?
 26. Хто йшов служити до німців? Як до них ставилося населення? Як вони себе поводити?
 27. Що сталося з колгоспом? Чи була спроба поділити землю?
 28. Що сталося з церквою? Чи відомі вам випадки протистояння автокефальної та «руської» (автономної) церков? Хто і коли її відкрив, хто правив? Чи почали люди хрестити дітей, брати шлюб у церкві? Де взагалі реєстрували шлюб?
 29. Чи справляли в селі родини/хрестини, весілля, похорон, календарні свята?
 30. Чи співали пісень? Чи збиралася молодь на вечорниці?
 31. Чи ходили діти до школи? За якими підручниками вчилися, хто викладав, які предмети вивчалися?
 32. Хто приймав пологи? Чи продовжували існувати ФАП? Яка була медична допомога місцевому населенню?
 33. Чи ходили політичні анекдоти під час війни (про Гітлера, про Сталіна)? Чи пам'ятаєте якісь із них?
 34. Яким був повсякденний одяг? Чи відродилися традиційні домашні заняття, які саме: прядіння, ткацтво (чи сіяли, льон, коноплі?), ковальство, теслярство, бондарство тощо?
 35. Чи грабували німці місцеве населення? Чи цілеспрямовано вилучали цінні речі? Що саме вилучали? Чи можна було цього уникнути? Які речі віддавали добровільно?
 36. Чи були поруч із вами німецькі, чеські колонії, польські села й хутори, єврейські сільські поселення тощо? Що з ними сталося?
 37. Чи були випадки вагітності жінок (дівчат) від німецьких солдатів? Яким було ставлення населення до «байстрюків», якою була їхня доля?
 38. Як населення зустрічало радянських воїнів, які звільняли село від окупантів?
 39. Яку допомогу надала місцева адміністрація для відбудови хати, налагодження життя?
 40. Первинні акти Надзвичайної державної комісії (НДК) – хто складав акти, чи індивідуально, чи колективно, коли, де це відбувалося, чи при свідках, чи

записували зі слів у вашій присутності, чи опитували, а пізніше складали акти; чи боялися давати неправдиві свідчення, чи були випадки спростовування сусідами неправдивих свідчень?

41. Чи обходили людей по хатах, чи скликали на загальні збори?
42. Чи вірили у те, що втрачене майно буде повернуто і компенсовано? Чи давалися офіційні обіцянки або роз'яснення?

Перебування на примусових роботах у Німеччині

1. Як і хто агітували до виїзду до Німеччини? Як це сприймалося населенням? Чи використовувалася німцями наочна агітація (плакати?) Які були очікування від цього кроку? Чи було це невідворотною реальністю, якій слід було підкоритися?
2. Чи були випадки, коли люди ховалися (або збігали) від загрози поїхати на примусові роботи до Німеччини? Де ховалися? Як довго? Хто їм допомагав?
3. Чи їхали до Німеччини добровільно? Хто підлягав вивезенню до Німеччини? Хто міг уникнути вивезення на примусові роботи? Яким способом?
4. Чи використовувала місцева влада свідків, щоби з'ясувати питання добровільності виїзду до Німеччини?
5. Яким було ставлення односельців до тих, хто повертався з Німеччини?
6. Як проходила фільтрація? Скільки людей було присутніми? Чи бралися додаткові свідчення? Як вам пояснювали мету фільтрації? Як ви це розуміли? На що сподівалися?

Додаток Б.

ЗАПИТАЛЬНИК

про події окупації на Чернігівщині, складений автором дисертаційного дослідження на основі анкети Олени Боряк

1. Як і коли Ви дізналися, що почалася війна? Чи проходили у Вашому населеному пункті мітинги чи збори на підтримку Червоної армії?
2. Чи ховалися Ваші односельці від мобілізації до лав Червоної армії?
3. Чи створювалися у Вашому селі винищувальні батальйони для боротьби з німецькими диверсантами?
4. Чи робили спробу евакуюватися? Куди? Які речі забирали з собою? Чи вдавалося забрати з собою худобу, продукти харчування?
5. Чи евакуювали колгоспне майно вглиб Радянського Союзу?
6. Чи проходили у Вашій місцевості бої? Що люди робили під час бойових дій?
7. Коли вперше побачили німців? Як вони себе поводити? Які були перші враження, почуття? Чи пережили люди потрясіння?
8. Чи були переслідування з боку німців комуністів, комсомольців та євреїв?
9. Чи видавали їх односельці, хто їх «забирав» (чи розстрілювали на місці, чи забирали)?
10. Як призначалася (обиралася) нова адміністрація на селі (старости, поліцаї)? Як вони поводити себе стосовно односельців у різних ситуаціях: під час проведення каральних операцій, під час набору робітників на примусові роботи до Німеччини?
11. Хто йшов служити до німців? Як до них ставилось населення? Яким було ставлення до них населення?
12. Яким було ставлення до старости та поліції населення вашого села?
13. Чи були в околицях села радянські партизани? Чи заходили вони в село за продуктами харчування, одягом? Чим і як допомагало їм місцеве населення? Чим і як допомагало їм місцеве населення? Чи забирали вони з собою людей (молодь)? Чи були репресії з боку німців за їх підтримку?
14. Чи були з боку радянських партизанів грабунки та інші злочинні дії щодо місцевого населення?
15. Чи заходили в село українські націоналісти та агітували за незалежну Українську державу? Як ставилось до їх агітації місцеве населення?
16. Які війська стояли в селі (або біля села): німці, мадяри (угорці), румуни, італійці? Хто ще? Яким були відносини з місцевим населенням?
17. Чи приходили до вашого села в період війни дезертири, військовополонені? Чи відомі вам випадки, коли жінки брали їх «у прийми»?
18. Чи продовжували селяни займатися землеробством, городництвом? Які культури вирощували? Чим харчувалися?

19. Що сталося з колгоспом? Чи була спроба поділити землю? Чи створювалися общини або десятихатки?
20. Чи були випадки дарування землі німцями або старостою в подяку за заслуги перед німецькою владою?
21. Чи доводилось переховуватись в лісі від німців та мадяр?
22. Чи залишалися в населення худоба, птиця? Чи конфісковували їх окупанти? Чи було введено примусове здавання молока? Чи відомі випадки преміювання окремих селян за виконання цього обов'язку? Чи примушували німці платити грошові податки?
23. Де брали сіль, сірники, мило, цукор? Чи заходили в село люди з пропозиціями обміну речей на продукти?
24. Які гроші ходили, за що купували?
25. Коли у вашій місцевості з'явилися сектанти, які саме (старообрядці; баптисти, п'ятидесятники, суботники, свідки Єгови, штунда тощо)? Як до них ставилися місцеве населення, православні та католицькі священники, польська, радянська, німецька влада? Чим вони відрізнялися від односельців?
26. Що сталося з церквою? Чи відомі вам випадки протистояння автокефальної та «руської» (автономної) церков? Хто і коли її відкрив, хто правив? Чи почали люди хрестити дітей, брати шлюб у церкві?
27. Чи справляли в селі родини/хрестини, весілля, похорон, календарні свята?
28. Чи проходила у Вашому селі паспортизація та реєстрація населення старостатом?
29. Чи заходили в село біженці з інших сіл та областей України та Росії? Чи проживали в селі місцеві німці (жили до війни), які були взаємовідносини з ними?
30. Чи була створена в селі пожежна команда? Траплялися випадки пожеж?
31. Чи були в селі випадки самогоноваріння? Як з цим боролися німці?
32. Чи направляли німці на шляхові роботи?
33. Чи співали пісень? Чи збиралась молодь на вечорниці?
34. В селі траплялися випадки крадіжок односельцями та бандами?
35. Чи проводили німці у Вашому селі судові розслідування та суди?
36. Чи був організований дитячий садок у Вашому селі?
37. Чи ходили діти до школи? За якими підручниками вчилися, хто викладав, які предмети вивчалися?
38. Хто приймав пологи? Чи продовжували існувати ФАП? Яка була медична допомога місцевому населенню?
39. Чи ходили політичні анекдоти під час війни (про Гітлера, про Сталіна)? Чи пам'ятаєте якісь із них?
40. Чи відбувалась німецька та радянська пропаганда: листівки, плакати, газети, оголошення, агітатори? Чи приїздили до Вашого села німецькі концертні агітаційні бригади?
41. Яким був повсякденний одяг? Чи відродилися традиційні домашні заняття, які саме: прядіння, ткацтво (чи сіяли, льон, коноплі?), ковальство, теслярство, бондарство тощо?

42. Чи були випадки вагітності жінок (дівчат) від німецьких солдатів? Яким було ставлення населення до «байстрюків», якою була їхня доля?
43. Як населення зустрічало радянських воїнів, які звільняли село від окупантів?
44. Яку допомогу надала місцева адміністрація для відбудови хати, налагодження життя?
45. Як проходила відбудова колгоспного життя?

Перебування на примусових роботах у Німеччині

1. Як і хто агітували до виїзду до Німеччини? Як це сприймалося населенням? Чи використовувалася німцями наочна агітація (плакати)?
2. Чи були випадки, коли люди ховалися (або збігали) від загрози поїхати на примусові роботи до Німеччини? Де ховалися? Як довго? Хто їм допомагав?
3. Чи їхали до Німеччини добровільно? Хто підлягав вивезенню до Німеччини? Хто міг уникнути вивезення на примусові роботи? Яким способом?
4. Яким було ставлення односельців до тих, хто повертався з Німеччини?

Додаток В.

**Географія свідчень сучасників нацистської окупації на Чернігівщині,
зібрані в ході підготовки дисертаційного дослідження**

№	Район	Свідок
1	Бахмацький район	Богун Степан Петрович, 1925 року народження, село Курінь
2		Неволько Ганна Олексіївна, 1928 року народження, село Городище
3		Сиплива Анастасія Григорівна, 1924 року народження, село Стрільники
4		Чепуль Марія Сергіївна, 1924 року народження, село Стрільники
5	Бобровицький район	Андріяш Ганна Лукінічна, 1936 року народження, село Рудьківка
6		Гурин Тетяна Мусіївна, село Браниця
7		Король Іван Петрович, 1925 року народження, село Стара Басань
8		Шовкун Марія Кирилівна, 1920 року народження, село Олександрівка
9	Борзнянський район	Большак Олексій Федорович, 1923 року народження, село Смоляж
10		Галепа Григорій Михайлович, 1931 року народження, село Ховми
11		Ганнич Надія Іллівна, 1923 року народження, село Кинашівка
12		Губар Ганна Захарівна, 1929 року народження, село Сидорівка
13		Донець Леонід Григорович, 1929 року народження, село Оленівка
14		Донченко Ганна Платонівна, 1928 року народження, село Носелівка
15		Дудка Олексій Тихонович, 1926 року народження, село Ядути
16		Коротич Михайло Григорович, 1929 року народження, село Головеньки
17		Куделя Олександра Тимофіївна, 1927 року народження, село Сидорівка
18		Петриченко Василина Микитівна, 1922 року народження, село Сидорівка

19		Тарахан Ольга Архипівна, 1922 року народження, село Комарівка
20		Черевань Марія Іпатіївна, 1922 року народження, село Прачі
21	Городнянський район	Купрієнко Єлизавета Петрівна, 1916 року народження, село Дібрівне
22		Пінчук Валентина Родіонівна, 1930 року народження, село Хрипівка
23	Ічнянський район	Артюх Ольга Григорівна, 1927 року народження, село Ступаківка
24		Бондаренко Олександра Андріївна, 1930 року народження, село Іржавець
25		Палуда Василь Лукич, село Припутні
26	Козелецький район	Жадан Парасковія Сергіївна, 1934 року народження, село Мирне
27		Костюченко Василь Григорович, 1930 року народження, село Сорокошичі
28	Коропський район	Лупко Надія Лукічна, 1932 року народження, село Атюша
29		Лупко Федір Федорович, 1930 року народження, село Атюша
30		Кунцевська Олександра Михайлівна, 1924 року народження, та Платонова Марія Сергіївна, 1923 року народження, смт Понорниця
31		Перепада Василь Григорович, 1933 року народження, смт Короп
32	Корюківський район	Кубрак Катерина Захарівна, 1936 року народження, смт. Холми
33		Олійник Ганна Йосипівна, 1923 року народження, село Савинки
34		Симончук Ніна Федотівна, 1933 року народження, село Наумівка
35		Шкір Єфросинія Леонтіївна, 1921 року народження, село Домашлин
36	Куликівський район	Казимір Анастасія Кузьмівна, 1930 рік народження, село Вересоч
37	Менський район	Кравченко Євдокія Захарівна, 1926 року народження, смт. Березне
38		Семероз Ольга Михайлівна, 1929 року народження, село Стольне
39	Ніжинський район	Калута Ніна Ярмолаївна, 1930 року народження смт Лосинівка
40		Коченко Тетяна Павлівна, 1927 рік

		народження, село Лустівка
41		Яременко Марія Кіндратівна, 1927 року народження, смт. Лосинівка
42	Новгород-Сіверський район	Колошко Тетяна Афанасівна, 1928 року народження, село Грем'яч
43		Макеєнко Анастасія Данилівна, 1928 рік народження, село Вороб'ївка
44		Прикота Ксенія Василівна, 1929 року народження, село Кам'янська Слобода
45		Устильчик Павло Семенович, 1923 року народження, село Орлівка
46	Носівський район	Волкогон Василь Степанович, 1924 року народження, село Володькова Дівиця
47		Мотлях Василь Юхимович, 1929 року народження, село Лісові Хутори
48		Сировець Марія Андріївна, 1934 року народження, село Володькова Дівиця
49		Харченко Борис Іванович, 1932 року народження, село Козари
50	Прилуцький район	Бигиб Марія Іванівна, 1929 року народження, село Охінки
51		Монька Марія Микитівна, 1923 року народження, село Білошапки
52		Череп (Пилипченко) Ганна Данилівна, 1924 року народження, село Івківці
53		Ясиновська (Кас'яненко) Людмила Миколаївна, 1935 року народження, село Удайці
54	Ріпкинський район	Кравченко Валентина Юхимівна, 1935 року народження, село Незаможне
55		Семеняко Парасковія Сергіївна, 1924 року народження, село Вороб'їв
56	Семенівський район	Населевець Єгор Олексійович, 1926 року народження, селі Жадове
57		Півторацька Єфросинія Мефодіївна, 1928 року народження, селі Жадове
58	Сновський район	Герасименко Григорій Іванович, 1929 року народження, село Кучинівка
59		Кармазін Марія Миколаївна, 1933 року народження, село Безуглівка
60		Колина Наталія Михайлівна, 1923 року народження, село Кучинівка
61		Циганок Парасковія Ігнатівна, 1932 року народження, селом Тихоновичі

62	Сосницький район	Сокирко Марія Йосипівна, 1933 року народження, село Вільшане
63		Роздерій Уляна Миколаївна, 1936 року народження, село Спаське
64	Срібнянський район	Борисович Ганна М., 1925 року народження, село Поділ
65	Чернігівський район	Бичкова Ольга Михайлівна, 1928 року народження, село Брусилів
66		Коротка (Легкобит) Марія Панасівна, 1922 року народження, село Анисів
67		Короткий Василь Миколаєвич, 1926 року народження, село Іванівка
68		Насонник Валентина Савелівна, 1923 року народження, село Халявин
69		Пінчук Наталія Іванівна, 1929 року народження, село Брусилів

Додаток Д.

Свідчення сучасників нацистської окупації на Чернігівщині, зібрані в ході підготовки дисертаційного дослідження*

Бахмацький район

Богун Степан Петрович, 1925 року народження, село Курінь Бахмацького району Чернігівської області

1. У дядька був радіоприймач і він почув оголошення. Він прийшов до нас о 6 годині ранку і сказав, що почалася війна. Це було 22 червня 1941 року. Мітингів і зборів у підтримку Червоної Армії не було.
2. Були випадки, коли обмазували чоловіків якимось зіллям і їх обсипало язвами. Тоді вони зверталися у лікарню у Даньківку і їм давали звільнення від армії. Але такі випадки були поодинокі.
3. Зразу після визволення району, створювалися батальйони, які охороняли військову нафтову базу. У цьому батальйоні служив і я. Під час окупації на кінці села, у соснах, висадився партизанський невеликий загін. До він подівся не знаю.
4. Евакуюватися не встигли.
5. Колгоспне майно теж не евакуювали. Худобу розібрали люди.
6. У 1941 році боїв у селі не було, німці зайняли село без бою.
7. Вперше побачив німців, які приїхали мотоциклами до села, це було літом 1941 року.
8. Єврей Каган, який проживав в селі і мав свій магазин, утік. А комсомольців і комуністів німці спалили у клуні на Сталінській.
9. Чув, що випадки такі були. Але хто і кого не знаю.
10. Влада діяла по окупаційних законах, старост призначав районний комендант. Його у нас називали Йосип, я його бачив із перекладачкою. Поліцаї були різні. В основному забирали худобу на м'ясо, продукти харчування, виганяли на роботу.
11. Складалася така ситуація, що дехто хотів служити німцям, але таких було мало. Коли почали забирати до Німеччини, то альтернативо було йти в поліцаї. І люди обирали залишитись вдома і служити німцям, але вони не знущалися із односельців.
12. Старост і поліцаїв не любили, деяким співчували, бо вони змушені виконувати цю роботу.
13. Партизанських загонів у нашій місцевості, які діяли на постійній основі не було.
14. Не було.

* Надруковано без будь-яких скорочень згідно із сучасними правописними нормами зі збереженням лексичних і стилістичних особливостей авторського тексту.

15. Ні, не заходили.
16. У школі стояла мостобудівельна частина. Це були німці. Прямо у будинку школи стояли коні, багато машин.
17. Таких випадків не знаю.
18. Селяни займалися землеробством. Колгоспі землі оброблялися так званими «общинами». Це люди одної вулиці, які своєю худобою обробляли поле. Вирощували ячмінь, пшеницю, картоплю. На городах вирощували городину.
19. Колгоспи не збереглися, земля була роздана між общинами, худобу і реманентом розібрали люди. Ним і обробляли власні наділи.
20. Таких випадків не було.
21. Такого не знаю.
22. Худоба у селян залишалася. Їжу здавали за рознарядками, хто не здавав, до нього ходили поліцаї. Лишнього не здавав ніхто.
23. У м'ясокомбінаті у Бахмачі німці для своїх потреб солили м'ясо, то хто сміливіший у ночі ходили до стічної ями, де була солоня вода. А звичайної солі не було. Сірників не було. Робили кресала, брали тряпку над якою били сталеву пластиною по каменю. Падала іскра і тряпка загорялася, так добували вогонь. Мила не було, прали у луговому милі, яке робили з попелу. З других сіл приходили люди міняти їжу на одяг.
24. Німецькі марки у декого вони були. Але більшість населення здійснювала товарообмін. Магазинів не було. У Бахмачі був базар, де міняли товар на товар.
25. Ніяких сект не було.
26. Церква з приходом німців закрилася, почала діяти після визволення села.
27. Так справляли. Були і весілля і родини і похорони. Хрестини і похорони здійснював який батюшка, звідки він, не знаю.
28. Ні, я не знаю такого.
29. Так, заходили, але звідки, не знаю.
30. Випадки такі були. Пожежна команда була при німцях. Це було кінна пожежна команда.
31. Самогонку люди гнали. Німці з цим не боролися. Горілку вони називали шнапсом. Вони любили її пити.
32. На шляхові роботи німці відправляли. Я дуже часто ремонтував міст, який знаходився у Бахмачі. Ми забивали сваї. Коли наша авіація почала здійснювати авіанальоти, нам загадували закопувати загиблих німців. Вимагали накидати понівечені трупи на машину, привозили до викопаних ям, вивантажували і засипали. Страху не було. Дома не розказував, щоб мати не переживала.
33. Молодь ходила на вечорниці гуляти. Німці не ганяли. Молодь співала пісні.
34. Не траплялось.
35. Ні.
36. Не було.
37. Ні, не ходили.
38. На село був один лікар, який працював лікарем і до війни. Він надавав людям посильну медичну допомогу.
39. Я таких не знаю.
40. Ні, у нашому селі цього не було.

41. У жінок спідниці, кофти, у чоловіків – штани, сорочки, піджаки – «сіраки». Все шили самі із свого полотна і красили його Сіяли коноплі, на верстаках ткали.
42. Такого не чув.
43. Радісно.
44. Відбудовувалися переважно самотужки, робили землянки, використовували лісоматеріали.
45. Не знаю, бо пішов із старшим братом Михайлом на фронт.

Підпис

Богун С.П.

**Неволько Ганна Олексіївна, 1928 року народження,
село Городище Бахмацького району Чернігівської області**

1. 22 червня 1941 року, після того як бомбили Київ, Бахмач. Мітинги і збори на підтримку Червоної армії не проводилося. Із сусідом Ломакою Василем ходили в Бахмач по сіль, мило де застало нас бомбардування літаками. Усі були вбиті чи ні ми не знаємо. Літаки намагалися збити зенітки з військової частини, що стояли в районі, але не вдалося.
2. І задуму від того щоб сховатись від мобілізації не було ніякого. Рідного брата Петра, 1923 року народження, який був на практиці в сусідній Носелівці як студент Загорівського радгоспу-технікуму, забрали до лав Червоної Армії. Навіть нікого не попередивши з рідних, про долю якого ми не знаємо й досі.
3. Ні. Навала німців була великою, що гнали людей мов табун коней, особливо багато людей загинуло 1926, 27, 28 років народження.
4. Евакуацій не проводилося.
5. Колгоспне майно не евакуйовувалось.
6. Спротиву не було, до нас зайшли 2 чоловіки і жінка, випили по чашці молока і в 4 годині ранку пішли в невідомому напрямку, схожі вони були на партійних працівників.
7. Числа не пам'ятаю, але знаю, що були жнива. Німці були різні: і нахабні і порядні. Ми відчували неприязнь відразу, і люди переживали потрясіння.
8. Німці не любили комсомольців, комуністів, а особливо євреїв, яких могли закопати живцем.
9. Поліцаї видавали комуністів, комсомольців, євреїв, яких могли розстріляти на місці або забрати.
10. В поліцію йшли добровільно особи, які потрапили в полон і повернулися додому на початку війни, а також добровольці, яких ще не призвали до лав Червоної армії. Поліцаї сумлінно виконували накази німецького командування. Старостою був сільський житель, якого характеризували, на відміну від поліцаїв з позитивної сторони.
11. Поліцаїв зневажали, ненавиділо місцеве населення.
12. Сільське населення ганебно ставилось до поліцаїв.
13. Партизанів не було.
14. Відступаючі збиралися в групи і йшли до лінії фронту.
15. За незалежну Україну агітації не проводилося.

16. В Городищі та біля села стояли лише німці. Місцеве населення німці не чіпали.
17. Дезертири не проходили, військовополонені також.
18. Селяни продовжували займатись землеробством, городництвом. Сіяли зернові культури, тютюн, садили картоплю. Все вирощене вивозилося на збереження в складах міста Бахмача.
19. Колгоспу не було, створювалися «десятихатки». Земля не ділилася.
20. Німці землі нікому не дарували.
21. Ніхто в лісі не ховався від німців. Коли хто провинився перед владою били шомполами (залізними палицями) поліцаї.
22. Ні
23. У Батурині міняли у німців, де стояла військова частина.
24. Німецьких марок не було, ходили радянські гроші.
25. Сектантів не було.
26. Церква була зруйнована у 1937 році радянською владою і на її місці знаходиться клуб. Дітей хрестили в Головеньці, Пальчиках, Батурині.
27. Так.
- 28-29. Ні.
30. Пожежна команда існувала, але великих пожеж не траплялось.
31. Самогоноваріння існувало, але не в великих розмірах, тощо німці забороняли цю справу і тому нетверезих людей майже не було.
32. Існувала дорожня бригада, яка виконувала шляхові роботи за наказами німців.
33. Так, полюбляли і німці.
- 34-35. Ні.
36. Ходили до школи, навчалися за довоєнними підручниками арифметики, німецької, літератури, виключаючи партійну літературу. Я закінчила 5 класів.
37. Дітей народжували в Батурині, який був тоді районним центром, куди відносилось і Городище. В селі існував ФАП, який надавав необхідну допомогу місцевому населенню.
38. Так, але я не пам'ятаю жодного.
- 39-40. Ні.
41. Ходили в валянках, резинових колошах, сіяли коноплі, пряли, ткали, що робила і я. Були ковалі, теслярі, бондарі. Ходили в полотняному одязі, якого ткали самі.
42. Ні.
43. Після звільнення Батурина радянські війська звільнили Пальчики, Городище.

З моїх слів записано вірно:

Підпис.

**Сиплива Анастасія Григорівна, 1924 року народження,
село Стрільники Бахмацького району Чернігівської області**

1. Відразу розпочали мобілізувати чоловіків до армії. Батька – Сипливого Григорія Степановича – мобілізували одним з перших.
2. Випадків щодо відмови від мобілізації до лав Червоної Армії не було.

- 3-5. Евакуація не проводилась.
6. Німці захопили село без бою.
7. Люди без великих потрясінь і переживань віднеслися до появи німецьких солдатів в селі, тому що ті нікого не ображали. Звістку про появу німців в селі одержали на другий день, коли сусіди повідомили, що німці їхали велосипедами та мотоциклами центральною дорогою (Широкою, як її називали в ті часи односельці).
- 8-9. Переслідувань комуністів і комсомольців не було, тому що більшість з них були мобілізовані до Армії.
10. Староста села і поліцаї, яких призначили окупанти, підбирали кандидатури і цих осіб насильно відправляли на примусові роботи до Німеччини.
- 11-12. Служити до німців йшли громадяни, яких Радянська влада «обідила», їх членів їх сімей було вислано до Сибіру. Жителі села презирливо відносилися до поліцаїв тому, що вони вели себе грубо та йшли вони у поліцаї з бажанням «віддячити» радянській владі.
- 13-14. Радянських партизанів в околицях села не було.
16. У селі стояли німецькі війська та мадяри. Говорили, що їх воїнів розрізняли за одягом, у мадярів обмундирування було жовтого кольору. З місцевим населенням у них були нормальні стосунки, тому що вони майже нікого не чіпали.
17. Були поодинокі випадки появи військовополонених, одного з них жіночка взяла «у прийми».
18. Селяни активно займалися землеробством. Всю роботу виконували вручну. Земельні ділянки скопували лопатою. Вирощували картоплю, буряк, капусту, помідори, огірки, моркву та інше. В основному харчувалися тим, що виростили на власних земельних ділянках. Також утримували корів, свиней, домашню птицю. Під час війни люди харчувалися нормально, не голодували.
19. Під час війни колгоспи продовжували функціонувати як і в довоєнний час. Спроб поділити землю не було.
22. Худоба та домашня птиця залишалася в населення. Фактів конфіскації не було. Німці не примушували здавати молоко, м'ясо та інші продукти.
23. Під час війни магазини не працювали в селі. Сіль, сірники та інше купляли на базарі в містах Бахмач, Борзні, селі В. Доч. Також заходили люди з пропозиціями обміну мила, солі, цукру на сільськогосподарські продукти.
24. В обігу були гроші Радянського Союзу, а не Німеччини чи інших країн.
25. В нашій місцевості сектантів не було.
26. Приміщення церкви було, але вона не працювала.
27. В селі, під час війни справляли родини, хрестини, весілля, але без священників. Ці «міроприємства» проходили скромно, адже люди проживали бідно.
28. Старостат не проводив паспортизації та реєстрації жителів.
29. Німці не проживали на території населеного пункту до війни. В наше село біженці з інших регіонів України чи Росії не заходили.
30. В селі була створена пожежна команда. Працівники цієї організації обходили населення з метою попередження виникнення пожеж. Зокрема, вони вимагали вчасно трусити сажу. Випадків пожеж під час війни 1941-1945 рр. не було.

31. Люди крадькома займалися самогоноварінням. Окупанти не проводили боротьби з цим.
33. Збиралися люди на вечорниці, а взимку по хатах громадян і масово співали пісень. Були холодні і голодні, а пісні співали і завдяки пісням ніби й жили, щоб забути, завдяки пісням тяжке життя.
34. Траплялися невеликі крадіжки картоплі, птиці та іншого майна односельцями.
35. Судових розслідувань в селі окупанти не проводили.
36. Дитячого садка за німецької окупації в селі не було.
37. Школа під час окупації працювала і діти її відвідували.
38. Медичний заклад під час війни працював.
40. Агітаційних заяв під час німецької окупації в нашому населеному пункті німецькими і радянськими громадянами не проводилось.
41. В цей час громадяни займалися як прядінням так і ткацтвом, адже завдяки цьому мали одяг, який у повсякденному житті носили. Люди жили у великих злиднях і тільки завдяки праці й виживали. Люди займалися і ковальством і теслярством, бондарством і все це виконували майже самі, адже треба було вижити.
42. Випадків вагітності жінок від німецьких солдатів в нашому селі не було. Вони поводитися чемно, не нагло. Німці початку війни жили по квартирах нашого кутка в кожній хаті по 2-3 чоловіки. Випадків насильства не було і населення «обіди» на них не тримали.
43. З радістю жителі зустрічали радянських воїнів при звільненні села від окупантів. Можливо хто й не радів радянській владі, але цього не показували, адже боялися Сталіна і влади і можливості заслання в Сибір.
44. Колгоспи допомагали жителям ремонтувати хати. Зокрема і хата, в якій проживала я з мамою, братом і 3 сестрами відремонтована місцевим колгоспом.
45. Солдати поверталися з фронту і йшли працювати в колгоспи. Люди не мали можливості отримувати паспорти і виїжджати з села. Тому приходилось всім іти працювати до колгоспів.

Примусові роботи в Німеччині

1. Агітували для виїзду в Німеччину поліцаї. Добровільно їхати ніхто не хотів, відсилали на примусові роботи насильно.
2. Були випадки, коли громадяни ховалися від загрози поїхати на примусові роботи.
3. Добровільно їхати до Німеччини ніхто не бажав.
4. Люди добре відносилися до громадян, що повернулися з Німеччини, адже їх насильно туди відправляли. Люди розпитували в них, як німці живуть, як з ними поводитися. Траплялися випадки різного відношення німців до нашого жителів при виконанні примусових робіт.

**Чепуль Марія Сергіївна, 1924 року народження,
село Стрільники Бахмацького району Чернігівської області**

1. Сусіди повідомили, що розпочалася війна. Мітинги і збори не проводилися.

2. Від мобілізації односельці не ховалися. Ходили виконавці і попереджали односельців про мобілізацію.
3. Не створювалися.
4. Евакуювалися тільки одна сім'я, тому, що чоловік був офіцером, але й він невдовзі загинув.
5. Майно колгоспу не вивозилось.
6. Бойових дій у нашій місцевості 1941 року не було. Було видно, як велися бої за Бахмач (освітлювалось, чутно було як бомбили районний центр). Перед тим, як захопити наше село, німці його бомбили, скинули дві бомби (одна впала де жила О.Л. в центрі села, а друга на Бойківці, де проживала Р.Г. Бомбили тому, що в селі знаходився штаб Червоної Армії, який знаходився в приміщенні школи, яка знаходилася навпроти хати, де проживала М.С. Чепуль)
7. Німці вели себе по різному. Людей не вбивали, але забирали худобу для харчування. У сім'ї, де жила М.С. Чепуль забрали порося. У школі знаходився німецький штаб, разом в приміщенні була і комендатура і столова. М.С. Чепуль і ще одна жінка кожного дня чистили картоплю, а страви готував німецький повар. Через дві неділі ще добавили дві жінки, то що кількість німців збільшилася. Працювали безкоштовно, але комендант запропонував один раз в день їсти (в обід). Працювала М.С. Чепуль на кухні один місяць. Тоді німців залишилось небагато і вони самостійно готували. Німці поводитися чемно і не ображали. У будинку, де проживала М.С. Чепуль на квартирі проживали двоє німецьких солдат: Павел і Ганс (розмовляв і розумів українську мову). Ганс приносив їжу і ділився нею, а сам дуже просив гарбузову кашу, капусту і український борщ. Пізніше його перевели в іншу хату, але він ходив щовечора гуляти, а в інші сім'ї попадалися різні німецькі солдати. Ганс говорив, що він і його три брати, які мають дітей призвані до війська і все через те, що Сталін і Гітлер хай лобами поб'ються, а нас на війну не забирають.
- 8-9. Комуністи і комсомольці були мобілізовані до війська.
10. Старостою призначили Г.С. Призначені поліцаї були дуже вредні. Під час окупації німці поводитися нормально, а от поліцаї вели себе погано. Німці шкоди великої не робили. Жителі боялися поліцаїв більше ніж німців.
12. Населення боялося старости та поліцаїв.
13. Партизанів на околицях не було.
16. У селі стояли німці і мадяри. Мадяри були «вредніші» від німців, забирали живність.
18. Люди в основному проживали за рахунок городництва.
20. Німці землі не давали і не розділяли.
21. Населення не переховувалось від німців та мадяр.
22. Люди утримували і птицю, худобу. Примусового здавання м'яса не було. Податки також не платилися.
23. Магазину під час війни не було. Сіль, сірники, цукор купляли на базарі.
26. Церква була закрита.
27. Справлялися родини, хрестини та весілля. На похорон запрошували із сусіднього села – Кукушку, він не був священником, але читав із книжки молитов і на хрестини також.

28. Старостат не провадив ні реєстрації, ні паспортизації.
29. У наше село біженці не заходили.
33. Люди з задоволенням співали, хоча життя було невеселим. Молодь не збиралася на вечорниці, тому що боялися німців.
34. Банд не було, але крадіжки дрібні були. Могли в самотній жіночки покрасти курей та інше.
36. Дитячого садка в селі не було.
38. Медичного закладу не було. Пологи приймали самі, або члени сім'ї.
41. Люди сіяли коноплі, льон: мочили в річці, витирали, пряли на прядці, м'яли на мотовилі. Ткали на верстаті. Одяг був полотняний: піджаки і штани, рубашки чоловікам, жінкам: хусточки, сачки, спідниці. Фарбували вільхою, бузиною.
43. Наше село визволили партизани, які зайшли в 3 годині ночі. Постукали вночі у їхню садибу: «Це партизани, свої». Поїли картоплю, пили молоко, а сусідка Карпусь Христина пригостила їх варениками. Німців із села вигнали о 1-й годині ночі, без боїв (німці самі виїхали із села). Партизани були дуже змучені, повмивалися біля криниці і відпочивали в сараї недовго і вранці рушили далі. А Ганс-німець говорив звечора, що уходим в 1 годині ночі, тому що близько руські і можуть нас взяти в оточення.
- 44-45. Колгоспи допомагали населенню відбудувати будинки, хто демобілізувався йшов працювати в колгосп, робочих місць вистачало. Розводили коней, волів, що були тягловою силою, тому що, тракторів не було. Колгоспи людям допомагали продуктами харчування, зерном.

Примусові роботи в Німеччині.

1. Населення не хотіло їхати працювати в Німеччині. Поліцаї і староста визначали хто підлягає вивезенню до Німеччини. Визначили одну жінку 1918 року народження, в неї було 2 дітей. Вона пішла жалуватись у волость і комендант накричав на поліцаїв і старосту. «Куди ти визначив жінку, у неї двоє дітей, туди треба без дітей працювати».
2. Від примусових робіт не ховалися, тому, що дуже боялися. Їх машиною повезли на Бахмач і на поїзді до самої Німеччини.
3. Їхати до Німеччини бажання не було, їхали примусово.
4. Населення позитивно ставилося до односельців, які поверталися з Німеччини. Деякі не поверталися, бо там виходили заміж і залишалися там жити.

Бобровицький район

Андріяш Ганна Лукінічна, 1936 року народження, село Рудьківка Бобровицького району Чернігівської області

1. На початок Великої Вітчизняної новини мені було всього п'ять років, тому про її початок дізналась від мами і старшої сестри. Про збори та мітинги в підтримку Червоної армії нічого сказати не можу.
2. Думаю, що ні.
3. В навколишніх лісах з місцевих жителів організовувалися загони партизан, які боролися з німцями й захищали односельців.

4. При наступі німців в село, селяни забирали з собою худобу, продукти харчування, теплий одяг і темної ночі ішли до лісу, де жили в землянках, а коли німці відступали поверталися назад і так декілька разів.
5. Думаю, що ні.
6. Бої проходили, але в якому році сказати не можу. У селі було підірвано приміщення двох шкіл, які були неподалік від нашої хати, яка була вкрита соломною. Куски заліза летіли неподалік, а ми в цей час (мама сестра і я) ховалися в хаті під «кроватью», де була землянка викопана мамою. Було дуже, дуже страшно, але ж сиділи тихо, щоб нас не почули німці. Слава Богу, обійшлося.
7. Який був рік сказати не можу. Вперше німці в шкіряних, гарних пальто, на мотоциклах, я побачила на своїй вулиці. Вони на швидкості проїжджали рядом з нашим городом. Я в той час збирала великий груші і почала кидати в них. Попала чи ні не знаю, але вони зупинилися і пішли до нашого двору, а я злякавшись втекла на кінець села, сховавшись за великим деревом і колючками, просиділа там ніч, до самого ранку. Мені було дуже страшно і холодно. Коли, я вранці, нарешті, прийшла додому то дізналась, що за мої «сраження» маму поставили до стінки і погрожували розстріляти. Направив «оружіє», але один із них взамін яєць і молока оставив маму в живих. Так що я себе відношу до юних учасників Великої Вітчизняної війни.
8. Переслідування були з боку німців в першу чергу партизанів та їх сім'ї, комуністів, євреїв в селі в той час не було.
9. Не знаю.
10. Був в селі староста, хто його вибрав чи назначав не знаю.
11. Односельці не йшли «добровольно» служити до німців. Помагав під час набору на примусові роботи в Німеччину.
12. Негативне.
13. Партизани були з навколишніх сіл тому харчувалися самостійно, а під час знаходження населення в лісі допомагали у кого, що було і виживали як могли, бо в лісі в різні пори року були ягоди, гриби.
14. Не знаю, мама нічого про це не розказувала.
15. Не знаю.
16. Були німці мадяри і вели себе так як у себе вдома.
17. Не знаю.
18. Коли не було воєнний дій, селяни займалися землеробством, огородництвом. Вирощували все те, що і до війни, яке в кого було насіння.
19. Колгосп зберігся, але в колгоспі не було техніки, коней для обробки землі, тому селяни, в основному жінки, на собі несли навоз, удобряли землю, ділилися своїм, у кого було насіння, щоб виростити, хоч який урожай, щоб не вмерти з голоду. Я живий свідок цього, тому що цим займалась і моя сестра, старша мене на 12 років, яку мама спасла від угона на роботу в Німеччину, сховавши її в землянці на своїм огороді, де вона була день і ніч. Приходила вона після такого трудового я дуже втомлена, мені було дуже жалко її. Але ж і я не грала в кукли, а допомагала мамі по роботі в дома.
20. Не знаю. Думаю, що не було.

22. Обов'язково здавали молоко, м'ясо, платили великі податки, але в якому році не знаю, думаю, що це було уже після закінчення війни.
23. Носильні речі, які збереглися, мама міняла на сіль, хліб в других селах. Зі слів мами 1 стакан солі, буханець хліба коштували по 200 тодішніх рублів.
24. Які тоді були гроші не знаю.
25. Мама ніколи не говорила про їх присутність.
26. Коли німці були у селі, вони в церкві держали коней, тому вона була відремонтована уже після війни.
27. У той час було не до свят, да і весілля не було, з ким справляти, в селі осталися дівчата та вдови, бо загинуло дуже багато молодих людей. У моїй сім'ї загинуло два брати 1922 та 1927 років народження.
- 28-29. Не знаю.
30. У центрі села була пожарна, але в якому році вона була створена не знаю. Після війни вона була обов'язково.
- 31-35. Не знаю.
- 36-37. Приміщення дитсадка зберіглось і після війни в ньому була школа. Так як дві школи були зруйновані, хто учні навчалися в вільних сільських хатах. Учили дітей сільські вчителі. Викладали українську і російську мову і літературу, арифметику.
38. Медичну допомогу населенню проводили в медпункті.
- 39-40. Не знаю.
41. Доношували у кого, що було. Поступово відроджувалися народні домашні ремесла. Сіяли коноплі, їх обробляли, з них пряли пряжу, ткали полотно і з його шили одяг.
42. Не знаю.
43. Зустрічали з хлібом-сіллю. А сльози і радість були в кожному домі, куди повернулися живі і не дуже здорові фронтовики, їх зустрічали всім селом - це було свято.
- 44-45. Не можу знати, бо нашій сім'ї ніхто не помагав. Мама одержувала за 2 погиблих на фронтах синів 14 рублів, в той час, як все було дуже дорого. Щоб якось вижити, я з своїми ровесниками рвали квіти липи, акації, клевера, з них наші мами готували оладі. Це був делікатес. У полях, після збору урожаю зернових ми збирали з землі зерна жита і пшениці. Мололи їх на муку за допомогою двох каменів, і тоді в хаті пахло свіжим хлібом.
- Ось така у мене та моїх ровесників була юність, дитинство, голод, холод і непосильний труд.

Підпис

Андріяш Г.Л.

**Гурин Тетяна Мусіївна,
село Браниця Бобровицького району Чернігівської області**

Про те, що розпочалася війна дізналися влітку 1941 року. Біля сільської ради були збори, де оголосили, що розпочалась війна. У багатьох були сльози і розпач. Кожен день сім'ї проводили чоловіка або сина до сільської ради, там

формували їх і вони гуртом йшли у Бобровицю на станцію. Ті, хто не пішов на фронт, створили партизанський загін у лісі «Темному» серед боліт. Колгосп залишився, але коней забрали на фронт, робили в основному діти, жінки, старі чоловіки. Бої були за селом, біля залізниці. Діти приносили з поля чоботи, каски, шинелі. Матері перешивали дітям, бо у багатьох, після бомбардування не залишилось нічого, згоріли будинки, сараї. На початку війни, коли німецькі літаки кидали снаряди, люди ховалися у лісі (під кущами, заростями). А, коли німці прийшли в село, ті, хто ховалися по лісам були заарештовані: декого відпускали, дехто не повертався. Німецькі вояки, проходячи селом, заходили в кожную хату по кілька раз, запитували: «Чи зв'язані ви з партизанами»? У багатьох у лісі були близькі та рідні, тоді перестали ховатись у лісі, як були бомбардування ховалися у погребях, у виритих землянках. Проходячи селом, німці просили у жителів молоко, яйця, масло. Залякані віддавали все, що було. Матері боялися, щоб не вбили дітей чи не забрали дівчину або жінку до Німеччини. Самі їли, що залишалось – кукурудзу, квасолю, капусту, буряк, картоплю. Євреїв у селі не було, комсомольці і комуністи, які не пішли на фронт були у партизанах. У кожному селі були поліцаї, вони забирали людей, які якимось допомагали партизанам. Жителі поліцаїв ненавиділи і боялися, бо кожне слово могло коштувати життям. Бог не зрівняв землю і людей теж. Дехто приховувався під словом «партизан» не боячись, приходили вдень у село, вимагали їжі, забирали пожитки. Були різні випадки. Радянські солдати почали звільняти села, райони. І чотири солдати зайшли до однієї хати, там жила вдова з маленькими дітками і старими батьками. Переддень вони зарізали поросятка. Солдати переїли дещо та й вдова просить щоб вони залишилися на вечір, бо прийдуть і заберуть все, що в хаті. Военні залишилися, хто де (під піччю, в сараї, під полом) чекати. Тільки звечоріло стук у двері, у вікно падає колодка, а за нею влізає один, другий – солдати їх заарештували і передали в управу сільської ради, згодом їх відправили на фронт. Були партизани, які їжу приносили людям, а були які забирали від людей і несли у свої сім'ї. У селі не було націоналістів, хотіли всі одного, щоб закінчилась війна, бо майже в кожную хату несли похоронки. У селі були німці і мадяри. Було таке, що коровами орали і переводили або робили невелику бестарку і тягли самі. Колгосп, школа і церква під час війни були. Матері ходили на базар, обмінювати одяг чи продукти, які вирости на городі на сіль, муку, сірники, крупу. У селі сект не було, люди ходили до церкви православної. Хоч у школах проповідували атеїзм, але під час війни у Бога люди вірили більше. Під час війни радощів було мало, родини, хрестини, гулянки проводили по хатах збиралися свої, пожуряться чи порядяться. Пожежних команд не було. Погорілих забирали сусіди перезимувати, а навесні робили невеликі будиночки (стіни з лісу, дехто під соломі). Як забирали на допит людей (розповідав дід) німецькі солдати били, вимагали, але люди виходили своїми ногами, а як допитували українські німці-поліцаї, то людину витягували (чи прийде до тям сама, чи від катувань помре). Дитячого садочку під час війни не було. Діток залишали в одній старенькій жіночці. В школі діти вчили арифметику, мову, читання предмети природничі. Пологи приймали бабусі-повитухи. Лікувалися хто чим міг, ФАПу не було. Анекдотів про Сталіна і Гітлера не говорили, боялися люди щось говорить,

що не забрали їх у полон. Ніяких концертів не було. Одяг був полотняним: сорочки і штани, чоботи шили зі шкіри. У селі були люди, які пряли коноплі, ткали полотно, а потім фарбували цибулинням, бузиною. Були вагітні жінки до них ставилися по різному. Більшість і залишилися самі до старості. Радянських солдат зустрічали радо.

Робили в колгоспі на трудовень, здавали в колгосп і яйця і поросят, телят. У селі після війни було 4 колгоспи.

**Король Іван Петрович, 1925 року народження,
село Стара Басань Бобровицького району Чернігівської області**

1. 22 червня 1941 року о 12 годині почули звернення Сталіна до радянського народу. Біля сільради були збори в підтримку Червоної Армії.
2. Односельці не ховалися від мобілізації до лав Червоної Армії. Був самотній випадок К.О. ховався в печі, обмазаний сажею, прикидався дурником.
3. В лісі був створений партизанський загін ім. Щорса під командуванням О. Кривця. Односельці йшли в загін.
4. Не робили спроб евакуюватися.
5. Колгоспне майно (худобу, зерно) евакуювали в глиб Радянського Союзу.
6. Боїв у нашій місцевості в 1941 році не було. Партизани вели «рейкову війну».
7. Вперше побачили німців восени 1941 року. Вони поводити себе як чужинці. Для людей це було потрясіння.
8. Німці переслідували комуністів та комсомольців.
9. Директора школи Герасименка Михайла Йоновича, комуніста та комсомольця – 8-класника Миколу Зуба, які змайстрували радіоприймач і слухали зведення Радінформбюро забрали в Ніжин, а потім у Чернігів і розстріляли.
10. Німці призначили старостою села Короля Петра Яковича. Він був хорошим старостою, попереджав односельців про облави, про набір молоді на примусові роботи до Німеччини.
- 11-12. До німців йшли служити поліцаї, односельці ставилися до них з острахом.
13. Партизани приходили в село за продуктами харчування. Забрали в сусіда Скрипця Г., де було троє дітей, корову, відвели до жителя села Сладкової і та готувала їжу партизанам.
14. Місцеве населення вдень боялося німців, а вночі партизан.
15. Українських націоналістів не було. Але, коли німці вступили в село, С.А. надів вишиту сорочку і зустрічали їх з хлібиною, просив, щоб призначали старостою.
16. У селі стояли німці, жили по хатах. В одній жінки був на нозі нарив, вони прислали фельдшера, який розчистив рану, обробляв і жінка уникла зараження крові.
17. О. Кривую було 19 років, як у перший день війни німці розбили аеродром, на якому він служив. І він не на фронт пішов, а він в с. Рокитне, додому, де створив партизанський загін.
18. Так, селяни займалися городництвом, щоб прохарчуватися.
19. Спроби поділити землю не було.
20. Німці не дарували землі.

21. Від німців переховувалися в полі, в лісі.
22. Окупанти забирали в населення «яйки, млеко».
23. У село заходили люди, які міняли речі на продукти.
26. Церкву радянська влада закрила у травні-червні 1935 року, приміщення перетворили в колгоспну комору.
27. У селі були весілля, похорони, родини, але дуже рідко. На одному весіллі партизани застрелили молодого.
- 28-36 Не було.
37. Школа в роки окупації не працювала.
- 38-39 Не було.
40. Партизани розповсюджували листівки.
42. Дівчата, вивезені на роботу в Німеччину, поверталися з дітьми.
43. З радістю зустрічало населення воїнів-визволителів.
- 44-45. Відбудовували зруйноване жінки, підлітки, інваліди. Працювали на тракторах, виконували непосильну роботу.

**Шовкун Марія Кирилівна, 1920 року народження,
село Олександрівка Бобровицького району Чернігівської області**

Про початок війни дізналась о 12 годині дня 22 червня 1941 року в своєму рідному селі. Місцева влада зібрала мітинг, виступили активісти села з протестами. А на другий день були мобілізовані всі чоловіки на фронт.

Підпільні групи в селі створювалися, коли були викриті окупантами і заарештовані. Закатовані були в Чернігівському Гестапо.

Я була вчителькою. І з своїми колегами з села Вертіївки Ніжинського району евакуювалась. Але в Полтавській області потрапили в оточення і мусили повернутись додому в своє село Олександрівка Бобровицького району. Там же, на Полтавщині, в селі Гінці побачила німців. Чоловік 20 німців-мотоциклістів, нарядні, чисті, веселі (звісно переможці) гнали наших полонених, приблизно 20 тисяч. Здавалось, що переважаюча кількість солдат Червоної армії могли в рукопашну знищити цих чоловік 20 німців. Але моральний стан наших солдат був такий страшний, що мабуть не думали про бій. Йшли собі помалу, принижені. Я повернулась в село, до батьків у жовтні 1941 року, де відбувся невеликий бій. П'ять солдатів загинули, були похоронені біля повітряного млина, після окупації перенесені останки в братську могилу в центрі села. Їх іменами названі вулиці села. Нову владу обирала громада. У селі Олександрівці обрали старостою села директора школи. Перед новою владою він виконав місію вірного їх помічника, За що був убитий партизанами з'єднання «За Батьківщину» весною 1943 року.

Переслідування комсомольців і комуністів було велике. Половина села була спалена 1 січня 1943 року, розстріляно комсомольців. А якщо їх не знайшли дома, то розстрілювали всю сім'ю. Хату спалювали. Мені вдалося втекти, а батька мого розстріляли. Хату спалили. Вище я писала, що в селі розкрили підпільну групу комуністів і заарештували німці протягом 1942–1943 років. Це ж ці люди, що загинули в Чернігові в Гестапо. Повертаючись до пожару і терору 1 січня 1943 року частина людей з тих родин, що були розстріляні, залишилися живі з різних

причин: хто не був дома, хто втік і т. де вони були розстріляні. Характерні моменти: горіла хата учительки Тишко Катерини Андріївни, вона була вбита, а дворічна дочечка Ася була ранена і так згоріла живою. А одна мати, коли згоріла хата, а залишилась піч, то на печі обгорілі трупи матері і двох діток, яких вона обняла і пригорнула до себе. А один дід боявся за своє життя, так на другий день відвів свого внука (матір і братів якого 1 січня розстріляли і спалили хату) у район, де хлопчик теж був розстріляний. Дивлячись з сьогоднішнього дня, наші люди були зрадниками і шкурниками. Але були і розумні, самовідданні, великі патріоти. Коли був розстріляний мій батько, я втекла до родичів в село Степові Хутори Носівського району. Там прийняли мене. Все село було зв'язане з партизанським загonom «За Батьківщину», що діяв у Носівському, Ніжинському, Бобровицькому районах. Я стала зв'язковою цього загону. Усі жителі села Степові Хутори знали, що я репресована німецькими окупантами, але ніхто мене не тронув (поліція, староста теж знали). А могли на моїй смерті заробити нагороду від Гітлера. Скажу, що Степові Хуторах настільки активно і законспіровано діяли підпільники, що з села в Німеччину не була виведена ні одна людина, зовсім не були забрані у населення худоба, фураж. Сам староста Галета Юхим був зв'язаний з підпільниками. Багато людей служили німцями на виду, а справді служили своїм людям, своїй Батьківщині. Так з села Степові Хутори селяни возили партизанам підводами хліб, олію, латали одяг і взуття, а з Носівського цукрового заводу (це районний центр) було вивезено 13 підвід цукру. Партизанське з'єднання «За Батьківщину» знищило 19 німецьких ешелонів, що йшли залізничній лінії Київ-Ніжин, на фронт з боєприпасами і живою силою. Було знищено і бронепоезд «Адольф Гітлер» в районі сіл Червоні Партизани і Сулак. Звичайно, з'єднання поповнювалось, бо німці чинили шалене знищення людей на окупованій території. Колгоспи не були розпущені, працювали там наші люди – все йшло на Велику Німеччину, як звали тоді німецькі посіпаки (поліцаї, заготовлювачі, старости). Звичайно, з усіх сіл району, крім Степові Хуторів, вивозилась худоба на фронт німецьким військам і в Німеччину. Але в декого з селян худоба залишалась. Тяжке було становище з сіллю, милом, сірниками. Повірите зараз важко: коробка сірників на базарі (базари були) коштувала 200 марок (це німецькі гроші), 1 стакан солі – 400 марок і т.д. Це приблизно 400 наших гривнів. Про цукор взагалі питання не стояло. Цукру не було, магазинів не було, хоч на базарі по дорогій ціні можна було купити дещо. Звичайно, продавалися овочі, хліб, сіно, дрова і ін. православні церкви були відкриті, молоді вінчалися, хрестили дітей, здійснювали похоронні обряди. Сект ніяких не було. Гроші – марки німецькі, ходили, але їх ніхто ніде не заробляв. Місцеві владці, що служили німцям дещо одержували, ходили продавці з міст, продавали, вірніше міняли одяг, домашні речі, посуд за продукти харчування. Так же і на базарах, більше процвітав бартер. Весілля, родини відбувалися. У кожному селі німці не могли бути, вони йшли фронтом і в селах не залишалися. А місцева влада не забороняла весілля, родини, вечорниці, були бо всі селяни пряли, ткали полотно і проводили вечорниці. Часто молодь з вечорниць уходила в ліс, але це було дуже ризиковано – якщо замічали, що хтось з сім'ї зникав, сім'ю розстрілювали, хату палили. У деяких селах були полонені солдати, які попали в оточення або утікали

з полону. Інколи одружувалися. У селі Олександрівка Бобровицького району жило 2 військовополонених, не знаю, чому вони нічого не робили. Коли палили село, їх всіх відправила місцева влада в район. Дальше судьба їх невідома.

Акушерські пункти в селах працювали, ті ж лікарі, що робили за Радянської влади, частина молодших були мобілізовані на фронт, а старші працювали в селах. Більшість їх були зв'язані з партизанським з'єднанням «За Батьківщину», допомагали медикаментами, лікували в себе (підпільно) поранених партизан, зберігали в себе аптечки (звісно таємно). У степових селах було дуже тяжко з паливом, жінки-вдови ходили вночі по соломі за 3-4 кілометри, щоб було чим нагріти хоч піч для дітей, а в кого була корова, то щоб погодувати соломі, бо фуражу для скоту не було. Всі жінки робили в колгоспах (тоді звалась община) так, що ніколи було приготувати сіно для себе літом. Німецька влада дуже мало платила селянам за працю. Але люди боролися за життя як могли.

У серпні-вересні 1943р. почалось визволення нашої місцевості. Важко переказати радість людей. А тим більше, що багато родин одержали похоронки – це теж важко описати. Були сім'ї, що загинуло 3 сини (тобто всі), лишилась одна мати. Почався страшний, непосильний відбудовчий період. Якщо хто повертався з фронту, то такі інваліди, що не те щоб допомогти сім'ї по господарству, а такі, що треба за ними доглядати. Коней було мало, тому коровами пахали в кого вона була, а дехто копав землю, просив сусіда з коровою, а сам відробляв за корову. Трудно це писати, а ще трудніше уявити це важке життя.

Хочу звернути увагу на такий факт. До 1953 року, тобто до смерті вождя народів Сталіна, Україна і її люди були зрадниками. Сталін говорив, що немає полонених – зрадники. І оці партизанські та підпільні подвиги не рахувалися, а після смерті Сталіна відкрилась справедливість про боротьбу українців з фашистами. Ураховувалися всі факти боротьби з окупантами і їх посібниками-холуями. Наше партизанське з'єднання «За Батьківщину» одержало заслужену увагу, три герої Радянського Союзу були у з'єднанні: Симоненко Микола, Шевирьов Олександр, Бовкун Іван.

Заслуговує на увагу засновник партизанського загону Носівки і Носівського району Стратилат Михайло Іванович. До війни Стратилат був секретарем РК партії Носівського району. Коли почалась війна Стратилат зібрав актив району і організували людей, щоб зробити запаси зброї, харчів для підпільної роботи і організації загону в лісі. Десь у вересні-жовтні 1941 року в лісі, в урочищі Орішному було зібрано загін (це вже на окупованій території) з 45 чоловік. Умови були важкі, земляні приміщення погано обладнані, але ненависть до ворога була настільки велика, що партизани трималися. Стратилат Михайло Іванович був дуже доброю, інтелігентною людиною, хорошим організатором, тому партизани його трималися. Поповнювався загін за рахунок людей, що тікали від німецьких «нових порядків» з сіл, а частково за рахунок втікачів-полонених. До 1943 р. загін переріс у з'єднання «За Батьківщину». Стратилат їздив (літав) на «Велику землю», тобто в Москву, одержав нагороди, повернувся в ліс теж літаком, але загинув при невідомих обставинах. Трудно сказати як і чому ходять різні плітки. Але те, що він був організатором партизанського загону в Носівці відібрати не можна. Дехто виражає думки, що його убили зависники його слави, але доказів

немає. Його іменем названа школа в одному селі, а в Носівці одна вулиця носить назву Стратилата.

PS. Хочу дещо доповнити «не називаючи прізвищ» до поведінки наших, іменна наших людей у роки окупації.

Село Казари, Носівського району було спалено з людьми, причому люди загнані в церкву. Одна бабуся (невідомо як) і троє її онучат заховалися у погребі. І один поліцай знайшов їх і постріляв. З речей, що лишилися забрав швейну машину «Зінгер» – це високої німецької марки, три чугуни і хатню квітку фікус.

В одному селі Бобровицького району ішов бій. Загибло 5 наших радянських солдат. Це було осінню 1941 року. Один солдатик був у чоботях, інші в обмотках з ботинками, але воно всі порвалось під час боїв. Так от баби-вдови хоронять цих солдатиків, а два діди сусіди кинулися знімати чоботи з того солдата, що лишилися цілі. Зняли по одному чоботу. І до цього часу ніхто не знає, чи вони помирилися і де ці чоботи. Діди теж померли. В одного з цих жертв замітили в роті золотого зуба. От один чоловік, у якого було два сина на фронті (один і не повернувся) поспробував бити каблуком своїх чобіт по щоці покійного, щоб вибити зуба. Жінки прагнули прогнати поганця і похоронити солдат. Після окупації останки п'яти солдат були перехоронені у братську могилу в центрі села.

Це в селі Олександрівка Ново-Басанського району (тепер Бобровицького). У тій Олександрівці, після пожарів, хто залишився шукав собі притулку (частина, звісно пішла в ліс). Не знайшов собі притулку бувший радянський міліціонер. Звернувся до старости села, щоб той дав якийсь документ. Староста ж віддав нещасного у руки старшого поліцейського. Він був з розкуркулених, його ворогом зробила радянська влада, але ж той міліціонер не був винний). Так от старший поліцейський і його помічник замучили цього чоловіка: палили, кололи, різали, ламали кістки доки нещасний перестав дихати (власне тіло його було настільки знівечене, що не було чому дихати). Коли палили село Піски Ново-Басанського району, цей поліцай узяв собі документи одного пісковчанина, що загинув... Але його було знайдено через 20-25 років приблизно, судили, розстріляли.

Ось такі ми слов'яни. Інші народи не робили цього з своїми однокровними.

Борзнянський район

Большак Олексій Федорович, 1923 року народження, село Смоляж Борзнянського району Чернігівської області

1. Дізнався від сусідки.
2. Не ховалися. Усіх позабирали до лав Червоної армії.
3. Не створювалися.
6. Швидко проходили бої.
7. У вересні 1941 року. Вторглися в хату, забрали кращу кімнату, топили піч і пекли собі млинці. Усіх німців було 6 чоловік. Мати боялася за життя дітей. Вони грали в карти, жили 3 доби, але дітей не займали.
8. Було 4 сім'ї, комуністів (1 сім'ю розстріляли: 3х дівчат і матір прямо в хаті, а батьку зв'язали руки й повели за 20км від села й розстріляли), 2 сім'ю (голову

колгоспу з сім'єю відпустили, а батька розстріляли); ще 2 сім'ї розстріляли тільки батьків.

9. Ні. Поліцаї показували де живуть комуністи.

10. Старости призначалися громадою, а в поліцаї записувалися самі, щоб «Врятувати свою шкуру». Не чинили шкоду.

11. Прості люди, щоб не їхати на примусові роботи до Германії. 6 чоловік із села. Не поважали, але боялися! Людей поліцаї не займали!

12. Боялися.

13. Не було.

14. Спалили зерномолотарку, щоб німцям не залишилося.

16. Німці. Ворожі.

18. Так.

21. Ні.

22. Ні.

23. Цукру не було. Сіль давав німець за яйця в крамниці.

26. До Війни із церкви зробили клуб, розібрали верх церкви.

27. Не справляли.

28. Не проходила.

29. Не було.

30. Пожежна команда була (Дві коняки й пожежна машина ручна). Пожеж не було.

31. Дуже мало.

32. Не направляли.

33. Дуже мало.

34. Ні, хоча поодинокі.

35. Не проводили.

36. Не було.

37. Ходили. Усі предмети (в початкових класах).

38. Не було ФАП. Ніякої.

40. Із літаків кидалися листівки. Наприклад: «Бери хворостину – гони німця в Палестину».

41. Полотняний, лапті, самошиті валянки. Було ткацтво, прядіння.

42. Не було.

43. Радісно.

44. Ніякої.

45. Зібрали 40 корів, овечок, свиней. Поступово.

Примусові роботи в Німеччині

1. Агітували. Не дуже заставляли. 20 чоловік із села було в Германії.

2. Ховалися до родичів в сусідніх селах.

3. Добровільно ніхто не їхав. Молодь. У кого був Захист.

4. З розумінням, що це односельці.

Галєпа Григорій Михайлович, 1931 року народження, село Ховми Борзнянського району Чернігівської області

1. Про початок війни дізнався тоді, коли було оголошено по радіо.

2. Не пригадую випадків, щоб односельці ховалися від мобілізації до лав Червоної Армії.
3. Було створено групу для боротьби з німецькими диверсантами.
4. Дехто з односельчан евакуювалися до Казахстану. Знаю сім'ю, які склавши на воза своє добро, прив'язавши до воза корову рушили із села. По дорозі корову їм довелося продати, а самі вони добралися якось до Казахстану. Після війни повернулися додому.
5. Пам'ятаю, що гонили худобу колгоспну в глиб Радянського Союзу, але куди саме не знаю.
6. Боїв у 1941 році біля села не було.
7. Із німців у селі був лише комендант. Був призначений староста, були поліцаї. Староста був місцевий. Люди, звісно, переживали велике потрясіння, страх.
8. У нашій місцевості у 1942 році сталася велика трагедія. Поліцаї зібрали активістів із села Ховми, Сидорівки та Ядут разом із сім'ями. Не залишили навіть маленьких дітей. Звезли в сусіднє село Красностав, зачинили в хату і спалили. Зараз на місці цієї трагедії братська могила.
9. Видавали цих людей поліцаї, вони ж їх і забирали.
10. Всі поліцаї, староста ловили людей, щоб відправити в Німеччину. Ловили колишніх комуністів, активістів; до людей вони ставилися жорстоко.
- 11-12. Служити німцям йшли погані люди, селяни до них ставилися негативно, але боялися.
13. Партизанів поблизу не було.
- 14-16. Нічого з переліченого не було.
17. Не пригадую нічого з цього приводу.
18. Селяни працювали на своїх городах, вирощували те, що завжди.
19. Община була створена.
- 20-21 Не було.
22. Якась худоба і птиця у людей залишалась, але її могли в любий момент відібрати. Так у нашій сім'ї відібрали коня.
23. Товари купляли на базарі в Борзні.
25. У нашому селі сектантів не було.
26. До війни церква у нашому селі була зруйнована. Старі люди туди ходили, а хто там правив – не пам'ятаю, мабуть, якийсь чужий батюшка.
27. Ніяких радісних свят у роки окупації не пам'ятаю. Люди були пригнічені, безрадісні. У цей час наче не було ніяких веселощів, вечорниць.
36. Дитячого садка не було.
37. До школи ходили. Вивчали три предмета: українську мову, німецьку мову, арифметику.
40. Пригадую, що моя мама розповідала, що коли вони копали рови, то на них скинули листівки (може з літака, не пригадую вже) такого змісту: «Дамочки, не копайте ямки, не такі дурні наші таночки, щоб полізти у ваші ямки». Я так розумію, що це листівки були німецькі.
43. Радянських воїнів, які звільняли село, населення зустріло з великою радістю.

Примусові роботи в Німеччині

До виїзду в Німеччину агітували поліцаї, староста, комендант. Молоді люди, які підлягали вивезенню в Німеччину, намагалися сховатися, але все-таки їх знаходили. Із сім'ї колишнього голови сільської ради був насильно вивезений до Німеччини на примусові роботи син. Він розповідав, як тяжко було працювати на заводі, яка поганою була там їжа, як їх били, яка робота була небезпечна. Все-таки він там вижив. А всіх інших членів сім'ї, які залишилися – спалили в селі Красностав. До тих, хто повертався з Німеччини, люди ставилися із співчуттям, розуміли, що вони їхали туди не по своїй волі.

Хоча, звичайно, траплялися випадки ненормальної реакції деяких злих людей, які могли пострікати, що ось, мовляв, ти там був. Але Бог їм суддя, їх уже немає серед живих, так само, як і багатьох очевидців подій того страшного часу окупації.

**Ганнич Надія Іллівна, 1923 року народження,
село Кинашівка Борзнянського району Чернігівської області**

Про те, що розпочалася Велика Вітчизняна війна дізналася з місцевого радіо. Спроби евакуації не робили, бо не було куди. Коли вперше з'явилися німці в селі було дуже страшно. Багатьох людей почали агітувати в поліцію, які потім все докладали їм. Звичайно дуже швидко набрали таких людей. Поряд з німцями було дуже тяжко жити, адже відбиралися у людей всі продукти харчування. Був такий випадок, зайшов фріц до хата, побачив хлібину та й говорить: «Брет». Взяв хлібину та думав виходити, а мама говорить йому: «Діти, діти». А ми всі дивилися на нього, адже дітей у сім'ї багато і всі різновікові. Він подивився, підійшов до столу, взяв ножа відрізав пів хлібини та й віддав нам.

Але в 1942 році почали масово забирати на примусові роботи до Німеччини молодих хлопців та дівчат. Багато хто почав ховати своїх дітей. Хто в погребі, хто в землянках, які виривали та маскували. Декого ховали на горищах хлівів та хат.

Однак, людей з свого села поліцаї вираховували та здавали німцям. Було дуже прикро, що люди зі свого оточення, а так поведуться.

У 1942 році все таки фріци знайшли мене та забрали до Німеччини.

Коли ми поїздом доїхали до Ніжина, нам з подругою вдалося втекти. Пішки ми йшли додому до свого села. Коли прийшли додому, рідні дуже пораділи. Знову почали мене переховувати. Проте, вдалося сховатись на 1 місяць. Знову ж поліцаї знайшли мене та здали німцям. І цього разу уже мені не вдалося втекти.

Коли приїхали до Німеччини, там знову почали вирішувати, куди нас розподілити. Німці хотіли, щоб ми пішли працювати у промисловість, на проволочний завод. Всі почали відмовляться, тому що знали – там важка праця. Потім нас почали бити пльотками та з шланга поливати холодною водою. Всі падали, але вони продовжували це робити. Дехто не витримував та починав здаватися. Тоді цих людей забирали на завод. А решту вистроювали, приїжджали їх фермери та вказували пальцем кого вони вибирають на роботу. Так і я потрапила в одну із сімей. Там я доїла 10 корів, працювала на землі, обробляла їх тверду землю. Їсти нам давали, але лише щоб ми не померли від голоду. В основному суп з брукви.

Молока, того що ти надоїш випити не можна було, бо прослідковувався кожний крок і відразу били по пальцям.

Але мені пощастило в тому, що в господаря було двоє дітей: син і дочка. Син був строгий, а дочка добра. От ця доброта давалася в знаки. Дуже часто вона тихенько приносила мені щось смачніше поїсти та добре ставилась до мене. Це трішки давало сили вижити на чужині. Так я пропрацювала в Німеччині до 1944 року. Лише в цьому 1944 році я повернулась в Україну.

Так і минули молоді три роки.

**Губар Ганна Захарівна, 1929 року народження,
село Сидорівка Борзнянського району Чернігівської області**

Пам'ятаю мало. Мій брат робив на пожарці. Одного разу йому подзвонив поліцай з сусіднього села Степанівка і сказав, що вони там набирають дівчат на примусові роботи. Брат прибіг і сказав мені, щоб тікала. Я стала бігти на поле, де дівчата сушили копи, щоб попередити їх. По дорозі мені зустрілися машини, що приїхали з Степанівки. Мене посадили на машину, привели ще молоду жінку, в сорочці розхристаній, вона годувала дитину. Я стала кричати, плакати, бо була ще мала, мене відпустили. Жінка теж просилась, що у неї мала дитина. Її теж відпустили. Я шмигнула поза машиною і побігла на поле попередила дівчат. Ми сховалися у копах, хто побіг у ліс.

Про облаву знала ще одна дівчина, вона побігла на луг, там три бригади дівчат гребли сіно на певній відстані одна від одної. Дівчина минула дві бригади дівчат добігла до третьої, там була її сестра і шепнула їй про небезпеку. Дівчата з третьої бригади сховалися, а дівчат першої бригади переловили і відправили у Німеччину.

**Донець Леонід Григорович, 1929 року народження,
село Оленівка Борзнянського району Чернігівської області**

Початок війни почули від людей та з повідомлень у газетах. На протязі двох тижнів всі чоловіки 18-55 років були мобілізовані. «Бронь» одержали окремі трактористи та особи для підпільної боротьби.

Спроб евакуації населення не було. У глиб Союзу відправляли колгоспні стада великої рогатої худоби. Але завдяки тому, що німецькі танкові кліщі зімкнулися на рубежі Бахмач-Конотоп, то стадо дійшло тільки до міста Пирятин, де було зупинене німцями. Погоничі розбіглися і невдовзі повернулися додому. Десь в перших числах вересня німці бомбили село. Над селом появилися два «звена» літаків. Три скидали бомби, а ти пікірували з величезним гулом. Це викликало страшну паніку серед населення. Горіли будинки, сараї, були жертви. У селі не було жодного солдата. І тільки через тиждень біля середини вересня

німці на почали наступ на село з двох напрямків з північно-західного і сходу. Село обороняла невелика кількість солдатів десь до 50 чоловік. На окраїні була встановлена батарея лейтенанта Новікова. Зробили по декілька пострілів, як налетіли літаки, батарею розбили вщент, загинула 17 артилеристів, в тому числі і лейтенант Новіков (захороненні в центрі села). На підступах до села підірвалися на мінах дві танкетки. Село горіло, люди ховалися в погребях і окопах. Німці втратили декілька чоловік. Наші втратили біля 30 чоловік. Люди були дуже налякані. Німці нікого з людей спочатку не займали. Бігали по дворах, брали молоко, яйця, курей, молодих поросят. А потім, в центрі села, в підвір'ї школи, жарили, варили, пекли і бенкетували. У селі було п'ять колгоспів, для підпільної боротьби в основному залишили голів колгоспів, голову сільської ради, актив. У них була зброя і склад продуктів в лісах. Та, тільки за тиждень встановилась влада, вони прийшли з повинною і здали зброю та склад з продуктами. Але, все рівно, через два місяці були заарештовані і 15 чоловік під охороною поліцаїв були вивезені в місто Ніжин і розстріляні. Колгоспи перейменували в общини. Обрані голова общини і його помічник. На сході села був обраний староста. В основному це були люди, які зазнали утисків при Радянській владі, розкуркуленні. З цього прошарку в основному була створена і поліція. Село Оленівка знаходиться на основному шляху Київ-Москва і безперервно рухалися війська німців і їх сателітів на схід. Особливо агресивно відносилися до населення мадари, але до розстрілів не доходило. Італійці відносилися дуже дружельбно, в багатьох були чогось портрети Леніна, показували і говорили, що він не хотів війни. Були поодинокі випадки, коли військовополонені приставали до жінок в прийми. У селі почав керувати комендант-німець, а згодом їх було два. Контролювали роботу общини і здачі податків. Люди працювали в общині в основному вирощували зернові і картоплю. Трудно давався цей хліб, коней мало, орали навіть коровами, копали й лопатами. Однак німці десь платили 0,5 кг за вихододень, залишали й сіменний фонд, але основне зерно вивозили на станцію Доч. Тоді як наші після визволення на трудовень давали в межах 50-150 грам. Так як і Радянська влада і німці примушували платити податки: 240 літрів молока з корови, 100 штук яєць, здати шкуру від свиней, смалить свиней суворо забороняли. Грошового податку не було, але ходили німецькі марки. Йшов широкий бартер між населенням. Як тільки встановилась влада, зразу ж відкрилась служба в церкві. Священик прибув з Заходу. Проводив хрещення дітей, відзначалися всі релігійні свята. Проводився Хресний хід 9 вересня 1942 року на Пантелеймона до Куліша, де був встановлений шестиметровий дубовий хрест. Проведено молебень. Характерно, що спереду демонстрантів йшли коменданти несли короги, німецький прапор А прийшли наші, хрест спилили і заборонили проводити роковини П. Куліша.

**Донченко Ганна Платонівна, 1928 року народження,
село Носелівка Борзнянського району Чернігівської області**

1. Про те, що німці бомблять Київ, почули по місцевому рупору. Також чули, як бомбили Бахмач.
2. Від мобілізації в Червону Армію ніхто не ховався.

3. Винищувальних батальйонів для боротьби з німецькими диверсантами у нашому селі не було.
4. Чи евакуювався хтось із села, не знаю.
5. Колгоспний скот погнали в Саратов. Супроводжуючі вернулися, а де скот дівся, хтозна.
6. Великих боїв біля села не було, адже це не був пункт стратегічного значення. Фронт пройшов стороною. Проте загиблі були.
7. Звичайно, страшнувало було німців. Вели вони себе по-різному. Траплялися і хороші німці.
8. Переслідування комуністів, комсомольців були.
9. Односельці їх не видавали. Проте все ж двох стратили в Бахмачі у 1942 році.
10. Староста, поліцаї призначалися німецькою владою. По відношенню до односельців вели вони себе не агресивно: каральних операцій не проводили, про набір до Німеччини попереджали.
11. До німецьких прислужників населення ставилось без злоби.
12. Так само відносилися до старости і поліції.
13. Радянських партизанів в околицях села не було.
14. Ні.
15. Українські націоналісти в село не заходили.
16. У школі жили мадяри. Відносини з населенням були нормальні.
17. Дезертири і військовополонені може і були, але я не пам'ятаю.
18. Селяни продовжували займатись землеробством. Вирощували ті ж культури, що і до війни: картоплю, буряки, ячмінь. Харчувалися, чим приходилось.
19. Колгоспні землі наче трохи ділили. Для обробітку землі люди об'єднувалися в общини.
20. Випадків дарування землі німцями або старостою в подяку за заслуги перед німецькою владою не було.
21. Переховуватись від німців або мадьяр в лісі не доводилось.
22. Худоба і птиця у населення лишалася. Де в кого їх конфісковували. Примусового здавання молока, м'яса та інших продуктів не було заведено. Про грошові податки нічого не знаю.
23. Сіль брали ще перед окупацією на ст. Доч. З сірниками була проблема. Для видобування вогню використовували навіть кресала. Цукром іноді пригощали німці.
24. Купували за німецькі марки.
25. Сектантів у нашій місцевості не було.
26. Церква у селі стояла, а чи правилося в ній, не знаю. Про хрестини, вінчання також не можу нічого сказати.
27. Свят ніяких не справляли.
28. Про паспортизацію та реєстрацію населення старостатом не знаю.
29. Біженців у селі не було.
30. Чи була створена у селі пожежна команда, не знаю.
31. Про самогоноваріння теж нічого не можу сказати.
32. На шляхові роботи відправляли. Зокрема, на розчищення доріг від снігу.
33. Молодь хоча десь і збиралася, але пісень не співали.

34. Про крадіжки в селі не пам'ятаю.
35. Судових розслідувань і судів не було.
36. Про дитячий садок нічого не знаю.
37. Школа працювала, але чи хто ходив до неї, не знаю.
38. Про медичну допомогу також нічого не можу сказати.
39. Політичних анекдотів не пам'ятаю.
40. Пропаганди, ні німецької, ні радянської, не було.
41. З одягом було стужно. Ходили, хто в чому. Особливо скрутно було із взуттям. Жінки займалися прядінням, ткацтвом.
42. Випадків вагітності жінок від німецьких солдатів не пригадую.
43. Радянських воїнів, які звільняли село від окупантів, населення зустрічало з радістю.
44. Для відбудови хати, налагодження життя місцева адміністрація допомоги не надавала. Навпаки, забирали людей на відбудову радянських заводів і фабрик.
45. Почали діяти колгоспи. Потроху почали розводити худобу і птицю, обробляли землю.

Примусові роботи в Німеччині

1. Агітації до виїзду в Німеччину не було. А про черговий набір до Німеччини попереджав місцевий староста, щоб кандидати на виїзд змогли десь сховатися
2. Багато людей ховалися від загрози бути вивезеними до Німеччини у родичів, у землянках.
3. Добровільно до Німеччини поїхали мій батько і брат, бо були комуністом і комсомольцем і їх могли тут стратити.
4. До тих, хто повертався з Німеччини, населення ставилось добре.

Дудка Олексій Тихонович, 1926 року народження, село Ядути Борзнянський район Чернігівської області

1. Про початок Великої Вітчизняної війни дізнався від сусідів. У селі радіо не було.
2. Під час мобілізації були випадки, коли односельці ховалися.
3. У нашому селі Ядути не створювалися винищувальні батальйони для боротьби з німецькими диверсантами.
4. Мої батьки і сусіди по вулиці не робили спроби евакуюватися.
5. Худобу вигнали з хлівів і погнали на схід, далі від фронту.
6. Наше села фашисти зайняли 9 вересня 1941 року. Бої не проходили.
7. У вересні вперше побачили німців. Вони нищпорили по коморах, хлівах. Продукти харчування закопували в землю. Деякі покидали хати, тікали в ліс, болота. Я особисто бачив німців. Німець, проходячи повз нашу хату сказав мені: «Якби я жив в такій хаті, по повісився б». (А хата була покрита соломною і начебто вросла в землю).
8. Переслідування комуністів і комсомольців у селі були. У 1943 році 21 односелець (сім'ї комуністів) були розстріляні. Їх розстріляв загін карателів, який спеціально приїхав.
9. Родини комуністів розстрілювати вдома. Їх видавали поліцаї.

10. Нова адміністрація призначалася таким чином: зрадники ставали старостами, поліцаями. Під час каральних операцій, набору робітників до роботи в Німеччину вони представляли списки або самі приводили.
11. Населення поліцаїв ненавиділо, іноді переслідували і вбивали.
13. Партизанів у селі не було.
15. Українських націоналістів у селі не було.
18. Селяни продовжували займатись землеробством.
36. Дитячого садка не було.
37. До школи діти не ходили.
39. У селі не ходили анекдоти ні про Сталіна, ні про Гітлера.
41. Повсякденний одяг був дуже бідний. Із полотна.
42. Про випадки вагітності жінок від німецьких солдатів не було чути.
43. Село було звільнено від німецької окупації 9 вересня 1943 року. О 2-й годині дня з'явився розвідник, надвечір радянські війська вступили в село. Люди виходили, обнімалися, цілувалися, плакали, ділилися своїм горем.
44. Наша хата (халупа) не була пошкоджена.
45. Приступили до відбудови колгоспного життя. Нічим було виорати поле та його засіяти. Всі працюючі чоловіки були на фронті. Працювали жінки, старі люди, діти. Поле орали коровами. В січні 1944 року мене теж забрали на війну з японцями.

Примусові роботи в Німеччині.

1. До виїзду в Німеччину склалися списки. Тоді поліцаї і нова влада (німецька) ходили по хатах і викликали на задане число. Населення не хотіло, але мусило.
2. Були випадки, коли ховалися, але рідко переховувалися в лісі.
3. Добровільно до Німеччини не їхали. До Німеччини брали молодих дівчат.
4. Ставлення до тих, хто повернувся з Німеччини було нормальним.

Коротич Михайло Григорович, 1929 року народження, село Головеньки Борзнянського району Чернігівської області

Про початок Великої Вітчизняної війни дізналися від старших. Про новини на фронтах люди передавали один одному. А остаточно повірили, коли почали мобілізувати чоловіків на війну. Мій батько також воював. Листи, що приходили з фронту, перечитували багато разів. Часто разом з сусідами, родичами.

У кінці 1941 року (липень) в Головеньки прибуло з фронту на відпочинок 200 солдатів і офіцерів Радянської Армії. Розташувалися вони в приміщенні школи. Це були залишки двох наших дивізій, розгромлених в боях на київському напрямку. Незабаром вони знов відбули на фронт, який невмолимо наближався до села.

Ніколи не забуду трагічну для моїх земляків дату – 9 вересня 1941 року. Цього дня, після обідньої пори, німецька розвідка на мотоциклах увірвалась в село Головеньки. На колясках були встановлені крупнокаліберні кулемети. Ми, підлітки, спостерігали в центрі села, де я жив, за пересуванням німців. Почалася окупація. Настали дні пограбувань, знущань, вбивств. Комендантом Батуринського району був німецький офіцер. За період окупації були повністю

пограбовані колгоспи, розстріляно 6 жителів села; фашистами та їх помічниками були по звірячому закатовані шість жителів села. Частину колгоспної худоби намагалися евакуювати в Саратов. Але дійшли з худобою тільки до Конотопа. Там нас оточили німці, всю худобу відібрали. Ми ж вирушили додому. Страшною була дорога назад: скрізь лежали трупи наших солдатів, та все таких молодих, рідко хто в чоботях, більшість в обмотках і навіть у постолах. Німці в селі не стояли, але часто робили наїзди за продуктами. Йшли й наші односельці служити до німців. Поліцаїв не любили жителі села. Вони видавали німцям колгоспних активістів та членів їх сімей, вказували на сім'ї воїнів Радянської Армії. Після визволення села вони були змушені або переховуватись, або міняти місце проживання.

На початку війни за селом копали протитанковий рів у напрямку до станції Доч. Для копання рову були мобілізовані жінки, діти. Його довжина близько 10 км, глибина – півтора метра. Німці спостерігали за цією роботою з літаків, але не стріляли, лише розкидали листівки. Але рів не знадобився для оборони, бо німці наступали правіше. Поблизу села партизанів не було. Але одного разу до нашої хати потрапив солдат з розвідки, яку переслідували німці. Цілий місяць він жив у нас, ходив у цивільному одязі, нікуди не виходив. Ми ж постійно боялися наскоку німців. Коли прийшли наші, він вирушив разом з ними.

В своїх листівках, які скидали з літаків, німці всіляко вихваляли життя в Німеччині, запрошуючи туди молодих, здорових людей. Проте люди не вірили обіцянкам, та й були налякані поведінкою загарбників у селі. Для вивозу людей у Німеччину німці застосовували силу, зброю, залякуючи людей розстрілом. Їм вдавалось вивозити молодих людей до своєї країни. На жаль, не всі вони повернулися додому.

4 вересня 1943 року після обіду ми почули пісні. Вибігши на вулицю, побачили дві підводи, на яких їхали наші солдати-розвідники. Їхали вони з Нових Млинів, зупинилися в центрі села біля школи. Біля них були й ми. Аж бачимо по вулиці з боку Батурина їде німецький автомобіль. Німців затримали наші розвідники. Бували випадки, що німці з літака розстріляли свою машину. Загиблих вони поховали на цвинтарі біля церкви. Розвідники, що прибули в Головеньки, відпочили до вечора по сільських хатах. Але німці підтягли підкріплення і того ж дня увірвалися в село. Розвідники розбіглися, хто куди. Німці підпалювали хати, викурюючи партизан. На нашій вулиці згоріло 5 хат. Люди ховалися в погребях, де також тримали своє нехитре майно. Наступного дня німці вели з нових Млинів велику групу полонених червоноармійців. А 6 вересня німців у селі вже не було, в село вступили радянські війська. Щоб побудувати хоч якесь житло, жінки йшли в ліс пиляли дерева і перетягували в село за допомогою корів, яких німці не вивели з особистих господарств. Чоловіки були на фронті, помічниками були ми, підлітки. У кого в господарстві була корова, той легше переніс тяготи війни, повоєнної розрухи та відбудови. Згодом за селом в сторону Дочі обладнали земляний аеродром, на якому дислокувалися двомоторні бомбардувальники. Літаки літали в сторону Гомеля. Через півтора місяця аеродром змінив дислокацію.

Дванадцять жителів села Головеньки 18 березня 1943 року були заживо спалені в селі Городище Бахмацького району.

**Куделя Олександра Тимофіївна, 1927 року народження,
село Сидорівка Борзнянського району Чернігівської області**

Чоловіків стали призивати і я взнала, що почалась війна. Мітингів і зборів в підтримку армій не було. Односельці від мобілізації не ховалися, але були такі, що втекли з фронту на початку війни, можливо їх там розбомбили чи оточили. Ховалися за Вороною (це озеро, біля Десни) в землянках. З села в евакуацію виїхала одна родина. Боїв у 1941 р. в селі і біля села не було. Німця бачила одного – коменданта Шульця – він приїздив на бричці до дівки з нею гуляв. Німці, поліцаї переслідували комуністів (комсомольців забрали на війну, євреїв в селі не було). На комуністів полювали поліцаї і ще один чоловік, говорять, що він написав список, бо дуже не любив безбожної радянської влади, сам був глибоко віруючий. Забирати відстежених партійців приїжджали мадяри, може й німці. Розстрілювали по-різному: кого – в хаті, кого біля хати, а в основному везли в с. Плиски. Поліцаї жорстоко не обходилися з населенням, вони вистежували комуністів, визначали, кому їхати на примусові роботи в Німеччину, кому здати худобу. Можливо, ця худоба відправлялась в Германію, бо я, працюючи там, чула, що на ешелонах з худобою було написано «Україна дарить подарки». Люди поліцаїв недолюбували і боялися. Поліцаї часто влаштовували гульбища. У селі було три хвили набору молоді (дівчат) на примусові роботи: 2 рази брали тих, кого визначили, третій раз половили на лузі. Одну поліцаєву далеку родичку випустили вже за межами села.

Я працювала в Германії на будівництві 6 місяців, нами керували поліцаї – чехи, австрійці. Жили на околиці Берліна в бараках 500 дівчат. До роботи їхали без конвою. Вдягли в зелені костюми і дерев'яну взувачку. Міщани ставилися по-різному.

**Петриченко Василина Микитівна, 1922 року народження,
село Сидорівка Борзнянського району Чернігівської області**

Про війну дізналися у неділю 22 червня, коли прийшла робітниця сільської ради, з оголошенням про війну і щоб батько йшов в Комарівський військкомат. Евакуювалася одна сім'я. Голова сім'ї комуніст-орденоносець. Жінку з дітьми відправив в евакуацію. Комуністів залишали для створення партизанського загону, але вони його не створили. Комуніста-орденоносця забрали в Ніжин, по дорозі замучили до напівсмерті. Його сім'ю розстріляли. Інших комуністів розстріляли в селі Плиски – усіх їх видали свої односельці поліцаї. Перед приходом німців евакуювали колгоспне майно: коні, корови, телята, вівці. Деякі люди таємно ховали свою худобу і користувалися нею. Під час німецької окупації волів було мало, у корів запрягали у воза – по дрова, що треба для господарства. Але не орали. Орали волами, хоч було і мало. Німецька влада наділила кожному

селянському двору по гектару орної землі. Землі всі оброблялися, не пустувало й клаптя на дарованих гектарах.

У сусідньому селі був комендант – німець Шульц. Він був непоганий до людей. Він організував обробіток всіх полів, що пахалися за часів комуністичної влади. Були бригадири: чоловіки-каліки, старики, був і голова колгоспу. Орали волами, сіно косили косами і жінки і чоловіки і підлітки. Жали серпами сапували сапами. Вирощували жито, квасолю, просо (молотили ціпами), картоплю, городини не було. Врожай ішов окупантам, дещо з вирощеного виділяли працівникам.

Поліцаї і староста самі напросилися на службу. Особливої жорстокості до населення не виявляли, лише р'яно переслідували, відстежувати комуністів. Жили вони добре, влаштовували гульбища. У нас у селі німця не було. У сусідньому селі Степанівка комендант Шульц був. Він приїжджав перевірити роботу на полі, по хатах не ходив. Ставився до людей добре, хвалив, пропонував відпочивати. У Комарівці теж був комендант-німець Рильцт. Іноді приїжджав у село. Був жорстокий, бив людей просто так. Всі боялися, тікали, ховалися. Рильцт був комендантом району. Лише одна дівчина з нашого села гуляла з німцями. Її катали в бричці. Продуктовим податком село не обкладалося.

Сіль селяни ходили купляти в Мену, Ніжин. Носили масло, яйця – продавали і купляли сіль і сірники. Які були гроші не знаю. Цукор був грудковим, було його мало і не дуже його люди потребували. Відварювати буряк і на цьому відварі варити кисіль.

Мило було мало, економили. Прали крейдою, попелом, золими.

Вдягнуті люди були в домашньому одязі – полотняному. Не можна було ніде купити і метра тканини. Під час окупації люди займалися ткацтвом, прями, вишивали одяг на вихідні дні.

Гулянь не було. Молоді дівчата іноді збиралися на лавочках у світлу пору доби, вечором боялися. Хлопців не було – на фронті. Не було нічого веселого, сумний був час, у кожного хтось був на фронті.

Церкву німецька владановила – у колишньому клубі певний час правили. Батюшка був не сільський, старенький. Хоронили людей з батюшкою, відбували скромно поминки.

Діти в школу не ходили, ясел не було.

В селі була пожежна команда. Самогон потроху гонили. Крадіжок не було. ФАП був с сусідньому селі – Степанівці, зверталися хворі туди.

Лінія фронту під час визволення не проходила через наше село. Відбудовували господарства тяжкою працею. Удосвіта ішли в'язати ячмінь, потім ми йшли додому переснідати і знову на денну роботу. Чоловіків було мало (старі, каліки, які повернулися з війни), в основному все лягало на жіночі плечі.

Агітації до виїзду в Німеччину не було. З села дівчат забирали по-різному. Приїжджали німці з нашими поліцаями, на машинах і забирали визначених. Іншим разом забрали молодь на лузі, коли ті греблі сіно. Добровільно мало хто хотів (лише 3), в основному їхати не хотіли. Тікали, переховувалися у житі, у лісі. Батьки носили їсти. До тих, хто повернувся з Німеччини ставилися по-різному, але були і ті, що ображали їх. Деякі жінки приїхали з Німеччини з дітьми.

**Тарахан Ольга Архипівна, 1922 року народження,
село Комарівка Борзнянського району Чернігівської області**

1. В неділю 22 червня 1941 р. вранці, голова сільради об'їхав все село і об'явив про початок війни. Зразу ж зібрали людей на мітинг біля церкви.
2. Почали мобілізувати на Петра (12 липня). Деякі чоловіки не хотіли йти на фронт.
3. У селі створювався винищувальний загін. Туди входили всі працівники райкому. (Комарівка була райцентром). Старші по посаді повтікали, а молодші залишилися з документами. Батальйони ці нічого не допомогли, багато людей верталися додому. Поїхали копати окопи за Борзну, над Десною копали аж до Кладьківки. Німці скидали листівки. Зокрема таку: «Дівочки и дамочки, не копайте ямки, мы сюда не придем».
4. Ми, сусіди, не пробували евакуюватись. Голова колгоспу відправив жінку і дочку в Росію (після війни вони повернулися).
5. Худобу намагалися евакуювати, але вона верталась в село.
6. Боїв не було.
7. У вересні місяці побачили німців, почули, як вони гергочуть. Було грязько, а німці приїхали на мотоциклах. Ми заховалися на печі, а в сусідів був погріб великий для схову. В нашу хату німці наносили соломи, напекли млинців, поїли, переночували, а рано вранці пішли далі.
8. У нашому селі тільки один пекар був єврей, в Берестовці його дочка Роза працювала в школі.
- 11, 12. В поліції служили прості селяни, які заступалися за своїх односельців.
13. Партизани тільки проходили лісом біля села.
- 15, 17. Цього не знаю.
16. В селі перебували німці, італійці. В нашій хаті були 2 солдати, один трохи розумів нашу мову. Просили молока. Побачили на стіні фотографію, де ми з двома подругами були в українських національних костюмах. Вони попросили, щоб я вдягла цей одяг, вони сфотографували, щоб послати додому. Старший сказав, що у нього є «фрау» і «кіндер», воювати їх послали силою. Казали: «Сталін і Гітлер чай разом п'ють, а Іван і Ганс один одного б'ють».
- 18, 19. Німці були хазяйновиті, колгоспи не розбазарювали, а збирали. Працювали, як і в колгоспах. Вирощували коноплі, льон, зерно, картоплю, заготовляли сіно для худоби.
22. Так, поставки були. Грошей не було.
23. Все вимінювали в Ніжині на базарі, в основному за льняне полотно та масло, сир.
24. Грошей не пам'ятаю.
25. З такими не доводилось зустрічатись.
26. Церкву зруйнували в часи колективізації.
27. При німцях церкву відбудували. Пам'ятаю, як вінчався один поліцай. У церкві зберігали зерно, дрюччя. В кого було за що, свята справляли.
28. Облік був.

29. Не бачили біженців.
31. Не варили, боялися.
32. Сніг відкидати відправляли.
33. Вечорниці були по хатах, співали.
34. Крадіжок не чути, бо за це відправляли до Німеччини, як і за відмову працювати.
- 36, 37. Садок не пам'ятаю, а школа працювала.
38. ФАП працював.
40. Газети були, плакати, що запрошували до Німеччини.
41. Одяг саморобний; пряли і ткали.
43. При відступі німці палили будівлі, шли на болото на с. Смоляж. Радянські війська зустрічали у лісі вночі, близько не підходили.
44. Допомогали деревом.
45. Колгосп на місці як і до війни був.

Примусові роботи в Німеччині

1. Плакати агітаційні були.
2. Звичайно були. Ховалися у лісі, в погребях, поки пройде призов. Допомогали поліцаї – односельці та родичі.
3. За крадіжки та прогули відправляли на примусові роботи. Про добровільні поїздки до Німеччини не чула.
4. Нормальне, співчутливе.

Черевань Марія Іпатіївна, 1922 року народження, село Прачі Борзнянського району Чернігівської області

1. Почули по радіо. Мітингів не було.
2. Таких випадків не пригадую.
3. Винищувальні батальйони для боротьби з ворогом не створювалися.
4. Спробу евакуюватись ніхто не робив.
5. Колгоспне майно і худоба було евакуйоване в глиб Радянського Союзу.
6. Пройшли незначні бої. Люди жили своїм життям.
7. 9 вересня 1941 року. Вели себе німці, можна сказати, нормально. Було страшно, коли стріляли.
8. Були переслідування комуністів і комсомольців.
9. Ніхто нікого не видавав.
10. Були поліцаї в селі. Стосовно односельців вони вели себе нормально. Деякі з них навіть допомагали комсомольцям і комуністам, які в той час переховувалися у лісі. Були випадки, коли поліцаї агітували на роботу в Німеччину поїхати, навіть погрожували розправою.
11. До німців ішли служити ті, хто не хотів іти на фронт. Люди їх зневажали.
12. Ставлення було до старости та поліцаїв в селі негативним.
13. Були в лісах поблизу села партизани. Бувало, що заходили в село. Місцеві жителі допомагали їм, чим могли.
14. Злочинних дій партизанів щодо місцевого населення не було.
15. Українських націоналістів у селі не було.

16. Невеликий загін німців. На агітацію не звертали уваги, не вірили своїм ворогам.
17. Такого не пам'ятаю.
18. Селяни жили звичним життям. Харчувалися тим, що вирощували. Обробляли землю, вирощували овочі, зернові культури, картоплю.
19. При німцях була община. Землю орали коровами. Працювали в основному жінки і підлітки. Лише після окупації організували колгосп.
20. Такого не було.
21. Переховувалися у лісі від німців комсомольці і комуністи.
22. Худоба залишилась у тих, в кого не забрали німці чи поліцаї. У нас забрав корову і порося поліцай – сусід, бо наш батько був активістом. Корова жила в нього 18 років, а наша багатодітна сім'я голодувала.
23. Міняли в білорусів на продукти. Іноді ходили міняли в Бахмач.
24. Радянські рублі.
25. Сектантів у селі тоді не було.
26. Церква була. Хрестили в ній дітей, відспівували покійників. Розібрали церкву вже після війни активісти.
27. Справляли в селі родини, хрестини, весілля, похорони, поминки, але дуже скромно, без розмаху.
28. Паспортизація та реєстрація населення не проходила.
29. Біженців в селі не було.
30. Пожежна була в центрі села. Вона виконувала свої функції. Випадки пожеж траплялися.
31. Самогон гонили і під час війни. Німці полюбляли наш самогон.
32. Так. Німці направляли жителів села на шляхові роботи.
33. Було не до пісень. Молодь не збиралась на вечорниці. Поліцаї слідкували, щоб у хатах не світилось.
34. Нічого було красти. Після війни теж не крали.
35. Судових розслідувань у селі не було.
36. Дитячого садка не було.
37. Діти не вчилися, школа не робила.
38. ФАТ у селі був. Пологи приймала акушерка.
39. Політичні анекдоти ходили під час війни. Але я їх уже не пам'ятаю.
40. Німецької та радянської пропаганди не було.
41. Жінки прями і ткали полотно. Потім його фарбували бузиною чи вільхою. З нього шили повсякденний одяг.
42. Так. У нашому селі був випадок, коли німці згвалтували жінку. Вона завагітніла, народила сина. Односельці їй співчували. А хлопець ріс як і всі інші діти.
43. Не було меж радості, коли радянські війська звільнили село від німців. Люди плакали і сміялися, обнімалися і цілувалися.
44. Ніякої допомоги ніхто не надавав.
45. Відбудовували колгоспне життя самотужки. Було важко. Але з радістю, що скінчилася війна.

Примусові роботи в Німеччині

1. Агітували до виїзду в Німеччину німці і поліцаї. Вони обіцяли там золоте життя.
2. Були випадки, коли молодь не хотіла їхати до Німеччини і переховувалась у лісах досить довго. Їм допомагали місцеві жителі і навіть партизани.
3. Були випадки добровільного виїзду до Німеччини. Пам'ятаю як одній закоханій парі батьки не дозволили одружитись. Вони виїхали добровільно в Німеччину, гадаючи, що там будуть разом. Але їх там зразу ж по приїзду розлучили. Коли хлопець спробував пробратись до дівчини, його ввіймали і побили. Він трохи похирів і помер. Дівчина теж додому не повернулася.
4. Ставлення односельців до тих, хто повернувся з Німеччини, було різне. До добровольців – зневага. До примусово вивезених – співчуття, жалість.

Городнянський район

Купрієнко Єлизавета Петрівна, 1916 року народження, село Дібрівне Городнянського району Чернігівської області

1. Про війну дізналася коли працювала на шляхових роботах в Чернігівському районі. У селі Пльохов (Малейки) наказали возити пісок, камінь і будувати майданчик для літаків. А через час наказали копати глибокі окопи. День і ніч йшли великі колони чоловіків (які ще не були у формі) і багато було молоденьких дівчат, говорили, що то будуть медсестри. Повернувшись додому, у сусідів викопали великий окоп, куди сподівалися сховатися від німців.
2. В селі не всі хотіли йти до Червоної Армії, деякі ховалися по хлівах чужих і в окопах. А один чужий солдат умисно відстав від своїх. Його переодягли в цивільний одяг і теж ховали по хлівах.
3. Загін створювався, а що робив не знаю.
4. Евакуації людей в селі не було. А колгоспних корів і свиней вигнали за село і кинуло. Череди розбрелися, корів і свиней розхапали люди навколишніх сіл і ховали в лісах.
6. У 1941р. боїв у селі не було і за селом не було. Коли прийшли німці Червоних уже не було, а ми сиділи в сусідньому окопі ще довго. Коли прийшли в двір, то вже німці були у нашій хаті. Харчі, які були в хаті німці забрали і готували собі їжу. А в сусідів застрелили прямо в хліві порося і хотіли його там спалити, так господарі впали перед ними на коліна і вблагали не робити цього в хліві. Німці послушали і винесли порося в двір.
8. Переслідування були. Забрали Тетяну Радіонівну (прізвища не пам'ятаю) і її більше ніхто не бачив.
9. Видавали староста і його помічники.
10. Самі напросилися, ніхто з людей їх не вибирав. Вони відправляли до Германії молодь. Мене теж хотіли відправити до Германії тричі. Перший раз мені порадили натерти під рукою до крові, що я і зробила. І на комісії мене забракували. Другий раз приходив староста, так мій брат його «замогоричив», а мати впросила мене не відправляти.

Третій раз хтось матір попередив і вона сховала мене під піч. І я кілька днів там жила. Староста з помічником приходили 3 рази, але мене не знайшли.

12. Підкорялися їм і боялися.

13-14. Не було, не чула про них.

15. Не чула і не бачила.

16. В селі були німці і мадяри. Дорослі люди старалися не попадати їм на очі, а дітям німці інколи давали цукерки.

18. Копали лопатами, орали собою землю і вирощували картоплю.

20. Німці давали землю своїм прислужникам. Один такий приїхав у наше село і роз'їжджав на бричці запряженій кіньми. Хто він був я не знаю.

21. Люди від німців ховали корів, тому дехто всю окупацію просидів з коровою в лісі.

22. Ще до приходу німців люди закопували в землю речі і продукти. В кого німці не знайшли то зберіглося. Староста наказував носити німцям продукти.

23. З сірниками і сіллю було дуже скрутно. Про цукор і не мріяв ніхто. Обміну продуктів в селі не було. У село ніхто не приходив міняти. А щодо солі.. В клунях (колгоспних), на городах була якась речовина, біла, схожа на добриво. Була ще радянських довоєнних часів. Її брали, розводили водою і довго кип'ятили в чавунках, зверху, разом з водою збігало, а тим що залишалось і солили їжу.

24. Не пам'ятаю, якісь гроші були.

25. В сусідньому селі Смичин – баптисти. Вони є і зараз, а коли з'явилися? Мабуть після війни.

26. Церкви у нас не було. Вона згоріла від удару блискавки ще до війни.

27. Справляли тільки поминки.

30. Коли німці відступали, то підпалили колгоспні клуні і дві хати в центрі села. Була велика пожежа.

31. Самогон люди варили і в війну.

32. На різні роботи виганяв староста.

33. Було не до пісень.

37. У школі німці зробили стайню для коней. Діти не вчилися.

38. Пологів було зовсім мало. Жінки народжували самі.

41. Саморобний полотняний одяг. Спідниці фарбували у дубову кору. Ткали і прями.

42. Жінки народжували і від німців. Це переважно жінки, які були вивезені на примусові роботи до Німеччини. Таких жінок в селі недолюбливали, але до їх дітей відносилися нормально.

43. Коли наші війська ввійшли в село, ми сиділи в погребі. Почули сильні крики: «Ура». Були дуже раді нашим воїнам. Вони в селі були довго. Поховали полеглих і пішли далі.

44. Ніякої допомоги місцева влада людям не надавала. Люди самотужки відбудовували все, що зруйнували німці.

**Пінчук Валентина Родіонівна, 1930 року народження,
село Хрипівка Городнянського району Чернігівської області**

1. Приїхав вершник із райцентру, він їхав вулицею і кричав: «Війна! На нас напала Німеччина!»
4. Евакуюватися ми не пробували, батько пішов на фронт (з війни він не повернувся), а мама з нами залишилась у рідній хаті.
6. Боїв у 1941 році у нас не було, але ми бачили, як відступала Червона армія. Серед солдатів було багато поранених. Ми несли їм хліб, молоко, яблука, а вони казали: «Ми скоро повернемось».
7. Перші німці в'їхали в село на мотоциклах, усі вони були брудні, в пилюці. Запам'яталися їхні оголені руки, автомати, незрозуміла мова, та те, що вони всі були однакового зросту, як зрізані. Люди ховалися від них.
10. Нашого сусіду призначили німці старостою, але він допомагав людям, попереджував, коли до Німеччини будуть молодь забирати.
11. До німців пішли служити ображені на Радянську владу. У селі поліцаїв боялися більше, ніж німців, не довіряли їм.
16. Спочатку в селі стояли німці, їх розмістили по хатах. Німець, який жив у нашій хаті, попередив маму: «Після нас прийдуть мадяри, їх бійтесь, дівчат своїх ховайте». І справді, мадяри лютували дуже.
17. Я не чула, щоб у нашому селі хтось з жінок брав «у прийми» дезертирів чи військовополонених,
18. Селяни продовжували порати городи, вирощували картоплю, жито, кукурудзу. Цим і харчувалися, адже худобу забрали окупанти.
20. Не чула, щоб землю ділили або дарували її комусь.
21. Ліс від села далеко, тож у ньому не переховувалися.
23. Сіль, сірники, мило, цукор – були розкішшю. Їх можна було тільки на щось виміняти в райцентрі на базарі.
24. Грошей ми не бачили.
25. Сектантів у селі не було.
26. Німці спочатку примушували усіх ходити до церкви, яку вони одразу ж відкрили в селі. Навіть дітей зі школи примушували водити до церкви.
27. Ні родин, ні хрестин не пам'ятаю. Весіль зовсім не було за часи окупації.
28. Паспортизацію староста не проводив, але були створені з односельців ланки, їх ганяли на різні роботи: копали окопи, прибирали вулиці, кладовище, працювали на полях.
30. Пожежна команда була створена в перші дні окупації, але випадків пожеж не було.
33. Було не до веселощів: молодь переховувалась, хлопці пішли на фронт або подалися у партизани.
37. Школа працювала, але вчили в ній тільки до 5 класу. Якийсь підручник був тільки в учительки, зошитів не було, писали на клаптиках паперу, на полях газет, але пам'ятаю, що вчитися хотіли всі. Викладали нам математику, читання, німецьку мову, закон Божий.
38. ФАП не працював. Пологи приймала бабка-повитуха, хворі лікувалися травами, народними засобами.
40. Кілька разів радянський літак розкидував листівки, але це вже було в кінці окупації. Ніяких концертів німці не влаштовували.

43. Відступали німці в паніці. З боку м. Городні наступала Червона армія, а зі сторони м. Щорса гнали ворога партизани. У самій Хрипівці боїв не було, німці тікали, везучи на возах та машинах награване. Село планували спалити. Німець, що квартирував у нас, як міг, пояснив матері, щоб вивела дітей з хати та десь сховала, «бо вогонь буде великий». Та швидкий наступ нашої армії зірвав страшні плани гітлерівців. Всю ніч вони тікали, а на світанку з'явилися у селі вершники, на пілотках у них були червоні зірочки.

Хтось закричав : «Це наші! Свої!». Люди вибігали на вулицю, плакали від щастя.

Примусові роботи у Німеччині.

На примусові роботи забирали молодь віком 17-18 років. На агітацію ніхто не піддавався, люди не вірили у щасливе майбутнє на чужині. Тоді поліцаї пішли на хитрість ; вони то оголошували якісь термінові збори біля клубу, чи примушували грати гармоніста, щоб зібралися люди. А тоді раптово починали облаву. Пійманих хлопців та дівчат відправляли до Городні, де їх вантажили у товарні вагони та везли до Німеччини.

Іноді батьки за сувій тонкого полотна, рушники (німці дуже цінували гаптовану ручну роботу) могли викупити своїх дітей.

Повернулися з неволі додому майже всі, декотрі по дорозі вирішили побратись, бо чули, що подружжя відправляли в села, а там легше було вижити. Односельці ставилися до них добре, бо розуміли, що не з власної волі опинилися ті на чужині.

Ічнянський район

Артюх Ольга Григорівна, 1927 року народження, село Ступаківка Ічнянського району Чернігівської області

1. Дізналися від батька, що почалася війна, новину приніс із Ічні (тоді в Ічню ходили пішки). Якого числа не пам'ятаю.
2. Не знаю випадків переховування від мобілізації.
3. Був створений в селі винищувальний батальйон в основному з комсомольців.
4. Були спроби евакуації.
5. Евакуювали.
6. Проходили бої в 1941 році. Стояла військова частина, але німці з ходу прорвали оборону.
7. Літом 1941 року забирали їжу. «Матка дай» – і забирали. Перш ніж їсти, загадали куштувати. Люди їх боялися.
8. Були.
9. Ви давали поліцаї.
12. Староста був не злий, поліцаї були різні.
11. Ніхто не хотів робити. Населення остерігалось поліцаїв.
13. Партизанів не було.
- 14-15. Ні.

16. При відступі проходили мадяри. Просили, щоб дали їсти. За їжу віддавали зброю. Деяких постріляли поліцаї.
17. Приходили оточенці. Дезертирів не було. Бувало, жінки брали приймаків. Ходили жінки до табору військовополонених – забрати своїх земляків – за Прилуки.
18. Продовжували.
19. Замість колгоспу була община. Землі не ділили. Наглядав за общиною німець на декілька сил. Їздив на бричці. Без охорони, з перекладачкою. Його боялися.
20. Не було.
21. Переховувалися комсомольці, комуністи, молоді люди, які не хотіли їхати в Німеччину, на примусову роботу.
22. Конфісковували.
23. По сіль ходили в Ромни, там на станції було розроблено кілька вагонів із сіллю, міняли в місцевих на різні речі.
24. Не ходили гроші, міняли.
25. Сектантів не було і немає.
26. Церква була закрита ще до війни, попа не було. Але була церковна півча, вона здійснювала обряд поховання.
27. Справляли похорони.
28. Була реєстрація населення старостатом.
29. Заходили біженці, їх приймали на ніч у хату. Спали вони на долівці, на соломі.
30. Пожежі гасили всім селом.
31. Самогон гнали. Німці на це не звертали уваги.
32. Направляли, взимку, розчищати дороги від снігу.
33. Не співали. Молодь ховалася.
34. Крадіжок не було.
35. Садка не було.
36. До школи ходили.
37. Пологи приймала баба-повитуха.
39. Не було.
40. Полотняний одяг. Сіяли коноплі, льон, пряли, ткали; були традиційні заняття.
41. Не було.
42. Радянських воїнів зустрічали із сльозами радості.
43. Хат німці не палили, боїв не було. Як наступали – швидко, так і відступали – ще швидше.
44. Після війни все село перебувало хати. Колгосп допомагав будівельними матеріалами.

Примусові роботи в Німеччині

1. Не знаю.
2. Ховалися, бо не хотіли їхати на примусові роботи.
3. Добровільно не їхали. Примушували їхати тих, кого у сім'ї було більше чим один юнак чи дівчина. Тому ховалася молодь, де можна, у рідні у сусідніх селах.
4. Ставлення було зневажливе.

**Бондаренко Олександра Андріївна, 1930 року народження,
село Іржавець Ічнянського району Чернігівської області**

1. Пасли скот, коли прибіг дід «Діти мої, почалася війна». Радіо було «Комсомолец», прибігли додому і по радіо почали слухати Левітана. Явилися солдати і давай розповідати про оборону, окопи.
2. Ні, ніхто не ховався, всіх проводжали до млина (на кінець села).
4. Мій батько був головою колгоспу і евакуювали худобу, корів, котрі хитріші виїхали, а батько повернувся і ми залишилися з ним, з матір'ю і з сестрою (1928 р.н.), дід і баба інваліди лежали. Батька забрали приблизно у 1941 році в Прилуки поліцаї і розстріляли. А мати без комісії забрали у Германію. Понапікали у дорогу коржики і вранці вивели до машини. Ми двоє дітей кинулися до матері, а свої поліцаї штовхнули, ледь вижили. Так залишилися я, сестра і дві каліки. Змалечку пекла хліб, баба каліка розказує, а я ручечками мішу тісто з картоплі.
5. Так, із села батько, голова колгоспу встиг евакуювати худобу.
6. Бої були. У степу солдати окопалися, а розвідка на мотоциклах (наші) 2 чоловіка підірвали німців. Великих боїв не було, тільки як одступали. Наші покидали багато-багато зброї, ми її дома поховали, а поліцаї все знаходили і забирали.
8. Аякже, всіх свої поліцаї повидавали, євреїв не було. Хто був комуністом, їх у Лубнах, у Прилуках постріляли.
9. Односельці свої їх же і повидавали. Самі, котрі дурні й були.
10. Громада села назначала поліцаїв, але їх уже визнали самі німці, не погоджуватись не можна було. Приходили серед ночі, їли, пили, а господаря на ранок здавали німцям.
11. Самі люди йшли записуватися в поліцаї, старости. Ставилися по-різному, були й підлизи, всякі були. Одного разу їхав дід волами, так поліцаї його забили, бо в нього батько комуніст був. Катували дуже.
12. Їх дуже боялися і ховалися. По собі знаю. Поліцаїв боялися і після війни снилися.
13. Партизанів не було. А як одступали, вперше зайшли до нас яром у хату, постукали, а ми злякалися, думали німці, дак ночували з дідом на дворі коло волів. Чи допомагали партизанам не знаю. У нашому лісі їх не було.
14. Партизани не грабували.
15. Націоналістів не було.
16. Війська – були мадяри, забрали батька, пішли по морозу. Мадяри були різні, все трусили, забирали, а один віддав мені кусок сала – пожалів. Різні були.
17. Таких щоб знали ні, був один, тиждень пожив і пішов, я була мала, може й не знала.
18. Харчувалися тим, що самі садили. Був вітер, німець прийшов, усіх вигнав, тримали курей, у кого коні були, воли. На городі картоплю садили, корзу – олію з неї били.
19. Був не колгосп, а община, поділилися на десятки, було 2 общини.
20. Німці не дарували землю в подяку. Не було такого. Землю так, давали, можна було пахать.

21. Від німців переховувалися скрізь, і в хатах, погребях, в лісі, по ярах. А вночі сильно ховалися від поліцаїв по городах, хлопці, дівчата сиділи під огірками і так до ранку сиділи, сильно боялися.
22. Забирали і курей і корів, і кролів забирали багато. Господарство тримали сяке-таке.
23. Ходили в Ромни, міняли всякий одяг на варену сіль. Цукру не було – варили буряки. Сірку діставали із конопель, робили кресало. Світили у черепку олії і димить на всю хату.
24. Не пам'ятаю, грошей не було, нічого не купляли, все міняли.
25. Старообрядців не було.
26. Церква була. Стару церкву розвалили ще під час революції. Була інша, ходили, хрестили і вінчали, сказали, як хто не хрещений, так будуть стрелять, батюшка хрестив всіх шеренгою.
27. Під час німецької власті німців було мало, ми справляли і весілля, і родини і хрестини. Їли, що кожен принесе, хто картоплі, хто молока, яйця.
28. Я не знаю, бо була ще мала.
29. Заходили біженці з дітками, що могли, давали, допомагали.
30. Пожежна була, їздили конями і машинами, що качали насосами, було їх не багато. Дві пари коней. Четверо їх було. Бочкою возили воду.
31. Самогон варили як попало, хто – що хотів, німці не ловили. Гнали з буряку, пекли, давили і гнали і з меду теж.
32. На окопи відправляли у Срібне, на шляхові ні.
34. Крадіжок було дуже багато. Підбирали все, що попадало, де курка, де сало. Не німці ж, свої.
35. Садочку при німецькій власті не було. Діти сиділи по хатах. Після окупації вже був.
36. До школи ходили. Вчителька була Катерина Міліновна.
37. Родили дома, можливо якась медична допомога була, здорово у війну не родили. Медпункт був, але я погано пам'ятаю, бо мала була.
38. Анекдоти ходили різні, і про Гітлера, і про Сталіна. Летіли літаки, кидали листівки. «Дорогі паняночки, Не ховайтесь в ямки. Ітимуть німецькі таночки, Завалять ваші ямки». Це було од німців.
39. Ніхто не приїжджав, не бачила.
40. Одягалися як і раніше, довгі спідниці, а на свята корсети і йшли у церкву. Під час окупації і пряли і ткали, красили у бузині і гуляли. А як поліцаї, так ховалися.
41. Німців у нас не було. Вагітності від німців ні. Їх же у нас не було, лише як одступали, просили «Малеко, яйко».
42. Зустрічали дуже радісно.
43. Та хто нам допомогу давав, самі відбудовувалися.
44. Усі пахали, старалися, діти малі й дорослі. Як згадаю, у 14 років ходила за сівалкою.

**Палуда Василь Лукич,
село Припутні Ічнянського району Чернігівської області**

1. Від старшого брата. Не проходили мітинги.
2. Так, ховалися.
- 3-5. Ні.
6. Не проходили.
7. Німці поводили себе як завойовники. Люди переживали потрясіння.
8. Ні.
10. Старости та поліцаї обиралися німецьким намісником Гросманом. Під час набору на примусові роботи вони повідомляли людей раніше, щоб вони мали змогу втікати.
11. Населення ставилось негативно.
12. Їх боялися, але відношення було негативне.
13. Партизанів не було.
17. Так, приходили.
18. Так, продовжували ті, що до війни. Наша мати тримала корову і курей.
21. Так, доводилось, мій брат ховався від німців, коли вони хотіли забрати його на примусові роботи до Німеччини. Люди ховалися у погребках, під піччю, де хто міг.
22. Так, залишалися. Було заведено примусове здавання молока та інших продуктів.
26. Люди хрестили дітей у церкві.
27. Так, справляли родини. Христини та похорони, але дуже скромно.
28. Ні.
29. Біженці приходили.
31. Так, були.
- 35-37. Ні.
40. Так, були листівки та плакати.
41. Таким, як і до війни. Наша мати сама шила та перешивала одяг і своїй сім'ї і сусідам.
42. Так, були. Ставлення до німецьких байстрюків та дітей старост було вкрай негативне. Їх називали німцями. До сьогодення часу відношення старшого покоління до них досить негативне.
43. Населення раділо переможним діям нашої армії, але молоді жінки та дівчата боялися зустрічі з радянськими солдатами, а тому ховалися від них. «Визволителі» вели себе досить погано.
44. Наша хата не постраждала від бомбардувань у вересні 1943 року, але півсела залишилося без житла. Допомогу їм не надавали.
45. Відбудова колгоспного життя проходила активно. У село приїхали кадри (голова колгоспу, агроном).

Козелецький район

**Жадан Парасковія Сергіївна, 1934 року народження,
село Мирне Козелецького району Чернігівської області**

1. Голова колгоспу приїхав з району і оголосив.
2. Ніхто не ховався, бо боялися покарання.

3. Не створювалися.
4. Ні.
5. Була вивезена з колгоспу вся велика рогата худоба.
7. Ходили по дворах, забирали птицю і худобу, а люди віддавали, бо боялися.
8. Були.
9. Видавали односельці, хто з ким був у поганих стосунках. Їх вивезли в район і розстріляли.
10. Пропонували німці багатьом, але погодився один, а потім він призначав кого хотів поліцаями (ішли всі, бо боялися). Поліцаї до людей відносилися добре, а староста обирав тих, за кого нікому було заступитись.
11. Ставилися звичайно, бо йшли не зі своєї волі (як не підуть – розстріляють)
12. Старосту не любили і боялися.
13. Партизани були. Приходили до своїх родичів та знайомих за продуктами. Коли німці дізнавалися, то ті сім'ї розстрілювали.
16. У селі мадяри не стояли, але коли через село проходили, то забирали в людей і продукти і птицю.
18. Продовжували вирощувати пшеницю, картоплю, льон, тютюн. З колгоспу давали і картоплю і муку.
19. Колгосп працював так як і до війни.
21. Переховувалися коли німці ішли через село у болотах у верболозі.
22. Була і худоба і птиця, але часто в село приїжджали німці з району, там у них був штаб і забирали собі на харчування. А багато худоби побило коли бомбили.
27. Справляли, але тільки в сім'ї, нікого багато не запрошували.
30. Пожежна команда була, бо пожеж було дуже багато. Горіли хати, їх підпалювали за наказом старости, які чимось не вгодили.
37. До школи ходили і книжки були.
41. Доношували те, що було. А також ткали полотно і шили з нього.
43. Раділи. Коли гнали німця через село, допомагали продуктами, годували, віддавали останнє.
44. З району виділяли будівельні матеріали на хати.
45. Щоб знов завести корів скупляли у людей телят. А також звідкись завозили.

**Костюченко Василь Григорович, 1930 року народження,
село Сорокошичі Козелецького району Чернігівської області**

Про початок війни в 1941 році ми дізналися на лузі, косили сіно. У 1941 році. Німці Дніпро форсували та через Сорокошичі йшли на Чернігів. У нас були бої страшенні, повбивало багато людей. Один військовий сказав: «Три рази був в бою, але такого бою, ще не бачив». Один солдат хотів залишитись і здатись полон, але проходив командир, рука на перев'язі, теж вийшов з боя, з двома солдатами, того солдата забрав і повів. Коли йшли бої ми були в лісі. З села ніхто і ніщо евакуйований не був. Коли німці прийшли в село, вони ліквідували колгосп і створили ланки. У ланці було сімей по 10-15, і кожному земля була окремо. І вони ту ланку оброблювали. Ланковий був як бригадир, командував всім цим. Німці по селу шукали євреїв, комсомольців, комуністів. Але нікого не було,

комуністи повтікали в партизани. Євреї були. Одна єврейка. Вона була маленька і похожа була на руську. Ну вказали на неї. Її забрали за село і розстріляли. Була маленька дівчинка, нешкідлива і її розстріляли.

Приїжджає машина німецька, один німець трохи по-руські розмовляє: «Матка каплю свинку». Мати каже не продаєм. Німець: «Ми каплю одну свинку, а одну вам оставим». Мати сказала: «Якщо на завтра заберуть вторую»? Так він витаскує 20 рублів німецьких (марки), а мати каже: «А завтра прийдуть і заберуть і цю свинку». Німець дає записку на бланку з гербом і каже: «Оце хто прийде покажіть, ніхто не візьме». І правда. Через днів 5-6 приїжджає машина з двома німцями. Вони в хлів. мати показала записку. Вони і пішли. Потім коли вже наші прийшли, перекладач прочитав і сказав, що то був великий начальник. Він написав «Не трогать». Староста був у нас чоловік паршивий. Його німці призначили, де комуністи були, всіх виказував. Потім, після його, став другий староста, той вже молодець був. А перший кудись пішов, невідомо куди, його хотіли знищити партизани. А цей староста помагав партизанам. І нікого в селі не займав. А поліцай один був Пінчук. У його була «ухажонка» (коханка), бігала до старости, повідомляла про партизан, одної ночі партизани її схопили і в лісі розстріляли, а Пінчук невідомо куди зник. Партизанам допомагали, самі голодні сиділи. Партизан, які грабували людей не було. Були випадки «прийм» військовополонених, чоловік 3-4. Сектантів в селі не було. Під час війни землю не обробляли, а просто мучилися. Запрягали вола, а з іншої сторони 6 жінок і цей плуг тягли. Ланку виоремо, засадимо. А німці забирали знову таки забирали у комори. Харчувалися в основному картоплею. Солі не було. У Чернігові був розбитий завод, тобто склад де була сіль. Ходили в Чернігів, це за 70 км і приносили торбочку солі. А так одно картопля, деруни, киселі, пекли бабки як хліб. Корів по селу тримали. Нам дали корову колгоспну на дві сім'ї. Ну і вона тиждень у нас, тиждень у їх. Сіно косили старики, які ще могли косити. Сахара і сірників не було. Замість сірників сипали на деревину порох і терли проволкою. А то брали кусок вати, закручували в палець товщиною, щоб туго вона була і потім клали на «досточку» і другою качали качали. Качали десь з хвилину.

Грошей не було. Базар був в Острі. Хтось з села ходив, в кого гроші були. Церкви в селі при німцях не було. Нічого не справляли, голодні люди сиділи, самогонку правда гнали. Робили апарати і в лісі гнали. Робили брагу з відра в бочонок і там воно бродило. Німці самогонщиків ганяли. В нашому сараї стояв апарат, прийшов поліцай, поки не вигнали всю самогонку, він лежав п'яний, потім цей апарат розбив, розстріляв.

На вечорниці не збиралися, ховалися. Школа працювала, я сам ходив. Заставляли в книжках сторінки де Сталін, де радянський уряд, виривати, щоб не читали пропаганди, яку проводив Радянський Союз. Лікарні в селі не було, була в сусідньому селі, що знаходилась поруч, їздили туди.

Ходили в полотняному одязі, або щось з військового одягу. У селі була лише кузня. Виганяли на шляхові роботи, робив це староста, кілометрів 2 було від села. Виганяли молодих і старих, хто міг робити. Проходили через село мешканці із інших сіл та областей, були такі, що й залишалися. Пам'ятаю як у березні-квітні

1943 р. в нас у домі ночували три чоловіки (партизани) потім у подяку один із них приніс мішок хліба.

У Німеччину забирали мою сестру, брата, так той пішов в Германію, а сестра залишилась. Поліцай був у нас хороший. Вивів за ліс до Андріївки і відпустив, сказав куди хочете туди і дівайтесь я вас у Чернігів не повезу. А брат попав. Забирали молодих хлопців та дівчат 16-18 років. Після їх повернення ставилися нормально, бо вони ж не винуваті. Деякі із дітьми вернулися. Коли повернулися Радянська влада колгосп відновили було волів десь 10 штук і ними орали. Коли в село зайшли радянські війська, дуже раділи, плакали, чого тільки не було. Всі плакали, такі раді були, що неймовірно. Що було давали воєнним – хліба, картоплю. Дякували за те, що німців вигнали.

Коропський район

Лупко Надія Лукічна, 1932 року народження, село Атюша Коропського району Чернігівської області

1. Люди говорили, що почалася війна, а на третій день війни забрали батька на війну. З села забрали 9 чоловік. Це ті люди, які щойно повернулися з фінської війни. В селі ще мирно працювали люди, але вже було очевидно, що почалася війна. Через тиждень прийшов лист, де коротенько батько повідомляв, що їх розподілили в двох напрямках і він попав на Гомельський фронт і з ним ще 4 чоловіки з села. Через деякий час почали бомбити. 11 липня бомбили Бахмач, а 12 липня, на Петра, почалася повністю мобілізація на фронт. Забрали всіх чоловіків 1906 – 1926 років народження. У селі проходили мітинги і збори на підтримку Червоної армії. На зборах говорили «Ми будемо робити і не допустимо німця». Чоловіків забрали на фронт, а жінки косили, молотили і все робили.

4. Я, особисто, ні. Але голови колгоспів (а в селі було їх 4) і ще деякі члени правління евакуювалися з сім'ями в глиб країни. Куди саме – не знаю. Які речі брали, теж не знаю. Але брали небагато. Трохи одягу, та трохи харчів, на 2-3 дні. Худоби не брали.

5. Гонили кудись корів, а також і доярок забирали, щоб доїли.

6. Бої в нашому селі не проходили, але літаки час від часу пролітали недалеко. Метрів за 300 від нашої хати кинули 2 бомби, то я бігала дивитись із сусідкою, яка була старша за мене на 6 років. А ще в цей час жили біженці. То одна з них доїла корову і осколок попав їй у ногу, а другий осколок – у ногу корові. Люди ховалися у бомбосховищах коли пролітали літаки.

7. Вперше побачила німців десь у кінці липня чи на початку серпня. Приїхали 2 мотоцикли і я бігала дивитись. Багато дівчорі збіглося, бо було цікаво побачити мотоцикли. Вони давали конфетки і показували гроші, які декому давали. А ще казали, ось ми будемо править, то в магазині купите будь що. В цей час у колгоспі давали хліб на трудовні, але коли приїхали німці хліб перестали давати, бо хтось приказав комірнику. Начальства не було, чоловіки які залишилися хворі і немічні та старше 50 років розбирали колгоспну пасіку. Везли хто чим міг. Одні коні попуталися, бо кусали бджоли і розбили вулики, то і я схопила одні рамку і

принесла додому. Я не розуміла, що це були вороги. Діти раділи конфеткам і тому що побачили мотоцикли. Старші люди переживали, боялися.

8. Трохи були, але точно не пам'ятаю. Євреїв у нашій місцевості не було. А комуністів поліцаї кудись забрали і вони не повернулися.

10. Був німецький комендант. Сам шкоди людям не робив. Але був староста (з місцевих) і поліцаї, які дивилися за порядком. А коли німці відступили старосту вбили, але не знаю хто.

11. Служити до німців не йшов ніхто.

12. Населення боялось поліцаїв. Була встановлена комендантська година і якщо молодь чи ще хтось ходили по селу, то поліцаї їх били. Коли діти збирали колосся на полі, то бригадири били їх пугами.

13. Партизанів в околицях, мабуть, не було.

16. В селі стояли німецькі війська. Моя вулиця була трохи на отшибі в селі, то була і канцелярія і кухня і «готель» у сусідських хатах. Але в нас особисто не було нічого, тому що хата була дуже старенька, без сіней. Мати прикута до ліжка, а мені було лише 9 років. Була велика бідність. Німці іноді мене пригощали дерунами і я брала, бо була голодна. Одного разу якісь дівчата пригнали стадо корів, німці їх потім різали на м'ясо. Було вже пізно і вони залишилися у нас ночувати. І прийшли до них німецькі солдати, почали з ними жартувати, навіть займалися сексом. Раптом забіг хтось старший (якійсь керівник) і почав бити німців нагайками. Як пізніше говорили, вони не хотіли, щоб змішувалась арійська кров. Вони берегли чистоту нації.

17. Селом гнали полонених радянських солдат. Люди виносили все що могли: одяг, продукти харчування. Кидали прямо в натовп, а їхній супроводжуючий (німець) бив солдат і підганяв. Дехто намагався тікати і декому це вдавалось. А вночі один постукав до нас у двері і просив одяг щоб перевдягнутись. 2-3 жінки взяли їх «у прийми».

18. Так. Вирощували жито, ячмінь, картоплю. А ще німці запровадили вирощування тютюну. Вирощували звичайний тютюн і «Венгер». Я ходила посинкувати табак і це мені дуже подобалось робити. А ще вирощували коксогиз, це щось подібне до кульбаби, і збирали пушок. Я вставала рано і ходила збирати, було дуже близько це поле. Одного разу навіть преміювали так як я назбирала найбільше. Дали «шотландки» на спідницю. Харчувалися чим попало. Ходили по ракушки до Сейму. З сушених листочків клеверу пекли млинці. Збирали гнилички. Трудно було з їжею.

19. Колгоспи існували. Поділити землю не було спроби. Лише декому добавляли по 4-5 соток.

22. Худобу німці забирали (корів) і віддавали «куркулям». Податки були обов'язкові: по 40 кг м'яса і 150 л молока і треба було законтрактувати теля.

23. Цукру не було. Сіль варили з води яку возив якийсь дядько і продавав, сірники купували в Конотопі, або брали жар у сусідів чи «викрешували» камінням. Так заходили. Міняли в основному одяг на продукти харчування, полотно за хліб, сорочки, хустки міняли.

24. Якийсь ходили, але у людей їх не було.

26. Церкву відкрили в 1941 році і правив батюшка Веналій, який жив у селі. Так. Але мало родилося дітей і мало брали шлюб.
27. Весілля зовсім маленькі, хрестини теж. Відзначали Пасху і Різдво. Але і в ці свята гонили на роботу і люди працювали. Коли були похорони 2 чоловіки копали ямку, 2 робили домовину. Поминали 4-5 людей (старі баби), готували, борщ, «заминуху» і кисіль.
28. Паспортів не було. Але реєстрація населення проходила в сільраді.
29. Так. Проживало кілька сімей. Жили десь півроку. Вони плели лапті людям, допомагали на городі по господарству. Люди добре до них відносилися, ділилися останнім куском.
30. Була пожежна команда. Пожеж було не дуже багато.
31. Гонили, але було дуже строго. П'яниць не було. А за горілку судили.
32. Так. Працювали на «гужі» під Борзною.
33. Так. Іноді. Бо був комендантський час.
35. Був у кожному колгоспі.
36. У 1941р. не ходили, а у 1942р. школу відкрили. Паперу не було, підручників теж в основній масі дітей. А хто був багатший у того були зошити і книжки. У мене особисто була одна географія за 4 роки, а писала на дерев'яному сундучку. Іноді подружка давала клаптик паперу, то я дуже раділа. Предмети викладали місцеві вчителі. Предмети вчилися всі та німецька мова з 2 класу.
37. Баби-повитухи. Була якась лікарня. Був лікар, який ходив по людях і допомагав хворим.
39. Дуже багато листівок кидали з літака.
40. Пряли, терли льон, коноплі (які вирощували вдома), ткали і шили полотняний одяг.
42. З радістю.
44. Робили від темного до темного і безкоштовно і навіть вночі.

**Лупко Федір Федорович, 1930 року народження,
село Атюша Коропського району Чернігівської області**

1. Батьки вийшли на вулицю і люди говорили, що почалася війна. Аякже, мітинги проходили і відразу почалася мобілізація військовозабов'язаних. Хто прийшов з фінської війни, того знову забрали.
3. Зразу призначили об'їздчиків і приказали. Якщо хто побачить невідомих людей, щоб повідомляли в сільраду.
7. Пас на полі корову і телицю в полі. І побачив незнайомих людей. Вони говорили щось між собою на незрозумілій мені мові. Біля меж не зупинялися. Але ці німці далеко не пішли, бо шляхом ішли частини Радянської Армії. Як виявилось, це був німецький десант і радянські війська обстрілювали їх, то вони повтікали. Було страшно.
8. Були.
9. Не зразу, а через рік забрали комуністів і вони не повернулися.
10. Адміністрація ще залишилася з часу революції. Були такі хто служив Петлюрі, тих німці ставили старостами і бригадирами. Деякі місцеві хлопці стали

поліцаями. Вони і керували селом і багато чого робили проти свого народу вислужуючись перед німцями.

12. Боялися.

16. Німецькі. Часто просили продукти харчування.

17. Були. Люди виносили харчі, хто що міг. У деяких жінок.

18. Так. Ячмінь, картоплю, німці почали сіяти тютюн і в нашому колгоспі мак (10га).

19. Люди працювали в колгоспі. У районі керівники були німці, а голови колгоспів (яких було 4 на території Атюші) і бригадири були місцеві. Вони і заставляли людей працювати причому, дуже важко. Плата була мізерною – 200 г зерна на трудовдень.

22. Залишалась, але так як я пас череду в полі, то бачив, що багато корів і коней просто ходили по полю. Чому, хто їх залишив, я не знаю.

23. Замість цукру використовували солодкий буряк, а мило хто знав рецепти варили самі.

26. До приходу німців у приміщенні церкви був зерносклад, а коли прийшли німці в церкві відновили богослужіння. На той час в селі проживав старенький батюшка Веналій, він і правив службу.

32. Так. Через Сейм, біля Матіївки робили міст дерев'яний. Всіх хто міг гонили на будівництво. Моєму батькові було 54 роки, він був дуже хворий, але забирали на будівництво примусово і він витримав лише 2 дні і скоро помер. Коли почавсь наблизатись радянський фронт, німці спалили міст і відступили.

33. Був комендантській час і вечором всіх розгнали з вулиці.

34. Крали.

36. 1 рік не ходив (1941), а потім у 1942 і трохи в 1943 році походив у школу і кинув, бо треба було пасти людських овець.

40. Носив суконний піджак і був у мене кожух. Все це робилось дома.

43. Ніякої.

44. Робили від зорі до зорі. У 13 років я був їздовим.

**Кунцевська Олександра Михайлівна, 1924 року народження та
Платонова Марія Сергіївна, 1923 року народження,
с/т Понорниця Коропського району Чернігівської області**

1. До виїзду в Німеччину агітували бургомістри і поліцаї, Використовувалась незначна агітація (листівки і листи). У кожний двір приносили «бумагу-документ», де було зазначено, на яке число і куди потрібно було з'явитись.

2. Люди прибували ховатись, але це було не довго, бо в селі тих, хто заховався в комиші чи в копиці сіна або в лісі зразу видавали. І через 2-3 дні все одно забирали і везли до Німеччини. Тих, хто тікав з поїзда або вже з Німеччини забирали в тюрми.

3. До Німеччини добровільно наїхав ніхто, тільки примусово. Вивезенню підлягали хлопці і дівчата з 15 років і далі. Підлягали комуністи. Уникали вивезення на примусові роботи діти поліцаїв, чиновників.

4. Повернутися з Німеччини допомогли англійці. Вони звільнили радянських хлопців і дівчат, дали теплий одяг, їжу на дорогу і посадили в потяг до Західної України. Там, коли перебував потяг. Всі, хто їхав з Німеччини проходили контроль при особовому відділі. Потім потягом їхали до Чернігова. Далі ще раз проходили через особовий відділ, а потім уже в Понорницю. Люди в селі Понорниця зустрічали тих, хто повертався з Німеччини з радістю, із сльозами на очах.

**Перепада Василь Григорович, 1933 року народження,
снт Короп Коропського району Чернігівської області**

1. Про початок війни почув від дорослих.
2. Від мобілізації ніхто не ховався.
3. Чув, але конкретно не можу нічого сказати.
4. В евакуацію поїхали тільки євреї та керівництво району, при цьому не видали людям заробітної плати, а приховали все це з собою.
5. З майна колгоспу було відправлено стадо корів (своїм ходом).
6. Бій був напередодні приходу німців. Німці зайшли в Короп на другий день, після бою, наші відійшли вночі.
7. Коли німці зайшли в селище, потрясінь ніяких не було, дітям посміхалися, дорослих не чіпали.
8. Комуністів німці заарештували в перші 10-15 днів і розстріляли. Євреїв заставили носити пов'язки. Люди казали євреям, щоб вони тікали до лісу, бо кругом говорили, що їх розстріляють. А євреї кажуть, що німці цивілізована нація, цього не може бути. Через деякий час їм сказали взяти все цінне і прийти до поліції – їх будуть переселяти. Вони прийшли і їх розстріляли.
9. Односельці євреїв не видавали, по можливості ховали.
11. Я знав тільки одного поліцая, це Пінчук, як його звали не знаю, у нього була якби напівпаралізована рука та нога. Він ходив не з гвинтівкою, а з автоматом. І коли німці організовували облави нічні на хлопців, щоб вивезти їх до Німеччини, Пінчук попереджав хлопців заздалегідь, і ті тікали на р. Десна, там деякий час жили, поки партію дітей не відправляли до Німеччини.
13. Партизани були, німці організовували на них періодично походи, але завжди поверталися і привозили своїх загиблих, яких ховали на околиці Коропа, біля лісу.
14. Безумовно люди підтримували партизан. Але коли йшов загін Ковпака, його продовольчі загоны забирали без згоди людей головним чином худобу.
15. Ні, не було.
16. У Коропі, в основному були німці. Населення ставилось нормально, про грабунки нічого не знаю.
17. Військовополонені безумовно були, але це на показ не виставлялось.
18. Для того щоб вижити люди працювали на землі, в тому числі і ми діти. Сіяли і садили все, що було в нашій традиції: картоплю, моркву, просо, гречку, сонях, буряк і т.д.
19. Не можу сказати.
20. Ні, не було.

21. Діти переховувалися, боячись відправки до Німеччини.
22. Люди завжди тримали худобу, без цього ми не вижили б. Примусового здавання молока, м'яса не було.
23. За сіллю ходили в Ромни, а вогонь добували «кресалом». Мило варили самі (каустична сода, кістки, погане м'ясо). Про цукор – мріяли.
24. Ходили окупаційні німецькі марки.
25. Про сектантів тоді не чув.
26. Церква при німцях відродилась, церква була одна. І вінчали пари в церкві і хрестили дітей.
27. Всі свята: родини, хрестини, весілля – все святкувалось, як і зараз.
28. Все залишилось як і до війни.
31. Був «гужтруд».
32. Були, є і буде.
33. Пісні тоді співали кожен вечір на колодках. Біля дворів, у багатьох людей лежали або одна або дві колоди. Вечором сходилися сусіди, розмовляли та співали пісень. Пісні можливо було почути в різних кінцях селища.
- 34-36. Ні.
37. До школи ходили. Підручники радянські. З першого класу німецька мова.
40. Листівки та плакати були з усіх боків. Концертних бригад німецьких не було.
41. Хто що мав те і носив. А домашні промисли у нас ще не встигли зникнути.
43. Спокійно. До стелі не стрибали.
44. Ніякої.

Корюківський район

Кубрак Катерина Захарівна, 1936 року народження, снт. Холми Корюківського району Чернігівської області

1. Була дитиною, про початок війни не пам'ятаю. Пам'ятаю, як забирали батька. У центрі села були збори чоловіків. І пам'ятаю, що дуже всі плакали – жінки і чоловіки.
2. Такого не знаю, пішли всі кому сказали.
4. Так, погрузилися на віз, запрягли коня, взяли пшениці. Вийшли за село. Але куди їхати? Мама була сама з 4 дітьми. І повернулися назад.
5. Колгоспне майно роздали людям, щоб в колгоспі не було нічого.
6. Бойових дій тут в 1941 році не було.
7. Німці, коли прийшли, вигнали нас з хати. Ми жили на вулиці в дворі, а німці у нашій хаті. Коли вони прийшли, то поводили себе з людьми нормально. Мали дуже багато їжі, нам не давали. Позабирали наших гусей в мішки. Перше враження було страшне.
8. Німці переслідували комуністів, комсомольців, євреїв, їх зразу вбивали. Німці вбивали сім'ї, чиї родичі були в партизанах. У партизани пішли чоловіки, що були не придатні до армії і молоді хлопці. От їх жінок і дітей повбивали, вони похоронені в братській могилі за селом.

9. Односельці, які стали на бік німців, поліцаї видавали своїх односельців, розповідали німцям про сім'ї партизан, комуністів, комсомольців і євреїв. Їх розстрілювали на місці.
10. Це були добровольці, які «здавали» своїх. Поліцаї самі відбирали молодих людей на роботу до Німеччини. Самі поліцаї і організовували каральні операції, бо німці пішли на Росію, а тут залишилися «свої» поліцаї і мадяри.
11. Люди їх дуже боялися, бо могли розстріляти будь-кого.
12. Люди їх дуже боялися, могли розстріляти будь-кого.
13. Партизани були. Заходили, забирали продукти, одяг. Місцеве населення надавало допомогу партизанам одяг, продукти. А також інформували про все, що робили німці і поліцаї. Молодь сама йшла в партизани. Німці розстрілювали за допомогу партизанам.
14. Не було такого.
15. Не було тут такого.
16. Були німці і мадяри. Забирали в місцевого населення поросят, гусей.
17. Приходили військовополонені. Так, жінки брали їх у прийми. Відомо про двох дезертирів, яких жінки ховали у погребях і в лісі.
18. Працювали, все садили, обробляли. Вирощували картоплю, жито, пшеницю, овес, льон. Цим же й харчувалися.
19. Колгоспу не було. Землю взяли люди і її обробляли. Так, створювалися общини і десятихатки.
20. В подяку нікому не давали.
21. Ховалися тільки партизани, а люди не ховалися.
22. У нас забрали гусей. Але випадків забирання німцями худоби не було. Примусового здавання німцями худоби не було. Примусового здавання м'яса, молока, продуктів не було. Не примушували німці платити податки, нікого не преміювали.
23. Були спекулянти, які продавали для населення сіль, мило, цукор, сірники. Щось трохи міняли.
24. Були рублі радянські, за них і купували.
25. Не було в нас таких.
28. Видавали тимчасові паспорти, переписували населення.
29. Біженців не було. Німців місцевих не було.
30. Була пожежна команда. Були випадки пожеж.
31. Самогоніваріння було.. Німці самогон забирали і пили. Партизани теж забирали самогон.
32. Направляли. Населення навколишніх сіл будувало дорогу, примушували до цього мадяри. Возили дуби з лісу.
33. Співали. Молодь збиралась на вечорниці.
34. Банд не було. Крадіжок також.
36. Не було.
37. Ходили діти в школу. Вчилися за радянськими підручниками. Викладали сільські вчителі. Вчили українську мову, математику, малювання.
38. Приймали пологи місцеві лікарі і баби-повитухи. Був тоді ФАП.
39. Ні боялися.

40. Відбувалася радянська пропаганда, розклеювали листівки, плакати. Були підпільники, які розкидали листівки, причепили прапор на пожежну вишку, але їх тоді всіх німці знайшли і розстріляли.
41. Одягали те, що і до війни. Все ткали, пряли, було теслярство, бондарство, ковальство.
42. Були. Дитина не винна. Я не пам'ятаю, щоб обзивали. Їх доля, як усіх, вирости, створили свої сім'ї.
43. Населення раділо, плакало. Велися бої по визволенню села, багато німців загинуло.
44. Нам не дали нічого. Все пішло на організацію колгоспів.
45. Забрали назад воза, коня. Ми пішли працювати в колгосп.

**Олійник Ганна Йосипівна, 1923 року народження,
село Савинки Корюківського району Чернігівської області**

1. Від людей у червні місяці. Був мітинг, коли оголосили мобілізацію. Оратор з військкомату говорив, що це будуть лише військові, а не війна.
2. Не ховалися.
3. Не створювалися.
- 4-5. Ні.
6. Ні. Село залишили без боїв.
7. Восени 1941 року. Люди ховалися спочатку в лісі і болоті, бо боялися. Було цікаво, бо в селі ще не бачили мотоциклів. Німці людей не чіпали, просили в людей їсти, самі нічого не відбирали.
8. Переслідували: забирали євреїв, комуністів і комсомольців і вивозили; убивали теж (цілими сім'ями) за зв'язок з партизанами, убивали навіть малих дітей і стариків.
9. Поліцаї-односельці активістів видавали (не всі), односельці – невідомо.
10. Погодився добровільно стати старостою бувший голова сільради. Люди самі просили старостою стати, бо німці погрожували спалити село. Він був зв'язаний з партизанами, багато їм допомагав (речами, харчами). Люди про це знали, поважали його. Партизани раптово його, з невідомих причин, розстріляли в селі. Кажуть, що це зробив сам Коротков, після розмови, через якісь особисті стосунки. Це бачили люди.
- У поліцію йшли в основному добровільно. Поводили себе по-різному. Були активні прибічники фашистів: видавали активістів, зв'язкових з партизанами, арештовували разом з німцями (чи розстрілювали невідомо), допомагали шукати робітників на примусові роботи (складали списки). Такі були розстріляні в перші дні визволення села військовими, решта відбули покарання і повернулися до села. Були випадки, коли поліцаї відбирали у селян майно, але в сусідніх селах.
11. Всі бажані чоловіки. Їх боялися і слухалися.
12. До старости ставилися добре, поважали. Поліцаїв не чіпали, боялися.
13. Партизани були (загін із з'єднання Федорова зразу біля села, в лісі). У село заходили за одягом і харчами, бувало забирали насильно. Місцеве населення допомагало: пекли спеціально хліб. У селі були зв'язкові і партизанські

розвідники. У партизани йшли добровільно (жінки, чоловіки, молоді хлопці, оточенці). З боку німців репресії були – розстрілювали сім'ї партизанів і таких, хто переховував оточенців.

14. Були (в моєї баби мадяри теля не забрали, а партизани забрали, хоч як не просила, а в неї ж було троє малих дітей і чоловік на фронті). Оточенців, які потрапили в полон і проходили лісом, розстрілювали або закопували живими біля мурашника, залишаючи над землею лише голову. Люди ночами чули з лісу голоси про допомогу.

15. Ні.

16. Стояли в (центрі) німці; на краю села в хатах, де недалеко ліс з партизанами – мадяри. Мадяри ставилися до людей добре (не ображали, не проводили насилля, не грабували). Німці часто пригощали дітей ласощами, їжею, яку їли самі.

17. Приходили оточенці. У «прийми» не приставали, йшли до партизанів. Був випадок: жінка двох назвала своїми синами, за що поплатилася життям. Вони пішли в партизани.

18. Продовжували, як і раніше, бо треба було харчуватися.

19. Колгосп розпався, німці його не відновлювали. Землю не ділили. Общин не створювали. Корів з ферми німці заставили кудись погнати.

20. Не дарували.

21. Ховалися в лісі, на болоті, коли входили німці.

22. Худоба і птиця залишилися. Примусово щось здавати не пропонували, не конфісковували. Нікого не преміювали. Грошові податки не платилися.

23. Нічого не продавалося, тому користувалися старими запасами або цього просто не було. У село обмінники не заходили, а люди з села самі кудись ходили щось обмінювати.

24. Гроші залишилися радянські, тоді нікому не потрібні. Німецьких не було.

25. Не з'являлися.

26. Церкви в той час не було.

27. В цей час – ні.

28-29. Ні.

30. Не було. При відступі німці спалили декілька хат. Під час перебування їх у селі – пожеж не було.

31. Мало гнали горілку. Німці на це не звертали уваги.

32. Ні.

33. Не співали і не збиралися, бо боялися.

34. Крадіжки були хтозна-ким (вночі): крали майно, худобу.

35-36. Ні.

37. Діти до школи ходили (малого віку). Викладала не місцева вчителька. Предмети: читання, математика, німецька мова.

38. ФАПа як такого не було. З довоєнних часів у селі працювала акушерка, допомоги не надавала, лікування, як такого не було. Відмовилася допомогти ліками партизанам, зо що вони її ліквідували – роздерли між березами, які нагнули і до них прив'язали жінку. Ім'я її по батькові було Францівна.

39. Ні.

40. Радянська пропаганда була. Під час окупації в село зайшов, вибравши слушний час, загін партизанів. У школі відбувся мітинг, де виступив О. Федоров. Плакатів, листівок, газет не було. Німецькі агітаційні трупки не приїжджали.
41. Одяг був, як і раніше. Традиційні домашні заняття відродилися.
42. Ні.
43. Радісно: плакали, раділи, всім пригощали.
44. Ніякої.
45. Колгоспне життя налагоджувалось поступово.

Примусові роботи у Німеччині

1. Агітації не було. Населення приймало це насторожено. Наочної агітації не було.
2. Не ховалися, бо боялися розправи над сім'ями.
3. Добровільно не їхали. Видавали хлопців, дівчат. При відборі враховували склад сім'ї (кількість менших дітей, мати – сама, батько старий, сім'я поліцай).
4. Раділи їхньому поверненню, співали, багато розпитували.

Симончук Ніна Федотівна, 1933 року народження, село Наумівка Корюківського району Чернігівської області

1. Звістку про початок війни привезла матір, коли з'їздила на базар Щорс.
3. Батальйони не створювалися, але до приходу німців батька разом з іншими чоловіками відправили до Білорусії копати окопи.
- 4,5. Евакуації не було. Але колгоспну худобу відганяли кудись до Києва, але казали, що до місця призначення вона не дійшла, її захопили німці.
6. Боїв поблизу не було. Чули здалеку гарматні постріли.
7. Коли прийшли німці, люди ховалися в погребках, боялися виходити. Німці спочатку не чіпали людей, але поводитися як хазяї. Людей обурювало те, що в деяких подвір'ях позаводили коней у клуню (де мало зберігатися зерно на хліб).
- 8,9. Свої ж односельці видали комуністів, їх забирали, потім розстрілювали, а деяких невідомо куди вивезли.
10. Старостою в селі став колишній засуджений Савела(і він і його матір сиділи у в'язниці). Він заявив: «Мене судили а тепер я буду знущатися». Найперший пішов до німців на службу. Відзначався жорстокістю. Застрелив молоду вагітну жінку, яка от-от мала народити. Жінку звинуватили, ніби вона партизанка. Сцену розстрілу бачили навіть діти, бо це було в центрі села недалеко від пункту прийому молока, люди саме здавали молоко.
- 11,12. Багато молодих парубків пішло поліцаї. Їх боялися засуджували, але мовчали. Коли одного разу просто на вулиці хтось застрелив одного з поліцаїв, який відзначався особливою жорстокістю, то люди крадькома раділи, мовляв, «так йому і треба».
13. Партизани були. По можливості люди їм допомагали, коли вони приходили вночі. Продуктами одягом.
14. Не чули про таке.
18. Селяни продовжували займатися землеробством, городництвом, садили картоплю, сіяли зерно.

19. Колгосп припинив своє існування. Німці роздали землю і коней людям. Хто прийшов раніше той зміг вибрати кращого коня. Люди стали обробляти більше землі у власному господарстві. Общини не було.
22. У населення була птиця, корови. Вони повинні були здавати молоко і телят.
23. Сіль, сірники, мило і цукор вимінювали на продукти власного виробництва (городину, самогонку, полотно).
24. Грошей не було.
26. У приміщенні клубу зробили церкву. Христина ідеї вінчали молодят.
27. Гучних свят не було, але справляли весілля, похорони і т.д.
28. Паспортизації не було.
29. Біженців не було, але якщо заходили поодинокі чужинці, їх хапали поліцаї, бо думали, що то партизани. Після того як німці спалили Корюківку, в селі з'явилися люди з Корюківки, які шукали притулку.
30. Пожежні команди не було. Згоріла будівля школи, а люди самотужки не змогли погасити вогонь.
31. Самогон варили, німці з цим не боролися. А поліції самі любили випити.
32. На шляхові роботи не направляли, але примушували чоловіків, парубків іти на боротьбу з партизанами у Єліно. Відправляли підводами. Деяких там було вбито.
33. На вечорниці збиралися по кутками (вулицям), в окремі хати.
34. Великих крадіжок не було, хіба що інколи хто вкрав курку.
35. Дитсадку не було.
36. Першого вересня діти прийшли до школи, але як такого, навчання не було. Якомусь чоловіку сказали проводити заняття, але все тривало не більше місяця.
37. Лікарні не було. Пологи приймали самі жінки, одна в одній. Але була одна жінка, яка навіть аборти робила, зокрема в тих дівчат, що завагітніли від німців.
40. Люди самі ткали полотно і шили одяг, пряли льон.
42. Населення з радістю зустрічали радянських воїнів. Плакали від щастя.
43. Допомоги не було.

Примусові роботи у Німеччині

1. Свої поліцаї підказували німцям, у яких сім'ях є парубки чи дівчата для роботи в Німеччину. Більшість не хотіла їхати, але були й такі що добровільно виявляли бажання поїхати. Утікати не було можливості. Була одна дівчина (дочка якогось із поліцаїв), яка спочатку виявила бажання їхати, а потім їй там не подобалась, то вона стимулювала захворювання шкіри(натерла руку монетою, прив'язала її добре, так що з'явилося почервоніння шкіри). Через тиждень цю дівчину відпустили додому через її заразну хворобу.

Шкір Єфросинія Леонтіївна, 1921 року народження, село Домашлин Корюківського району Чернігівської області

Про початок Великої Вітчизняної війни оголосили по радіо (в центрі села знаходився радіовузол). Односельці від мобілізації до лав Червоної армії не ховалися.

У селі винищувальні батальйони для боротьби з німецькими диверсантами не створювалися.

Коли вперше побачила німців від страху не могла зрушити з місця. Німці зайшли до нашої хати, сіли за стіл та почали бешкетувати. Їли консерви, масло і пили горілку. Один німець вимагав, щоб я випила горілки.

З німцями був наш староста Іван. Непоганий був чоловік допомагав партизанам. То він і мені порадив негайно тукати до лісу.

У село не заходили українські націоналісти агітувати за незалежну Українську державу. У роки німецької окупації родини, хрестини, весілля календарні свята у селі не справляли.

Селяни продовжували займатися землеробством, городництвом.

Робочий рук не вистачало. Працювали жінки, діти, старі діди.

У Корюківку ходили за сіллю, сірниками, милом, цукром. Обмінювали на речі здебільшого на скатертини.

На примусові роботи до Німеччини я не потрапила, тому що була одна в батьків, які були уже похилого віку. Добровільно до Німеччини ніхто не їхав. Молоді дівчата підлягали вивезенню за списками, які складав у штабі староста. Одній моїй знайомій дівчині вдалося уникнути вивезення, вона тривалий час переховувалася в лісі. До дівчат які поверталися з Німеччини до рідного села ставлення односельців було не завжди позитивним.

Куликівський район

Казимір Анастасія Кузьмівна, 1930 рік народження, село Вересоч Куликівський район Чернігівська область

1. Прокинулися і побачили, що війна, мітинги не проходили.
2. Такого не було.
3. Не створювалися.
4. Евакуації не було.
5. Евакуювали.
6. Бої проходили ,люди ховалися під час битв в сховищах.
7. Німці себе вели погано, все майно людське розкрали, поводили себе як пани.
8. Переслідування були, кого піймали віщали в центрі села.
10. Старостами ставили тих хто знав німецьку мову.
11. На службу до німців ішли ті хто не любив радянської влади, населення цих людей боялися.
12. Старост боялися.
13. Партизани були, в село за продуктами заходили, забирали з собою молодь.
- 14.Такого не було.
15. Не заходили.
16. Війська були різні і угорці і німці і італійці.
17. Дезертирів не було.
18. Селяни продовжували вести своє господарство. Садили картоплю, сіяли жито, все що при колгоспах робили те і при німцях.
19. Колгосп розікрали.
20. Такого не було.

21. У лісі не переховувалися.
22. Все, що потрібно було німцям вони забирали у місцевого населення, податки також сплачували.
23. У село заходили люди котрі міняли ці речі.
24. Гроші були, радянські карбованці.
25. У нашій місцевості сектантів не було.
26. Церкву при німцях відновили.
27. Всі свята справляли.
28. Не було
29. Не заходили.
30. Пожежна команда була
31. Були випадки.
32. Не направляли.
33. Пісні співали, але був комендантський час до 22:00.
34. Траплялися.
35. Такого не проводили.
36. Не було.
37. До школи ходили, але тільки молодші класи.
38. Пологи приймав лікар, існувала лікарня.
39. Не ходили.
40. Агітація з боку німців була.
41. Ткали полотно, а з нього робили одяг.
42. Не було.
43. Населення з радістю зустрічало радянських солдат.
44. Ніякої допомоги не було, тільки сиротам по 50 рублів давали.
45. Місцеве населення віддавало частину господарства до колгоспу.

Примусові роботи у Німеччині

1. Агітації не було, склалися списки і примусово відправили людей.
2. Люди ховалися, як правило, у родичів.
3. Добровільно не їхали.
4. Радісним було ставлення, ніякого докору не було.

Менський район

Кравченко Євдокія Захарівна, 1926 року народження, с.м.т. Березне Менського району Чернігівської області

Про початок Великої Вітчизняної війни 22 червня 1941 року було об'явлено по радіо. 3 липня 1941 року було оголошено про виступ Й.В. Сталіна. Він звертався до співвітчизників, до всього радянського народу, називаючи дорогими братами і сестрами.

Відношення до нацистської Німеччини та Гітлера було з недовірою, особливо коли німці захопили багато європейських держав. Велике горе звалилося на наш народ.

23 червня 1941 року був перший день мобілізації тисяч чоловіків на боротьбу з німецькою окупаційною силою.

А вісті з фронтів були не втішними, дороги забиті біженцями. У колгоспах формувалися групи з підлітків для евакуації тваринницьких ферм та с/г техніки. З колгоспних камер роздавали людям зерно та інші продукти щоб не дісталось ворогові. Почалась масова евакуація на Схід партійних керівників, комуністів та євреїв. Були чутки, що з Березного евакуювалось близько 300 сімей євреїв, залишилися лише старі та діти.

8 вересня 1941 року німці зайняли м. Мена і Березне. З перших днів окупації фашисти розстрілювали місцевих жителів та вивозили на каторжні роботи до Німеччини, було вивезено майже 130 чоловік молоді.

Серед білого дня були вивезені в поле і розстріляні комуністи і євреї, які не встигли евакуюватися, в'язниця була забита вщент людьми, яких потім вивозили на машинах і розстрілювали.

У період окупації селяни займалися землеробством, бо іншого прибутку для виживання не було. Замість колгоспів були організовані общини і щоранку бригадири їздили по дворах примушували йти на роботу в поле.

Відновилися традиційні домашні заняття – прядіння, ткацтво, пошив одягу та взуття.

Молодь уникала зустрічей з німецькими слугами, не чути було пісень, веселих зібрань – все це було заборонено було німецькою владою.

Після двох років окупації люди як великого всенародного свята чекали повернення радянських військ. І от люди побачили, що селом в бік Чернігова почали йти колони німців, маляр та інших вояк, машини, артилерія. Вони поспішали, щоб переправитись через Дніпро, бо з півночі підганяли їх наші війська. З Березного тікали німецькі управителі, поліцаї та окупанти і згодом всі вони постали перед військово-польовими судами.

Люди боялися, що німці під час відступу будуть нищити, вивозити з собою молодь то ховалися в погребях, лісах, рівчаках через яких над головами летіли снаряди.

Про можливість угону людей попередила деяких березенців дружина голови управи Журка М., він утік сам, а все-таки встиг попередити жінку про одержаний наказ коменданта евакуювати частину березенців на каторжні роботи. Люди передбачливо закопували в землю деякі домашні речі, зерно, одяг та дещо з продуктів.

17 та 18 вересня березенці побачили на околиці міста радянських розвідників, які слідкували за шляхами відступу німців. Вони говорили людям, що через день-два ми звільнимо вас. За нами фронт.

І ось настав той день 19 вересня 1943 року, пролетіло декілька снарядів, потім на північній частині села з'явилися перші вершники, бійці Башкірської кавалерійської дивізії.

Населення виходило зі схованок, кидалось до червоноармійців, обнімалися, цілували їх від радості і несли все, що краще – молоко, сало, хліб та інше. І от чудо десь через тиждень почали приходити з усіх фронтів листи солдатів, короткі, але такі радісні слова: «живий, здоровий, б'ю ворога».

**Семероз Ольга Михайлівна, 1929 року народження,
село Стольне Менського району Чернігівської області**

1. Про початок війни почули по гучномовцю в центрі села, 22 червня, о 12 годині дня. Мітингів зібрань у селі не було.
2. Ні.
3. Ні не було.
4. Спроби евакуюватися не було. Батько мій був репресований у 1938 році, тому ми з мамою повернулися до діда та бабусі. Дідусь говорив, що німців у селі не буде і ми ніколи нікуди зі своєї хати не підемо.
5. Колгоспний скот погнали вглиб Радянського Союзу. Пішли зі скотиною мої односельці Женя Лазаренко, Іван Охріменко (більше прізвищ уже не пам'ятаю), але на переправі через Десну їй бомбили, тварини розбіглися, які загинули, а супроводжуючі люди повернулися додому. Через село, мимо нашого двору, йшли череди корів, овець, кіз, коней. Корів розводили по бригадах і там наші жінки їх доїли.
6. Боїв на території села не було. Червоноармійці відступали мовчки, жінки плакали і виносили солдатам поїсти.
7. Німці з'явилися в селі вперше в кінці серпня. Я побігла до сусідки Ольги Охріменко. В селі все ще не вірили що прийдуть німці, і ми збиралися до школи. Перед дзеркалом приміряли піонерські галстуки, потім розглядали полотняну сумку, що пошила мати до школи. Раптом до хати зайшов чоловік у мундирі сірому і щось белькоче. Ми нічого не можемо розібрати. На столі стояв гарбузовий кисіль. Чоловік, мабуть, думав, що це масло і давай намазувати ним хліб. Ми сміємося: кисіль маже на хліб. Потім гість непроханий пішов. Ми вийшли на вулицю. Боже мій! Страх охопив нас. Вулиця їдуть мотоцикли. Ми їх зроду не бачили. Я бігом додому. Вдома ох лаяли мене.
8. Переслідування були. Одного разу везли на Березне десь о 5 годині ранку вчителів двох, комсомольця Головню, комуністів (скільки уже не пам'ятаю). Моя бабуся була хрещеною комсомольця Головні, виходила, прощалась з ним. Потім їх усіх розстріляли в Березному. А ще нас переховувалися єврейська сім'я: жінка і двоє дітей. На початку війни цю сім'ю до нас привіз знайомий мого діда Матлін Борис Мойсейович. Будинок у нас був великий і ця сім'я займала половину нашого дому. Коли німці зайшли в село, то розмістилися в половині нашого будинку, а ми: я, дід, баба, мати і сім'я євреїв сховалися у маленькій комірчині. Просиділи ніч. Вранці мати вилізла у вікно і перелякалась. Свиню нашу німці зарізали, здерли з неї шкіру і повар уже готував страви на німецькій польовій кухні; корови відв'язали і вона ходила по городу; скопи пшениці кинули своїм коням під ноги. Мама видоїла корову і подала нам молока. Потім виліз дід і став просити випустити нас. Ми з бабою вийшли, а євреї сиділи в комірчині. Вночі дід тихо їх перевів до сусідів. Через декілька днів їх все ж знайшли німці і відвезли до с. Березна. Мій дід обійшов усю вулицю і зібрав підписи, що ці євреї вже вихрещені православних. З тим папером і поїхав до Березни. Євреїв відпустили. Сусіди всі радо зустріли єврейську сім'ю і помістили у будинок, де

раніше жив священник місцевої церкви. Там вони прожили може з півроку, а потім їх знову вивезли до Березни. І знов мій дід збирав підписи, але поки приїхав до Березни було пізно, сім'ю вже розстріляли. А ще мій дід допоміг двом полоненим. Їх завели до нашої хати і почали допит. Німець сидів за столом, перекладач стояв поряд, а червоноармійці стояли біля лавки, що простяглася вздовж стіни. Дід вийшов на вулицю, відкрив вікно, а потім зайшов до хати і подав червоноармійцям знак. Вони стукнули по вікну, коли вікно відчинилось і бігом садами. Німці не зрозуміли, що сталось. Може ті полонені і врятувалися. Полонених вели селом. Жінки виносили їжу, але вартові німці не давали близько підійти до колони. Один з полонених червоноармійців взяв у жінки шматок хліба чи оладку і в ту ж мить пролунав постріл. Червоноармієць залишився лежати на дорозі. Люди хотіли поховати розстріляного, але вартовий дав чергу з автомата і всі розбіглися. Вночі мій дід та сусід Мироненко Михайло поховали червоноармійця на місцевому кладовищі. Документів ніяких при ньому не було.

9. Комуністів, комсомольців видавали свої односельці, що стали поліцаями.

10. Як там брали на службу в поліцію не знаю.

11. Поліцаєм був наш сусід. Чого він туди пішов не знаю. Чи видавав кого теж не знаю. Комендантом у нашому селі був німець Цик. Кожного дня він їздив нашою вулицею на Березну. У нього був їздовий. Коли гнали скот в евакуацію, мій дід зловив двоє коней і сховав у маленькому хлівці. Хтось виказав про це комендантові. Він зайшов до нас у хату з охороною. Коли забрали і Цик потім на них їздив. На стіні у нас висів великий портрет Т.Г. Шевченка. Цик став кричати, що то Сталін, але дід заперечив, що то Шевченко. Портрет лишився на місці.

12. Поліцаїв люди у селі не любили. Був у селі поліцай на прізвисько Рогізенець, так він повідомляв людям, коли будуть облави, щоб могли сховатися.

13. Партизанів у нас в селі не було. А от поряд є село Дмитрівка, то там жінки навіть хліб партизанам пекли.

14. Грабунків не було.

15. Націоналістів у селі не було ніколи.

16. При наступі німецьких військ і протягом окупації були лише німці, а під час відступу селом ішли мадяри.

17. Полонені в село приходили. Дві жінки з сусідньої вулиці брали їх у прийми. У обох народилися дочки.

18. На городі вдома вирощували все, як і перед війною.

19. Створили десятихатки і жінки ходили в поле на роботу.

20. Землі нікому не дарували.

21. Ховалися лише в городі. А він взагалі з хати не виходив. Сказав, що хай його німці і вб'ють, він садибу не залишить нізащо.

22. У нас забрали свиню. А молоко примусова носили в молочарню. Про плату нічого не знаю.

23. Усе брали на березнянському базарі, а ще на здані лікарські рослини давали сіль.

25. Сектантів у нашому селі не було.

26. Перед війною з церкви зробили склад і в церкві у війну не правилося. Дітей хрестив батюшка у Березному.

27. Свят не справляли. Не до веселощів було.
28. Ні.
29. Не було.
30. Пожежники були. Була ця команда чи ні – не знаю. Але під з водою час пожару приїжджала кінна бочка з водою.
31. Горілку гонили, але дуже мало.
33. Молодь не збиралась, Бо поліцаї зразу же розгнали. Ніхто не співав.
34. Такого не пам'ятаю.
37. До школи діти ходили 1-4кл. Вчилися за нашими книжками, Але вирвані були сторінки з портретами вождів ... комуністів.
38. Лікарня була при німцях. Був лікар, медсестри. А тепер лікарню закрили.
39. Анекдотів не знаю.
40. Перед тим, як вступили німці листівки вони кидали з літака, а червоноармійці розклеювати листівки вночі по вулицях.
41. Одяг був як і перед війною. Садили льон, коноплі. Пряли, ткали і шили одяг.
42. У селі не було таких випадків.
43. 19 вересня 1943 року на світанку в селі з'явилися радянські війська. Спочатку заїхали декілька вершників на різні кутки села, розпитали про німців. Німці відступали цілу ніч. Це були мадяри. Вони швидко їхали на конях. Люди говорили, що будуть палити село. Я, мама і бабуся сховалися в городі, а дід сидів у хаті. Під ранок все стихло. Село вціліло.
Після розвідки увійшли радянські воїни. Населення радо їх стрічала. У бригаді була солдатська польова кухня. Ми копали ми копали картоплю і носили солдатам. А ще жінки несли різні продукти. Червоноармійці були дуже стомлені. Казали, що швидко тікає клятий німець, ніяк не наздоженемо. В бригаді назбиралося багато людей. Був серед червоноармійців генерал. Раптом з'явився німецький літак. Генерал попросив на швидко розійтись, щоб не бомбили.
44. Хата наша вціліла. Допомога нам була не потрібна.
45. Що у кого залишилось віддавали в колгосп. Вели худобу.

Примусові роботи у Німеччині

1. В Німеччину відправляли примусово. Поліцаї ловили і відправляли.
2. Придумували різні хвороби; одружувалися; ховалися хто де міг.
3. Добровільно ніхто не їхав. Брали лише одиноких хлопців та дівчат.
4. Тих, що повернулися, зустрічали з радістю. Слава Богу вижили в такому пеклі.

Ніжинський район

Калута Ніна Ярмолаївна, 1930 року народження сmt Лосинівка Ніжинського району Чернігівської області

1. Про початок війни розповіла сусідка, яка цю новину почула у полі 22 червня 1941 року. 12 липня забрали чоловіків, у тому числі і батька. У селі був мітинг, чоловіки пішли захищати Київ.
2. Не ховалися.
3. Не створювалися

4. Люди не евакуювалися. Пішов один чоловік – зібрав речі і поїхав. Подальша його доля невідома.
5. Колгоспне майно спробували відправити в глиб Радянського Союзу, але повернули назад.
6. Бої не проходили, але селище бомбили. П'ятеро людей під час бомбардувань було вбито.
7. Німців побачили у вересні 1941 року. Вони просили у людей яйця, молоко. У людей не стріляли. Але люди їх боялися.
8. Німці комуністів переслідували.
9. Односельці нікого не видавали.
11. Люди боялися тих, хто пішов служити німцям.
12. Староста допомагав партизанам.
13. Партизани були. При потребі залишали односельцям записки з проханням дати одяг, їжу (наприклад: «Винеси у верби сала»). Люди їм допомагали, але стереглися німців.
14. Не грабували, тільки просили допомогти їжею чи одягом.
15. Не заходили.
16. Мадяри проходили повз села, німці – окопалися в селі.
17. Приходили. Більшість просто жили на квартирах.
18. Селяни продовжували займатись землеробством (вирощували жито, пшеницю, картоплю); землю обробляли коровами, волами. Їли те, що самі вирощували.
19. Колгосп працював. Спроб поділити землю не було.
20. Не було.
21. Не переховувалися.
22. Худобу не конфісковували. Примусово здавали молоко (приблизно 200 л. на рік), яйця (40 шт. на рік). Нікого не преміювали. Грошові податки були.
25. Під час війни не було.
26. У селі було три церкви, але їх розібрали або перетворили на школу або млин ще до війни (приблизно у 1937 році). Німці у приміщенні школи відкрили свою церкву; правив там місцевий священник. Місцеві до церкви ходили, не вінчалися, але дітей хрестили.
27. Святкували (співали, танцювали).
29. Приходили тільки мешканці села Козари (село згоріло).
30. Не створювалися.
31. Самогон варили, від німців ховалися. Так, хто самогон продавав поліцаї ловили і штрафували.
32. Направляли. Люди робили все, що накажуть німці.
33. Пісні співали. На вечорниці збиралися.
34. Крадіжки були.
36. Не організовували.
37. Діти до школи ходили. Вчили місцеві вчителі за радянськими підручниками.
38. Лікарня була, але лікарі приїжджали до хворих додому. Народжували жінки вдома.
40. Німці не агітували, радянська пропаганда була (скидали літаками листівки, розвішували афіші).

41. Одяг був полотняний (жінки самі пряли, ткали, шили).
42. У селі не було, а з примусових робіт у Німеччині поверталися вагітні жінки. Люди їх не засуджували, співчували їм.
43. Зустрічали з квітами, раділи, коли радянські війська увійшли в село.
44. Допомогали відбудовуватись.

**Коченко Тетяна Павлівна, 1927 рік народження,
село Лустівка Ніжинського району, Чернігівської області**

1. Почула оголошення по радіо. Мітинги не проходили, бо село не велике.
3. Не створювалися.
4. Спроби евакуюватися не робили. Сім'я в нас була велика – нікуди було йти.
5. Так забирали.
6. Боїв не було.
7. Пам'ятаю, що хтось заглядав у вікно у військовій формі. Дуже злякалася.
9. Начебто нічого не забирали.
10. Наших дівчат забирали на примусові роботи до Німеччини. І мене хотіли забрати, але не забрали, бо мій батько викупив мене у старости. Не забирали тих, у кого була на тілі якась вавка чи лишай – боялися заразитися.
11. З мого села ніхто до німців не йшов.
12. Не любили старосту, ставилися з презирством.
14. Не було.
17. Не відомі.
18. Так, продовжували. Вирощували картоплю, пшеницю. Пекли хліб, варили буряки – усе їли, що було. Їжі було мало.
19. Колгосп залишився.
20. Не було.
21. Не доводилося.
22. Усе забирали. Залишилася в нас тільки одна корова. Завдяки їй ми й вижили.
25. Не було в нас таких.
26. Не можна було хрестити і вінчатися, хрестики не носили на шиї.
27. Не справляли.
28. Проходила. Всіх переписували.
29. Не заходили. Німців не було серед жителів.
31. Так, варили самогон. Бо можна було обміняти його на продукти. Батько ходив до мельника і за самогон брав у нього муку, обмішку.
33. Пісень співали, але не дуже голосно, щоб не чути. Дівчата збиралися прясти на вечорниці.
34. Бувало, що залазили в хату і крали їжу (молоко, яйця).
36. Садка не було.
37. Не пам'ятаю за якими підручниками. У мене всього 4 класи освіти – школа була.
38. Пологи приймали повитухи вдома. Мати народжувала на печі.
41. Ходили в українському одязі. Вишита сорочка, спідниця, вінок. У нас мати пряла, а ми вишивали хрестиком.

42. Випадки вагітності були, бо чоловіків було мало. «Байстрюків» не любили, постійно били та ображали. Тоді майже всі жінки народжували дітей не в шлюбі.
43. Дуже раділи тоді.
44. Давали дошки для будинку.

**Яременко Марія Кіндратівна, 1927 року народження,
сmt. Лосинівка Ніжинського району Чернігівської області**

1. 22 червня 6 годині ранку я прийшла на роботу в дитсадок. Мене зустрів голова колгоспу повідомив про те, що почалася війна. Біля воєнкомату збиралися тисячі людей для підтримки Червоної армії.
2. Ні не ховалися. Навпаки, було багато добровольців.
3. Були створені винищувальні батальйони, який день і ніч вартували.
4. Сім'ї комуністів робили спробу евакуюватися (жінки з дітьми). Евакуювалися до Челябінську, до Куйбишеву. З собою брали найнеобхідніше: одяг, їжу, гроші. Для того, щоб зберегти багатство країни від окупантів на схід переганяли всю худобу.(велику рогату худобу, кози, коні, вівці).
5. Так, біженці перевозили колгоспне майно в глиб Радянського Союзу.
6. У 1941 році наше село бомбили, але великих боїв не було. Люди викопували окопи, ховалися до погребів.
7. 13 вересня 1941 році ми вперше побачили німці в нашому селі (вночі). Кричали, забирали майно, різати свиней, курей. Всі перенесли велике потрясіння і були налякані.
8. Коли регулярні німецькі війська виїхали з Лосинівки, то встановилася німецька комендатура.(її очолювали німці Карл і Тохтер), а секретарями працювали українські дівчата. З їхнього боку населення зазнавало переслідувань, арештів та насильницького відправлення до Німеччини.
9. Односельці нікого не видавали. Навіть за єврейку, яка проживала в Лосинівці люди заступилися і розписалися в документі, який засвідчував, що вона не належить до єврейської національності. Але також був провокатор (голова сільської ради Овраменко Олексій), який вивісив на магазині список комуністів, які ще не виїхали із селища. Після цього цих комуністів вивезли до Ніжина і розстріляли.
10. Їх назначила комендатура. Старости були різні. Одні допомагали односельцям, а інші допомагали німцям виловлювати молодь та відправляти на примусові роботи до Німеччини.
11. В основному йшли служити до німців задники, але були серед них не тільки зрадники, а й такі які допомагали молоді тікати з Німеччини. До них ставилися з огидою та ненавистю.
12. Ставлення населення до старости і поліції було різним. Судячи з того якими вони були.
13. Так, були. Вони заходили в село за продуктами харчування, одягом. Населення допомагало їм, виносили масло, сливки, сир, одяг, взуття. Вони забирали довірених людей до себе в партизани. За підтримку партизанів людей вбивали.

14. Не було грабунків і злочинних дій з боку партизан.
15. У нашому селі не проходить такі дії.
16. Селі стояли війська мадяр (угорців). Вони були голодними і бідними, просили їсти у людей, а люди відгукувалися на їх прохання.
17. Жінки часто приймали військовополонених до себе, але по закінченню війни ті поверталися додому.
18. Як не було важко, але люди займалися сільським господарством, сіяли зернові культури, буряки, садили картоплю. Харчувалися майже так, як і в довоєнні часи. Звичайно продуктів було не так багато, але вистачало для життя.
19. Колгосп працював, але його було поділено на десятихатки.
20. Таких випадків в нас не було.
21. Особливо ховалася в лісі молодь, яку хотіли відправити в Німеччині.
22. Худоба птиця залишалася в населення. Сільська рада визначала, в кого можна відібрати худобу і віддавала окупантам. Німецькою комендатурою було заведене примусове здавання молока, м'яса та інших продуктів. За це нікого не винагороджували. Німці примушували платити податки за землю.
23. Сіль купували у спекулянтів на базарі, мило і сірники люди виготовляли самостійно, а цукор виготовляли в Носівського цукровому заводі. У село приходили гончарі, які обмінювали глиняний посуд на продукти.
24. Купували як за радянські рублі так і за німецькі марки.
25. Сектанти з'явилися ще в 1939 роках. І серед них були баптисти, суботники, штунда, п'ятидесятники. До них ставилися погано, їх розганяли, били пугами. У них була своя віра, свої звичаї.
26. Під час окупації церкви працювали. У нашому селі церкви не було, але люди їздили в церкву до навколишніх сіл та до Ніжина. Таких випадків нам невідомо. Люди хрестили дітей і брали шлюб у церкві ще до війни.
27. Звичайно справляли.
28. Проходила паспортизація та реєстрація населення.
29. Під час окупації в село заходили біженці, які тікали від німців. Німці в Чернігівській області не проживали.
30. Була створена пожежна команда. У той час пожежних автомобілів не було, а були підводи з кіньми, на які ставили бочки з водою. Трапилися пожежі як від грому, так і від підпалів німцями.
31. Самогоноваріння було, але німців це не цікавило.
32. Німці направляли людей, щоб ті ремонтували дороги, мости.
33. Молодь любила збиратися в клубах або в хатах та співати пісень. Та робили це з великою обережністю, бо їх розганяла поліція, а кого вдавалося зловити, били пугами.
34. У селі траплялися випадки крадіжок. Крали одяг взуття продукти харчування.
35. Якщо німці когось ловили, то ніяких судових розслідувань не проводили, а зразу розстрілювали.
36. Під час окупації дитячі садки не працювали.
37. У нашому селі було тільки початкова школа в часи окупації (1-4 класи). Вчилися за тими підручниками, які були за Радянської влади; викладали вчителі; вивчали німецьку мову, стародавню історію, математику, українську мову.

38. В Лосинівці була лікарня, в якій працювало пологове відділення, де і приймали пологи. Також продовжували існувати невелика кількість ФАПів. Працювала аптека і лікарня, та в них не було достатньої кількості ліків.
39. Люди придумували політичні анекдоти про Гітлера, а Сталіна, навпаки прославляли.
40. Німці розкидали з літаків листівки, закликали переходити на їхній бік і обіцяли, що з ними буде краще. Ніяких концертів німці не давали.
41. Повсякденний одяг був таким як і до війни. Прядіння, ткацтво, теслярство, ковальства набувало широкого вжитку.
42. Такі випадки в нашому селі не було.
43. Цього без сліз розповісти не можна. Коли вночі наше село звільнили від окупантів, всі кричали від радості, співали, цілували і обіймали солдатів.
44. Місцева адміністрація надавала певні кошти, привозила дерево, скло, глину, пісок.
45. Наш колгосп не зазнав великого пошкодження, а навіть якщо щось і розвалилося, то його відбудували люди (селяни).

Новгород-Сіверський район

Колошко Тетяна Афанасівна 1928 року народження, село Грем'яч Новгород-Сіверського району Чернігівської області

1. Про початок Великої Вітчизняної війни я і моя родина дізналися по радіо. Невдовзі після цього в нашому селі почали проходити мітинги та збори в підтримку Червоної Армії.
2. Наші односельці не ховалися від мобілізації до лав Червоної Армії.
3. В роки війни в нашому селі створювалися винищувальні батальйони для боротьби з німецькими диверсантами.
4. Спроб евакуацій в нашому селі не було. Багато людей просто ховалися до лісу від німецьких солдатів, забираючи з собою все необхідне .
5. Колгоспне майно також не евакуювали. Колгосп продовжував працювати.
6. У нашій місцевості проходили бої в 1941 році. Під час бойових дій люди ховалися, тікали хто-куди.
7. Вперше я побачила німців, коли в 15 серпня 1941 року вони захопили наше село. Звичайно, німці поводили себе агресивно. Наші односельчани переживали страх і велике потрясіння в цей момент.
8. Були переслідування з боку німців. Зазвичай переслідували комуністів та комсомольців.
9. На жаль, в нашому селі були зрадники. Вони видавали людей німецьким окупантам. Комуністів та комсомольців переважно розстрілювали на місці, нікуди не вивозили.
10. Німці самі обирали сільську адміністрацію в нашому селі. Зазвичай обирали зрадників. Стосовно односельців нові старости поводили себе жорстоко і агресивно. Вони видавали людей, були німцям відданими радниками.

11. До німців на службу пішли майже півсела наших жителів. Інші ставилися до них, як до ворогів народу і Батьківщини. Односельці не могли пробачити їм зраду.
12. В свою чергу нові старости і поліцаї також жорстоко ставилися до своїх односельців.
13. У цей час в околицях нашого села знаходилися радянські партизани. Вони заходили в село за продуктами харчування та одягом. Місцеве населення допомагало їй чим могли : хто їжею, хто одягом в залежності того, що їм бракувало найбільше. З собою молодь вони не забирали, але багато людей йшли добровільно до партизанів. У свою чергу, збоку німців неодноразово були репресії за спроби підтримати партизан.
14. Але іноді траплялися грабунки з боку партизан. Бували випадки, коли силою забирали останню хлібину чи картоплину. Фактично грабували людей.
15. Українські націоналісти в село не заходили. Таких випадків не було.
16. Біля нашого села було багато військ різної національності. Від мами я чула, що це були австрійці й мадяри. Але розповідали, що були й німці, й угорці, й румуни. З місцевим населення відносини були агресивні. Багато людей по виганяли з будинків і самі там селилися. Але особливої жорстокості в їх поведінці стосовно селян не було.
17. Також в період війни до нашого села заходили дезертири і військовополонені. Випадків , щоб місцеві жінки брали їх у прийоми не було.
18. У цей час селяни продовжували займатися землеробством та городництвом. Зазвичай вирощували картоплю, буряки коноплі для пряжі. В основному харчувалися картоплею, але їжі було дуже мало. У селі був голод.
19. В період окупації фашистські солдати колгосп не чіпали і він продовжував працювати. Спроб поділити землю не було.
20. Випадків дарування землі німцями не було.
21. Місцевим жителям доводилося переховуватись в лісі від німців. Люди забирали з собою все: харчі, одяг, худобу.
22. У населення залишалася худоба. Іноді окупанти забирали її, але в незначній кількості і тільки дрібну птицю, таку як курей, гусей тощо. Поряд з цим люди примусово здавали молоко, м'ясо та інші продукти харчування. Грошових податків не було, оскільки населення не мало грошей.
23. Сірники, сіль, мило і цукор добували хто як міг. Багато односельчан ходили до Погару. Бували випадки, коли в село заходили люди з пропозиціями обміну речей на продукти.
24. Грошей в той час в селян не було.
25. Сектантів в нашій місцевості не було.
26. В роки окупації місцеву церкву не займали. Люди іноді заходили туди помолитися за своїх синів і чоловіків, які знаходилися на фронті.
27. Незважаючи на окупацію, в селі родини справляли родину, похорон та інші обряди.
28. В роки окупації проводилась реєстрація населення.
29. Іноді в заходили біженці в наше село. Місцевих німців в нашому селі не було.
30. Пожежних команд в нашому селі створено не було, тому безліч будинків згоріли до тла.

31. За час окупації в нашому селі були випадки самогоноваріння. Боротьби з боку німців проти самогоноваріння не було, адже вони самі полюбляли випити.
32. Багатьох наших односельчан німці відправляли на шляхові роботи. Людям доводилося рити окопи.
33. У цей час люди не збиралися на вечорниці і не співали пісень.
34. Інколи траплялися випадки крадіжок односельцями та бандами.
35. Судових розслідувань німці в нашому селі не проводили.
36. Також в роки окупації в нашому селі не було організовано дитячого садка.
37. Діти до школи не ходили, адже школа була зайнята німцями. На другому поверсі знаходилась німецька адміністрація, а на першому німці утримували в'язнів та коней.
38. Також у нашому селі працював фельдшерський пункт на місці сучасного дитячого садка. Там надавали першу медичну допомогу пораненим і хворим людям.
40. Проводилась радянська пропаганда. Агітували за Сталіна і комуністичну партію.
41. Повсякденний одяг селян був доволі бідним. Переважно носили сорочки та сукні, які самі собі шили. На ноги взували лапті. Відродилося безліч традиційних занять такі, як прядіння, ткацтво, теслярство, гончарство тощо.
42. Були випадки вагітності жінок від німецьких солдатів. Односельці ставилися до цього з розумінням, нікого з таких жінок не засуджували.
43. Радянських воїнів населення зустрічало з радістю. Кожен, хто міг йшов зустрічати прибулих земляків.
44. Вагомої допомоги місцева адміністрація не надавала. Але надавали грошові виплати тим родинам, чиї батьки полягли на фронті і в окупації.
45. Відбудова колгоспного майна проводилась колективно. Всі односельці були задіяні в цій роботі.

Примусові роботи у Німеччині

1. До виїзду до Німеччини переважно агітували поліцаї та старости.
2. Населенням це сприймалося негативно. Людей забирали силою і примусово вивозили до Німеччини. Багато людей ховалося в лісі. Деяких людей переховували сусіди.
3. Ховатися доводилося доволі довго, поки наше село не звільнили від німців.
4. До тих, хто поверталися до села з Німеччини, селяни ставилися радісно, зустрічали і вітали їх.

Макеєнко Анастасія Данилівна, 1928 рік народження, село Вороб'ївка Новгород-Сіверського району Чернігівської області

1. Звістку про початок війни принесла додому мати. Мітинги не проходили.
2. Таких випадків не було.
3. Так, багато сімей їхали у Примор'я. Брали, що можливо було забрати. Були такі, що забирали худобу (прив'язували корову до воза) і їхали на підводі.
4. Все колгоспне майно залишалось на місці, а коли з'явилися німці, то відривали замки зі складів, магазинів і грабували все.

5. Ні, боїв не було.
6. Коли німці вступили в село. Їхали на мотоциклах, Люди виходили на вулицю. Звичайно всі хвилювалися, боялися, плакали. У перший же день німці ходили по селу просили їжу, залишалися ночувати в хатах.
7. Так, були випадки, коли вбивали комуністів, учителів, євреїв.
8. Було й таке, що свої видавали. Цих людей забирали, тримали деякий час у Новгород-Сіверському (у монастирі), а потім розстрілювали.
9. Призначали самі німці. Старости й поліцаї ставилися до населення добре, намагалися, наскільки це було можливо допомагати людям.
10. Добровільно ніхто не шов, тільки примусово.
11. Так як серед них не було негідників, то нічого, добре.
12. Так, діяв партизанський загін. До жителів селища Внутрішній Бір, що прилягає до сільради села Вороб'ївка, часто навідувалися партизани. Люди їм допомагали і харчами і одягом. За зв'язок з партизанами німці карали, розстрілювали людей сім'ями
13. Ні.
14. Агітації не було.
15. Були мадяри, німці.
16. Були військовополонені. Жінки приймали, навіть створювали сім'ї, народжувалися діти.
17. Продовжували працювати, обробляти землю, садили картоплю, сіяли зернові культури.
18. Колгоспне майно німці поділили, кожна сім'я отримала землю, на декілька сімей давали коня, віз.
19. Ні.
20. Жили у селі, поки німці не спалили село, коли відступали. Тоді люди втікали у ліс (бо знали, що село палитимуть), а потім робили землянки, хто міг, добудовував хату, якщо зовсім не згоріла.
21. Примусово не забирали ні худобу, ні продукти харчування. Якщо просили, люди віддавали, бо боялися.
22. Дехто із селян їздили на конях у Новозибків (Росія), привозили сірники мило, ділилися із сусідами. Цукру взагалі не було. Разом з подругами ходила в Росію (Погарський район) міняти скатерті, рушники на сіль.
23. Грошей не було, міняли на одяг.
24. Не пам'ятаю, щоб приходили сектанти.
26. При німцях спорудили церкву.
27. Так, відзначали, хоч тихо, не так, як раніше, але відзначали.
28. Проходила, давали паспорти.
29. Біженці заходили, місцевих німців не було.
30. Не було.
31. До свят щось придумували, а так ніхто не пив.
32. Коли наметало багато снігу, загадали розчищати дороги.
33. Ні, молодь не збиралась, вечорниць не було.
34. Ні.
35. Не проводили.

36. Садка не було.
37. Ходили до школи.
38. Пологи приймали бабки. Мати покійна допомагала. ФАПів не було.
39. Боялися розповідати, бо за це могли покарати.
40. Німці проводили пропаганду, роздавали листівки, у яких агітували переходити до них.
41. Займалися всім: і пряли і ткали.
42. Не було.
43. Дуже раділи, зустрічали.
44. Зможніші сім'ї самі відбудовували хати.
45. Налагоджувалось поступово.

Примусові роботи в Німеччині

1. Агітували німці, люди боялися, сильно переживали. Забирали по 15 чоловік молоді. Моя сестра старша (Галина Данилівна 1922 р.н.) 2,5 роки працювала у Німеччині у господаря. Господар знав Україну, був у полоні (в Одесі), то ставився добре.
2. Були, які зуміли втекти.
3. Добровільно ні, тільки примусово. Брала молодь. Сестрі було 19 років. Відмов не було, призначали і все.
4. Люди ставилися з розумінням. Ніхто їх не засуджував, люди тільки співчували.

Зі слів Макеєнко Анастасії Данилівни

Підпис.

Прикота Ксенія Василівна 1929 року народження, село Кам'янська Слобода Новгород-Сіверський район Чернігівської області

Про початок війни я дізналась коли разом з іншими дітьми гуляла на вулиці. Хтось почув по радіо, що почалась війна. Незабаром в селі почали проводити мобілізацію. Випадків щоб хтось ховався від мобілізації не було. Не було і евакуації населення та колгоспного майна.

Німці ввійшли в село зі сторони Грем'яча. В цей час над селом з'явився німецький літак і скинув бомби. На Ширховці (таку назву мала вулиця за річкою П'ятною. Зараз там ніхто не живе) загорілась хата і був убитий хлопчик. Люди були перелякані, ховалися по хатах. У Василя Коваленка німці забрали коня. Нас дітей вони лякали зброєю, але були серед них і хороші люди. Нас пригощали цукерками. Недалеко від нашої хати була кухня. Хліб черствий німці викидали, а мати його підбирала і сушила на сухарі. Повар іноді звав її і давав хліба. Нас з сестрою пригощав макаронами і казав, що Сталіна і Гітлера треба «пух, пух». Показував фотографії своїх дітей. На нашій вулиці жила дівчинка Маруся. Їй було

десь років до 8. Вона почула десь слово «шайсе» на німецькій мові, а значення його не знала (переклад на українську означає «лайно») і стала обзивати німця, той її ледве не застрелив. Зробити цього йому не дав інший німець. Одного разу ми були в колгоспному саду і побачили що їдуть фашисти. Ми сховалися і стали дивитись, що вони роблять. А вони привезли своїх вбитих солдатів і поховали їх там. Всього було 7 могил. Однак жодної могили німців на території села не залишилось. Перед відступом вони могили розкопали, тіла погрузили на машини, куди вивезли - невідомо.

В перші дні фашисти заарештували комуністів, комсомольців і розстріляли в Рудці. З числа тих, кого розстріляли за період окупації я пам'ятаю Куцого Федора, Подольного Тихона Григоровича, Шаповал Софія, Покуса Михайла Никоноровича. Там, де зараз знаходиться Нова вулиця, було гумно, і німці там закапали живцем двох радянських солдатів. Свідками цього були жителі села.

У перші дні окупації німці призначають свою владу. На службу до них йшли, ті хто вважав себе скривдженим радянською владою. До поліції пішли добровільно Кучик, Штанько Петро, Хміль Сергій, Очкінець (це прізвисько, тому, що він був родом з села Очкіно). Цей лютував найбільше, видавав усіх активістів. Був у селі староста. За період окупації їх було декілька. Старостами у нас в селі були хороші люди. Першим був обраний Осипенко Мартин. Він допомагав людям, за це його німці розстріляли. У 1942 році був розстріляний ще один староста Шаповалов Іван. Німці звинуватили його у зв'язках з партизанами. Єрохов Іван також був старостою. Він врятував від розстрілу декілька людей. Поліцаїв люди боялися не менше ніж німців. Вони ж знали всіх, і знали хто як ставився до радянської влади. Від них можна було чекати чого завгодно. Навіть особисті рахунки могли звести, використовуючи свою владу.

Поблизу села партизанів не було, але за продуктами вони заїжджали в село вночі. Хто сам давав, а в кого забирали. Крім харчів брали ще й одяг. На Різдво 1942 року приїзд партизанів обернувся для населення села трагедією. Коли вони заїхали в село, тут були німецькі офіцери. Вони їх захопили, вивезли за село, і познущалися, і вбили. Втік тільки німецький перекладач. Він потім і врятував село від спалення, а жителів від знищення. Людей хотіли спалити у гумні. Він сказав, що то були приїжджі партизани, а місцеве населення його врятувало. Однак, каральний загін, який у ранці прибув у село провів розправу. Понад 70 чоловік було заарештовано, їх посадили на чотири вантажівки і за селом у рову Рудка розстріляли.

У селі стояли німецькі та мадярські війська. Частина солдат жила у школі, а інші були розташовані по хатах. У нас жили мадяри. Їх мабуть годували гірше, ніж німців. Коли вони поселилися у нас, то за першу ніч прополи всі сухарі, які стояли на печі.

Під час війни в село приходили солдати, які за різних обставин відстали від своїх частин. Вони приставали «у прийма». Багато їх було розстріляно на Різдво 1942 року. Приймаки жили у Ніни Хмільової, Анюти Іванчихиної, Ксенії Дідовської та й у інших жінок. У Дідовської жив узбек на ім'я Шариф. Вона ховала його в погребі, а коли звільнили село, він пішов на фронт. Ксеня народила доньку, і родина Шарифа допомагала їй, дякуючи за те, що вона врятувала

їхнього сина, чоловіка, батька. Після війни, коли Клавдія виросла, їздила до батька в Узбекистан. Старша донька Клавдії живе в Узбекистані, а правнучка Шарифа Рузманова Альбіна Салімівна живе в Кам'янській Слободі, працює в школі вчителем біології. Так війна переплела долі українців і узбеків.

В роки війни дуже важко було з продуктами харчування. Купити було нізащо. Все вирощували на своїх городах. Сіяли зернові культури, картоплю, буряки (з них варили горілку), городовину. Це рятувало від голоду. Колгоспів не було. Колгоспну землю німці поділили між селянами по кількості людей у сім'ях. Коней також поділили і закріпили за дворами, щоб могли працювати на землі. Худобу німці на початку окупації забирали мало, відстрілювали птицю, іноді свиней, у деяких людей забрали коней. Але коли почався відступ німців, вони худобу забирали масово.

За сіллю ходили до Новгород-Сіверського, міняли на горілку. Навіть замочували сальні сумки, а потім з цієї води варили юшку. Важко було з сірниками, і тому вранці жінки ходили до сусідів у кого затоплена піч, щоб взяти вогника. Хліб з борошна – це була розкіш. А пекли його додаючи картоплю. Такий хліб називали гнетун.

Церкви у селі в роки окупації не було. Її було зруйновано ще у 30-ті роки. Свята відзначали церковні і дуже скромно, у колі своєї сім'ї.

Медпункт не працював. Лікувалися травами. Був фельдшер Шаповал Іван Васильович, але у 1942 р. німці його розстріляли.

У період окупації фашисти по селу розвішували листівки. На одній з них був такий запис: «Вшивая Русь, я тебя не боюсь». І на початку війни німецькі літак розкидав листівки. Люди збирали їх: чоловіки на цигарки, жінки для підтопки печей.

Важко було з одягом. Жінки ткали, пряли, шили одяг на всю сім'ю. Були випадки, коли знаходили парашути, з них шили сорочки. У моєї подруги Ніни була куртка. Її мати знайшла німецький мішок, дядько з нього пошив куртку, а на спині було зображення німецького орла. В ній вона проходила всю війну.

Наприкінці серпня німці почали готувати оборону. Дорослих, і нас підлітків, відправляли на луг, де копали окопи. У вересні наші війська почали артилерійський обстріл села. Фашисти почали відступати, перед цим вони хотіли спалити село, але на це у них не було часу. В центрі села вони підпалили декілька хат. Людей у цей час погнали в евакуацію. Тушити пожежу не було кому. Але мабуть Бог допомагав людям. Погода у той час була безвітряна, і вогнище не рознеслось по селу. Більше хат постраждало від артобстрілу наших військ. Гнали німці нас аж до села Азаровкі що під Костобобровом. Нас там тримали декілька днів, а коли почалися пожежі, ми втекли в селище Клименко. Наші війська прорвали оборону і ми почали повертатись додому. По дорозі ми зустріли наших розвідників. Вони попередили нас, щоб йшли тільки по дорогах, бо узбіччя вдовж доріг заміновано. Доїхавши до села, старша сестра, яка вже була заміжня повернула на Ширховку. Ми проїхали небагато і почули вибух. Ми також повернули на цю вулицю, злякавшись, що біда трапилась з сестрою. Коли ми під'їхали, побачили що підірвалась підвода з нашими бійцями. Загибло п'ять чоловік.

Населення дуже раділо зустрічаючи радянські війська. Всі стали чекати вісточки з фронту від своїх рідних. Багато чоловіків забрали на фронт після звільнення села. Гинули люди і в селі, підриваючись на мінах. З фронту почали повертатись до села інваліди. Так для нас закінчилась евакуація. А попереду були важкі роботи по відновленні зруйнованого війною.

**Устільчик Павло Семенович, 1923 року народження,
село Орлівка Новгород-Сіверського району Чернігівської області**

1. Почув по місцевому радіо, проходили і мітинги і збори.
2. Пам'ятаю було біля 10 чоловік, а деякі перейшли з них на сторону німців.
3. Ні.
4. Ні, евакуації не було.
5. Ні.
6. В 1941 році в Орлівці боїв не було.
7. Вперше побачив німців восени 1941 році. Вони увійшли в село ходили по хатах, забирали їжу, на той час пропонували вступати до їх лав, хто відмовлявся того вбивали.
8. Були, в селі жило дві сім'ї євреїв, їх зразу розстріляли.
9. Саме сім'ю євреїв і видав односелець, пізніше він перейшов на сторону німців і став поліцаєм.
11. Поліцаєм був Полегенько Павел, в селі його ненавиділи.
13. На околицях партизанів не було.
14. Грабунків не було.
16. У 1942 році в селі стояли мадяри, населення грабували, були випадки коли гвалтували дівчат.
18. Садили городи, зернове вирощували, картоплю, пекли ладки з лободи, висівок. На початку 1942 року коли увійшли німці було вбито багато людей, а поля зернових які були посаджені було спалено і село майже залишилось без зерна. Також селяни тримали корів, але молоко теж забрали німці, а сім'ї де було багато дітей навіть голодували.
21. У лісі переховувалися в основному жінки і діти.
22. На той час в селян була і худоба і птиця, але її примусово було треба здавати, по нормі, яка встановлювалась. Були сім'ї, які тримали поросят, а потім, щоб сім'я не померла з голоду різали їх в хатах, в погребях, щоб не хто не чув і не бачив, і в основному це робили вночі. Але були люди які ходили, винюхували все і якщо знаходили таку сім'ю, яка хотіла скрити своє господарство, в них забирали все не залишаючи сім'ї нічого, навіть не жаліли і дітей, які були в цій сім'ї.
23. Вирощуючи картоплю з неї отримували крохмаль, а його потім обмінювали на сіль, цукор, мило, сірники з іншими людьми які дуже часто заходили в село.
24. В селі була дуже гарна церква, яка в роки війни була пограбована і знищена місцевими жителями на чолі стояла людина, яка працювала поліцаєм і служила німцям. За це жителі села його зненавиділи і прокляли і його сім'я була повністю знищена і покарана. На жаль до цього часу православної церкви в селі немає і до

цього часу. Тільки два роки тому до нас з Чернігова приїхав батюшка Сергій і в місцевому магазині відкрив в церкву, куди зараз ходить місцеве населення.

26. До початку війни і поки церкву не знищили в ній христини людей і брали шлюб.

Носівський район

Волкогон Василь Степанович, 1924 року народження, село Володькова Дівиця Носівського району Чернігівської області

1. Гнав з пасовища корову, назустріч біжить бабуся з криком «Війна, німці напали». Це було в перший день війни. Ніяких зібрань не було.
2. Таких випадків не пам'ятаю.
3. Почав діяти партизанський загін.
4. Ні.
5. Ні.
6. Ні.
7. Через півтора місяця (приблизно). Німці не були занадто агресивними, але люди переживали стрес (заходили до будинків, просили сало, яйця).
8. Не було.
10. Не знаю, як призначалися але поводити вони себе по-різному: і жорстоко, і зовсім не вороже.
11. Пам'ятаю як випасуючи корів, чистив дві картоплини (обід), Андрій Платонович Татарчук підборах шкарлупи і їв, бо сім'я була дуже бідна, він і пішов поліцаї (1922 р.н.). Люди відносилися до них насторожено, навіть вороже.
12. Про старосту чув тільки погане.
13. Поблизу села діяв партизанський загін. Партизани часто приходили в село за продуктами, одягом. Приходили і до нас вночі, просили хліб, але силою не забирали. Люди дуже допомагали партизанам. За вбитого в селі німецького офіцера та вівчарку 140 жителів села було розстріляно в Ніжині (на другий день ще Земля піднімалась). Пам'ятаю, що того дня на конях гнали скот, з товаришем побачили біля колгоспної контори велику групу людей, які були з косами та граблями, та поліцаїв і німців, які зганяли людей, які поверталися з поля. Коли порівнялися з колоною, то один поліцай наказав злазити з коней і ставати в колону, а інший – «Тікайте додому». Чудом були врятовані.
14. Не було.
15. Не було.
16. В селі стояли мадяри, італійці, німці. Італійці були миролюбиві, не зрівняти з німцями, коли приходили за продуктами, а не було їм нічого дати, говорили так: «Нема млека, нема яйка, досвіданіе хозайке».
18. Люди продовжували працювати на землі. Вирощували пшеницю, доводилось косити.
19. Німці забирали з колгоспів чимало скоту, але колгоспи (7 колгоспів) продовжували свою діяльність.
20. Не було.

21. Дехто тікав від німців ліс.
22. Худоба, птиця була в кожному дворі. Німці забирали худобу з колгоспів, а в людей брали продукти (і партизанам давали продукти, і німцям і мадярам).
23. Ходили в Ніжин на базар і вимінювали на крупу сіль, цукор. Також приходили в село люди, які обмінювалися. Сірники виготовляли з конопляної костриці.
24. Грошей не було.
26. Церкви в селі були завжди, хоча їх руйнували за радянської влади, потім будували нову, силами односельців: зносили що в кого було – по дошці, по бруску. Всі обряди проводилися у церкві.
27. Відбували лише похорони.
28. Не пам'ятаю точно, але якась документація велась.
29. Не жили німці, біженців не було.
31. Багато людей гнали горілку з буряків.
32. Німці гнали на дорожні роботи. У колгоспі також була дорожня бригада.
33. Вечорниці були. Деякі поліцаї розганяли вечорниці, а деякі і самі приходили.
34. Крадіжки траплялися.
35. Ні.

**Мотлях Василь Юхимович, 1929 року народження,
село Лісові Хутори Носівського району Чернігівської області**

1. У цей день був сестрою в Носівці, хотіли сфотографуватися. Міліція не дозволяла збиратися. Люди передавали чутки, що розпочалася війна. По гучномовцю оголосили не відразу.
2. Таких випадків не було.
3. Ні, усіх викликали у військкомат в Носівку.
4. Евакуації не було. Худобу гнали. Сестра Василя Юхимовича дійшла майже до Волги і вернулась.
5. Колгоспне майно розібрали люди, і ще до приходу німців. Зерно розібрали теж люди.
6. Бої були незначні у 1943 році коли звільняли район.
7. Каральні акції не було, в селі згоріла одна хата (не жила).
8. Переслідували, але таких в селі не було.
9. Нікого не видали.
10. Тату просто призначили. Місцевість не ображали. Були поліцаї, але більше вони були в Носівці.
11. Із селян у поліцаї не служив ніхто, а старосту не боялися.
12. Поліцаї в селі були рідко.
13. В урочищі Орішне базувався партизанський загін об'єднання «За Батьківщину» (М. Стратілат, Симоненко, І. Бовкун).
14. Партизани заходили просили допомоги.
15. Націоналістів не було.
16. Німці проходили. Мадяри з'являлися після якоїсь операції партизан.
17. Дезертирів не було. Повернулися 2 односельців після поранення, але в 1943 році вони знову пішли на фронт.

18. Землю обробляли завжди. Змушували. Вирощували жито, пшеницю. Не голодували, у кожного була худоба і город.
19. Колгосп розділили на десятки. Колгоспних коней розібрали. Землю не ділили.
20. Не було.
21. Комендатура була в Носівці. Одного разу партизани обстріляли бричку, на якій їздив комендант, люди побачивши пусту бричку злякалися, бо чули про спалені Козари і, боячись каральних заходів, тікали в Носівку. Людей завернули. Комендант залишився живим.
22. У населення залишалась худоба. У родини Мотляхів забрали телицю, а корова, кінь, свині залишалися. Молоко здавали. Випадки преміювання не пам'ятає.
23. Сіль, цукор, керосин міняли на базарі. У селі таких людей що обмінювали продукти не було.
24. Гроші були радянські, були і німецькі.
25. Не було.
26. Була Іллінська церква, зруйнували до війни. Василь Юхимович пам'ятає, що в церкву ходили Миколаївську на околиці Носівки.
27. Усе справляли, усе святкували.
28. Паспортизації не було.
29. Біженці проходили через село.
30. Пожежників не було.
31. Були. Поліцаї пили, не забороняли.
32. Направляли. Розкидали сніг (особливо лютою була зима 1941–1942 року).
33. Молодь збиралась по хатах, клубу не було.
34. Крадіжок не було.
35. Дитячого садка не було.
36. Школа працювала і в роки війни. Було чотири класи. Один учитель (Маслак), він же і директор школи.
37. ФАПу не було. Медичної допомоги не було.
38. Не пам'ятає.
39. Радянські листівки скидали з літаків, вони були надруковані на кольоровому папері(зелені і червоні), добре було видно на снігу. Збирали і читали. Листівки розповідали про події на фронті. Німецькі листівки розклеювати. Звертаються не чинити опір, здаватися, бо син Сталіна здався.
40. Ходила тому що і завжди. У кого що було. Жінки прями, ткали. У селі були ковалі, столяри, усі працювали як і до війни.
41. Не було, бо в селі постійно німці не стояли.
42. Усі мітинги були в районному центрі. Усі раділи, плакали.
43. Допомоги не надавали. Великих руйнувань не було.
44. Усі колгоспні будівлі збереглися. Реманент і коней повернули в колгосп.

Примусові роботи у Німеччині

1. Агітували поліцаї. Силою не вивозили.
2. Молодь, коли знали, що прийдуть звати на роботу ховалися в лісі. Агітували не часто.
3. Таких випадків не було.

4. Верталися тільки фронтовики, на примусових роботах із жителів села нікого не було.

**Сировець Марія Андріївна, 1934 року народження,
село Володькова Дівиця Носівського району Чернігівської області**

1. Дізналася в середній школі.
2. Не ховалися ішли добровільно до лав Червоної армії.
3. Підпільні партизанські загони.
4. Евакуювалось населення в ліс у партизанські загони. Із собою забрали дітей, худобу і продовольчі харчі.
6. Проходили бої, палили хати, а люди ховалися у погребі і тікали в ліс у партизанські загони.
7. Німців побачили в 1941 році. Люди переживали потрясіння. У людей забирали курей, худобу.
8. Комуністів і комсомольців розстрілювали. Євреї в нашому селі не було.
9. Видавали старости і поліцаї.
10. Старости і поліції поводитися з населенням села як палачі - били і насильно посилали до Німеччини.
11. Ішли служити до німців зрадники. Населення до них ставилось негативно.
12. Негативно. Вороже.
13. У нашому селі був створений партизанський загін «За Батьківщину». Я з мамою і малим братом забрали корову і пішли в партизанський загін. Жили в окопах і землянках. Керував загоном герой Радянського Союзу Симоненко М.Д.
14. Грабунків не було.
16. У селі находилися німці і мадяри. З населенням поводитися жорстоко.
18. Люди села під час окупації працювали в общині. Займалися землеробством, городництвом. Тим і харчувалися.
19. Створювалися общини. Люди допомагали партизанам, пекли хліб, шили білизну. Я з жінками ходила по хліб до селян, які пекли хліб і приносили в загін.
21. Доводилось приходити в партизанському загоні.
22. Заставляли здавати молоко, м'ясо.
23. Обмінювали на продукти харчування сіль, сірники, мило та інше.
24. Грошей не було.
25. Появилися після війни.
26. Церкви відкривали в хатах, бо справжні церкви німці зривали. Обряди справляли таємно.
27. Відбували похорони.
29. Не було.
30. У нас німці спалили пів села. Пожарної не було.
33. Рідко збиралися на вечорниці.
35. Не проводили.
36. Не було дитячого садка.
37. Після звільнення від німців села в 1943 році відновилось навчання в школі, викладали місцеві вчителі.

38. У нас працювала дільнична лікарня і 1 ФАП, працював один лікар та один фельдшер.
40. Не було.
41. Пряли, ткали і одяг був із домотканого полотна і ще займалися бондарством.
43. Зустрічали з радістю із хлібом і сіллю.
44. Ремонт робили самостійно, як могли.
45. Відбудовували колгоспи самі жителі, орали коровами. Працювали старики жінки і діти-підлітки.

Примусові роботи у Німеччині

1. Агітували посилали в Німеччину поліцаї, старости.
2. Ховалися декому приходилосьь.
3. Добровільно ніхто не їхав, кого піймали насильно примушували.
4. Хто поверталася з Німеччини додому їх зустрічали з радістю.

Харченко Борис Іванович, 1932 року народження, село Козари Носівського району Чернігівської області

1. Про початок війни почули по радіо, яке було в селі. Проходили мітинги в підтримку Червоної армії.
2. Односельці не ховалися від мобілізації, йшли добровільно.
4. Евакуювали худобу, люди не евакуювалися.
5. Евакуювали колгоспне майно.
6. У 1941 р. бої не проходили.
7. Вперше побачили німців в ніч з 10 на 11 вересня 1941р., розстрілювали активістів. Люди болісно переживали потрясіння.
8. Німці переслідували комуністів, комсомольців.
9. Односельці видавали їх, велися розстріли. Вбито голову сільської ради Москалець Г.П., голову колгоспу Харченко І.О., двох лісничих, завідувача поштового відділення Опанасенко О.І.
10. Новопризначена адміністрація поводитись агресивно, жорстоко.
11. До німців служити йшли незадоволені радянською владою. Населення до них відносилось з ненавистю.
12. Люди ненавиділи старосту та поліцію. Після трагедії 1943 р., старосту Харченка О.Н. місцеві жителі стратили (розірвали між деревами), Артеменка М.П. – жінки вчинили самосуд. Ці запроданці кидали вогонь живих дітей, топили в колодязях.
13. В околицях села були партизани. Заходили в село. Люди давали одяг, продукти харчування, повідомляли відомості про німців. За це німці розстрілювали населення. Так була розстріляна комсомолка Харченко Г.А.
14. Про грабунки з боку партизанів не пригадую.
15. Агітації з боку націоналістів не було.
16. Біля села стояли німці, мадяри. Про відносини не пам'ятаю.
17. Були поодинокі випадки, жінки брала їх у прийми. Прізвищ не пам'ятаю.
18. Селяни продовжували займатися землеробством, городництвом. Вирощували жито, пшеницю, картоплю.

19. Колгосп розвалився, землю не ділили.
20. Про дарування землі не пригадую.
21. В лісах переховувалися сім'ї партизан.
22. В селі залишилася худоба, птиця. Окупанти їх конфіскували. Про примусову здачу продуктів не пригадую.
24. Про гроші не знаю.
25. Сектантів у роки війни не було.
26. Церкву 1943 році спалили разом з жителями. Церква була одна, протистоянь не було. Вперше відкрита у 1722 році; перший священик Данило Клементьєв. У роки війни правив отець М. Корейта. Люди хрестили дітей, брали шлюб у церкві.
27. У селі справляли родини, хрестини, весілля, похорони.
28. Паспортизація не проводилась.
29. У село біженці не заходили, бо воно було спалене.
30. Після війни була створена пожежна команда. Пожежі були дуже часті.
31. Випадки самогонваріння були. Як з цим боролися німці не знаю.
32. Німці направляли на шляхові роботи. У лісі є німецька дорога й до цього часу.
33. Інколи співали пісень, молодь збиралася на вечорниці.
34. У селі траплялися випадки крадіжок односельцями та бандою.
35. Про судові розслідування не знаю.
36. Дитячого садка в роки війни не було.
37. Під час війни діти до школи не ходили. Після визволення школу відкрили Носівці, потім в с. Іржавець. Про предмети і підручники не пам'ятаю.
38. ФАПу у селі не було. Пологи приймали жінки.
39. Про політичні анекдоти не знаю.
40. Листівки кидали. Зміст приблизно такий: «Син Сталіна здався. Здавайтесь і ви». Концертів не було.
41. Одяг: чоботи, жакети, фуфайки. Відродилося ткацтво, теслярство, ковальство.
42. Про вагітних жінок від німецьких солдат випадків не знаю.
43. Визволителів зустрічали з радістю сльозами.
44. Звозили будівельні бригади з усього району. Спочатку відбудовували багатодітні сім'ї.
45. Для відбудови радянські бійці подарували населенню коня. По черзі люди ним користувалися. З евакуації пригнали скот, будували приміщення для них. Перший голова – Савосько Степан Матвійович.

Примусові роботи у Німеччині

1. 20 чоловік вивезли примусово.
2. Населення ховалося в лісі, тікало до інших сіл, до рідні.
3. Добровільно до Німеччини не їхали. Вивезенню підлягала молодець. Уникнути вивезенню могли діти поліцаїв.
4. До тих хто повертався з Німеччини люди відносилися доброзичливо.

Прилуцький район

**Бигиб Марія Іванівна, 1929 року народження,
село Охіньки Прилуцького району Чернігівської області**

1. Тато прийшов із школи додому (працював вчителем). Вся сім'я: мама, бабуся, брат, сестри були вдома. Він першим сповістив родину, що почалася війна. Мама і бабуся зразу ж почали плакати. Вони усвідомили, що голову родини заберуть до війська. Дійсно, батька. Клочка Івана Петровича, мобілізували до армії, в суботу (на Петра), 12 липня 1941 року.

Вже пізніше я дізналася, що в нашому селі в неділю, 22 червня 1941 року була толока на обійсті, що розташоване біля центральної вулиці села (нині вулиця Шевченка), де нині проживає престаріла Байгуш Ольга (1921 року народження). Хтось повідомив людям, що були на толоці, про початок війни. І вони, дізнавшись про лиху звістку, плакали, голосили, обіймалися. На обіді після толоки мабуть люди не були.

2. Такі випадки були. Мобілізований житель села Бондаренко Павло по дорозі до війська заховався в Клочковому (невелике урочище) неподалік від дороги, яка веде на Срібне. Згодом повернувся додому. Після того його більше ніхто не забирав, а незабаром в село вступили гітлерівці.

3. Про винищувальні батальйони для боротьби з німецькими диверсантами нічого сказати не можу.

7. Німців вперше побачили, тільки вони ввійшли в село, 17 вересня 1941 року. Ми, діти, через город бігли до контори, щоб глянути на них. Гітлерівці зразу ж кинулися по селу в пошуках їжі. У селян нічого не просили, не питали. Самі забирали курячі яйця, ловили курей. На нашому дворі теж кинулися хапати їх. Кури кричали, літали в повітрі, але це не завадило німцям переловити їх. Один із гітлерівців вбіг до хати, вимагаючи молока, кричав: «Млека!». Та корови ми в той час не тримали.

8-9. Дуже не переслідували. Більше цим займалися поліцаї. Односельці комуністів, комсомольців не видавали, я такого не чула, хоч директора школи Бурківського В.О., говорили, що видала вчителька школи Панченко Марія Григорівна. Вони в той час жили в шкільному приміщенні (колишня церковнопарафіяльна школа). Вона – в канцелярії, він з дружиною – в іншому приміщенні. Бурківський сказав Панченко М.Г., що якщо за ним прийдуть, щоб вона умовним знаком про це його повідомила, і він через задалегідь витягнути шибку в вікні вистрибне надвір. Але колега повідомила про це старосту, і коли директор у хвилину небезпеки вискочив у вікно, там його уже чекав поліцай. Заарештованого Бурківського відвезли в Срібне і там після катувань розстріляли.

10-11. Старостою був Вербняк Кирило Єлисейович. Його разом із сім'єю розкуркулили під час колективізації, а його син був у партизанах. Вони неодноразово під час окупації зустрічалися, і син говорив батькові: «Па, що ти робиш?» У той же час батько повідомляв синові про наміри німців та окупаційної адміністрації. Поліцаями були Кисленко Макар, Мовчан Петро, Сергушко (здається, його звали Павлом) родом із хутора Сергушки, Лазаренко Андрій Гордійович, Завгородній Андрій. Вербняк Федось був старшим поліцаєм у селі. Його син, здається, його звали Іван, теж служив у поліції. Окремих односельчан силоміць намагалися заставити йти служити до німців. Їх викликали в старостат (приміщення, де раніше була сільська рада) і там били. Це, зокрема, Печеного

Василя Федоровича (його дочка Любов нині живе в селі Охіньки) та Луценка Максима. Але вони, незважаючи на побої, навідріз відмовилися йти служити в поліцію.

12. Ставлення населення села до старости та поліцаїв було звичайним. До них відносилися як і раніше, водночас усвідомлюючи, що це – влада на селі.

13. Про це достовірно сказати не можу, хоча влітку 1941 року, а можливо в першій половині вересня, тодішнього директора школи Тонкошкура Миколу Івановича (теж більшовицької партії) викликали в Прилуки. За словами односельців, його залишили допомагати партизанам. Видали теплий одяг, взуття, зокрема, кожух та валянки, а також продукти – масло, муку, сало тощо. Все це добро зберігалось в школі. При наближенні німців Тонкошкур втік в село Білошапки Прилуцького району, а місцеві активісти, які повинні були організувати партизанський рух, все це розібрали по домах (за іншою версією, теплий одяг та продукти харчування були закопані в урочищі Галатовщина, і вже там активісти розкопали схованки і все забрали собі). Немало односельчан були впевнені в тому, що була також зброя, вважається, що вона була закопана на сільському кладовищі, але її ніхто не розкопував. Новий директор школи Бурківський, якого призначили, здається, вже німці, був зв'язаний з партизанами. Його дружина майже щодня виходила за межі села, очевидно, виконуючи роль зв'язкової, зустрічалася з партизанами. Сам Бурківський неодноразово покидав шкільні приміщення вночі і напевне теж зустрічався з ними.

16. Мадяри (угорці) деякий час стояли в селі. У них, на відміну від німців, був інший одяг (форма). Колір уніформи їх навіть важко визначити. Він був схожий на поєднання зеленого з рудим.

17. Так, приходили. Були непоодинокі випадки, коли жінки брали їх «у прийми». Як наслідок, у них народилися діти відтак званих «приймаків». Вони переважно мали прізвища своїх батьків: Жоврид, Майко, Пешкова, Шапошнікова. Нині в селі проживає одна з них Шрамко (Жоврид) Надія Костянтинівна.

18. Так, продовжували.

19. Колгосп німці зберегли. Була община. Урожай, зерно звозили в колишню колгоспну комору. Зібраним влітку 1943 року зерном засіяли колгоспні поля після вигнання німців.

Монька Марія Микитівна, 1923 року народження, село Білошапки Прилуцького району Чернігівської області

1. Початок війни був дуже страшний. Бомбардування розпочалися, відступали з Прилук, люди рухалися підводами в бік Полтави, багато було плачу, багато було журби.

2. Стали забирати в армію, гірко згадувати.

3. Так швидко відбувалися події, що ніяких винищувальних батальйонів не створювалось.

10. Під час окупації був староста села. Його поміж собою вибрали прихильники німецької влади. Було два старости. Вони й організували роботу в селі.

Старости не ображали людей, керували як їм наказували, вони відчували, що недовго будуть, так що у нас нічого поганого не робили.

13. У нас партизанів не було, німцям ніхто не докучав, так вони не бешкетували. У селі, де я народилась (село Ліски) там були партизани, ліси. Там страшно, що робили. Мого дідуся німці прив'язали до воза і тягнули аж до села Переволочна. Там ходили по хатах, вишукували. Молоді всі за річку, на болото, повтікали, а самі старі залишилися. Так воно страшно, що робили, а у нас ні.

16. Німецьких військ у нас не було, як і мадярів, румунів. Один лише німець-наглядач за порядком і поліцай був і староста один і другий.

19. Люди робили так, як і робили раніше. Йшли в поле. Був німець у Яблунівці (тоді районний центр, де перебував райстаростат), він жив у школі і слідкував, щоб ходили на роботу, був непоганий чоловік, не бив нікого, спокійний і розмовляв трохи на російській. Загалом він людей не ображав, а люди і в полі працювали й дома. Вирощували жито, пшеницю, кукурудзу. Всі поля були оброблені, німець їздив перевіряв, люди боялися його.

23. Багато тоді появилось спекулянтів, «продавщиків», ходили по селам. Наші люди пішки ходили аж у Ромни по сіль. А то спекулянти привозили в село. Був базар, на який їздили люди. Возили підводами продукти, пішком ходили до Прилук. На базарі продавали свої речі, багато було «перепродух», тут куплять, сюди привозять. Я не чула, щоб їх якось присікли чи не дозволяли. А торгували, жили під страхом.

24. Були німецькі гроші, радянські.

26. Церква була, правив батюшка, ходили туди люди. Людей же багато тоді в селі було. У кожній хаті не менше 4-5 душ. Німці дозволяли ходити в церкву.

27. Відзначали свята релігійні, радянські звичайно не святкували. Гуляння були і там родини, хрестини, гуляли люди.

33. Були вечорниці.

34. Ніхто нічого не крав, всі дуже боялися, харчувалися, тим, що виростили в себе. Німців боялися, тому не крадіїв не було, не крали ні з поля, ні по хатах.

37. Школа була 1-4 класи, більше не було. Були й учителі й директор був.

38. Був фельдшерський пункт, а в Яблунівці лікарня працювала. Приймали хворих, клали, виписували. Грошей за лікування не брали. Роди приймалися вдома, хворих на підводі возили в лікарню. Нічого з трав не заготовляли, а ліки привозили з Яблунівки.

43. Ми знали, що німці відступали, а потім вступили наші – кавалерія, молоді хлопці на конях. Замучені такі, бідні. Ми зустрічали їх з квітами, їсти давали бідним і водичку і молочка виносили люди. Поліцаї повтікали, вже вони знали, що німці відступають, а старосту заарештували, сидів у тюрмі, а інший втік.

44. Радянська влада допомагала відбудовуватись матеріалами. У нас школу розбомбили і на хуторі дві бомби кинули, там було два покійника, в лісі бомбу кинули, а так, більше руйнацій не було.

Примусові роботи у Німеччині

В Німеччину вивозили. Забрали з Білошапок чоловік мабуть 12-15 дівчат, в основному забирали примусово. Староста та писар вибирали. Тих хто мав їхати визивали в старостат і примусово виряджали. Люди тікали від набору, їх шукали

поліцаї, мусили їхати люди, ніде не дінешся. У мене сестра також була в Німеччині, її з Лисок забирали. Розповідала як там тяжко було, як їх бруквою годували, як голодували, а тоді вже як потрапили до господаря, так їх вже кормили.

Тих, хто приїхав з Німеччини ми дуже радо зустрічали. Одного дня привезли на возі 6-7 дівчат. Вони були дуже раді, співали українських пісень. Повернулися всі. Ставлення було нормальне, а що діти винуваті, хіба вони самі поїхали?

**Череп (Пилипченко) Ганна Данилівна, 1924 року народження,
село Івківці Прилуцького району Чернігівської області**

1. Райком в церкву (клуб) зібрав людей і звістили, що почалася війна. Звістка була страшна. Мітингів не було.
2. У нас такого не було случаю.
3. Ні.
4. Ні.
6. Бої не проходили.
7. 18 вересня як вступили в село. Ходили по селу вимагали провіант (яйця, молоко).
8. При окупації брали до ями і розстрілювали активістів, комсомольців.
9. На село приходила розрядка на кількість чоловік явиться в Прилуки. Розрядку не виконували. Тоді збирали тих людей, які не виконували наказ. Забрали їх поліцаї. Брали навіть їхні сім'ї: дітей, жінок.
10. Самі сільські начальники між собою визначали старосту, поліцаїв. Поводилися жорстоко. На весіллі поліцай Левко розстріляв односельця Тарновського Івана. По списку в Німеччину забирали молодих людей сільські поліцаї.
11. Ішли добровільно, населення ставилась негативно.
12. Негативно.
13. Про партизанів нічого не було чути.
14. Не було.
15. Такого не було.
18. Землеробством. Сіяли хліб, мак, городину цім і харчувалися. Все робилося вручну. Копали лопатами поля.
19. Колгоспи перетворювалися в общини. Землю не ділили.
20. Такого не було.
21. Були такі випадки. Ховалися в лісі по ямах.
22. Худоба в населення залишалася. Були плани здачі м'яса молока.
25. Такого не було.
26. Церкву відкрили. Хрестили дітей, брали шлюб.
27. Справляли.
28. Була паспортизація. Видавали німецькі паспорти.
29. Біженці заходили. Росіяни. Німці в селі не проживали. За все відповідав староста Рузіїв Михайло.
30. Команда пожежна була. Пожежні були.

31. Були випадки самогоноваріння. Боротьби не було.
32. Направляли.
33. Молодь збиралась на вечорниці.
34. Крадіжки були, банд не пам'ятаю.
35. Судів не було, але за непокору були пльотками.
36. Не було дитячих садків.
37. Не було школи.
38. ФАПУ не було. Роди приймали баби.
40. Цього нічого не було.
41. Одяг був повсякденний. Пряли, ткали. Теслярством займалися старики.
42. Таких випадків не було.
43. Радянські війська якимось раптово вигнали німців, так що вони не встигли зробити ніякої шкоди. Ранком погнали їх, село не встигло офіційно зустріти своїх захисників.
44. Допомоги не було. Всі хати у селі уціліли. Німці не встигли зробити шкоди.
45. Перейменували общину в колгосп. Першим головою був Семен Пилипович Головня.

Примусові роботи в Німеччині

1. Забирали насильно. Негативно.
2. Ховалися в погребях, лісах. Ховалися кому як вдавалося.
3. Добровільно ніхто не їхав. Забрали молодь. Хто міг сховатися надовго той не потрапляв на примусові роботи в Німеччину.
4. Відносилися із співчуттям. Багато не повернулися. Залишилось в різних країнах.

Ясиновська (Кас'яненко) Людмила Миколаївна, 1935 року народження, село Удайці Прилуцького району Чернігівської області

У 1940 році родина Кас'яєнків переїхала в село Удайці, бо батько Кас'яєнко Микола Васильович був призначений завідувачим фельдшерсько-акушерським пунктом даного села.

1. У селі біля сільради був встановлений гучномовець, по якому передали повідомлення. Там же відбувся мітинг у підтримку Червоної армії.
2. Від мобілізації ніхто не ховався. У селі стояв стогін. Матері дуже плакали проводжаючи своїх дітей чоловіків. Село Удайці було велике: були 3 колгоспи (ім.Кірова, ім.Чапаєва і Червоної Зірки). Іноді матері проводжали по 5-6 дітей, але ніхто не ухилявся від мобілізації.
3. Через р. Удай у Дуброві партизани були, але в селі їх не бачили. Коли почалось визволення, партизани пішли разом з регулярними військами. Вони допомагали вибити ворога з села; як розповідали люди: на трубі спиртового заводу встановили міномет; вибили ворога з укріплень.
4. Про евакуацію мова не йшла, навпаки, було багато біженців з Білорусії. Родина Щоголевих (3 дітей), Минаєвих (4 дітей), Марченків та інші. На заводі був гуртожиток (сам завод було евакуйовано), там жили прибулі біженці.

5. У колгоспі було багато скота (корови, коні, свині, вівці), їх не евакуювали. Коли прийшли визволителі, брали коней, запрягали у вози.
6. Боїв у 1941 році не пам'ятаю.
7. Німці зайшли у село тихо. Запам'ятався рудий німець, який пригостив куском хліба з маслом, але бабуся відібрала хліб і викинула, бо боялась, що може бути отруєний. У селі німецькі війська були недовго, вони пішли далі, а в селі залишилась їхня адміністрація.
8. У с. Удайці розстрілів не було. Запам'яталось баштанове поле біля якого стояла вішалниця. Ніхто баштан не охороняв, але ніхто і не крав.
9. Село було дуже дружне, ніхто нікого не видавав. Дівчата ховалися у лісі Дуброві за річкою, але частину таки відправили у Німеччину.
10. Був староста. Нічого про нього сказати не може.
11. Були поліцаї, разом з армією визволителів та партизанами пішли на війну, ніхто з німцями не пішов.
13. Були, але вони були ближче до сусіднього села Макіївки.
14. Не було.
16. У селі війська не стояли. Були 1 день.
17. Ні.
18. Робота продовжувалась. Вирощували жито, пшеницю, картоплю, буряк, баштан.
19. Люди продовжували працювати.
20. Ні.
21. Ні.
22. Молоко, яйця здавали, в обов'язковому порядку здавали шкіру і м'ясо.
23. По селу ходили міняйли, у них і брали за картоплю та інші продукти.
24. Більше міняли товар на продукти.
25. Були в селі євангелісти. Жили у однієї бабусі, говорили, що вона повикидала з хати всі ікони. Вони ходили агітувати за свою віру, але люди до них не пішли. З часом вони виїхали, мабуть, у місто.
26. Пішов слух, що нехрещених будуть вішати, тому дітей у 1942 році хрестили. Своєї церкви в селі не було (була зруйнована 30-х роках). Хрестив батюшка з села Полонки.
27. Не можу сказати.
28. Ні.
29. Взаємини з біженцями були хороші. Діти разом вчилися, гуляли. Люди давали їм збіжжя бо жили вони у заводських квартирах, але нічого там не було. Пам'ятаю як мама давала ковдру скатертину.
30. У кожному колгоспі була пожежна команда, але пожеж в селі не було.
31. Самогоноваріння було поширене.
33. На вечорниці дівчата збиралися, вишивали.
36. Ні.
37. До школи ходили. Вчили німецьку мову.
38. Пологи приймала мама – Кас'яненко Тетяна Юхимівна – вона була акушерка за освітою. Але пологи приймала вдома у породіллі. Лікарня в селі була відкрита вже після війни.

41. Як і до війни.
42. Ні.
43. Виключили дуже радо, з квітами. Пригощали хто чим міг. Усіх ранених вузів залишали у селі, хоч недалеко лікарня у с. Линовиця.
44. Люди відбудовували хати самі. Поруч був ліс, люди рубали дерева на колоди. На болоті різали лозу. Обмазували глиною і робили сажки для худоби.
45. Після війни так 3 колгоспи і були відбудовані.

Ріпкинський район

Кравченко Валентина Юхимівна, 1935 року народження, село Незаможне Ріпкинського району Чернігівської області

У 1943 році партизани попереджали сельчан, що там де будуть відступати німці потрібно ховатись. Вони поїхали в ліс і там натрапили на групу німців, чоловіки сховалися, бо їх могли розстріляти в першу чергу, а от жінок і дітей німці повернули назад в село. На підводі було трійко діток і мамка сидить, один німець дає мені цукор, мамка – ні, він і каже матері, що в нього самого двоє «кіндеров» вдома. Мамка питає: «А куди ж ти нас ведеш, що ти будеш робить». Він і каже, що як будуть партизани «пу», так будемо вас жарить. Доходимо до села, а у нас там церква, а люди в ліс ховалися з навколишніх сіл. Повну церкву людей набили, а вона й просить його, щоб їх відвели до нашої хати, а вона повна людей.

Так протримали всю ніч, а потім світає, а люди всю ніч прощалися один з одним. Німець каже у вас партизанів немає, палить не будемо, вони й пішли на Дніпро. Таким чином партизани нічого не робили і німці не спалили село, а тут, поруч, є село Мекшуновка – спалили, а нас сильно не «обидили», бо ніхто з партизанів не вистрілив. А там стріляли, якщо в лісі почують стрілянину, відразу село запалюють. Партизани були більше з нашого села, тому знали про людей і наше село врятувалось.

Партизани були різні: були хороші, були й такі, що грабували, але більше було хороших. Спасибі їм, що нічого не зробили, німці не знали, що вони тут. Сельчани і кормили і одягали, сильно допомагали.

Були й поліцаї, й старости. Вони відсиділи по 10 років, але вони нічого поганого не зробили. Старосту призначили німці, поліцаї були сільські.

Церква працювала. Школа працювала. Грошей не було, жили, як хто вмів. Вечорами ніхто не збиралися, ховалися, вікна закривали.

Обували постолі, які плели чоловіки з в'яза. Знімали кору і робили постолі. Обмотували ноги партками і ходили. Робили тканину з льону та коноплі.

Були й бандити. Як хтось купив поросятка, так прийде вночі і забере.

Забирали багато в Німеччину – всі повернулися додому. Деякі селяни називали їх зрадниками.

Радянських солдат зустрічали з хлібом та сіллю, квітами, плачем. Я пам'ятаю один солдат взяв мене на руки, цілує, а батько каже: «Відпусти, бо перепугаєш», солдат каже, що вдома таку ж донечку покинув. А я ж кричу. Його

товариш каже: «Так не роби, дитя кричить, ти ж його пере пугаєш». Мені 7 років. А той каже: «А у мене теж донечка, чи побачу її».

**Семеняко Парасковія Сергіївна, 1924 року народження,
село Вороб'їв Ріпкинського району Чернігівської області**

1. Про початок війни дізналися 22 червня 1941 року; розповіли бригадир та агроном, коли ми (ланка) працювали в полі. Мітинги та збори в підтримку Червоної Армії не проводилися, чоловіків викликали у воєнкомат.
2. Були випадки, коли односельці ховалися дома від мобілізації.
3. Винищувальні батальйони для боротьби з німецькими диверсантами не створювалися.
- 4-5. Спроб евакуації не було.
6. І в 1941 році і в 1943 році у нашій місцевості були бої. Мирне населення під час бойових дій переховувалися в землянках, за селом.
7. У перше побачила німців у серпні 1941 року, вони їхали колоною на мотоциклах у напрямку з села Петруші (6 км. від нашого села) до села Великий Зліїв. Вони поводили себе досить мирно, якщо їх не чіпали, то і воно нікого не займали. Першим враженням було те, що німці нечемні, не культурно себе поводили. Коли війська проходили через села, люди, звісно, переживали великі потрясіння, відчували великий страх.
8. Комуністів, комсомольців, євреїв німці переслідували.
9. Односельці переховували євреїв, хоча були випадки коли видавали їх.
10. У поліцаї йшли добровільно.
11. Люди ставилися до них з ненавистю. Декого вбили партизан. У поліцаї йшли нехороші люди, про яких поганої думки були односельці і до війни.
12. Партизани були в селі Зубахи. За продуктами та одягом ходили по сусідніх селах. Бувало, що забрали силою всі речі. Жителі того ж села Зубахи пекли для них хліб (добровільно). У партизани силою нікого не забирали. Оскільки німці в селі були недовго, тому репресії за дії партизанів не чинилися. Та і діяли партизани далеко, там де була залізниця або перебувало регулярне німецьке військо.
15. За незалежну Українську державу не агітував ніхто.
16. Селі Великий Зліїв перебували деякий час мадяри, а у Воробйові – німці. Враження від них у людей, було дуже погане.
17. Військовополонені до села приходили, переважно місцеві жителі, вони приходили додому. А от випадок, коли жінка прийняла у прийми німця – був.
18. Землю обробляли, було дуже важко, бо не було чоловіків, не було коней. Орали землю собою (жінки впрягалися в плуг), коровами. Вирощували те саме, що і в мирний час – картоплю, інші овочі, зернові культури. Харчувалися продуктами, які самі вирощували.
19. Колгоспу такого, як до війни, не було. Землю ніхто не ділив, общини не створювалися.
20. Ні німці, ні староста землі не дарували.
21. У лісах переховувалися.

22. Німці забирали худобу. Наприклад, у селі Великий Зліїв позабирали корів і погнали на переправу через Дніпро (на Любеч).
23. Вказані продукти люди обмінювали або до села приходили люди (переважно з Радуля – селища на Дніпрі), або самі селяни пішки входили до Радуля на обмін. Обмінювали на продукти харчування та полотно.
24. Гроші були.
25. Були штунди. Ніякого особливого ставлення до них не було. Жили люди собі і все.
26. У селі Великий Зліїв було дві церкви (автокефальні).
27. Похорони, звичайно, відбувалися. Дітей хрестили. А великих свят, звісно, не було.
30. Пожежі були.
31. Звичайно, самогоноваріння існувало. Гнали самогон з картоплі.
32. При відступі німців У 1943 році примушували копати окопи біля Дніпра. Під час бойових дій за Дніпро в селі працював військовий шпиталь. Лікарі надавали допомогу не тільки воїнам, а й місцевим жителям. Наприклад, зробили операцію на очах одній дівчині, після чого вона почала значно краще бачити. У шпиталі помирали солдати, їх поховали у братській могилі в селі, всього близько 40 чоловік.
33. Люди дуже боялися, було не до пісень.
34. Банди процвітали, крали у людей продукти харчування, речі.
37. Ні, тільки після війни всі діти ходили до одного класу.
38. Пологи приймали повитухи, ФАПу не було.
39. Не пам'ятаю.
40. Проводилась радянська пропаганда - листівки, газети, працювали агітатори.
41. Повсякденний одяг був такий, як і до війни. Всі ремесла залишилися, люди все робили, як і в мирний час.
42. Були випадки вагітності жінок від німецьких солдатів. «Байстрюків» ніхто не переслідував, просто по-сільському називали «німець» чи «Гітлер».
43. Визволителів, звичайно, зустрічали з великою радістю, допомагали, чим могли. Звільнені села були в середині вересня 1943 року.
44. Відбудовувалися люди самі, своїми силами, адміністрація, по суті, ніякої допомоги не надавала.
45. Колгоспне життя відбувалось дуже важко. Але люди не скаржилися, бо вірили у майбутнє і працювали добросовісно.

Примусові роботи в Німеччині.

1. До виїзду в Німеччину не агітували.
2. Люди ховалися від загрози поїхати на примусові роботи в лісах.
3. Добровільно ніхто до Німеччини не їхав. Староста називав рік народження - і всі народжені у цей рік мусили їхати. Відправляли не тільки неодружених, а всіх, навіть з дітьми. Уникнути вивезення можна було лише збігши чи заховавшись.
4. Коли люди поверталися з Німеччини, то до них ставилися нормально - вони ж не були винні в тому, що їх вивезли.

Семенівський район

Населевець Єгор Олексійович, 1926 року народження, селі Жадове Семенівського району Чернігівської області

5. Евакуації в селі, як такої не було.
6. Зі сторони с. Манієва 19 серпня заїхав бронетранспортер і обстріляв солдат і ті розбіглися. Було вбито десь 8-10 солдат.
8. Комуністів, комсомольців німці переслідували. Місцевий голова сільради показував домівки, а карателі вели розправу. 27 листопада 1941 року були розстріляні та спалені: секретар сільради № 1 Пичевський Федос Григорович та його сім'я; вчитель школи № 2 Глухенький Семен Савелійович разом із сім'єю; завідуючий клубом № 2 Петроченко Єгор Герасимович і четверо його рідних; бухгалтер сільпо Марущенко Олексій Іванович та його сім'я. Дружина вчителя школи Гончаренка Антона Олександровича Тетяна, її сестра та батько були розстріляні та поховані біля своєї садиби, що на вулиці Пролетарській (Зараз проживає сім'я Аксьоненко В.). Глухенькі, Марущенки, Пичевські, Марущенки були поховані у братській могилі біля будинку, що на вулиці Партизанській. 8 січня 1942 року біля своєї домівки, що на вулиці Скоробачовка (нинішня Дружба) була розстріляна сім'я Ганкіних: Аврам, його дружина, доросла дочка та двоє євреїв-біженців із м. Жлобіно. Поховали їх у «Ситньому», що за селом. Фірсель Ріту Самуїловну та її сестру Хаю, Аграновську Віру Самуїловну та Фею Яківну заарештували, і в Семенівці розстріляли влітку 1942 року.
- 11-12. У Жадові поліцаї були двох сортів. Одні йшли добровільно і віддано служили німцям. Були дуже нахабними та жорстокими. Других заставляли, під загрозою розстрілу їх сімей. Староста Врагов Савка служив і німцям і партизанам. Його дружина пекла хліб, а він таємно передавав його партизанам. У Німеччину завдяки старості масових наборів жінок майже не було.
15. В селі були мадяри, дуже боялися морозів. Солдати ставилися до населення по всякому. Дітей німці угощали шоколадками або хлібом, бо в самих вдома залишилися такі ж самі діти.
19. Майже все колгоспне майно поділили на 2-3двори давали коня, овечок, вулики. 20 У церкві, що на Старому Жадові німці дозволили проводити богослужіння.
37. В школу не ходили і занять не було.
43. Німці при відступі спалили майже всю вулицю по якій йшли. Солдатів-визволителів зустрічали з радістю.

Півторацька Єфросинія Мефодіївна, 1928 року народження, селі Жадове, Семенівського району Чернігівської області.

1. Про початок війни дізналася від односельців. У Жадів прийшла «депеша» (Повідомлення).
6. Стрілянина була в центрі села. Коли я побігла, то побачила декілька вбитих солдат. Їх потім поховали в братській могилі.
7. Вперше німців побачила у серпні 1941 року (числа не пам'ятаю), коли в село зі

сторони с. Погорільці приїхали німецькі розвідники у «касках» на чорному мотоциклі з коляскою. Перекладач спитав чи проходили через село радянські солдати. Ми відповіли, що не бачили. Про цю новину розповіла своєму батьку.

8. Німці переслідували і винищували активістів села, комуністів, вчителів, та євреїв. Були розстріляні сім'я вчителів Глухеньких, Марущенки, Петроченки.

Коли партизани напали в с. Погорільці на німців в 1941 році, в Семенівку були викликані жителі села для приписки. Коли чоловіки йшли по дорозі на Семенівку, то на зустріч їм виїхав бронетранспортер і німці розстрілювали їх, хоч люди показували їм ці «бумажки» про виклик.

9. Будинки де жили активісти показував сам голова сільради. Після війни він був засуджений.

10. В селі був обраний чи призначений староста Врагов Савка Ларіонович. Був хороший.

12. Землі, майно і коней поділили на три дворі.

13. Партизани на околицях були. Приїжджали і забирали продукти харчування. Ми жили бідно. Із сараю насильно забрали кабана. Застрелили і повезли в ліс. Забрали також «клунок» солі, який ми берегли для свіжини.

У поліцію заставляли йти. У Німеччину забирали, але небагато. В селі були випадки, коли полонені чи дезертири «приставали» у прийми. Під час окупації люди продовжували вирощувати традиційні культури: жито, пшеницю, гречку, коноплі, льон, картоплю. В лісі переховувалися під час відступу німців у 1943 році. Хто сам, хто із коровою, сім'ями «пережидали» поки закінчиться відступ. Багато хат було спалено і нашу з усім добром в тому числі. Грошових податків, чи платили не пам'ятаю, але зерно здавали, воно зберігалось у приміщенні храму. В окупацію наша родина жила бідно. За сіллю моя мати їздила в Короп. Наші дві церкви були ще до війни перероблені на клуби. Німці жінок заставляли робити очистку від лісових насаджень територію по обидві сторони дороги. Кожній давали норму і вимагали виконання. Наряд на роботу давали свої. Крадіжки були в селі і до війни і під час війни.

З моїх слів запис проведений вірно. _____ (Півторацька М.)

Сновський район

**Герасименко Григорій Іванович, 1929 року народження,
село Кучинівка Сновського району Чернігівської області**

Про війну дізналися по радіо, яке працювало у сільраді.

На другий день після початку війни об'явили мобілізацію до лав армії. І мій старший брат і батько пішли на війну. У нашому селі не було таких односельців, що ховалися від мобілізації.

Евакуації не було, колгоспне майно, а саме всю худобу розібрали додому (корів, свиней, коней, а потім гнали в ліси, болота, щоб не дісталися німцям).

Готувалися списки молоді для відправки в Німеччину. Деякі чоловіки, щоб врятувати своїх сестер або дочок, йшли на службу поліцаями. Їх було декілька.

Потім, коли прийшли наші солдати їм дали можливість скупити все своєю кров'ю і піти на фронт. Потім після війни їх реабілітували, а деякі відсиділи у в'язницях по 25 років. І коли вони повернулися додому то їх хотіли живими закопати тракторами. І один такий навіть зі страху виїхав з села.

У селі залишилися сім'ї сільських активістів. Фашисти і їх поплічники всіх хто не встиг сховатись чи виїхати, зібрали до хліву і підпалили (18 чоловік). А був випадок, що один активіст розійшовся з першою дружиною, де був його син, жив з іншою. То цю жінку Зубченко Марію все рівно забрали на страту до хліву, а вона забрала з собою маленького сина, хоча їй сказали: не бери дитину, залиш». На що жінка сказала: «Йому на цьому світі буде хуже». Всі люди горіли живцем, а цей хлопчик горів і дуже кричав: «Господи Спаси». Не дозволяли, навіть, тіла обгорілі ховати. Тільки через деякий час люди зробили невеличку могилу. А коли в селі зробили пам'ятник воїнам-землякам, тоді рештки з тієї могили перенесли до пам'ятника.

Був випадок, що коли прийшли німці, то так звані «куркулі», які не прийняли тодішньої влади, виходили зустрічати німців з хлібом і сіллю, на рушниках. Але багатьох «спасителі» просто розстріляли. Одного такого закололи штиками, зробили в тілі багато дірок і він помирав з криками аж до самого вечора і ніхто йому не прийшов на допомогу. Так і помер в муках.

**Кармазін Марія Миколаївна, 1933 року народження,
село Безуглівка Сновського району Чернігівської області**

1. Коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, мені було сім років. Проживали ми сім'єю у складі п'яти чоловік: я, мати, батько, моя старша сестра, дід і баба. На той час у селі радіо не було про початок війни ми дізналися, вийшовши на вулицю і почувши звуки бомбардувань. То бомбардували місто Гомель. Навіть було видно, як літали навперехрест світлові лінії від обстрілів. Мені про це розповідав дід. Батько мій був головою колгоспу. Після початку війни його терміново викликали Обком до міста Чернігова. Діставшись до Чернігова, він дізнався, що Обком уже закритий і на місто наступали німці. Батько був змушений повертатись додому. Щоб швидше дістатися з села, плив по річці Снов.

На початку війни німці бомбили нашу місцевість з літаків. Навіть воронки на лузі і полях довго ще залишалися.

У нашому селі звозили поранених підводними до церкви. Але бомба влучила прямо в будівлю і церква загорілась. Загинули всі, хто там був.

Біля нашого села точилися жорстокі бої. Наші війська зупиняли наступ ворога.

2. Від мобілізації люди не ховалися, навпаки всі хто міг пішли в партизани. Моя хресна теж була в партизанах. Вона готувала їжу для партизанів під селом Єліно.

3. Винищувальних батальйонів у відкриті не створювали, але люди групувалися і шли до партизан. Мій батько, наприклад, поблизу села збирав зброю, боєприпаси, робив коктейлі Молотова. До нього приїздила група партизанів і забирала все, що він зібрав. Батько дуже їх чекав. Партизани заходили до нашої хати і спілкувалися з ним довго. Мама пригощала їх печеною картоплею. Згодом батько поїхав з нею Нові Боровичі, але через день повернувся додому.

Поліцаї, під командуванням німців, щовечора збиралися у конторі на «сходку». Група, у якій був і мій батько, напала на них, обстріляли хату. Декого вбили, дехто втік. Після обстрілу батька переслідували і він змушений був ховатись у лісах. А вони були глухі і непрохідні, особливо в сторону Білорусі. Проте, іноді він приходив додому.

Одного дня чергова з сільської ради прийшла і повідомила, що його чекають свої. А там були поліцаї. Вони його захопили. Люди бачили, як його мордували, били. Проте, про його смерть нам так ніхто і не повідомив. Батько більше не повернувся. У селі були продажні поліцаї. Мати казала, що не було б так образливо, якби його вбили німці, як загинув він від рук «своїх» же односельців – поліцаїв. Це була їхня помста, говорила мама, за те, що розстріляли «сходку».

4. Коли німці відступали, ми в весь період жили в лісі. Забирали все, що могли: речі грузили на воза, коней, корів, прив'язували до вози і їхали до лісу. Цінні речі з господарства закопували в землю. В лісі спали на соснових гілках. Люди лягали на землю і вухом прислухалися до землі і дізнавалися про наближення бою (земля гула).

5. Колгоспне майно евакуювати в глиб Радянського Союзу не встигли. Взагалі нічого не встигли зробити, щоб врятувати майно. Люди лише худобу розбирали по дворах. А після війни, повертали все назад. Проте, німці багато худоби повідбирали на харчі. У нашій сім'ї забрали корову і двох поросят невеликих.

6. У 1941 році біля нашого села був жорстокий бій. Вбили багато людей. Частина села згоріла. Люди ховалися від ворога в окопах. У кожного в городі був окоп у формі букви «П», накритий деревом. Переважно ховалися по 2-3 двори, було не так боязко разом. Але, іноді, німці зазирали, шукали, чи не має зброї в окопі.

7. Німців ми побачили відразу після початку війни. Наше село знаходиться близько до Білорусі. Німці наступали швидко. Їх рухалось багато: і пішки, і на мотоциклах, і на машинах. Коли вони йшли через село, перевіряли всі господарства. Говорили: «Мутер, комен, млеко, яйка». Грабували все. Нашу сім'ю пограбували однією з перших, нас здав старий дід, сказавши що вони партійці. Люди переживали страшні потрясіння, але це тільки згуртувало їх.

8. Сім'ю нашу переслідували однією з перших. Ми змушені були переховуватись у лісі, тікати у Жоведь і Гірськ через те, що батько був партійний, голова колгоспу. У мене теж ховали, хоча я була ще зовсім дитиною. Переслідували не німці, а поліцаї, або ті, хто не захотів вступати до колгоспу перед війною. Також особливо переслідували й інших односельчан: комуністів і комсомольців. Євреїв на той час у селі не було, Отже жодних фактів щодо їх переслідування я не знаю.

9. У Єліно все село вистроїли колоною, німці йшли по боках, бо там, поблизу, був партизанський загін. Їх погнали на Чернігів.

10. У поліцаї дехто йшов сам, але, у більшості, людей змушували так робити. Деякі з поліцаїв захищали людей, попереджуючи про небезпеку. Проте таких було мало. Після війни поліцаїв посадили до в'язниці на 10 років. Докази давали односельці. Моя мати теж ходила на суд свідчити про те, як поліцай погрожував їй прикладом, що «порішить» її, згадуючи про чоловіка.

До Німеччини вивезли близько 20 дівчат. Одна з них там померла, дехто повернувся додому. Поліцаї надавали інформацію. У кого було дві дочки – одну забирали.

11. До німців пішли служити деякі люди як поліцаї. Односельці працювали в полі. А німці все відбирали, брали великі податки, а людей примушували працювати. Всі люди боялися ніхто нічого не говорив про це. Вечорами замикалися, ховалися по хатах.

13. Партизани були далеко від села, в Єлінських лісах. Вони були забезпечені необхідним. До них пролітали літаки, привозили харчі, одяг, зброю. У людей партизани нічого не брали. У партизани силою не брали, а лише агітували. Всі хто був спроможний пішли до них самі. Партизани приносили і роздавали листівки з інформацією про хід війни. Жінки їх клали у корзини, перекриваючи чимось і розносили по селу. Ось звідки ми дізнавалися про війну. За допомогу партизанам німці і поліцаї переслідували, карали.

14. Грабунків і злочинних дій з боку партизанів не було. Навпаки, вони радили, заспокоювали, інформували і допомагали.

15. Націоналістів у селі не було, агітації не проводили.

16. У селі були німці, але не постійно. Вони ходили одягнені у зелені шинелі. Також приходили мадяри, вони носили коричневі шинелі. На маляр ніхто з односельчан не нарікав. Всі розуміли, що вони примусово були прислані, бо не проявляли агресії. З людьми вони не спілкувалися, не знали мови, але їсти просили.

17. Про дезертирів і військовополонених не знаю. Не пам'ятаю нічого, щоб чужий «пристав» у прийми по селу. Люди про це не говорили.

18. Селяни продовжували обробляти землю. Садили картоплю, сіяли льон, буряк, жито, огірки. Харчі не крали, а німцям здавали як податки. Люди харчувалися картоплею, буряком, огірками, пекли житній хліб. Смажений льон і товкли «маслінку». Чим заправляли юшку. Багато людей тримали корів, свиней. Забирали худобу німці і поліцаї лише у «партійних».

19. З колгоспом зробити нічого не встигли. Проте, згодом розібрали худобу по дворах. Про землю інформації не маю. Наша мати теж ходила працювати.

**Колина Наталія Михайлівна, 1923 року народження,
село Кучинівка Сновського району Чернігівської області**

Народилася насправді у 1925 році, два роки приписав поліцаї, щоб не забрали його дочку до Німеччини, то він знайшов мене, адже я була сирота. Працювала у Німеччині на паперовій фабриці «Рябенцарг». На станках робила сайволь-паперові нитки, а потім пряли тканини. Ми були молоді, хотілося дуже їсти. У столовій давали похльобку з брукви. То я все випивала з миски, не доходячи ще до столу. Ця звичка залишилася до цих пір. Я суп випиваю, а гущу потім їла ложкою.

Жили в бараках, сусідка по ліжку була з нашого села Герасименко Агафія (1924 р.н.). У неї була велика коса, то німці загадували обережно ховати під

косинку волосся, щоб не заплутало у станок. Бараки оброблялися розчинами, щоб не було ніяких паразитів.

Давали спецодяг і таку білизну у якій я повернулася додому (спідниця, плаття, блузка).

Був випадок, що прийшов лист з села Кучинівки. Батько моєї сусідки передав лист через німця, а туди вклав фотографію всієї сім'ї з волами, якими обробляли землю. Ото була радість. Час довго йшов, здавалося, що ми ніколи і не повернемося. Додому. Ноги напухали, як колодки. Але ми не здавалися, мали віру, що повернемося і буде все добре.. Чоловіка зустріла там, в таборі. Він сибіряк з Іркутської області. Додому 200 кілометрів йшли пішки до Рави-Руської, а потім поїздом доїхали до Києва, а потім знову пішки. Ставилися до нас не дуже добре. Обзивали: «простітутки німецькі». Чоловік мене розумів. Адже ми там були разом. Мене жодного разу так не назвав.

**Циганок Парасковія Ігнатівна, 1932 року народження,
селом Тихоновичі Сновського району Чернігівської області**

4-5. Коли наступали німці ніхто не евакуювався. Ховалися в лісі, а щоб кудись виїхати так ніхто.

8-9. Бували випадки, що в селі вбивали. Той був парторгом, так вбили. В мого батька Ігната був двоюрідний брат в Гуті жив. Пішов він у партизани, так поліцаї замучили його дружину замість нього і дітей одного чи двох вбили, лише старша дочка залишилась в живих тому що її не було в селі. А у Миті Кука, батько був комуністом та якимось керівником в колгоспі, так вони над ним знущалися. Його дітей: Мітю та Маню, поліцаї забирали на сані та говорили – стрілять будемо, діти плачуть. І так три чи чотири рази возили. Вбили його дружину. Цей батько не стерпів та й пішов в партизани, де його і було вбито. Цього Мітю з сестрою поліцаї відправили до Німеччини, а їх дім повністю пограбували.

10-12. В селі свої люди організували поліцію, вибрали старосту між собою. Німці навіть не приймали в цьому участі. Поліцаї були одні хороші, інші противні. Знущалися з людей. Староста ніби і непоганий був, тому і Слобода залишилась, бо сам в ній жив, а Тихоновичі повністю згоріли. Він Слободу пожалів, переговорив, щоб вона залишилась. Спалили село через партизанів. Раз староста їхав підводою в Тихоновичі, в канцелярію, а партизанам передавали відомості в ліс. Партизани приїхали в село, там баба жила сама, як Слобода починається. У неї був город під дорогою, вони засіли під забором, дочекалися старости і зразу його вбили. З часом вбили партизани і його дружину. Залишилось двоє дітей. Його сестра їх забрала і ростила.

13. Біля села були партизани. У ночі партизани приходили до тебе чи до мене, розпитували. У мене тьотя жила в Гуті, на краю села, а там уже пішов ліс. Партизани приходили до тьоті. Чула десь напали на партизан, жінка, яка була в партизанах, через безвихідь вскочила в колодязь і врятувалась. Потім, після війни, її возвеличили.

14. Партизани приходили кожної ночі. У центр не ходили, а на окраїну села, по хуторах. До нас приходили, просили їсти, а були такі безбожні, що побачить те й

тягне і «тряпку» тягне. Противні були й партизани. Я у тітки Тетяни була в Гуті. Як придуть, постукають, я й відчиню. Дай їм поїсти, так вони починають потім оббирати, що побачать те й тягнуть. Так же не можна! Тітка вийде вранці і каже: «Ой, були ті партизани, забрали те да те». Стукають до тітки, вона й каже: «Я сама живу й боюся». А тоді на мене і Івана каже: «Плачте, плачте». Тоді на другу ніч прийшли знов, тітка усе поховала. Відчинила і як раз трапився один Слобідський чоловік. Він вже привітався за руку, хлопчику витягнув ніжик з кармана, той вже зрадив. Вона їх покормила, бідні понаїдалися, подякували та пішли. Таким вже можна і відкрити.

16. Коли вступили німці якогось великого страху не було. Вони зупинялися в нас на ночівлю. Пили, гуляли, діда пригощали. Населення лише мовчало. У селі німці довго не були, стояли мадяри. Вони були противні. Жили в селі, ходили по дворах. Люди позакопували своє барахло, щоб не погоріло, ходили по дворах, штирхали. Відкопували, у вузли і забирали.

19. Колгоспне майно розділили між селянами. Брат мого діда ділив, коли прийшла черга діда, то він сказав: «А цьому 40 баячек дать». Дали якось теля та два вулика з бджолами.

21. Не раз доводилось тікати до лісу і корову тягнули з собою. Мати мене забирала з собою до лісу, дід з бабою посядуть біля калинника на городі. Таке страхіття була. Страшна війна була.

22. Свиной різали в хаті, щоб ніхто не побачив.

23-24. Замість цукру баба варила буряк, щоб з солодкої юшки наварить киселю, сіль на стаканчики продавалась у Щорсі. Мати напече коржиків з простої муки та попродає на базарі і купить солі стаканчик. Млина не було, так один дядько зробив ручного млина і руками так крутив. Пекли хліб, пампушки. Пекла баба, не мали поняття, щоб і посолить. Вважай без солі жили. Гроші були радянські, але їх було мало.

25-27. Церкву до війни розвалили і під час війни не було. Під час війни була вбита моєї матері сестра. Дід знайшов її, мусили хоронити. Покликали сусідів, знесли їжу на похорон. Похоронили без батюшки та півчої.

33. Вечорниць не було.

37. Школи не було.

38. Лікарень не було. Я, коли хворіла тифом, лежала вдома, в постелі. Матері сказали, якщо за двадцять днів не вмере так буде жити. На мені вся шкіра полушилась, так пекло. Тоді, під час війни, ходив висипний тиф. Я вчилась заново ходять і не вмерла.

41. Під час окупації пряли, ткали. Шила моя мати спідницю і кофту. Пофарбували і я була рада. Навіть на голову мати косички мені виткала. Все було саморобним. Всі ходили у одязі з льону.

43. Радянська Армія прийшла в село в день. Нам була дуже велика радість, їх обнімали, цілували і кормили. Зайшли до нас в хату, коли хтось приніс листа від батька, який був на фронті. Ми тоді плакали, мати моя не знала, що робити. Він взяв якийсь кусок рижого паперу, він написав рідний. Довго його лист йшов. Ніяк не прочитають. Один солдат собі до лампи, другий собі, яке слово прочитають, те

не розберуть. Головне, що живий. Цілий вечір того листа кожний солдат в руках потримав і радіють, і мати моя радіє.

Сосницький район

Сокирко Марія Йосипівна, 1933 року народження, село Вільшане Сосницький район Чернігівської області

1. Дізналася від свого батька.
2. Усіх забрали до лав Червоної Армії.
3. Не створювалися.
4. Ні.
5. Ні.
6. Бої пройшли за одну ніч. Ховалися в окопи.
7. У вересні 1941 року, під'їхав мотоцикл, на якому був озброєний німець і вимагав яйця та молоко. Діти злякалися та заховалися.
8. Поліцаї заходили в нашу хату й хотіли спалити, але передумали.
9. Видавали.
11. Одні, щоб врятувати свою шкуру, інші – допомогти партизанам, в ролі розвідників.
14. Спалили хату поліцяя.
16. Німці.
18. Продовжували. Харчувалися картоплею, макухою, квасолею, гарбузами.
19. Була. Створювалися общини й десятихатки.
20. Не було. Були свої городи.
21. Ні.
22. Староста забрав порося. Було примусове здавання.
24. Німецькі марки (1 марка = 10 рублів).
26. До війни активісти з церкви зробили клуб.
27. Справляли ті, хто не боявся німців.
31. Було самогоноваріння. Німці теж пили.
32. Направляли.
33. Не збиралися.
35. Були розстріли.
36. Не було.
37. Ходили. Вчителі викладали.
38. Допомоги не було.
39. Ходили.
40. Так, відбувалась. Не приїздили.
41. Полотняний. Було ткацтво, прядіння.
42. Ні, не було.
43. Із великою радістю.
44. Не надавали допомоги.
45. Дуже повільно.

**Роздерій Уляна Миколаївна, 1936 року народження,
село Спаське Сосницького району Чернігівської області**

1. Звістку, що почалася війна, принесли батьки з сінопункту. Зборів і мітингів не було.
2. Ні, ніхто не ховався.
3. Ні, не створювалися.
4. Ні, селяни залишилися всі в селі.
6. Бойові дії проходили поблизу Сосниці і в нашому селі.
7. Вперше побачили німців у вересні 1941 року. Вони поводили себе по-різному. В основному забирали продукти харчування.
8. Були переслідування комуністів.
9. Односельці не видавали, лише місцеві поліції могли видати. Їх забирали до Сосниці, а там розстрілювали.
10. Були старости і поліцаї. Ставлення їх було різне. Хто підтримував односельців, а хто й знущався.
11. Служити до німців йшли невдоволені радянською владою. Населення ставилось до них негативно.
12. Ставлення було негативне, але люди мовчали, бо боялися.
13. Партизани у селі були. Населення підтримувала їх продуктами харчування.
14. Ні, не було.
16. Мадяри та німці.
17. Ні, не було.
18. Селяни продовжували займатися землеробством. Вирощували жито, пшеницю, картоплю.
19. Колгосп залишився на місці. Земля не ділили.
20. Ні.
21. У лісі не переховувалися. У сусіднє село ходили ховатися.
22. Були випадки, коли німці забрали продукти харчування.
23. У село заходили люди з пропозиціями обміну речей на продукти. Так і знаходили сіль, сірники, мило, цукор. Також ходили до Сосниці міняти.
25. Не було.
26. Церкви знищили ще в 30-х роках.
27. Так.
28. Так, відбувалось це.
29. Так.
30. Так, була пожежна команда. Були випадки пожежі.
31. Були випадки самогоноваріння. Німці ставилися негативно, але категорично не забороняли.
32. Так.
33. Так, пісні співали. Приходила до когось в будинок, сиділи без світла співали пісні. А німці ганяли, щоб не гуляли і не співали.
34. Ні, такого не було.
35. Ні.
36. Я не ходила до школи.

37. Пологи приймали вдома. Існував ФАП.
38. Були й анекдоти. Наприклад:
«Жили-были три бандита,
Сталин, Гитлер и Никита,
Сталин вешал, Гитлер бил,
А Никита голодом морил».
39. Були плакати, листівки, але концертів не було.
40. Одяг був простий: з льону, ситцю, конопель. Традиційні домашні заняття відродилися.
41. Так нашому селі одна дівчина завагітніла від німця. Ставлення було негативне до них. Але про це ніхто не говорив бо боялися.
42. Радісно.
43. Допомоги ніякої не було. Самотужки відбудовували.
44. Важко проходила відбудова колгоспного життя.

Промислові роботи у Німеччині

1. Німці і поліцаї агітували до виїзду в Німеччину. Населення сприймало негативно.
2. Люди ховалися у погребях, але їх все-одно знаходили. Рідні, близькі, односельчани допомагали ховатися.
3. В основному вивозили молодих дівчат. Деякі їхали добровільно.
4. До тих, кого вивозили примусово, ставлення було добре, коли вони поверталися. А до тих, хто добровільно виїхав до Німеччини, а потім повернувся ставлення було негативне.

Срібнянський район

Борисович Ганна М., 1925 року народження, село Поділ Срібнянського району Чернігівської області

1. Про початок Великої Вітчизняної війни дізналися у неділю по радіо. Відбулися збори де вирішували різні питання.
2. Від мобілізації до лав Червоної армії односельці не відмовлялися. Одна група повернулась, так як дорога на Ромни була вже зайнята німцями, але згодом вони пішли до лав Червоної армії. Не ховалися.
3. У селі винищувальні батальйони не створювалися, а в районі так, там і приймали участь наші односельчани.
4. Деякі сім'ї евакуювалися, в Казахстан, брали з собою тільки необхідні речі.
5. Колгоспне майно в глиб Радянського Союзу не евакуювали.
6. Великих боїв не було в 1941 р. люди старалися сховатися.
7. Вперше німців я побачила влітку (точного села не пам'ятаю). Вони зупинилися перед мостом, оглянули його, чи не замінований, а потім в'їхали в село. Вони їхали на танках. Діти бігли за ними, а вони кидали їм грудки цукру. Відчули якійсь страх, звичайно люди пережили велике потрясіння.
8. У селі жила сім'я бідних євреїв. Німці відвели їх за село і там розстріляли.

9. Комсомольців і комуністів односельці не видавали, а староста їх попередив і вони виїхали.

Артеменка Івана Михайловича визвали в комендатуру і заставили стати старостою. До людей він ставився добре. Під час проведення каральної операції «Срібнянська трагедія» 23 лютого 1943 р. Желіба Петро Семенович склав списки неблагоннадійних, а староста Артеменко їх викрав і ні однієї людини із нашого села не було спалено. Старосту тоді сильно побили німці. Він відсидів 10 років тюрми. Поліцаї до людей ставилися більш жорстокіше.

10. Забирали на примусові роботи копати або засипати окопи навіть до Конотопа. Під час набору робітників на примусові роботи до Німеччини переслідували молодь.

11,12. Служити до німців ішли неохоче і до них ставлення до поліцаїв у населення було негативним.

13. Партизани були. Яровенко Петро – вчитель організував партизанський загін у лісах. Населення допомагало і одежею і продуктами.

14. З боку партизанів грабунків не було і злочинних дій щодо населення не було.

15. Українські націоналісти в село не заходили.

16. У селі стояли мадяри, німців майже не було. Мадяри воювати не хотіли тому конфліктів з місцевим населенням не було.

17. Військовополонених і дезертирів не було.

18. Селяни продовжували займатись землеробством, городництвом. Вирощувалися пшениця, картопля і інші культури. Харчувалися тим, що виросте на городі.

19. Спроби поділу землі не було, общини і десятихатки не утворювалися.

20. Дарування землі в подяку за заслуги перед німецькою владою не було.

21. Переховуватись в лісі від німців або мадяр могли комуністи або комсомольці.

22. Худоба, птиця в у населення залишалась. Німці не примушували платити грошові податки.

23. Сіль, сірники, мило, цукор люди брали де хто зможе.

24. Які гроші ходили не пам'ятаю, дещо давали на трудовдень.

25. В нашому селі ніяких сект не було.

26. Церкву в селі знищили ще до війни, а нової ніхто не збудував.

27. Не справляли родин, хрестин, весіль, похорон бо не було за що.

28. Паспортизація та реєстрація населення не проходила.

29. Біженці заходили, місцеві німці не жили, відносини з біженцями були нормальні, допомагали чим могли.

30. Пожежна команда була, траплялися випадки пожеж.

31. Самогоноварінням займалися поліцаї.

32. На шляхові роботи не направляли.

33. Молодь на вечорниці не збиралась. Боялися.

34. У селі траплялися випадки крадіжок.

35. Судові розслідування та суди німці не проводили.

36. Дитячий садок не був організований.

37. Діти ходили до школи. За якими підручниками вчилися не знаю, викладали вчителі, вивчали математику, українську та російську мову а також німецьку.

38. ФАП не існував. Народжували дома, медична сестра допомагає всім людям - Корнета Уляна Павлівна.
39. Анекдотів ходило дуже багато. Але я вже не пам'ятаю.
40. Пропаганда не проводили, а листівки викидали з літаків «Бий жидів, спасай Росію» – пам'ятаю таку листівку.
41. Повсякденний одяг – полотняний. Займалась ткацтвом, прядіння, ковальство, теслярство.
42. Вагітна жінок або дівчат від німців не було.
43. Населення зустрічали радянських воїнів з великою радістю, старалися нагодувати.
44. Виписували ліс.
45. Будували в ферми, свинарники, польові стайні.

Примусові роботи в Німеччині

1. Агітацію проводили поліцаї. Сприймалося негативно.
2. Люди ховалися, вдавали що хворі, тікали інші села до родичів, в погребках сиділи.
3. До Німеччини добровільно їхати не хотіли. Вивозили в основному молодих дівчат і хлопців. Уникнути могли діти поліцаїв
4. Односельці ставилися до людей, що повернулися з Німеччини доброзичливо, з розумінням.

Чернігівський район

Бичкова Ольга Михайлівна, 1928 року народження, село Брусилів Чернігівського району Чернігівської області

1. Люди сказали, що розпочалася війна. Вкопали окоп, їде солдат на коні по городу і каже: «Где фронт, а я разведчик». Люди ховалися від війни, поверталися з фронту і ховалися. Хто сміливий пішов на війну, а хто дуже розумний, ховався по горищах. Були самостріли.
4. Не евакуювалися.
5. «Згон» (колгоспний скот) мав гнати мій брат, але він боявся, тоді погнала я. Догнали до Бобровиці, а попереду солдати зупинили, по попереду йшло розмінування міни. Я присіла на дорогу, втомилася, мимо йшли солдати, співали, я перехрестилася і додому втекла.
6. Нікого не вбили в 1941 році, забрали лише Мороза Івана, Губка Андрія. Староста прийшов до нас, щоб забрати аркуш паперу з підписами, стукав кулаком по столу.
7. По селу ходили німці, але нікого не вбили. Приїхали на мотоциклах. Прийде корова з череди, так вони доїли в котелок корову собі поїсти.
8. Комсомольців і комуністів в селі не було.
10. 24 чоловіка забрали в Німеччину, з них троє не повернулось. Забирали в Німеччину та батько викупив (Орішко Дмитро Дем'янович, дочка Люба).

11. Багато сімей було багатими, їх розкуркулили у 20-х роках і пішли вони в поліцаї. А розкуркулювала голота, мучила. Потім усі були арештовані і відсиділи в тюрмах по 10 років.
12. Забрали дочку в Німеччину, то як будеш ставиться? У мене був брат, було йому 16 років. У спадщину йому залишився золотий хрестик, який він носив. Староста хрестик помітив, зірвав собі. Через три їхав староста бричкою з переводчицею Нонною міською та Кикором – німцем (так прозвали його). Побив староста з поліцаями мого брата, допитувався, що він говорив по селу.
16. Німці, мадяри.
17. Полонені заходили, просили їсти, батько завжди ділився, що було. А вошей у них було, страшно. Були Марія Сита і Сахно Проня прийняли полонених. Від Марії влада потім забрала – не було документів, а від Проні сам пішов.
18. «Кулагу» варили – жито мололи на жорнах, потім добавляли гречаної муки, шпарили кип'ятком, скалкою уминали. Ставили на піч, укривали. Воно потім бродило днів два, витягали з печі, знімали піну. Була ця кулага, як кисіль, смачна.
19. Спроби поділити землю не було.
22. Податки сплачували.
23. Німці любили яйця, молоко, баби торгували біля поїздів або міняли у німців.
24. Просили радянські.
26. Під час війни церква не працювала. Була закрита на три замки (було троє дверей) і ніхто не зачепив. Після війни трохи правив батюшка Короткевич, син – каліка, матушки не було.
27. Справляли храм, справляли ще й Прощу, у людей весілля гуляли.
28. Паспорти давали.
29. Євреї виїхали до війни.
30. Будинки горіли.
31. Гнали самогонку, але боялися. Батько також чинив.
33. Весілля вдень гуляли, співали, а темніє нічого не було – боялися.
34. Грабіжники були, крали картоплю. Староста, що сподобалось – забирав.
35. Арешти були, щось допитували у Процка Григорія, але він не сказав став тікати, а поліцаї слідом бігли. В подальшому він ховався в клуні, у снопах перезимував, на ніч в хату свою.
37. Школа була
38. Не було від кого народжувати.
39. Боже збережи, як дізнаються, так вб'ють.
41. Сорочка, спідниця полотняна. Тоді купили простиню, так мама пошила спідницю. Носила постолі, були плетені, у відро на день кину, а у вечорі струшу воду та й вбуваю.
42. З Німеччини прийшла Хромець Ольга з дитиною, назвала Володимиром.
43. З радістю, що в кого було, все віддавали.
44. Ніхто, нічого не давав, а податки були за кожний кущ смородини.

**Коротка (Легкобит) Марія Панасівна 1922 року народження,
село Анисів Чернігівського району Чернігівської області**

1. У нас у колгоспі радіо було виведене на вулицю – усе село почуло. Мітинг, якщо і проводився, я не ходила.
2. Мобілізація була.
3. Такого не було.
6. Боїв не було, а бомбардували сильно. Була спалена школа, церква, півсела спалили. Був випадок, що жінка з малим дитям тікала, так від бомби вона загинула, а дитя хвилиною відкинуло на кілька метрів, але залишилось живим.
7. У села жив один австрієць – Дюкич Франц Йосипович, в селі був агрономом. Завдяки йому залишилось в живих півсела. В нашому селі багато поїздів пускали під «откос». Раз підірвали поїзд з цистернами по напрямку з нашого села до Чернігова, між Анисовим та Количівкою. Прийшов в село німецький каральний загін, зігнали всіх людей. Хотіли всіх розстріляти, але підійшов Франц Йосипович та переконав німців, що тут партизанів немає. І нині в селі про це пам'ятають, в його честь була відкрита на стіні сільської ради меморіальна дошка.
Я була свідком як у Чернігові повісили двох чоловіків, що увесь «мир» дивився і ще три петлі висить (не один день висіли). Я чомусь у Чернігів пішла. Жінка з маленьким дитятком, поруч карателі. Її поставили під петлю, а каратель забрав її дитятко з рук і перед нею одягає на штик. Підносить вгору, воно вищить, ворухиться. Я, як стояла, так упала. Жінки мене підняли, витягли з площі, десь на лавочку посадили, так я там відходила. В житті ніколи цього не забуду! Воно вищить на штику, а їй на шию одягають петлю. Це при моїх очах. Як я додому тоді дійшла? Не придумаю.
10. При наборі до Німеччини поліцай на прізвище Галушка порадив мені приготувати чемодан без речей, який не шкода було кинути, а самій втекти. Загалом були поліцаї різні, одні були цілковито за німців, а були такі, що за людей. Потів всіх поліцаїв посудили. Староста допомагав людям. Коли були набори через надійних людей попереджав про це.
13. Партизани біля села були. Люди допомагали їм: ховали на горище, в одній одинокої жінки партизани постійно ховалися в її сараї (в сні). Дюкич їм також допомагав.
14. Партизани людей в селі не ображали. Були за людей.
16. Мадяри в селі були нікого не ображали. Німці брали їжу, були гірші за маляр. Мадяри нікого не вбили, а німці чинили розправи по страшному.
22. При німцях скот забирали.
23. Ходила в Куликівський район, село Жуківка. Там брали насіння, жарили та продавали стаканами в Чернігові. Купляли за гроші або була яка одежа, так міняли. Рахували рублями.
26. Церква згоріла під час бомбардування, ходили в інші села.
30. Пожежна команда була.
32. Виганяли очищати дорогу, копати торф.
33. Гуляли по хатам, по суботам та неділям, боялися, так вікна закривали. Сьогодні у мене, наступного дня в іншого. Насіння набирали та лузали. Сильно

боялися, якщо чули шорах, всі не придумують куди бігти. Співали і народні і самі склали частушки. Співали не голосно.

34. Злодії були. У нас вкрали корову. І хати палили. Був сусід, приходив до нас на жорнах молоти зерно, побачив, а потім вночі приліз. Це зимою було. Ми вночі прокинулися і побачили, що в стрісі з соломи дірка. Так тоді вкрали речі.

41. Люди носили полотняне, пофарбоване в дубову, вільхову краску. Якби віддав, що зараз викидається з одягу, так вони б були на «десятому небі». З ремесел: вичиняли шкіру, шили взуття, швей були, що кужайки шили.

43. Кращого і не потрібно, з квітами, сльозами. Так зустрічали, що в руки і ноги цілували.

Примусові роботи в Німеччині

Двічі мені призначали поїздку в Німеччину. Перший раз, коли везли на возах, увагу поліцаїв та німкені, які супроводжували, щось відволікло увагу спереду колони і я обережно скотилась з воза та в куці. Вдома ховалися на горищі, погребі, місяці два, щоб ніхто не бачив. Через деякий час знову призначають кому їхати в тому числі і мені. Доїхали до «Лісковиці», хлопчик років 17 побіг, за ним дебела німкеня, тоді їхало підвід десять, везли батьки своїх дітей самі. Я тоді сховалась у якомусь дворі, а німкеня помітила мою втечу та нагайкою двічі мою маму по спині протягнула, що потім та півроку не могла на спині спати.

Короткий Василь Миколаєвич, 1926 року народження, село Іванівка Чернігівського району Чернігівської області

1. Мітингів не було. У сусідів мали бути хрестини (пили горілку у неділю). Хто був у місті – сказав, що війна. Тоді випили, як говорили – мабуть останню.

2. Ні.

5. Колгоспне майно евакуювали в Саратов.

6. Радянська Армія втікала не організовано.

7. Німці при вступі, людей не займали. Рядом жив у спеціальній машині генерал. Після обіду с паличкою ходив по полю, розглядав.

10-12. Був староста та сільськогосподарський староста. Крім них було ще 15 чоловік-поліцаїв. Поліцаям пізніше дали по 10 років і на Сибір. Всі відбули і повернулися, а в Радянській Армії - загинули або стали каліками. А поліцаї повернулися всі здорові. Поліцаї були хороші і погані. Хороші не займали, погані – крали, забирали корів німцям.

13-14. Партизанів масово не було. Заходили іноді по 2-3 чоловіка. Місцевість була відкрита, поруч місто та шлях на Київ. Можна сказати, що не було.

15. Не було.

16. Були німці, мадяри та італійці. Проходили через село. Коли їх під Сталінградом побили, італійці масово тікали через село. Ночували по хатах, їх кормили. Італійці ховали зброю по хатах. Люди говорили щоб забирали, німці їх поб'ють, як партизанів. Мадяри були нормальними.

17. Не було.

- 18-20. За німців все засівалось конями, техніки не було. За день виорювали гектар. Німці пускали землю під різні види посівів, на ланки (десятихатки). Цепами молотили. Сінокіс повністю викошувався.
22. Молоко здавали в сепараторний пункт, але мало. Скот здавали ті, у кого було дві корови.
24. Були окупаційні марки, радянські рублі. За їх майже нічого не купляли.
25. Не було.
- 26-27. Церква була. Правив батюшка. Було вінчання, хрестини, але мало.
28. Нічого не було.
31. Варили.
33. Збиралися на вечорниці по хатах, поліцаї ганяли, хоч і самі ходили гулять.
38. ФАП був, але майже не працював.
39. Боялися говорити, бо розстріляють.
41. Самі пряли, ткали, щось від воєнних залишилось, хто, що умів. Самі шили чоботи.
43. Радянських солдат зустрічали дуже радісно.

**Насонник Валентина Савелівна, 1923 року народження,
село Халявин Чернігівського району Чернігівської області**

1. Дізналася про Велику Вітчизняну війну коли почали стріляти та літати літаки. Мітинги не проходили.
2. Односельці не ховалися від мобілізації, а йшли всі до лав.
4. Деякі люди виїжджали з села подалі. Худобу залишали, але більшість залишилися і копали траншеї в яких сиділи. Ховалися у погреби.
7. Німців побачили десь в кінці 1941 року. Вони розмовляли по-німецьки але з ними був наш перекладач. Люди боялися.
8. Переслідування не було.
10. Люди обирали старосту, який керував селом.
11. Хто не хотів іти до армії, шли до німців. Населення ненавиділо їх.
16. Німці.
18. Селяни займалися землеробством. Вирощували жито, пшеницю, картоплю. Харчувалися у кого що було.
19. Колгосп залишився.
20. Землю німцям не дарували.
21. Люди ховалися в лісі від німців.
22. Худоба птиця залишалися. Заставляли примусово здавати 40 кг м'яса та 250 літрів молока в рік.
23. Сіль, сірники, мило, цукор купували у місцевому магазині та міняли у людей.
24. Рублі.
26. Церква залишилася цілою.
27. Свят не справляли.
28. Давали якісь папери, але не пам'ятаю.
29. Біженців було багато, просили їсти. Німці в селі не проживали.

30. Була пожежна команда. Дід був черговим. Коли трапилося випадків пожеж гасили ручним насосом, було дуже важко.
31. Самогоноварінням займалася найбільше.
33. Співали були вечорниці.
34. Дуже часто траплялися крадіжки односельцями, витягували корів, свиней, одяг.
36. Дитячого садка не було.
37. До школи ходили. Були такі підручники: Буквар, Читанка, інших не пам'ятаю. Викладав вчитель сільський. Предмети: читання, історія, алгебра, природознавство.
38. Пологи бабки, а також була акушерка. Працював ФАП. Вся необхідна медична допомога надавалася.
41. Спідниці, полотняні кофти, костюми. Займалися прядінням, ткацтвом, вишивкою.
43. Були веселі, плакали, раділи.
44. Хата залишилося після війни. Облаштували самостійно, залишилися живими батько та дід вони й відновлювали.
45. люди працювали на полях, обробляли землю кіньми.

Примусові роботи у Німеччині

1. З сільської ради прислали десятника який примусово наказував збирати необхідні речі і в такий то день садили на воза групу людей 10-13 чоловік і везли на вокзал у місто Чернігів там був будинок називали його «Катанінка» куди звозили людей. Потім садили у потяг і везли. Це все було під надзором, не можна було навіть у туалет вийти все роби де стояли і сиділи. Наглядали німці зі зброєю. Коли збирали людей, населення кричало, плакало, були спроби втікати, але повертали силою.
2. Випадки були, але марні. Людей цих знаходили. Повертали у село і відправляли у Німеччину.
3. Шість чоловік з села поїхав добровільно. Інших кому вповнювалося 20 років вивозили примусово без згоди. У селі не залишили нікого. Більше 200 чоловік було вивезено з села.
4. Люди ставилися доброзичливо, разом всі працювали у колгоспі.

Виповнилося 20 років у 1943 році також примусово вивезли у Німеччину.

Пінчук Наталія Іванівна, 1929 року народження, село Брусилів Чернігівського району Чернігівської області

1. Хворіла лихоманкою, було жарко. Я була в кожушку, коли почав бомбить літак. Батько заховав мене під шовковицю; снаряд пролетів повз рукав кожушка, але не зачепив. Не моя смерть була. Ударив в сусідську хату. Пожурилися, поплакали. Мітингів не було.
2. Ховалися. Один ховався в коморі. Я до них ходила, як хвірточкою ляпну, так відкриють. Це було до приходу німців.
4. Не виїжджали.

6. Вдома зарізали кабана, батько хотів продати м'яса в місті. В той час сільські підводи їхали в Чернігів і батько поїхав на одній з них, але по дорозі поліцаї забрали його. Стали ми розпитувати, а сусід і каже, що вони його підвозили, а поліцаї його забрали. Старостою був моєї мами брат рідний. Прийшов до нас, мама впала йому в ноги, просить: «Шо я буду рабить», а він відповів: «Я його посадив, я його виручать не буду». Брат його вирішив виручити і разом з батьком Бичкової Ольги Михайлівни розпочали збирати підписи. Зібрали і до старости, щоб він підписав. Він підписав. Мій батько сидів у підвалі воєнкомата, на «Пятикутах», за грати йому кидали кусень хліба, через тиждень забрали його до міської тюрми. Останнього разу я носила глечик з борщем та кусок хліба. В тюрмі винесли посуд та сказали, що батька вигнали у Мньов, на роботи, а зима, який торф. Обманули. Разом з посудом винесли батьків паспорт.
7. Такі здорові хлопці, русяві, але нікого не займали. Увійде в хату: «Матка млеко, яйка». Жили на квартирах, проти них неможна було нічого сказати.
8. Євреїв в селі не було.
10. Забирали в Німеччину.
11. Староста, мій дядько, дуже страшний був, неможна було й слова сказати.
13. Партизанів не було.
16. Мадяри стояли на квартирі, як поляжуть на соломі, на глиняній долівці, так що неможна пройти. Якись були солдати, що «перки» на головах, але не знаю хто це був.
18. Землю всю орали. Усі культури, як при колгоспі, поле не гуляло. Був плуг на двох колесах, та з двома корпусами, німці завезли на бригаду (було сім бригад) по три плуга. Їли суп, борщ, картоплю, «сковородники» пекли з калиною (хліб).
19. Не було.
21. У вечорі щоб не ходили, світла не світили. Корови прийшли, замкнулися і сидимо.
22. Зерно здавали, як податок. Німець з перекладачкою проходить до двору – давай курей, як два кабани – одного. У хаті смалили кабана, до рання вся сім'я мазала хату, щоб ніхто не помітив.
23. Ходили. Міняли. Кресали вогонь без сірників, від «папириси» легше було запалити «бумажку» ніж від кресала.
24. Гроші радянські ходили, так їх не було. З Чернігова баби носили барахло за картоплю. Місто виживало за рахунок села.
27. При німцях правилось, вінчалися.
28. Давали в кожному дворі.
29. Біженці приходили, але не залишалися.
30. Пожежних команд не було.
32. Направляли підводи до Чернігова.
37. Ходили, школа була. Залишалися якись книжки. Учителі: Семен Іванович та Антоніна Іванівна, Левицька Олена Володимирівна, Кириченко Захар Петрович – директор, Маша Шарамок – була техпрацівником.
38. Допомоги ніякої не було, родили самі, баби приймали, але родів було мало – чоловіків не було.
39. Боже «сахрані», поки до німців дійде анекдот, так староста вперед вб'є.

41. Носили старе, а не крам, бо його не було. Була полотняна спідничка, платок, сорочка, кожушок, на ногах – сусід дав черевики, само пошиті штани та чоловічі підштаники.
43. Хто з чим – з кусочками хліба, з квітами, плакали, раділи та питали: «Чи не бачили мого»?
44. Нічого не давали.
45. Іди роби, голий, босий, а іди і роби. За роботу попервах нічого не платили.

Додаток Е

Схема організації управлінських структур окупаційної влади на Чернігівщині*

	1941 рік	1942 рік	1943 рік
Чернігівське окружне управління	Березнянський, Броварський, Холменський, Добрянський, Городнянський, Корюківський, Козелецький, Куликівський, Любецький, М.-Коцюбинський (Козел), Менський, Олишівський, Остерський, Ріпкинський, Сосницький, Щорський (Сновський), Чернігівський, Тупичівський, Вишня-Дубечнянський. (станом на 11 грудня 1941р.)	Березнянський, Городнянський, Добрянський, Куликівський, Любецький, Ріпкинський, М. - Коцюбинський (Козел), м. Чернігів, Тупичівський, Чернігівський (станом на 20.08.1942)	Чернігівський, М.-Коцюбинський (Козел), Любецький, Ріпкинський, Добрянський (станом на 11.05.1943)
Ніжинське окружне управління	Бобровицький, Ічнянський, Комарівський, Козелецький, Куликівський, Лосинівський, Ніжинський, Носівський, Олишівський, Остерський (станом на осінь 1941р.)	Іваницький, Ічнянський, Комарівський, Лосинівський, Ніжинський (станом на 29.09.1942р.)	Мало-Дівицький, Ново-Басанський, Ніжинський, м. Ніжин, Куликівський, Носівський, Лосинівський, Бобровицький, (станом 04.03.1943р.)
Продовження орієнтовної схеми організації управлінських структур			

* Складено автором за: [24, арк. 173; 60, арк. 7, 28; 61, арк. 37; 114, арк. 18; 115, арк. 5; 149, арк. 16; 159, арк. 451; 185, арк. 64-64 зв.; 280. 1943. 9 квітня. С.2; 281. 1942. 7 вересня, с. 2]

окупаційної влади на Чернігівщині			
Бахмацьке окружне управління		м. Бахмач, Бахмацький, Батуринський, Борзнянський, Коропський, Менський, Сосницький (станом на 01.09.1942р.)	Бахмацький, Борзнянський, Іваницький, Ічнянський, Комарівський (станом на 10.04.1943р.)
Щорське окружне управління			Городнянський, Тупичівський, Корюківський, Щорський (станом на березень 1943р.)
Новгород- Сіверське окружне управління		Гремяцький, Новгород- Сіверський, Понорницький, Семенівський (станом на 25 серпня 1942р.)	
Прилуцьке окружне управління			Варвинський, Прилуцький, Срібнянський, Яблунівський (станом на 9 квітня 1943 року)

Додаток Є.

Структура Ріпкинського бургомістрату
Ріпкинський бургомістрат [44, арк. 33].

Назва бургомістрату	Підконтрольні села	Кількість населення (чол.)	Ставка зарплати бургомістра (крб.)
Ріпки	Глинка, Замглай	3748	800
Буянки	Свинопухи, х.Чумак	1908	550
Голубичі	Гусинка	2051	800
Церковище	Чепігівка, Маслаківка	1623	550
Постовбиця	Вербичи	1294	550
Велика Весь	-	1069	550
Гучин	Бихольцівка, Ямище	1466	550
Данічі	Присторонь, Мутичів	1593	550
Познопали	Олександрівка, Лизова Рудня, х. Вир	1157	550
Суслівка	Плихтіївка	571	400
Задеріївка	Каменка	1206	550
Трудове	Тамарівка	927	400
Високінь	Пушкарі, Молочки	1147	550
Красківка	-	1274	550
Петруші	Кислі, Бахани	2003	700
Малий Листвен	Пузики	712	400
Убіжичі	-	692	400
Пилипча	х. Чудівка	-	400
Великий Зліїв	Малий Зліїв, Петрики	1880	550
Кротень	Рожкова Слобода	886	400
Сенюки	Зубахи	724	400

Додаток К.
Заробітна платня старост населених пунктів у 1942 р. [43, арк. 38]

Кількість населення	Заробітна плата
300-500 чол.	300 крб.
500-1000 чол.	400 крб.
1000-2000 чол.	550 крб.
2000-3000 чол.	700 крб.
3000-4000 чол.	800 крб.
4000-5000 чол.	900 крб.
5000-10000 чол.	1000 крб.

Додаток Л.

**Ставки оплати адміністративних послуг сільських старост затверджені
19 травня 1942 р. Козелецькою ортскомендатурою та розповсюджені
Козелецькою районною управою 26 травня 1942 р.**

[63, арк. 106–106 зв.; 81, арк. 36]

[...] На підставі розпорядження Козелецької ортскомендатури І/770 від 19.V – 42р. Козелецька Райуправа роз'яснює:

Старостам громади надається право видавати посвідчення і право стягувати плату за такими ставками:

1. Реєстрація народження – 3 крб.
2. Видача посвідчення про народження – 5 крб.
3. Видача посвідчення з архіву – 10 крб.
4. Реєстрація смертних випадків – 3 крб.
5. Видача посвідчення про смерть – 5 крб.
6. Повідомлення про заключення шлюбу – 5 крб.
7. Заключення договору та шлюб – 20 крб.
8. Реєстрація в домовій книзі – 1 крб.
9. Реєстрація дітей в паспортах – 1 крб.
10. Зміна квартири – 2 крб.
11. Реєстрація паспортів в особових картках – 3 крб.
12. Запис в учбовій установі за шкільне посвідчення – 10 крб.
13. Плата за дозволені театральні вистави, концерти, розваги на вулиці і в приміщеннях чи відкритих площадках – 10% від виручки.
14. Базарні гроші за торгівлю – 2 крб.
15. Вагові за зваження продуктів на десяткових вісах кожен раз – 2 крб.
16. За правдиву довідку про вартість предмета 1% від вартості, але не менше 10 крб.
17. За засвідчення документів – 1 крб.
18. За видачу справок-підтвержень всякого роду і довідок на помол зерна – 1 крб.
19. За дозвіл будувати за вартістю предмета 10%, але не менше 200 крб.
20. Збір за реєстрацію велосипедів.

Надходження від оплати вносити в банк на рахунок Райуправи

Староста Райправи [підпис] /Разумний/

Референт

фінансів

[підпис]

/Андрійченко/.

Додаток М.

Граничні ціни на продовольчі товари, встановлені окупантами на території Чернігівської області*

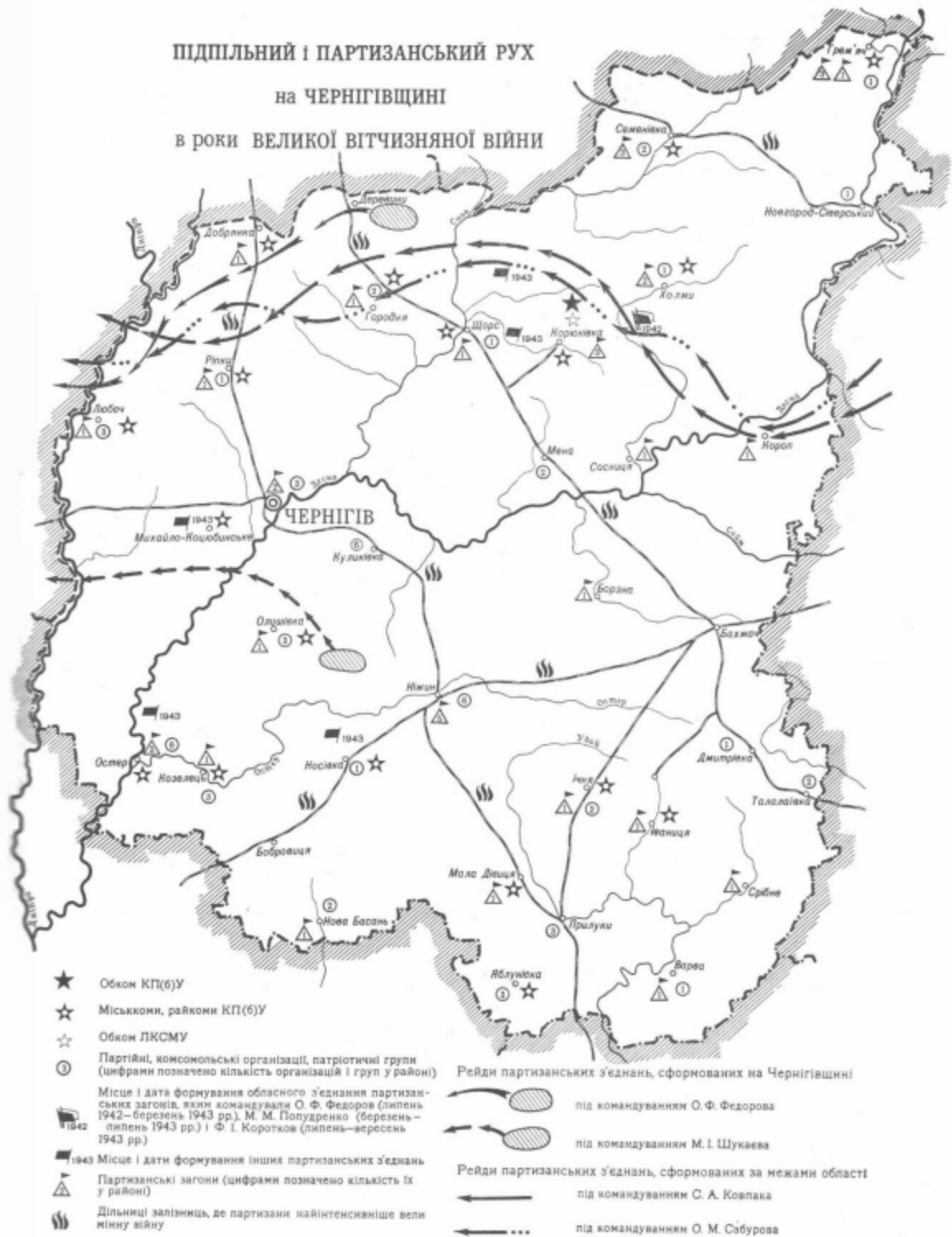
Товари	Кількість	Граничні ціни на продовольчі товари, відповідно до постанови Київської господарчої команди	Граничні ціни на продовольчі товари затверджені польовою комендатурою № 194 на 14 травня 1942 р.	Граничні ціни на продовольчі товари затверджені польовою комендатурою № 194 на 15 червня 1943 р.
Борошно:	за 1 кг	1.30 – 1.60 крб.	–	20 – 30 крб.
Крупа:	–	1.20 – 9.00 крб.	1.85 – 4.30 крб.	20 крб.
Макарони	–	3.50 – 4.50 крб.	–	–
Горох	–	3.10 крб.	3.20 крб.	15 крб.
Телятина	–	2.60 – 10.40 крб.	12.80 крб.	–
Свинина	–	2.00 – 10.40 крб.	14.80 крб.	–
Ковбаса	–	7.50 – 13.15 крб.	7.50 – 13.50 крб.	–
Кури	–	–	–	35 крб.
Качки	–	–	–	35 крб.
Гуси	–	–	–	35 крб.
Хліб	–	0.80 – 0.90 крб.	1.00 крб.	–
Риба	–	7.50 – 12.00 крб.	7.50 крб.	35 крб.
Молочні продукти	–	1.40 – 4.00 крб.	1.40-16.00 крб.	–
Масло	–	20.00 – 25.00 крб.	27.00 крб.	300 крб.
Жири	–	10.00 – 23.00 крб.	20.00 крб.	300 крб.
Соняшникова олія	–	11.50 – 14.50 крб.	14.50 крб.	250 крб.
Цукор	–	3.50 – 3.90 крб.	–	–
Яйця	10 шт.	3.50 – 4.50 крб.	3.50 – 4.50 крб.	50 крб.
Чай	за 1 кг	30 – 110 крб.	30.00 – 60.00 крб.	–
Сіль	–	0.20 крб.	–	–
Картопля	–	0.30 крб.	0.60 крб.	2 крб.
Капуста	–	1.50 – 2.00 крб.	0.60 крб.	2 крб.
Морква	–	1.00 крб.	0.35 крб.	–
Часник	–	2.00 крб.	3.00 крб.	–
Помідори	–	–	0.60 крб.	–
Буряк	–	–	0.35 крб.	–
Фрукти	–	2.00 – 4.00 крб.	–	20 крб.
Ягоди	–	–	–	20 крб.
Горілка	1 літр	15.00 – 25.00 крб.	15.00 – 26.00 крб.	–
Мак	за 1 кг	5.00 крб.	–	25 крб.

* Складено автором за: [75, арк. 334; 100, арк. 144; 247, с. 46-47; 280. 1942. 4 січня, с. 2]

Додаток Н.

Карта «Підпільний та партизанський рух на Чернігівщині
в роки Великої Вітчизняної війни [425, с. 69]

ПІДПІЛЬНИЙ І ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ
на ЧЕРНІГІВЩИНІ
в роки ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Додаток П.

Апробація результатів дисертації

Результати дисертаційного дослідження були оприлюднені на:

- Наукових конференціях молодих вчених та студентів Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів, 2012–2016 рр.), очна форма участі;
- Всеукраїнській науковій конференції «Історія повсякденності: теорія та практика – 2012» (Переяслав-Хмельницький, 5–6 жовтня 2012 р.), очна форма участі;
- Міжрегіональній науково-теоретичній конференції «Трагічні сторінки Чернігівщини в історії Велекої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. пам'ять поколінь» (Чернігів, 27 березня 2013 року), очна форма участі;
- ІХ Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: провінційний простір і час» (Ніжин, 19–20 квітня 2013 р.), очна форма участі;
- XII Науково-практичній конференції «Сіверщина в історії України» (Глухів, 29–31 травня 2013 р.), очна форма участі;
- Міжрегіональній науково-теоретичній конференції «Героїчні сторінки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років у патріотичному вихованні української молоді (до 70-річчя визволення Чернігівщини від німецько-фашистських окупантів)» (Чернігів, 18 вересня 2013 р.), очна форма участі;
- Міжрегіональній науково-практичній конференції «Вигнання нацистських окупантів з України: пам'ять та уроки історії для сьогодення» (Чернігів, 23 жовтня 2014 р.), очна форма участі;
- XIII Науково-практичній конференції «Сіверщина в історії України» (Глухів, 28–30 травня 2014 р.), очна форма участі;

- III Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретические и прикладные аспекты современной науки» (Белгород (Росія), 30 вересня 2014 р.), заочна форма участі;
- Міжнародній науковій конференції «Проблеми гуманітарних і суспільно-економічних наук – 2014» (Будапешт (Угорщина), 16 листопада 2014 р.), заочна форма участі.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Шаповаленко Є.Ю. Сільськогосподарське виробництво як повсякденна практика жителів Чернігівщини у 1941–1943 рр. // *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*. К.-Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. Вип. 6. С. 493–496.
2. Шаповаленко Є.Ю. Освіта в сільській місцевості Чернігівщини під час німецької окупації в 1941–1943рр. // *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*. К.-Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. Вип. 7. С. 287–291.
3. Шаповаленко Є.Ю. Релігія в повсякденному житті населення Чернігівщини в 1941–1943 рр. // *Грані*. Дніпропетровськ, 2014. №12(116). С. 141–147. (Альманах «Грані» індексується в міжнародній наукометричній базах Index Copernicus International та Google Scholar);
4. Шаповаленко Є.Ю. Повсякденність селянства Чернігівщини в умовах німецької окупації 1941-1943рр.: заборони й покарання // *Література та культура Полісся. Вип.76. Серія «Історичні науки»* / відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2014. № 2. С. 157–169.
5. Торговельні та обмінні відносини в окупаційній повсякденності селян Чернігівщини у 1941–1943 рр. // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К. : «Видавництво «Гілея». 2017. Вип. 126 (11). С. 53–57. (Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник» індексується в міжнародних наукометричних базах Index Copernicus International та Google Scholar)

Наукові праці апробаційного характеру:

1. Шаповаленко Є.Ю. Медичне обслуговування населення Чернігівщини у 1941–1943рр. // *Історія повсякденності: теорія і практика: матеріали Всеукраїнської наукової конференції [м. Переяслав-Хмельницький], 5–6 жовтня 2012* / [упорядники: О.М. Лукашевич, Т.Ю. Нагайко, В.В. Коцур]. Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 125–129.
2. Шаповаленко Е.Ю. Дорожные работы как одна из составляющих повседневной жизни крестьян Черниговщины в годы нацистской оккупации (1941–1943 гг.) // *Теоретические и прикладные аспекты современной науки: сборник научных трудов по материалам III Международной научно-практической конференции 30 сентября 2014 г.: в 5 ч.* / Под. общ. ред. М.Г. Петровой. Белгород: ИП Петрова М.Г., 2014. Часть III. С. 62–65.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Шаповаленко Є.Ю. Адміністративний апарат управління Чернігівщиною під час нацистської окупації // *Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали* / Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013. С. 47–58.
2. Шаповаленко Є.Ю. Окупація Чернігівщини нацистськими військами в серпні – вересні 1941р. за спогадами очевидців // *Science and education a new dimension. Humanities and Social Sciences in Europe*. Budapest, 2014. Issue: 31. II (5). P. 51–56.